סדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא

המובאים בשם

תנא דבי אליהו

עפ"י כת"י רומי משנת תתל"ג.

עם

הוספת מאיר עין

ומבוא כולל י"ב מאמרים ומפתחות שונים.

הוצאתים לאור

אני

מאיר איש שלום

מורה בבי"הם ווינא מני אז וכעת גם בבית מדרש הרבנים.

ונגמר בדפוס

פה

ווינא

בירח הגאולה. לְמִשְׁלַח אֵלִיָּהוּ הַנָּבִיא לפרט.

בתשומת יד חברת אחיאסף בוארשויא. Verlag „Achiasaf", Warschau.

הקדמה

אמר מאיר איש שלום כבר הקדמתי דברים בלשון אשכנז להודיע בקוצר את טיב הספר בכלל וטיב ההוצאה הזו בפרט, והבטחתי אז להנחות הקורא בפרטי טיבו ולשית מבוא לזו התכלית, ורואה אני ההכרח לערוך גלגול הספר בכתבי יד ובהוצאתיו להודיע הדברים בשלימותם: ההוצאה הראשונה נעשה בויניציאה שנת שנ"ח, והקדים המדפים דבריו וזו לשונו:

אמר המדפים. ראו זה ישן לפני חדש הוציא שכל טוב יתן חן וכבוד להולכים בתמימות דרך התורה לזכות הרבים, איש חיל רב פעלים המפואר כה"ר יעקב יצ"ו בכמ"ר גרשון ב"ק ז"ל סגלת מלכי רבנן בבית והון נחלת אבותיו בבתי גואי גנזי ספריו הנחמדים כי עד כה בענבים במדבר מצאנו שנים שלשה גרגרים מפוזרים מפניני אמרי מאמרי תנא דבי אליהו זה רבא וזוטא בכלי הרועים ובילקוט אפס קצהו ראינו וכלו מחמדים כאשר הוא באמנה לא ראינו ולא שמענו בלתי היום חרות על הלוחות בעט ברזל ועופרת, מה' תהי משכורתו שלמה אשר זכה וזכה, ואתם גם אתם לרבות שלוחי מצוה העושים במלאכת הקדש תנו עז לאלהים, הן רבים עתה עמי הארץ יפריעו עצמם ממעשה שמים להתעסק בחיי שעה והולכים ומתמעטים השרידים מצדיקי הרבים הרודים בעם, וראוי לעשות להם סמיכות וסייג לתורה, אפריון נמטייה נמי למר המגיה ה"ה הגעלה מה"רר יעקב יצ"ו יוזיפא שורזינ כ"צ ז"ל איש קשטילאץ אשר נדבה רוחו לקרבה אל המלאכה הכינה וגם חקרה והוציא לאור תעלומות שלמיותיה יראו ישרים וישמחו כי מדרש כזה ותנא תונא ממדבר קדמת אמת מארץ צמח וצדק משמים ישקיף לטוב, עלינו להצילנו משואה ומפחד וברחמים גדולים יקבצנו אכי"ר: והמאמר, הכינה וכו' שלמיותיה, להשביח מקחו אמרו המדפים, אמנם המגיה הודיע דברי אמת בסוף הספר וז"ל.

אמר המגיה למן היום אשר נודע לרב ענן סדר אליהו רבא וזוטא כדאמרי' בכתובות פרק שני דייני גזירות האמנתי כי אדבר שלא נחקק בעט ברזל ועופרת תנא דבי אליהו זה, ועין לא ראתה אותו בדפוס לפע"ד זולתינו למען עשה כיום הזה זכות לנו ולבנינו להחיות עם רב. וגם עתה אני הוא אשר הגהתי אותו, בשמן מעוט הבנתי משחתיהו על כן משכתיהו חסר מספר ישן נושן נכתב ונחתם בפרטו שנת ד' אלפים תתקמ"ו, ותהי האמת נעדרת מכמה תיבות ומלות מטושטשו' עד שבהתנהגי בכבדות

*

K. u. k. Hofbuchdruckerei Carl Fromme in Wien

בחקירו ודרישות עמי נועצתי ואבינהו, אפס קצהו הבנתי וקצהו אפשר שלא אבין לו, זאת ועוד כי קטן שכלי מהכיל את העולה על רוח הבנת מאמרים רבים אשר אם יבא אליהם השכל בפתע פתאום יחשוב כי אולי משגה הוא, ואפשר שאין בהם נפתל ועקש, על כן אמרתי מוטב שאהיה נחשב לשוטה והיו הדברים האלה כהויתן יהיו עד שיבא אליהו מלשלוח יד בפקדון אשר גבלו ראשונים, ועוד באה שלישיה ושבה והיתה התנצלות לי, כי עושי המלאכה בספרים רבים אצים לאמר כלה מעשיך כי בעוד שלשת ימים המלאכה תהיה דיינו, ונשובה עד אחרת הנפסלת בלינה, על כן לא יקומו עלי במשפט לאמר, כי המכשלה הזאת מכמה שגיאות לא אבין בדפוס יצאה מתחת ידי, כי מאת רוב המהירות והחריצות היתה זאת, רק עם חכם ונבון הרואה ומבין לאשורו את הטוב יקבל מאת עבדו ועל כל פשעים תכסה אהבה, נאם הקטון ודל שבדלים יעקב בכמ"ר יוזיפא שורזינ כהן ז"ל איש קשטילאץ:

הנה המגיה הזה ראה שהאותיות והמלות בכת"י הישן שלפניו הן מטושטשות, אבל אשר לא יוכל לראות הן הקטועות והחסרונות שחסרו מנוסחת הספר בשלימותו, ובאמת יצאה מכשלה בהוצאה הראשונה הזו, ואם איננה מכשלת הדפוס כאשר התנצל המגיה הנה היא מכשלת הסופר שכתב הכת"י הזה, ויותר שחטא (אם הסופר הזה או מי שקדמו והעתיק מספרו) שעשה מהזוטא רבה, ונתלו בו עשרה פרקים מפט"ו עד פכ"ה ועד בכלל שלא היו מעולם בסדר אליהו:

בשנת תל"ו בעיר פראג יצא לאור שנית עם פירוש ארוך והקדמות ארוכות להמקובל ה"ר שמואל ב"ר משה היידא מפראג בשם זיקוקין דנורא ובעורין דאשא, ונאמר בשבחו שהוסיף עליו מראה מקומות הפסוקים בשם נר מצוה ומראה מקומות בילקוט בשם תורה אור, והיה מעשהו שעשה לו נוסחא חדשה והדפים שתי הנוסחאות מחזה מול מחזה בשמות נוסחא ישנה נוסחא חדשה, ומאי חדשה שחידש בו דברים אשר מעולם לא היו בספר הזה והשחית סגנונו והדרת לשונו בסגנון לשון התלמוד הבבלי:

וזה הדבר אשר אמר בהקדמותיו הארוכות מר קשישא ומר ינוקא אעתיקהו קיטעא קיטעא כדי להעמיד את הקורא על דרכי האיש הזה ומחשבותיו, התחיל בברכה ואמר, בריך הוא ובריך שמיה דמארי עלמין .... והופיע רוח קדשו מגבהי מרומו על מצב שפל אנשים כמוני לזכות את הרבים לפרש ולהגיה הספר הקדוש ... אשר מקדם מכמה מאות שנים עד היום הזה היה מונח רביעי בארגז הספרים סתום וחתום באין מבין בו מרוב הטעיות וחסירות ויתירות והפוכים שבו ..... ואין דורש ומבקש לפתוח אותו ולעיין בו רק הם אומרים על הספר הזה שהוא ראוי לגנוז בעבור רוב הטעיות שבו וכו', וקריתי ושניתי אותו פעמים הרבה ודרשתי והקרתי והבנתי בו ולא הייתי יוכל לפרש ..... בשביל שהוא מלא טעיות וחסירות ויתירות ועוד שהיא מלא הפכיים מה שכתב בו למעלה הבנתי אותו שהוא שייך למטה ומה שכתב למטה הוא שייך למעלה וכו', ושאלתי לכמה וכמה לומדים גדולים וגאונים מופלגים ..... והשיבו לי כולם פה אחד ואומרים שאם יתכנשו ויתקשרו יחד כל חכמי ישראל ..... בכח שכלם האנושי אי

אפשר להם לפרשו ולהגיה אותו ..... אלהן אלין די מדרהון עם בשרא ודמא לא איתוהי ..... והם מתגלין לאנשי קודש ומגידין להן הזוכין והראויין לכך. והא לך ראיה שאי אפשר לפרש ע"י שכל אנושי דהא נמצא כך הנוסחא הזאת מכמה וכמה מאות שנים אפי' מקודם זמן בעלי התוספות והם היו זמן רב קודם בעל הילקוט הגדול כמו שמצינו הנוסחא הזאת בכמה מאמרים בהרבה מקומות בתוספות וכן בילקוט צא דוק ותשכח ומעולם אין שום רב וגאון שלח בו יד לפרשו ולהגיה אותו עפ"י שכל אנושי אלהן עפ"י רוחא דקודשא וכו', ובכן חרדתי מאד .... וישבתי בתעניות ובתשובה בצום ובכי ..... וגם התפללתי לפני קוני שיגלה עיני להביט נפלאות מתורתו ..... ולא למעני יעשה רק כדי לזכות את הרבים ולמען זכות התנא דבי אליהו שלא יהא ספרו סתום וחתום וראוי לגנוז, ונוסף על זה הלכתי על קברות אבותי ועל קברי רבותי הגאונים ..... בכן שמע הקב"ה את תפלתי ..... והביינני והנחני בדרך אמת ואמונה ויציב ונכון לפרש ולהגיה הספר הזה על אמתתו ועל בוריו וכו'. אכן ידיע להוי לך בר בי רב קצת מלין דגרמא לי להגיה ופשרא ספרא דא להחויה ..... ע"י שנתתי את נפשי בתפלה ובתחנונים ובבקשה ובצום .... כי מנדע תדע שלא הבנתי אפי' מלה חדא להגיה או לפרש עד שהתפללתי בדמעות שליש .... שנית שהלכתי על קברי הגאונים ואבותי הקדושים ..... ושלישית שהתפללתי להקב"ה שיתן רשות לאליהו ז"ל ולתלמידו רב ענן שהם יגלו ויודיעו לי הפירוש האמתי והנוסחא הנכונה והישרה של הספר הזה ע"י מזלי ומזלי יגיד לנשמתי ולשכלי הואיל ואין אני כדאי לראות פני אליהו בעיני בשר בהקיץ ..... רביעית שאמרתי בכל מ"ש ק"ל פעמים אליהו הנביא ..... המישית שאמרתי בכל מ"ש בכוונה גדולה כל הפסוקים שבנביאים שמוזכר בהם שמו של אליהו ..... שישית מה שאמרו רז"ל יגעתי ומצאתי תאמין וכו', וסיבת הדבר שנשתבשה הנוסחא הישנה מן הספר הזה היתה על ידי העתקות הרבה אין מספר מכמה דורות הקדמונים ..... ועל ידי זה נשתבש הנוסח האמתי של הספר הזה מכמה מאות שנים, כמעט זמן קרוב אחר זמן חתימת תלמוד התחיל להשתבש מעט מעט מדור לדור ומהעתק להעתק עד שנשתבש הרבה לאין מספר, ולא היו לומדין הספר הזה בחבורה כמו שאר ספרים לפרשו ולהגיהו רק כל אחד ואחד למד אותו בד בבד ..... ועוד שמעתי אומרים שמתחלה נמצא זה הספר במערה אחת והיתה [הכתיבה] מטושטשת מאד ומזה באתה ההעתקה המשובשת, ואפשר שזהו האמת שהוא מלא טעיות יותר מכל שאר ספרים, ואח"כ כשבאה מלאכת הדפוס בעולם נדפס הספר הזה בנוסחא המשובשת וכו': (והעתיק דברי המדפיס בויניציאה ואח"כ האריך לתת טעם שהדפים הספר בשני פנים הנוסחא הישנה והנוסחא החדשה), ובהקדמה האחרת כתב שבכח דמיונו נראה לו כאילו איש עומד לנגדו וכאילו אמר אליו, אליהו התשבי אנא:

והנה אחר הדברים האלה דעת לנבון נקל כי נתעה המחבר הזה בדמיון שוא והתעה גם אחרים הבאים אחריו, כי כל ההוצאות שנעשו אחרי כן עפ"י אותה נוסחא החדשה נעשו, כמו שכתבתי בהקדמה בל"א, ולא אביא רק ב' דוגמאות, ואציג הנוסחאות זו מול זו:

נוסחא שלפנינו פ"ח צד מ"ו.

עמד חזקיה בתפלה לפני הקב"ה שנ' ויתפלל וגו' נראה כאדם שהוא מדבר עם חבירו, נחה רוח אלהים ובא על ישעיה בן אמוץ הנביא, אמר לו, אדם שמדבר לפני מי שגדול ממנו בשר ודם מרתיע גופו וגדעזעין איבריו, המדבר לפני ממ"ה ב"ה עאכ"ו שידבר באימה וביראה וברתת ובזיע, לפיכך חלה חזקיה חולי גדול, שנ' בימים ההם חלה חזקיהו וגו', מת אתה בעו"הז, ולא תחיה לעו"הב, וכל כך למה, כדי שישא אשה ויהיו לו בנים, וחזקיהו ידע בדעתו שלא ימות, לפיכך נתן [דעתו] לשפוך רחמים ולבקש תחנונים לפני הקב"ה:

דפוס ויניציאה

עמד בתפלה חזקיה לפני הב"ה שנאמר ויתפלל וגו' נראה שהוא מדבר עם חבירו נחה רוח אלהים ובא על ישעיה הנביא אמר לו אדם שמדבר לפני מי שגדול הימנו מרתיע כל גופו ונזדעזעין כל איבריו המדבר לפני מלך מלכי המלכים הקב"ה על אחת כמה וכמה שמדבר באימה וביראה ברתת ובזיע כך חלה חזקיה חולה גדול שנאמר בימים ההם חלה חזקיה וגו' אמר לו הנביא מת אתה בעולם ולא תחיה לעולם הבא כל כך למה כדי שישא אדם אשה ויהיה לו בנים וחזקיה ידע בדעתו שלא לפי' ניתן דחויים לפני המקום:

נוסחא חדשה

עמד חזקיה בתפלה לפני הקב"ה שנ' כה אמר מלך אשור וגו' מי בכל אלהי הארצות אשר הצילו את ארצם מידי כי יציל ה' את ירושלים מידי וגו' ויתפלל חזקיהו לפני ה' אלהי ישראל יושב הכרובים וגו' הטה ה' אזנך ושמע פקח ה' עיניך וראה ושמע את דברי סנחריב וגו' וידעו כל ממלכות הארץ כי אתה ה' אלהים לבדך. נראה שהיה חזקיה מדבר עם הקב"ה כאדם שהוא מדבר עם חבירו, מיד נחה רוח אלהים על ישעיה הנביא וא"ל ישעיהו הנביא לחזקיהו המלך והלא אדם שהוא מדבר עם מי שהוא גדול הימנו הלא מרתיע כל גופו ונזדעזעו כל איבריו המרכר לפני ממ"ה הקב"ה עאכ"ו כך שיהא מדבר באימה וביראה וברתת ובזיע לפיכך חלה חזקיהו חולי גדול שנ' בימים ההם חלה חזקיהו למות ויבא אליו ישעיה בן אמוץ הנביא ויאמר אליו כה אמר ה' צו לביתך כי מת אתה ולא תחיה. מאי כי מת אתה ולא תחיה. א"ל הנביא מת אתה בעוה"ז ולא תחיה בעוה"ב. וכל כך למה. א"ל משום דלא עסקת בפריה ורביה. א"ל משום דחזא לי ברוה"ק דנפקי מינאי בנין דלא מעלי. א"ל בהדי כבשי דרחמנא למה לך אמאי דמפקדת איבעי לך למעבד ומאי דניחא קמיה קב"ה ליעבד. א"ל הב לי ברתך השתא אפשר דגרמא זכותא דידך ודידי ונפקי מינאי בנין דמעלי. א"ל כבר נגזרה עליך גזירה. א"ל בן אמוץ כלה נבואתך וצא כך מקובלני מבית אבי אבא אפי' חרב חדה מונחת על צוארו של אדם אל ימנע את עצמו מן הרחמים שנ' הן יקטלני לו איחל[1] לכן ישא אדם אשה כדי שיהיו לו בנים וילמוד מן הזקיהו המלך אעפ"י שידע בדעתו ברוה"ק שלא יהיו לו בנים הגונים ולפיכך נתן דחויים לפני המקום אפילו הכי היה נעניש בעוה"ב אם לא היה נשא אשה:

דוגמא ב. בפי"ח צד צ"ט:

הנוסחא שלפנינו

רב"שע עני במה יקרא שמו לפניך, עשיר יקרא שמו על ממונו ע"ש כסף וזהב על אבנים טובות ומרגליות, ע"ש כל כלי המדה שבעולם אבל עני במה יקרא שמו לפניך, יקרא שמו על שם בנו, כיצד עמד בנו וקורא בתורה בביה"בנ, אומרים זה בן מי הוא, זה בן איש פלוני הוא, ונמצאו הרבים מברכין (שמו) [שמך] הגדול על ידיו, עומד בנו ושואל הלכה (מביה) [בבית] המדרש, אומרים זה בן מי הוא, בן איש פלוני עני הוא, ונמצאו הרבים מברכין לשמך הגדול על ידיו בבי"המד, הא למדת שאין הקב"ה נותן בנים לעניים במחשבה, (עיי"ש במ"ע):

נוסחת ד"וו

רב"שע עני במה יקרא שמו לפניך עשיר יקרא שמו על אמתו ע"ש כסף וזהב אבנים טובות ומרגליות על שם כלי חמדה שבעולם אבל עני במה יקרא שמו עליך יקרא שמו על שם בנו כיצד עומד וקורא בתורה בבית הכנסת אומר בן מי הוא זה בן איש פלוני עני הוא ונמצאו הרבים מברכין שמו הגדול על ידיו עומד בנו ושאל הלכה בבית המדרש הא למדת שאין הקב"ה נותן בנים למחשבה:

נוסחת חדשה

רב"שע עני במה יקרא שמו לפניך בשלמא העשיר יקרא שמו לפניך על עשרו ע"ש כסף וכו' וע"ש כלי חמדה שבעולם אבל עני במה יקרא שמו לפניך אלא יקרא שמו ע"ש בנו. הא כיצד אם עומד בנו בביה"בנ ובבי"המד וקורא בתורה ואומרים הבריות בן מי הוא זה. בן איש פלוני עני הוא ונמצאו הרבים מברכין שמו הגדול על ידיו. וכן אם עומד בנו ושואל הלכות בבי"המד. הא למדת שאין הקב"ה נותן בנים בני בעלי תורה אלא לעניים:

[1] ובמהברות עגולות העיר. (כך הוא הנוסחא האמיתית בגמרא בפ"ק דמסכת ברכות ונסחאות האחרות הם משובשות):

והנה די בדוגמאות אלו לראות פעולתו בתפלותיו ובכיתו וצומו ודרישת הקברים. אמנם כבר מלתי אמורה במקום אחר. אי אפשר לספר שלא ימצא בו דבר הגון. הנה אזכיר את הטוב אשר עשה להועיל את הבא אחריו. בהקדמתו הוא מונה התועליות אשר הביא בחיבורו. ואמר. האחד במה שהצגתי לפניך מראה מקום של הפסוקים שלא תצטרך להטריח.... כי אין כל הלומדים בזמן הזה בקיאים בתנ"ך כמו שהיו בקיאים בדורות הראשונים כי טרחא גדולה מאד היה לי בדבר הזה להציג לפניך מראה המקום של הפסוקים. הגם שהיה לי סיוע גדול מן הספר קונקורדנסי"א מכל מקום לא הביא הספר ההוא כל הפסוקים. כי נשמט וחסר הרבה פסוקים מן הדפוס. וגם אל הספר ההוא צריך טירחא מרובה לידע באיזה שורש ימצא הפסוק ההוא כי השרשים הם מרובים בלי מספר וצריך אדם הבנה גדולה..... ועוד שאין ביד כל אדם הספר קונקורדנסיא..... וגדולה מזו כי לפעמים לא הביא התד"בא רק שתים או שלש מלות נמצאים יחד סמוכים זה לזה בהרבה מקומות בתנ"ך וצריך נגר ובר נגר..... ובאמת היא צורך גדול..... כי התדב"א מביא הפסוק בקצרה וסומך על המעיין שיעיין בהמשך הפסוקים הסמוכים לו מלפניו ומלאחריו וכו'. והב' הם הגהותיו: ומהקדמתו השניה אעתיק אמרו. ומלבד זה התועלת שיגיע להחמונים יגיע ג"כ תועלת גדול אל הלומדים ובפרט להדרשנים שיש בזה הספר כמה הקדמות חשובות לבנות עליהם יסוד גדול ובנין חזק ודרוש נחמד וכו':

ועכ"פ כל ההוצאות שנעשו מאז ועד עתה עפ"י הוצאה זו נעשו. ע"כ שמחתי עד מאד כי הקרה ה' לפני כת"י רומי משנת תתל"ג. ואם כי גם בו נמצאו כמה וכמה מגרעות וחסרונות. אמנם יש להשלימן ולתקנן ע"י דפוס ויניציאה ואם לא כולן עכ"פ מקצתן. ומה שנשתנה זה מזה בסגנונם. היא מאשמת המעתיקים. שלא שמו לבם לדבר להקפיד על הלשון רק על הענין. ואם הקפידו על הלשון בהלכות. בהגדות לא הקפידו. וזה נראה בבעל הילקוט שהיו לו נוסחאות אחרות. או ששינה הוא לפי סידורו הנוסחאות. וכן נמצא במקומות שונות מסדר אליהו שהובא מקדמונים שהיו להם נוסחאות אחרות. כמו בפי' המיוחס לרש"י על ב"ר עיי' במ"ע פ"ט צד נ' אות י"ב ובס' ראשית חכמה הובא לקמן במבוא מאמר ח'. ואין הוכחה גדולה על זה מהשינוים שבין כת"י פארמא בסדר אליהו זוטא לדפוס ויניציא ולכת"י שלפני המראים איכה שלטו המעתיקים בנחלת האומה כאדם העושה בתוך שלו. כמו שהעירותי ע"ז בהקדמה לסדר אליהו זוטא צד קס"ו:[1]

[1] רבות עמלתי להשיג העתקה מכת"י פארמא, והיה נעלם לי כי כבר קדמני בזה החכם מו"ה חיים מאיר הלוי הורוויץ, והדפיסו כולו, ועתה אני רואה במהברות לחכמת ישראל היוצאים לאור מדי חודש בחדשו ע"י חכמי ברעסלוי שכתב הרב מו"ה יהודה הנודע בשם דר' טהעאדאר (שרבב בזה המאורע) שהודיע החכם הנ"ל שרצונו להדפיס את הסדר אליהו רבה עפ"י כת"י רומי שהדפסתי אני. ולא אסתייעא ליה מילתא. וחנה אודה ולא אבוש כי מכל אלה לא ידעתי. אבל בעיקר הענין אין זה גרענן. כי כל מה שאכבי עמל הוא להיישיר הלבבות בדברי חז"ל שהם מורשתנו. ואילו היתה ביכלתי להדפיס כל ספריהם הנודעים והמפורסמים וחכמי ישראל עסוקין בהם תמיד על הדרך אשר סלתי לי חי נפשי כי הייתי עושה כך. ק"ו שלא איכפת לי במה שאדפיס אפי' אם אדע שכבר הדפיסו חכם זה או זה. הלא בנתיבתו לא אלך כי אם בדרך אשר נחני ה', וכל מכירי יעידו עלי כי אינני מתלבש בטלית שאינה שלי:

והנה הכת"י שלפני הוא קובץ כולל את הספרא ואת סדר אליהו רבא וסדר אליהו. ובאותו הדף שסיים הסופר את הספרא בעמוד הימיני התחיל את הסדר אליהו בעמוד השמאלי. ובסוף סיום הספרא כתוב. ונגמר בשנת תתל"ג ליצירה ובשנת אלף וחמש להרבן הבית שיבנה במהרה בימינו אמן: והכל כתב יד אחת. ואח"כ באותו עמוד היו כתובין עוד ד' שורות ונמחקו. ומרשומן ניכר שהיו בכתב אחר: (והנני אומר הכ"ת שלפני. שלא נעשה למעני העתקה בכתיבת ידי אדם כי אם במכתב הופעה — פאטאגראפי — והעתקה כזו בכתב הראשון הוא זה כזה באין שום הבדל). ולפי שטוב מראה עינים מהלך נפש נתתי לצייר לחקות שלשה ציורים. הא' צורת שער הקובץ כולו. ונראה שאינו מהמעתיק אלא שנעשה באיזה זמן אח"כ. הב' הוא סיומו של הספרא. ופרט השנה שנגמר והתחלת סדר אליהו רבה. והג' הוא צורת הדף האחרון מהסדרים. יראו הקוראים וישמחו: והוספתי אל הספר מבוא גדול כפי ההכרח והצורך אל מה שכוונתי. והוא להציל את הספר הנפלא הזה מחשד ספרי פלסתר שעליהם אמרו חז"ל בברייתא (סוכה כ"ט ע"א) בשביל ד' דברים מאורות לוקין על כותבי פלסתר ועל מעידי עדות שקר ועל מגדלי בהמה דקה בא"י ועל קוצצי אילנות טובות.[1] וחלקתי את המבוא לי"ב מאמרים. מאמר א' גדלות אליהו. ב' הסתלקות

[1] לדעתי ברייתא זו היא מדברי חכמים וחידותם (עיי' להלן במבוא צד מ"א). ונשנית בעת שרבו הכתות והמינים בישראל. מהם שחברו וכתבו ספרים בעניניהם כפי שטתם והם שקראום החכמים כותבי פלסתר. ומהם המעידים בפיהם ששמעו וראו כך וכך להטות לב העם לדעתם ושטתם והם הם המעידים עדות שקר. ועל אלו שלא הושיבו את בניהם בין ברכי ת"ח אמרו שהם מגדלי בהמה דקה. וכענין שאמרו בפסחים (מ"ט ע"ב) בענין עמי הארץ. ועל בנותיהן הוא אומר ארור שוכב עם כל בהמה. וקוצצי אילנות טובות הם אלו שאירע ענייניהם כענייני של אלישע בן אבויה (חגיגה ט"ו ע"א) שנכנס לפרדס ואמרו עליו. אחר קיצץ בנטיעות: ואבאר קצת ענין כותבי פלסתר שהם במדרגה אחת עם מעידי עדות שקר. אלא שזה משקר בלשונו וזה משקר בקולמוסו. ואומר. האמת היא אגודה בת שלשת ענינים. מציאות הדבר בעולם המורגש ע"י החושים. מציאותו ברעיון הנפש ומחשבת הלב. והתגלותו בלשון או בקולמוס. ומה שהלשון או הקולמוס אינם בהסכמה עם רעיון חנפש ומחשבת הלב וכענין שאמרו יודעים את רבונם ומתכוונין למרוד בו זהו שקר. והוא על ב' אופנים. אם אין מציאותו בעולם כלל זהו שקר גמור. ואם מציאותו בעולם ותסכים הלשון במקרה עם המציאות והוא לא ידע הנה הוא עד שקר. ואף שאין דיבורו שקר שהרי הוא מסכים עם המציאות בעולם. עכ"פ עדותו שקר שהרי לא ידע והעיד. אולם אם הלשון או הקולמוס מסכימין עם הרעיון הפנימי שבנפש הנה אין הדבר אמת במקומה אם אין לדבר מציאות בעולם חוץ לנפש. אבל אמת היא לאותו האיש שכך הוא רעיונו ולפי ידיעתו אין שום דבר מתנגד לו ואין עדותו עדות שקר. ואין כתבו בכלל כתבי פלסתר. ועל כיוצא בזה אמרו לבו אנסו. אמרו בשבועות (כ"ו ע"א) דר' כחנא ור' אסי כי הוו קיימי מקמי דרב מר אמר שבועתא דהכי אמר רב ומר אמר שבועתא דהכי אמר רב. כי אתו לקמיה דרב אמר כחד מינייהו. אמר ליה אידך ואנא בשיקרא אישתבעי. אמר ליה לבך אנסך. ופירש"י כסבור היית לישבע באמת. והנה כמו כן בספרי חזיונות שעניניהם התגליות בחזיון הנפש. אחת היא לנו אם מה שבחזיון יש לו מציאות בעולם חוץ לנפש החוזה או לא. לפי שאין אדם יכול לעמוד על בידודו של דבר. אמנם עלינו לחקור אם זה שאמרו או כתבו באמיתות נפשו דבר וכתב. וכסבור הוא שחזיונו אמת. או לא. גם באלה הדברים שאין להם מציאות רק בלשון או בקולמוס יש להבדיל בין דברי פיוטים ובין כתבי פלסתר. שמי שמספר מעשה או מאורע כדי ללמד מהם דברי מוסר ודרך ארץ והדברים לא היו ולא נהיו ולא אירעו מעולם. הנה דבריו דברי פיוטים אבל לא פלסתר. שהרי אינו משמה שום אדם שבעולם ולא כוון להשטות. אולם אלה המדברים חזיונות רוחם אשר אי אפשר לבקר אחר אמתתם. וחוזים עתידות ומגידים לבני דורם ויודעים בעצמם כי דבריהם כזב אך כוונתם לכונן מחשבות העם לאשר יחפצו. הם הם בעלי פלסתר וספריהם ספרי פלסתר, ולאלה אחשוב ספר אליהו בביה"מ ח"ג למוה"ר יעללינעק ז"ל צד ס"ח ועיי' מ"ש בהקדמתו שם. חזיונות אליהו (אפוקליפסי

אליהו. ג' שליחות אליהו. ד' גילוי אליהו. ה' תנא דבי אליהו. ו' דברי סדר אליהו במימרא דאמוראי. ז' מה שהועתק ממנו במדרשים ובסדר התפלות ודברים אחדים שבו המוכיחים על קדמותו. ח' בליקויי הספר. ט' תשובות על החכמים שדברו בטיב הספר וזמנו. י' בכוונת הספר ומגמתו וסידור רעיוניו. י"א בסגנון לשונו המיוחדת לו ודרשות המיוחדות שבו. י"ב מפתחות שונים. גם הוספתי עוד דברים אל המבוא אשר יסדם ידידי החכם מוהר"ש באבער יאריך ימים. כאשר יראה הקורא:

ושמתי לי למטרה בזה. לכונן השקפת המעיין אל הרוח השוררת בקרב לבות בני ישראל אז בהחלק התבל בין שתי ממלכות רומי ופרסי ולאשר הורו והוגו בצפייתם ובחזיוני לבבם. כי הם המה אשר נבעו מהם נהרי נחלי האגדות וגם קצת מן ההלכות. ובצדק נאמר כי הספר סדר אליהו רבה וזוטא גם הוא מעיין שוטף אל ים התלמוד. ובין שאר מקורי התלמוד והמדרשים יחשב גם הוא:

גם ספחתי אל המבוא הערות ותיקונים אל הספר אשר יהיו בעין מהדורא תנינא. שאז כשהיה הספר לפני בלתי מסודר באין רוח והפסקה לא היתה העין שולטת בכל פרטיו. הא למה הדבר דומה ליער מסובך שאי אפשר לראות כל אילן ואילן שהיער מכסה אותם. אבל עכשו שהספר מסודר לפני הנני רואה בו דברים שלא ראיתים מתחלה. גם לא היתה באפשריותי לשים עיני על הפרטים ופרטי פרטים כל זמן שהיתה השקפתי על סידור הספר כולו בכללו. וע"כ ימצא הקורא בזה המבוא תועלת רב אם להבנת הספר בכללו ואם להבנת פרטיו ופרטי פרטיו:[1]

ועתה חסדי ה' אזכיר תהלות ה' כעל כל אשר גמלני. כי עליו הושלכתי מיום היותי בן ט' שנים. כי אבותי ז"ל כמ"ר ירמיהו ומרת שרה ירדו מנכסיהם וכובו במחסור ועוני (והמה נוחי נפש כי אמי שבקת חיים ביום ב' דחודש ואדר בשנת תרי"ג ואבי שבק חיים כ"ז שבט תרל"ג ינוחו על משכבותם) והובאתי לבית דודתי אחות אבי מרת ברכה ובעלה מו"ה שמחה ליסויער זכרונם לברכה ביישוב באָדאָלאָ[2] וגדלוני עד היותי בן י"ב שנה. ומאז ועד עתה שהגעתי לקץ שבעים משנותי נחני ה' בחסדו. ויעניני וירעיבני ויודיעני כי טוב לגבר כי ישא עול בנעוריו. ואמר אבא אליהו (לפנינו צד קצ"ב). בילדותו מהו אומר. כי אנפת בי. וסופו מהו אומר. זעף ה' אשא וגו' ואומר הנה אל ישועתי אבטח ולא אפחד כי עזי וזמרת יה וגו'. כי זכני ה' בטוב העו"הז ובטוב העו"הב. בטוב העו"הז כי רואה אני בחסדי ה' בנים ובני בנים ה' עליהם יחיו. אשר ראותם לא פללתי מאין אונים ותשות כח בימי נעורי. ובטוב העו"הב כי תמך גורלי להיות מיושבי בית המדרש. וזה כשלשים ושמונה שנים חבירים ותלמידים מאזינים ומקשיבים לקול למודי. ומה אוסיף עוד לדבר: ולא אוכל השקט רוחי מבלתי הזכיר אחד מתלמידי אשר הרהיבני

של אליהו) בספרי הנוצרים הקדמונים. עיי' קורות עם היהודים להחכם הנוצרי שירער כרך ג' צד רס"ז עד רע"א: [1] כהתימי את כל הדברים האלה ראיתי שהחכם ר' יעקב שמואל פוכס בעל המגיד כתב (שנת י"א גליון ב') ג"כ מבוא לזה הספר וכי יש אתו נוספות שונות עפ"י כת"י בבריטיש מוזיאום. ומאד אשמחה אם דבריו יפיצו אור במחשכים: [2] במחוז אַבוי־טאָרנויא. ועיי' בתשלום הדברים בסוף המבוא לספרי דבי רב:

בשנות חלפו. כי כמו שהיה בן יחיד לאבותיו היה בן יחיד בעדתנו או גם בכל מדינתינו. בן גדולי עשירים ותלמיד בית החכמות הכללי ולקח תורה מפי. אשר הזכרתי את שמו לטובה בהקדמת פסיקתא רבתי צד ב'. מאיר יהודה ריטטער די גוטמאנן המכונה דר' לודוויג פ' גוטמאנן. כי לקח אותו אלהים בשנה זו. יהי זכרו ברוך:

השלמתיו ביום הולדתי בד' תמוז בשחרית עש"ק לסדר זכרון לבני ישראל. בשנת הקם לעבדך אמרתך. למלאת שבעים שנה למספר השנים אשר גזר ה' אלהי עלי:

מאיר איש שלום.

ב

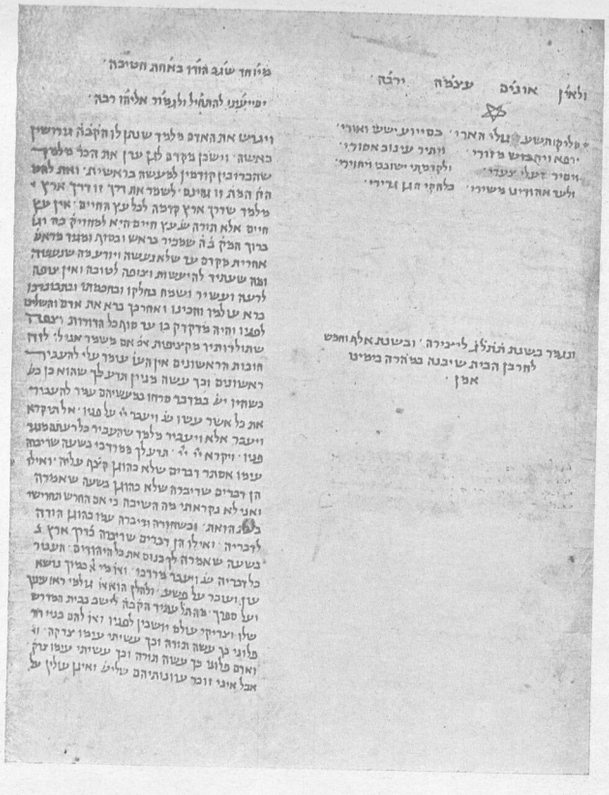

א

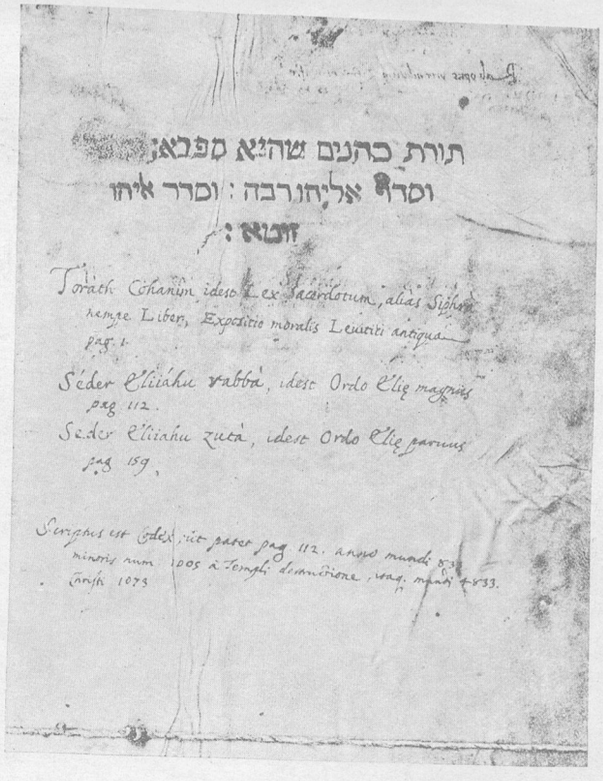
תורת כהנים שהיא ספרא
וסדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא
Torath Cohanim ideſt Lex Sacerdotum, alias Sifra
hempe. Liber, Expoſitio moralis Leuitici antiqua
pag. 1.
Séder Eliiahu rabbâ, ideſt Ordo Eliæ magnus
pag. 112.
Séder Eliiahu zuta, ideſt Ordo Eliæ parvus
pag. 159.
Scripsus eſt Codex ſic paſer pag. 112. anno mundi 5
minoris num. 1005 a Templi deſtructione anno Chriſti 1073

מבוא

אמר מאיר איש שלום. משנה מבוא לזה הספר מכל מבוא שנכתב לאיזה ספר ושעתידין להכתב. והוא דומה בעיני למה שמסופר מהעיר בית אל אשר שמה לפנים לוז. שבקשו השומרים ואמרו הראנו נא את מבוא העיר (שופטים א' כ"ד). ואמרו בב"ר פס"ט בשם ר' אלעזר בשם ר' פנחס בן חמא לוז היה עומד על פתחה של מערה והיה לוז חלול והיו נכנסין דרך הלוז למערה ודרך המערה לעיר. ואמרו שם ובפרשה פ"א א"ר אבא בר כהנא למה נקרא שמה לוז. כל מי שנכנס בה (הטריף) [הרטיב] מצות ומעשים טובים כלוז וכו'. אף כאן לוז עומד על פתחו של זה הספר. ורצוני לומר בשם לוז הוא מה שאמרו בב"ר פכ"ח לוז של שדרה לא נמחה ולא נטחן ולא נשרף והוא קיים לעולם וממנו מציץ הקב"ה את האדם לעתיד לבא. אף כאן אליהו זכור לטוב הוא הלוז שהוא חי וקיים לעולם ולעולמי עולמים. ועל ידו יחיו המתים לעתיד לבא. והוא עומד על פתחו של זה הספר. ודרך אותו הלוז אפשר להכנס אל תוך הספר הזה שהוא מרטיב מצות ומעשים טובים למי שנכנס בו. כי כפי מה שקבלנו אליהו הנביא זכור לטוב הוא בעל הספר. אמרו בכתובות ק"ו ע"א אהא שנרם רב ענן לר' נחמן להקדים דינו של אדם אחר. ששלח לו נדייניה מר להאי גברא דאנא ענן פסילנא ליה לדינא. והקדימו לדינא דיתמי. כמסופר שם. וע"ז אמרו. רב ענן היה רגיל אליהו דאתי גביה דהוה מתני ליה סדר דאליהו. כיון דעבר הכי אסתלק. אותיב בתעניתא ובעא רחמי ואתא. כי אתא הוה מבעית ליה בעותי ועבד תיבותא (ואנחיה) ויתיב קמיה עד דאפיק ליה סדריה. והיינו דאמרי סדר דאליהו רבא סדר אליהו זוטא.[1] ונשמע מזה הספור שהספר סדר אליהו רבה ואליהו זוטא כבר היה נודע

---

[1] ברש"י ותו' הגי' רבה בה"א. וגרסינן והיינו דאמרי סדר. וגי' התו' והיינו דאמרינן וכו' וסדר אליהו זוטא. ופרש"י סדר אליהו רבה שלמד חוץ לתיבה. סדר אליהו זוטא שלמד בתוך התיבה. ולא ברירין לי דבריו. שהלשון ועבד תיבותא ויתיב קמיה אין במשמעותו שישב בתוך התיבה אלא שהיתה התיבה מפסקת ביניהם. גם הלשון עד דאפיק ליה סדריה אינו מובן לי. וראיתי בס' ראשית חכמה פרק הדינין שגורס הכי. רב ענן היה שכיח אליהו גביה והוה מתני ליה סדר אליהו וכו' איסתלק ולא אתא עד דיתיב בתעניתא ובעא רחמי ואתי לגביה כי אתא הוה מבעית ליה בעותי עבד תיובתא ואנחיה ויתיב ליה עד דאסיק ליה סדריה והיינו דאמרינן סדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא. פי' ר' ענן היה בא אליהו אליו והיה שונה עמו סדר מן הגמרא ואחר שאירע זה המעשה נסתלק אליהו ולא בא אליו עד שישב בתענית ובא אליו והיה מבהילו ואומר לו עשה תשובה ואח"כ שנה לו סדרו והסדר שהיה שונה לו בתחלה נקרא סדר הגדול והסדר שהיו שונין אחר המעשה נקרא סדר קטן. ע"כ. נלמד מזה שצ"ל עד דאסיק וכו'. גם נוסחתו עבד תיובתא. שהיה מפחידו לעשות תשובה. מתקבלת על הלב יותר מנוסחת רש"י שנתגלה לו והיה מפחידו ומתוך כך היה מטמין עצמו בתיבה כדרך הילדים. שהוא דבר שאין הדעת סובלתו. אולם מה שפי' והיה שונה עמו סדר מן הגמרא. לא אדע מאין בא לפרש כך ולנטות מהפי' המפורסם. גם העלים לנו מקור נוסחתו. וכתבתי להרב החכם התורני מו"ה חנוך עהדענטרייא רב בעדה בעיר מינכען ובקשתי ממנו להודיעני נוסחת הכת"י המונח שם בבית עקד הספרים. ובטובו השיבני וז"ל. הנראה כד ניים ושכיב כתב הסופר את כל המאמר כי הפרוץ מרובה על העומד ומשולל הבנה ג"כ. וז"ל הכת"י. רב ענן הוה רגיל אליהו דאתי לגביה דענן ומתני ליה כדר והיינו דאמרינן סדר אליהו רבה סדר אליהו זוטא. ואין בכת"י שום טשטוש או מקום שנשאר הלק רק הכל בשורה אחת ובסדר אחד. ואח"כ כתב לי העתקה מספר אגדת התלמוד שהוא יקר המציאות. וז"ל רב ענן הוה רגיל אליהו דהוה

למאריה דתלמודא עד שספרו מה שאירע בו בימי רב ענן תלמודו של רב. ושזה הספר הוא סדריה דאליהו הנביא שכבר חלפו ואולו הרבה מאות שנים מעת שננו ועלה בסערה השמימה. ועל ידי הסיפור הזה לא פסקה התמיהה המבהלת אותנו במציאות הספר הזה שלזו זה אליהו עומד על פתחו. ואין עלינו אלא ליכנס דרך הלוז. רצוני לומר כענין שאמרו בירושלמי דשבת פ״א (שקלים ספ״ב וקידושין פ״א ה״ז) גידול אמר כל האומר שמועה משם אומרה יהא רואה בעצמו כאילו בעל השמועה עומד לפניו וכו׳. וחובה עלינו להעמיד לפנינו את בעל הספר. ועל ידי שנדע הכל מענינו נבא על ידו אל מבוא הספר הזה. ועל כן יחדתי לו מאמרים המגלים לנו ענינו של אליהו זכור לטוב. רצוני בזה להעביר לפנינו מה שמסופר עליו במקראות ובאגדות. ודרך אותי הלוז נכנס אל מבוא הספר ונבא אל תוכו:

מאמר א׳ גדלות אליהו.

רצוני בזה המאמר להעביר לפני הקורא כל אשר סיפרו המקראות על אליהו כפי מה שהבינום חז״ל באגדות ומה שדרשו בהם. וקראתיו גדולות עפ״י לשון הכתוב שאמר המלך לנחזי. ספרה נא לי את כל הגדלות אשר עשה אלישע (מ״ב ח׳, ד׳). שזה המאמר יספר הגדולות לאליהו:

כתיב ויאמר אליהו התשבי מתשבי גלעד אל אחאב (מ״א י״ז, א׳): הנה כאשר הלך אליהו כן בא. הלך בסערה ולא נודע איהו ואנה הלך. וכן בא ולא נודע לנו מי הוא ומאין בא. כי עדיין לא נזכר ממנו בכתוב מאומה ועתה שמענו את שמו בראשונה אליהו התשבי. ובזה השם היה נקרא ונודע בעם. שנאמר ויהי דבר ה׳ אל אליהו התשבי (שם כ״א, י״ז וכ״ח). וכן שמו בפי המלך אחזיה דכתיב ויאמר אליה התשבי הוא (מ״ב א׳ ח׳). וכן קראו יהוא שנאמר ויאמר דבר ה׳ הוא אשר דבר ביד עבדו אליהו התשבי (שם ט׳ ל״ו). ותרגמו המתרגם ואמר אליהו דמתושב מתותבי גלעד. ועל פי זה כתבו רש״י ורד״ק ששם הארץ או העיר שהיה שם בתחלה היה תושב ואח״כ נתיישב בגלעד. והאחרונים הרחיקו זאת שלא יאמר מן תושב תשבי בחי״רק כי אם בקמץ חטוף. ולדעתם היה שם העיר תשבה בסנו״ל הבי״ת או בקמ״ק. ואמרו שבספר טוביה נזכרה העיר תשבה בחלקו של נפתלי. ולפי שהיה מתושבי גלעד והיה מקום לטעות שהיה גלעדי הודיעך הכתוב שהיה תשבי ולא גלעדי. וכיון שאין בידינו רק השערה כבר אפשר לומר שהיה נקרא על שם משפחתו. ושמה היה תשב במשקל עבר. וכאשר יאמר מן עבר עברי כך יאמר מן תשב תשבי. יהיה איך שיהיה מזה השם לא נדע מי הוא. ודינו על זה חז״ל מי היה ומאיזה שבט הוה. ושלש שיטות בדבר כאשר אומר:

חבילה של חכמים אמרו שאליהו מזרע גד. ונבאר דעתם. והיא כיון שנאמר עליו מתושבי גלעד א״כ לא היה גלעדי. שאם היה גלעדי והיה מזרע רחל מבית מכיר למטה מנשה כדכתיב ולמכיר נתתי את הגלעד (דברים ג׳ ט״ו) היה הכתוב אומר אליהו הגלעדי כמו שנאמר ויפתח הגלעדי (שופטים י״א א׳). ומעתה נשאל מי המה תושבי גלעד שהיה אליהו מהם. ועל כל פנים היה גלעד מקומו. ואם יהיה תשבי שם עירו קרוב הדבר לומר שהוא שם עיר בגלעד. כי למה יהיה נקרא על שם עיר בארץ נפתלי. אמנם שהיה גלעד מקומו זה מבואר לנו ממקום אחר. שהרי נאמר לו. לך שוב לדרכך מדברה דמשק וגו׳ (מ״א י״ט ט״ו) א״כ היתה תשובת דרכו כלפי דמשק ותהיה תשובתו בארץ הגלעד. ועוד כי בשובו מצא את אלישע בן שפט מאבל מחולה חורש בשדה. ואבל מחולה נודעת לנו ממלחמת גדעון שנאמר וינס המחנה עד בית השטה צררתה עד שפת אבל מחולה על טבת (שופטים ז׳ כ״ב). וכן הוזכרה בנציבי שלמה. בענא בן אחילוד וגו׳ מבית שאן עד אבל מחולה עד מעבר ליקמעם (מ״א ד׳ י״ב). והנה אבל מחולה על כל פנים היא סמוכה לירדן אם מצד מערב או מצד מזרח. ומראין הדברים שהירדן מושך ועובר

מתני ליה סדר אליהו וכו׳ יתיב בתעניתא וכו׳ מבעית ליה בעותיה. פירוש מפחידו. יתיב בתיבותא ומתני ליה סדר אליהו והיינו דאמרי סדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא. פירוש שלמד בתיבה ע״כ. ונראה שכך היתה נוסחת רש״י דיתיב בתיבותא. והנה המאמר והיינו דאמרי, או דאמרינן. אפשר שהוא מן מסדרי התלמוד. ואפשר דאיתוסף בזמן רבנן סבוראי או בזמן הגאונים. עכ״פ היה בזמן בעל המאמר הספר סדר אליהו רבה ואליהו זוטא נודע ומפורסם. אמנם מלשון עיקר הסיפור והוה מתני ליה סדר אליהו משמע שכבר בימי ר׳ ענן היה הספר בעולם. ובפרט שאם תהיה הנוסחא עד דאפיק ליה סדריה עיקר. דהיינו שהוציא ספרו שהיה עמו. א״כ כבר היה ספר מחובר. שאלולי כן היו אומרים ואגמריה ליה סדר אליהו:

בתוך האבל ותהיה למזרח ולמערב הירדן. ועל כן הוכרחו המקראות להגביל המקום באמרם שפת אבל מחולה על טבת. וכששב אליהו לדרכו אל ביתו הלך דרך אבל מחולה ופגע באלישע ודרכו היה מדברה דמשק. א״כ היתה תשובתו למזרח ים המלח והירדן.[1] וכן דעת ר׳ חננאל בשם רב (פסחים ס״ח ע״א). דאמר רב חננאל אמר רב עתידין צדיקים שיחיו את המתים כתיב הכא ורעו כבשים כדברם (ישעיה ה׳ י״ז) וכתיב התם ירעו בשן וגלעד כימי עולם (מיכה ז׳ י״ד) בשן זה אלישע הבא מן הבשן שנאמר ויעני ושפט בבשן (דהי״א ה׳ י״ב). וכתיב פה אלישע בן שפט אשר יצק מים על ידי אליהו (מ״ב ג׳ י״א),[2] גלעד זה אליהו שנ׳ ויאמר אליהו התשבי מתושבי גלעד. והנה יעני ושפט הם למשפחות בני גד בדה״י שם. אמנם הביאו המקרא דמ״ב וכבר נזכר אלישע בן שפט הרבה פעמים קודם לזה המקרא. טעמם לפי שממקרא זה אנו למדין שאליהו ידע אותו מכבר. שהיה מתלמידיו קודם שמשחו לנביא תחתיו בדבר ה׳. כי פירשו אשר יצק מים וגו׳ בהר הכרמל. כמו שהזכירו רש״י ורד״ק מדברי חז״ל. והוא לפנינו בפי״ז. אמר להם לתלמידיו מי שיש לו מים בכדו יביא ויצוק על ידי. אמר לו אלישע אני יש לי מים בכדי. אמר לו בוא וצוק על ידי. בא וצק על ידו. ויצאו מהן עשרה מעיינות עד שנתמלא כל המקום מים. ובנוסחת הילקוט ונעשו אצבעותיו כמעיינות עד שנתמלא וכו׳. והרד״ק הביא נוסחא אחרת עיי״ש. והזכיר העבד המאורע הזה לפני המלכים לפי שהוצרכו למים. והנה למדין אנו מזה המקרא שכבר היה אלישע את אליהו.[3] ואירע כך לפי ששניהם היו מבני גד זה מבשן וזה מגלעד. אמנם נאמר מתושבי גלעד. לפי שעיקר הגלעד היה למנשה ולא לגד. ואולי עיר תשבי היתה על הגבול לדרום גלעד. וע״כ הוכרח המקרא לומר התשבי מתושבי גלעד שהיה מחלק הצפוני של עיר תשבי. ובני תשבי בחלק הצפוני היו נקראים תושבי גלעד. והנה תפסו תחילה של הכמים שאליהו בא מגד מזרע לאה. ויסדו על זאת כמה דרשות. אמרו בב״ר פע״א. ותאמר לאה בא גד. אתיא גדא דביתא אתא גדא דעלמא. בא מי שעתיד לגדד משתיתן של עכו״ם. ומנו אליהו. כלו׳ שנצח את עובדי הבעל. ושם פצ״ט בלישנא אחרינא. אמרו כיון שראה יעקב את שמשון אמר לישועתך קויתי ה׳. אין זה מביא את הגאולה אלא מגד שנ׳ גד גדוד יגודנו והוא יגוד עקב. לאותו שהוא בא בעקב. הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא (מלאכי ג׳ כ״ג) שהוא משבט גד. לכך נאמר והוא יגוד עקב. ובפרש״י על המדרש גרם לגדד משתיתן של או״ה. ויהיה ענינו על העתיד לבא. ובתרגום ירושלמי אתא גדא טבא דעתיד למגדעא משתייהון דאומיא. (אבל יונתן תרגמו בענין אחר לפי ששיטת יונתן דפנחס הוא אליהו). ובתנחומא פ׳ ויחי גד גדוד וגו׳ כשהגואל בא בעקב הוא מגד וכו׳.[4] ובמדרש תהלים צ׳ דורש י״א מזמורים כנגד מי הם. ואמרו שם. אל נקמות ה׳ וגו׳ כנגד שבטו של גד. שאליהו זכור לטוב עומד ממנו שהוא משתיתו של עולם. והוא מפסיקתא רבי׳ כהנא ושם גרים זה שבטו של גד שהוא עתיד לגדע משתיתן של אומות. וכולא לר׳ יהושע בן לוי. שמסיים שם. אמר ריב״ל עד כאן שמעתי:

ובספר כפתור ופרח הוצאת מוהרא״ם לונץ דף ש״א כתב. ומחנים הוא למזרח בית שאן וכו׳. וסמוך לו לדרומו שעה עיר שמה אלאסתיב. אומרים שהוא מקום אליהו התשבי וכור לטוב והוא בגבול גד. ושמא היה שם ביתו ז״ל כי משבט גד היה מולדתו וכמו שכתבנו בסוף הספר. ולצפון זה אלאסתיב יש נחל מים קיץ וחורף ועליו גנות ופרדסים וקירין לו ואד אלי׳אבאם. כלו׳ נחל יבש. ושמעתי באשר תמהתי לשם חלוף הפועל (שהרי נוזל מים תמיד) כי שמו המיוחד ואד אליאם. כלו׳ נחל אליהו. כי כן קוראין לאליהו ז״ל. ואין לחשב שנקרא כן

---

[1] אחרי כתבי זאת ראיתי בס׳ תבואות הארץ הוצאת מהורא״מ לונץ דף ש״א כתב. ומחנים הוא למזרח בית שאן וכו׳ וסמוך לו לדרומו שעה עיר שמה אלאסתיב. אומרים שהוא מקום אליהו התשבי וכור לטוב והוא בגבול גד. ושמא היה שם ביתו ז״ל כי משבט גד היה מולדתו וכמו שכתבנו בסוף הספר. ולצפון זה אלאסתיב יש נחל מים קיץ וחורף ועליו גנות ופרדסים וקירין לו ואד אלי׳אבאם. כלו׳ נחל יבש. ושמעתי באשר תמהתי לשם חלוף הפועל (שהרי נוזל מים תמיד) כי שמו המיוחד ואד אליאם. כלו׳ נחל אליהו. כי כן קוראין לאליהו ז״ל. ואין לחשב שנקרא כן שם אחד להם. ואבל מחולה דאלישע היא למזרח הירדן: [2] עיין ברש״י ותוס׳ בכתובות (ק״ח ע״ב) ולפנינו באליהו זוטא צד קע״ג ובהערה י״ח, ולישנא וכי אלישע אוכל ביכורים היה משמע כרש״י. דאל״כ הול״ל וכי אוכלין ביכורים בגלגל (ובתו׳. והלא בשומרון היה. אינו מסכים עם הכתוב). ולנוסחתנו ב׳ תמיהות הם, א׳ וכי אלישע כהן היה. ב׳ אפי׳ אם היה כהן והלא אין שם לא מקדש וכו׳: [3] ובמדרש רות שנדפס עם זוהר חדש באמשטרדם תס״א. (ויראה שהוא מדרש הנעלם) בדף ס״ד ע״ב. ר׳ אלכסנדרי פתח ואשה אחת מנשי בני הנביאים וגו׳, תמן תנינן דא אשת עובדיהו וכו׳ בשעה שהלך עובדיהו אצל אליהו הכיר בו אלישע. ואי תימא אלישע לא שימש לפניו עדיין. כבר היה משמש ומוקדם ומאוחר וכו׳; [4] ובתנחומא פ׳ כי תשא בצלאל בן אורי. זה אחד משבעה בנ״א שנקראו להם שמות וכו׳ אליהו ארבעה וכו׳. ודריש שם מגדל גד כעין שדרשו השם גד כאן. ובעל האגדה שם הוא ר׳ אלעזר בן פדת והוא מן החכמים שתפשו שאליהו משל בנימין כאשר נראה להלן:

מפני יבש גלעד כי רחוק הוא מאד ע״כ. ומה שרמז על סוף ספרו הוא. כי שם הביא הא דתנחומא שהגואל הבא בעקב היא מגד שהוא אליהו:

וחבילה של חכמים אמרו שאליהו מזרעה של רחל ומשבט בנימין היה. ואוכיר תחלה דברי ר״א בן פדת בתנחומא כי תשא שרמזתי עליו כבר בהערה. והוא נ״כ בשמות רבה פ״מ ואעתיק דבריו משם. א״ר אלעזר בן פדת אליהו ירושלמי היה ומיושבי לשכת הגזית היה ומכרך של יהודה היה ובשני שבטים היה חלקו. חמשה בבנימין שנאמר וצלע האלף והיבוסי היא ירושלים. שלשה ביהודה שנאמר צנה וחדשה ומגדל גד. א״ר חנינא בר פפא צנן שהוא צנה. וחדשה שהקב״ה מחדשה לעתיד לבא. ומגדל גד שמשם הקב״ה יוצא ומגיד משתיתן של עשו. ונקראו לו לאליהו ד׳ שמות שכן כתוב ויערשיה ואליה וזכרי בני ירוחם (דהי״א ח׳ כ״ו). למה נקרא שמו כן. אלא בשעה שהקב״ה מבקש להרעיש עולמו הוא עומד ומזכיר זכות אבות ואלהים מרחם על עולמו. וכל לשון זה צריך תיקון והגהה. וכך הוא בתנחומא. אליהו ארבעה וכו׳. אר״א בן פדת איש ירושלמי היה ומשבט בנימין היה. ומכרך של יהודה היה (ירושלים בגבול לבנימין ויהודה היתה והר הבית וביה״מק קצתן בחלקו של יהודה וקצתן בחלקו של בנימין היו. יומא י״ב ע״א) וכו׳. חמשה בבנימין דכתיב וצלע האלף והיבוסי היא ירושלים גבעת קרית (יהושע י״ח כ״ח). וה׳ מקומות הן. צלע. האלף. היבוסי שהוא ירושלים. גבעת. קרית. והנה ירושלים באמצע ושני מקומות לה מצד אחד ושנים מצד אחר. (שלישית) [ושלשה] ביהודה. (צין) [צנן] והדשה ומגדל גד (שם ט״ו ל״ו). (צין) [צנן] שהוא צנה וכו׳ (וחסר כאן שם הדורש) שמשם הקב״ה יוציא ומגדד משבנותיהן ומשתותיהם של או״ה (כלו׳ שמשם יוציא את אליהו שהוא מגדד וכו׳. ועכ״פ חסרה כאן איזה מלה קודם מלת ומגדד). ונקראו לו ד׳ שמות בדה״י שנאמר ויערשיה ואליה וזכרי בני ירוחם. יערשיה. שבשעה שהקב״ה כועס ומרעיש עולמו עומד אליהו ומזכיר אבות העולם לפני הקב״ה ומרחם [על עולמו]. לפיכך כתיב ויערשיה ואליה וזכרי בני ירוחם. הרי ארבעה שמות. ע״כ. וחשיב בני ירוחם לשם אחד:

וביאור הדברים כך הוא. כיון שדרשו המקרא ויערשיה וגו׳ על ד׳ שמותיו של אליהו הוכרחו לומר שמיושבי ירושלים היה. שהרי המקראות מסיימין שם אלה ראשי אבות וגו׳ אלה ישבו בירושלים (דהי״א ח׳ כ״ח). ומתוך כך הוכרחו נ״כ להוציא המקרא מתושבי גלעד מפשוטו. ויפה פי׳ הרי״ו דברי המדרש. שאין גלעד האמור כאן גלעד ממש אלא גל עד מקום שממנו הוראה יוצאת לכל ישראל. וע״כ אמרו שמיושבי לשכת הגזית היה ר״ל מקום ההוראה. שהיושבים שם הם הראשים לכל ישראל. וע״כ הוסיף המקרא מלת ראשים. ואמר אלה ראשי אבות לתלדותם ראשים וגו׳. אמנם שהשם גלעד יהיה כינוי למקום ההוראה רמז הרי״ו על ספרי סוף ברכה. כתיב ויראהו ה׳ את כל הארץ את הגלעד עד דן (דברים ל״ד א׳). ואמרו בספרי מלמד שהראהו ביהמ״ק מיושב על שלוותו וחזר והראהו המחריבים אותו. ואין גלעד אלא ביהמ״ק שנאמר גלעד אתה לי ראש הלבנון (ירמיה כ״ב ו׳). ואני רמזתי שם במ״ע על פי דרכי. עיי׳ לעיל פי׳ כ״ח ובספרי במדבר פי׳ קל״ד. וכאן אבאר הדבר. אמרו בפי׳ כ״ח במקרא אעברה נא ואראה וגו׳ ההר הטוב הזה והלבנון. הכל קראו אותו הר. אברהם קראו הר שנאמר וכו׳ ישעיה קראו הר והיה באחרית הימים נכון יהיה הר בית ה׳ וגו׳ (ישעיה ב׳ ב׳). והלבנון. זה ביהמ״ק שנאמר גלעד אתה לי ראש הלבנון וגו׳ ולמה נקרא שמו לבנון. שמלבין עונותיהם של ישראל. ואשר הביאם לזה הפירוש הוא שחמהו על איזה הר מיוחד אמר ההר הטוב הזה. והלא כל הארץ היא ארץ הרים ובקעות (דברים י״א י״א). וכן אמרו והלבנון. וכי צריך היה לעבור את הירדן לראות את הלבנון והוא רואהו תמיד באשר הוא שם. וכבר נסע עם חילו עד הר הרמון שהוא חלק מהלבנון. ועל כן הוציאו המקרא מפשוטו. ואני רמזתי שם במ״ע על פי׳ ו׳. והוא שם אמקרא פנו וסעו וגו׳ ארץ הכנעני והלבנון וגו׳. ובאמת לא ירשו את הלבנון וכל מה שכבשו לא היתה אלא מדן ועד באר שבע. ועל כן פירשו שם. אמר להם כשאתם נכנסים לארץ צריכים אתם להעמיד עליכם מלך ולבנות לכם בית הבחירה. והביאו שם מקראות שמשולים בהם המלכות וכן ביהמ״ק עם הלבנון. ובאלה המקראות נ״כ המקרא גלעד אתה לי ראש הלבנון. וכענין זה פירשו המקרא דואתחנן בפי׳ קל״ד. ואף כאן שנאמר ויראהו ה׳ וגו׳ את הגלעד וגו׳. וכי צריך היה להראות לו את גלעד והלא הוא כיבש את הגלעד וחלקו. וע״כ הוציאו המקרא מפשוטו׳ והוכיחו שגלעד ולבנון נזכרים דרך משל. ולא גלעד גלעד ממש ולא לבנון לבנון

[1] ואם באנו לפרשו כפשוטו מוכרחים אנו לומר שאין כוונת המקרא שהראהו באותו שעה אלא שהכתוב מספר לך מה שהראהו ה׳ והגלעד ראה בזמנו:

ממש. שהרי בירמיהו הוא אומר. כי כה אמר ה׳ על בית מלך יהודה גלעד אתה לי ראש הלבנון אם לא אשיתך מדבר וגו׳. וכי בית מלך יהודה הוא גלעד. וכי גלעד ראש הלבנון. ועל כן פירשו גלעד ולבנון דרך משל. לבנון הוא מקום שמלבין עונותיהם של ישראל ששם המזבח שמקריבין עליו. ואין לבנון אלא ביהמ״ק. וגלעד הוא גל עד שהוא מקום המשפט אשר חרות על לוחות העדות ומשם המשפט יוצא לאור. וגל הוא מלשון גל נעול. שהוא נרדף עם מעיין שמשם המשפט נובע לעם ישראל. והמה יהדיו תחת יד מלך יהודה. וע״כ אמר על בית המלך גלעד אתה לי ראש הלבנון. ועל דרך זה פירש ר״א בן פדת אמרו מתושבי גלעד שהיה מיושבי לשכת הגזית שנקרא על דרך הכינוי גלעד. אולם מה שאמר ובשני שבטים היה חלקו וכו׳ ודאי דלאו מקראי יליף להא אלא מסורת אגדה היתה בידו. ור״ח בר פפא נתן טעם לשמות נ׳ המקומות שביהודה. והו הפירוש הנכון בדברי ר״א בן פדת. והזכרתי את הרז״ו אף שלא באר את הדבר כל צרכו לפי שעכ״פ כבר פגע וגגע בזה הביאור:

אמנם מה שנאמר שם סתם שאליהו ארבעה שמות היו לו ויערשיה וגו׳ וביארו טעמן של אלו השמות. יסודו של דבר היא בב״ר פע״א. אמרו שם. אליהו משל מי. ר׳ אליעזר אמר משל בנימין דכתיב ויערשיה ואליה וגו׳. רבי נהוראי אומר משל נד היה הה״ד ויאמר אליהו התשבי מתושבי גלעד. א״ר פלייפי בר נהוראי מאן חזית למימר כן (כלו׳ שנקראו בני נד תושבי גלעד). דכתיב ויהי להם הגבול יעזר וכל ערי הגלעד (יהושע י״ג כ״ה. ועל שם אלו הערים נקראו תושבי גלעד). מה מקיים ר׳ אליעזר קרא דר׳ נהוראי. מתושבי גלעד מיושבי לשכת הגזית היה (וכמו שפירשתי ועיי׳ במ״כ. ואולי שצריך להגיה ר׳ אלעזר והוא ר״א בן פדת). ומה מקיים ר׳ נהוראי קרא דר״א ויערשיה ואליה אלא מדרשות הן. בשעה שהיה הקב״ה מרעיש עולמו היה מזכיר זכות אבות. בני ירוחם והקב״ה מתמלא רחמים על עולמו.[1] והנה נוסחא זו ודאי אינה הגונה. וגי׳ הערוך ערך יערשיה. בשעה שמרעיש עולמו אליהו עומד ומזכיר זכות אבות. בני ירוחם הקב״ה מתמלא רחמים על עולמו. וכעין זו גי׳ הילקוט עה״ת. בשעה שהוא מרעיש את עולמו אליהו מזכיר זכות אבות והקב״ה מתמלא רחמים. והנה בעל מ״כ מוחק מלת שהיה והגיה בשעה שהקב״ה. גם הגיה על פי הילקוט בפרשה אליהו מזכיר. והדברים מתמיהין דאיך מקיים ר׳ נהוראי קרא דר״א שהרי עפ״י דרשותיו אליהו משל בנימין הוא כר״א דקרא בבני בנימין כתיב. ואי אליהו משל נד כר׳ נהוראי איך נזכר בין בני בנימין. ובאמת לא קשה מידי מה מקיים ר׳ נהוראי קרא דר״א. שאליה שנזכר בבני בנימין לאו אליהו הנביא הוא אלא אחר ששמו אליה. ובתחלה כתב בעל מ״כ אלא מדרשות וכו׳ שמות אלו אינן שמות בני אדם אלא נקראו כן ע״ש זכות אבות וכדמפרש ואויל. ואלו הדברים נכונים הם. וכלו׳ שאין במקרא שמות בני אדם בלל לא של אליהו ולא של אחר. וזה מסכים עם נוסחת הילקוט במלכים. כי שם נוסחתו. בשעה שהקב״ה מרעיש עולמו מזכיר זכות אבות בני ירוחם הקב״ה מתמלא רחמים על עולמו. ולא נזכר אליהו בלל. ודרשו ויערשיה. וירעיש יה. שהקב״ה מרעיש. ואליה וזכרי. ואל יהו זוכר. שהוא מזכיר זכות אבות שנקראו אלים. וכמו שדרשו הבו לה׳ בני אלים בני אברהם יצחק ויעקב. ואח״כ דורש בני ירוחם הקב״ה מתמלא רחמים על עולמו (נוסחא והקב״ה שיבוש). ולא נזכר אליהו כאן כלל. ובאמת לא הוצרך ר׳ נהוראי להשיב על ר״א. אלא דרך אגב אמר דבוה המקרא לא נזכר שם אדם כלל אלא מזכיר חסדיו של מקום כנגד בני בנימין. ואולי משום מעשה דפלגש בגבעה רמזו בהם חסדיו של מקום. אולם לר״א שאליה המזכר כאן הוא שם אדם והוא אליהו הנביא אליביה אמרו בתנחומא שבל הארבעה שמות הם שמותיו של אליהו הנביא ודרשום נ״כ ע״ד הדרך אלא שאליהו הוא המזכיר זכות אבות:

וספרו שם בב״ר. פעם אחת נחלקו רבותינו בדבר אלו אומרים משל גד ואלו אומרים משל בנימין. בא ועמד לפניהם אמר להם רבותינו מה אתם נחלקים עלי אני מבני בניה של רחל אני. וזה המאורע הובא לפנינו בפי״ח צד צ״ד ובזומא צד קצ״ט. ושם בט״ם אני איני אלא מזרעה של לאה והגהתיו כאשר כתבתי במ״ע צד צ״ח. וסגנון הלשון מוכיח שאינו מעיקר סדר אליהו אלא ניתוסף בו. שהרי בכל הסיפורים בסדר אליהו הוא מדבר בעדו. וכאן לא

[1] במדרש רות שהזכרתי לעיל (ס״ו ע״א). רבי יוחנן אמר משבט גד היה. רבי נהוראי אמר אליהו מלה אחרא הוה ביה. וכתיב מי עלה שמים וירד. מי עלה שמים א״ר אלעזר משמיה דר׳ שמעון דא אליהו וירד מקודם לכן. וקשא דר׳ אלעזר דאמר ר׳ אלעזר (אולי צ״ל דר׳ אליעזר. והיינו בפדר״א) אליהו זה פנחס וכו׳. ועיי״ש שהדברים צריכין תיקון. ויראה דמלה אחרא הוה ביה שלא היה יליד אשה אלא ירד מקודם לכן משמים. וכן משמע שם מהמאמר שלפנינו אעתיקהו להלן במאמר ד׳:

נאמר באתי ועמדתי לפניהם. אלא בא אליהו ועמד לפניהם. אולם כבר היה בזמן הגאונים בסדר אליהו. כאשר הזכירו התוספות בב״מ קי״ד ע״ב. וז״ל וכן נמצא בתשובת גאון שכתב שיש בסדר אליהו רבה שנחלקו עליו וכו׳. כאשר הבאתי במ״ע שם. ובעלי התו׳ שם הביאו הא דב״ר (ומהרצאת דבריהם מובה שלא היה הסדר אליהו לפניהם. גם היתה לנאון נוסחא אחרת ממה שהיא לפנינו). ובילקוט מלכים הביא הא דב״ר. ואח״כ ניתוסף בו מאליהו רבה. יעיין הקורא כל זה במ״ע שם:

ושורש מהלוקתם לדעתי אינו מאיזה שבט הוא (וכבר יש שטה שלישית שהוא משבט לוי והוא פנחס. כאשר אבאר להלן). אלא עיקר מחלוקותם היא אם אליהו מורע לאה או מורע רחל. ואף שלא נתפרש לנו טעם מחלוקותם. לא סגור לנו הדרך מלהתחקות על שורש המחלוקת הזו. ידענו כי רחל ולאה בנו שתיהן את בית ישראל. אמרו בב״ר פע״א. ורחל עקרה. א״ר יצחק רחל היתה עיקרו של בית כמה שנאמר ורחל עקרה עיקרה רחל. א״ר אבא בר כהנא רוב מסובין (עיקר) של לאה היו לפיכך עושים רחל עיקר עיקרה של בית. תני רשב״י לפי שכל הדברים תלוין ברחל לפיכך נקראו ישראל על שמה שנאמר רחל מבכה על בניה (ירמיה ל״א י״ד). ולא סוף דבר לשמה אלא לשם בן בנה שנאמר הבן יקיר לי אפרים (שם שם י״ט). והא דראב״כ עיקרו במדרש רות ושם איתאמר בשם ר׳ ברכיה. ויאמר כל העם אשר בשער וגו׳ (רות ד׳ י״א). א״ר ברכיה רוב מסובין משל לאה לפיכך הוא עושה את רחל עיקר. ופירושא דמילתא שהמסובין באותן נשואין משל לאה היו. שהרי בועז משבט יהודה היה ומקומו בבית לחם יהודה. ועשו את רחל עיקר שהקדימו את רחל ואמרו יתן ה׳ וגו׳ כרחל וכלאה אשר בנו שתיהם את בית ישראל (שם שם י״א). והא דר׳ יצחק איתאמר שם בשם ראב״כ. ודרשב״י תני לה נמי התם. וברש״י בב״ר שם. אעפ״י שהיו משבט יהודה ומבני לאה מודים הם על רחל שהיתה עיקרה של בית והקדימו רחל ללאה. עוד אמרו בב״ר פע״ג בשם ר׳ פנחס בשם ר׳ שמואל בר נחמני. מסורת היא שאין עשו נופל אלא ביד בניה של רחל. הה״ד אם לא יסחבום צעירי הצאן (ירמיה מ״ט כ׳). ולמה היא קורא אותן צעירי הצאן שהם צעירים שבשבטים. ובפסיקתא רבתי דמני אפרים פי״ג. מי היה ירוד מכל השבטים וקטן מכולם זה יוסף ובנימין. אמר הקב״ה ביד הירודים וביד הקטנים של יעקב אני מוסר את מלכות הרשעה וכו׳ (ובפ״ב במ״ע אות נ״ד ערכתי כל המקומות שנזכרה מסורת זו). והנה מיוסף יהיה משיח בן יוסף. אבל מי הוא מבנימין. וחשבו אלו החכמים שזה הוא אליהו ושהוא בא מבנימין שהוא ירידּ ה׳ ששרתה שכינה בחלקו. שבחלקו היה בנוי בנין ראשון ואחרון ובחלקו יהיה בנוי ומשוכלל לע״ל. כדאיתא בספרי וזאת הברכה פי׳ שנ״ב (יעי״ש במ״ע אות י׳). זהו טעמם שאמרו שהוא מזרע רחל:

אמנם תחלת דבריו של אליהו שאמר לאחאב. חי ה׳ אשר עמדתי לפניו וגו׳ (מ״א י״ז א׳). והוא כופל אלו הדברים לעובדיה (שם י״ח ט״ו) חי ה׳ צבאות אשר עמדתי לפניו וגו׳. והנה זו הלשון מורה שהיה אליהו ידוע להם מכבר שהיה עומד לפני ה׳. ועדיין לא נזכר אליהו בשום מקום ולא שמענו ממנו מאומה. ומה שאמרו במדרש שמואל פ״ח והובא בילקוט מלכים שם. שהיה עומד לפני אחיה השלוני. אם דבר זה היתה מסורת הנה יפורש שהיה ידוע להם מכבר שהיה תלמידו של אחיה השלוני. אבל דברי המדרש מראים שאינם אלא השערת הלב לפרש המקרא. וזרות המקרא הזה עוררה לשטה השלישית שנערכה כאן. והיא שאליהו הוא מזרע לאה אמנם איננו משבט גד כי אם משבט לוי. ואליהו הוא פנחס:

שנינו בפסיקתא רבתי פ״ד פי׳ ויקח אליהו. כך פתח ר׳ תנחומא בי ר׳ אבא. ובנביא העלה ה׳ את ישראל ממצרים (הושע י״ב י״ד) זה משה. ובנביא נשמר (שם) זה אליהו. אתה מוצא שני נביאים עמדו להם לישראל משבטו של לוי. משה ראשון ואליהו אחרון. ושניהם גואלין את ישראל בשליחות. משה גאלם ממצרים בשליחות ועתה לך ואשלחך אל פרעה (שמות ג׳ י׳). ואליהו גואלם לעתיד לבא בשליחות הנה אנכי שלח לכם את אליהו הנביא וגו׳ (סוף מלאכי). משה שגאלם ממצרים תחלה עוד לא חזרו ונשתעבדו במצרים. ואליהו בשגאל אותם מן הרביעית מאדום עוד אינם חוזרים ומשתעבדים אלא היא תשועת עולם. ואת מוצא שמשה ואליהו שוין זה לזה בכל דבר וכו׳. ומונה שם זה הדרשן כ״ט דברים שהיו שוין בהן זה לזה. ואמר אלא בדבר אחד אתה מוצא שמשה גדול מאליהו. שלמשה נאמר ואתה פה עמוד עמדי (דברים ה׳ כ״ח) ולאליהו נאמר מה לך פה אליהו (מ״א י״ט ט׳). ויראה שדעת זה הדרשן שאליהו זה פנחס אף שלא אמר בפירוש רק שאליהו משבט לוי. ושטה זו פרצה בכמה מקומות כאשר אסדרם:

בפרקי דר״א פמ״ג והובא בילקוט פנחס. הסב הקב״ה שמו של פנחס בשמו של אליהו ז״ל מתושבי גלעד שעשו ישראל תשובה על ידו בארץ גלעד (כן הגיה הרד״ל ופי׳ במעשה זמרי) שנאמר בריתי היתה אתו החיים והשלום (מלאכי ב׳ ה׳). ונתן לו חיי העוה״ז וחיי העוה״ב. ונתן לו ולבניו שכר טוב למען כהונת עולם שנ׳ והיתה לו ולזרעו אחריו ברית כהונת עולם (במדבר כ״ה י״ג). ובשטה זו תפס בתרגום יונתן וכבר הזכרתי כל זה במ״ע צר צ״ח ואוסיף כאן שבפרשת וארא בפסוק ושני חיי קהת וגו׳ תרגם ושני חיי דקהת חסידה מאה ותלתין ותלת שנין חייא עד דחמא ית פנחס הוא אליהו כהנא רבא דעתיד למשתלחא לגלותא דישראל בסוף יומיא. ושטה זו היא המפורסמת עד שמצא הראב״ע עצמו לחלוק עליה וכתב בפ׳ פנחס. ומלת אחריו לאות שמת ואינו אליהו כלל. ובלי ספק שפרסום שטה זו היא על פי הגמרא דב״מ קי״ד ע״א. דס״ל לרבה בר אבוה דאשכחיה לאליהו כן. ורמזתי ע״ז ג״כ במ״ע שם. ואמרו שם דאשכחיה בבית הקברות של עכו״ם וא״ל לאו כהן הוא מר. ופירש״י דאיכא למ״ד דאליהו הוא פנחס דכתיב ביה קנא קנאתי וכן בפנחס בקנאו את קנאתי. ואולי מקורו בפדר״א פכ״ט. דשם אגדה סתמית בענין המילה וז״ל. ובך היו ישראל נוהגין למול עד שנחלקו לשתי ממלכות. ומלכות אפרים מנעו מהם את המילה. ועמד אליהו ז״ל וקנא קנאה גדולה ונשבע על השמים שלא להוריד טל ומטר על הארץ וכו׳. נגלה עליו הקב״ה ואמר לו. מה לך פה אליהו. אמר לו קנא קנאתי (מ״א שם). אמר לו הקב״ה לעולם אתה מקנא. קנאת בשיטים על גילוי עריות וכו׳ וכאן אתה מקנא. חייך שאין ישראל עושין ברית מילה עד שאתה רואה בעיניך. מכאן התקינו החכמים שיהיו עושין מושב כבוד למלאך הברית שנאמר ומלאך הברית אשר אתם חפצים הנה בא (מלאכי ג׳ א׳) וכו׳. והעתיקו הרד״ק במלאכי שם. ובזוהר פ׳ לך לך צ״ג ע״א אמרו שהיא עשו של אליהו שאמר כי עזבו בריתך בני״י. א״ל חייך בכל אתר דהאי רשימא קדישא רשימו ליה בני בכשרהון את תזדמן תמן. ופומא דאסהיד דישראל עזבו. הוא יסהיד דישראל מקיימין האי קיימא. והא תנינן על מה איתעניש אליהו קמי קוב״ה על דאמר דלטורא על בנוי:

ואעתיק כאן הסיפור ממדרש משלי פ״ט שרמזתי עליו במ״ע שם שהזכירוהו התו׳ ביבמות ס״א ע״א ובב״מ קי״ד ע״ב והובא בילקוט משלי ר׳ תתק״מד. וז״ל כפי הוצאת מודרש״ב. מעשה בר״ע שהיה חבוש בבית האסורים ור׳ יהושע הגרסי היה משמשו. ערב יו״ט נפטר ממנו והלך לביתו. בא אליהו ועמד על פתח ביתו. א״ל שלום עליך רבי. א״ל שלום עליך רבי ומורי. א״ל כלום אתה צריך. א״ל כהן אני ובאתי להגיד לך שר״ע מת בבית האסורים. מיד הלכו שניהם לבית האסורים ומצאו פתח שער בית האסורים פתוח. ושר בית הסוהר היה ישן וכל העם שהיו בבית האסורים היו ישנים. והשביבו את ר״ע על המטה ויצאו. מיד נטפל אליהו וכור לטוב ו[נ]טלו על כתיפיו. וכשראה ר״י הגרסי כך אמר לאליהו. רבי הלא אמרת לי אני אליהו כהן וכהן אסור לטמא במת. א״ל דייך ר׳ יהושע בני. חס ושלום שאין טומאה בצדיקים ואף לא בתלמידיהם וכו׳. והנה לפי אותו הסיפור אף שלא נאמר בפירוש שאליהו הוא פינחס יראה שכל הסיפור נתהווה על זה היסוד. ובילקוט ריש פנחס הובא מאמר שלא נרשם מקורו רק סתם מדרש. אמר ר׳ שמעון בן לקיש פנחס הוא אליהו אמר לו הקב״ה אתה שמת שלום בין ישראל וביני בעי׳הו אף לע״ל אתה הוא שעתיד ליתן שלום ביני לבין בני שנ׳ הנה אנכי שולח וגו׳ והשיב לב אבות על בנים וגו׳. ובמדבר רבה וכן בתנחומא בענין המרגלים ששלח יהושע לירחו. שנו רבותינו אלו פנחס וכלב וכו׳. מה עשתה רחב נטלה אותם להטמינם. אמר לה פנחס אני כהן והכהנים נמשלו למלאכים שנ׳ כי שפתי כהן ישמרו דעת וגו׳ כי מלאך ה׳ צבאות הוא (מלאכי ב׳ ז׳) והמלאך מבקש נראה מבקש אינו נראה וכו׳. לפיכך אמר לה פנחס. אני כהן ואיני צריך להטמ(ן). הטמיני לכלב חברי ואני עומד לפניהן ואינן רואין אותי. וכן עשתה שנאמר ותקח האשה וגו׳ (יהושע ב׳ ד׳) ותצפנם אין כתוב כאן אלא ותצפנו הרי שלא הטמינה לפנחס אלא לכלב וכו׳. והנה הגדה זו מתמהת את שומעיה. היכן שמענו שהכהנים. אפילו אם הם כהנים גדולים. תהיה בידם להיות רואה ואינו נראה. ואין דרך להשקיט התמהון הזה אלא אם נאמר שבעל הגדה זו דעתו כי פנחס הוא אליהו. אמנם באליהו לפי משמעות הכתובים היתה ביכלתו טרם הלקחו מעל פני האדמה להיות נגלה ונכסה. כי כאשר אמר לאחאב. אם יהיה השנים האלה טל ומטר. לא עזב את מקומו רק עפ״י מצות ה׳ לך מזה ופנית לך קדמה וגו׳ (מ״א י״ז ג׳). ולא ברח מלפני אחאב. כמו שהכתוב מעיד עליו וילך ויעש כדבר ה׳ וגו׳ (שם שם ה׳). ובשנה השלישית נצטווה לך הראה אל אחאב וגו׳ (שם י״ח א׳). והקפיד הכתוב בזו הלשון ואמר. וילך אליהו להראות אל אחאב וגו׳ (שם ב׳). ואומר ויאמר אליהו וגו׳ כי היום אראה אליו (שם ט״ו). והנה תפסו הכתובים בלשונם שיהא נראה. לשון שמשתמשין בה על הגלות

כבוד ה׳ והגלות המלאכים. כמו בסיפור על אשת מנוח (שופטים י״ג ג׳ וכ״א).[1] והנה דעת בעל האגדה הזו שניתנה לפנחס המתנה הזו מעת שנכרת לו ברית כהונה ולא היה צריך להטמן. רק שלא אמר לרחב שהוא לבדו נתייחד בדבר זה ותלה הענין בכהונה בדרך ענוה:

וכלפי אלו השטות נמצא חבילה של חכמים שלא חתרו לגלות מה שהעלימו הכתובים ולקחו הדברים כמו שנאמרו בפשוטן. בב״ב קכ״א ע״ב ת״ר שבעה קפלו את כל העולם כלו. מתושלח ראה אדם. שם ראה מתושלח. יעקב ראה את שם. עמרם ראה את יעקב. אחיה השלוני ראה את עמרם. אליהו ראה את אחיה השלוני (כמו שהזכרתי לעיל) ועדיין קיים. וכתבו התוספות האי תנא סבר דאליהו לא הוה פנחס. דאי הוה פנחס בבציר משבעה הוה מצי לאשכוחי דיאיר ראה יעקב וראה פנחס וכו׳. איברא דמברייתא זו לא מוכח אם משל לאה ומשבט נד הוה או מזרע רחל הוה. ובתנחומא פ׳ נשא לי נלעד וגו׳ אמר הקב״ה אם יאמרו לך עכו״ם (ונוסחא אחרת אם המינים יאמרו לך) שאין הקב״ה מחיה מתים. אמור להם הרי אליהו מעיד שהחייתי המת על ידו. הוי אומר לי נלעד שהיה אליהו מתושבי גלעד. הרי שלקחו מתושבי גלעד כפשוטו. וכעין זה בבמדבר רבה פי״ד לי נלעד וכו׳ והאריכו שם. ועכ״פ תפסו בלשון שאינה מכרעת משל מי הוא:

אמנם הפייטנים תפסו כי פנחס הוא אליהו ויסדו בבהמ״ז לברית מילה. הרחמן הוא ישלח לנו כהן צדק אשר לוקח לעילום עד הוכן בסאו (של הרחמן) כשמש ויהלום וילט פניו באדמתו וינלום בריתי היתה אתו החיים והשלום. וכן בפיוט אליהו הנביא וכו׳ למוצאי שבת. איש אשר קנא לשם האל איש בושר שלום על יד יקותיאל (זה משה) איש נש ויכפר על בני ישראל. וכן תפסו המקובלים ברעיא מהימנא פ׳ צו ס״ז ע״ב ופ׳ פנחס רט״ו ע״א ופ׳ כי תצא רפ״ב ע״א.[2]

אולם זה הענין שכנה הפייטן את אליהו כהן צדק יכריחני לדבר עוד על אדות פנחס. בפ׳ י״ח צד צ״ו לפנינו שינו. ויראני ה׳ ארבעה חרשים (זכריה ב׳ ג׳) משיח בן דוד. משיח בן יוסף. אליהו וכהן צדק. ואיתאמרא בסוכה נ״ב ע״ב משום רב חנא בר ביזנא בשם ר׳ שמעון חסידא. ופירש״י שם. חרשים אומנים. משיחים שניהם חרשים לבנין בית המקדש. אליהו חרש אבן שבנה מזבח בהר הכרמל ומצינו שהוא עתיד להשתלח. וכהן צדק הוא שם בן נח ונקרא חרש. ויחזק חרש את צורף (ישעיה מ״א ז׳) ובב״ר מפרש ליה במלכי צדק. שבא לקראת אברהם וברכו וחזקו. וקראו חרש על שם בנין התיבה שבנה עם אביו. ומי לא יודה על פירוש זה שהוא רחוק. וכי היכן מצינו שמשיח בן יוסף יהא עסוק בבנין ביהמ״ק. ושם בע״א נאמר שיהא נופל ונהרג במלחמת גוג ומגוג. ועוד היכן מצינו על שם בן נח שיהא עתיד להשתלח. אמנם פשוטן של דברים שראה הנביא חרשים לפי שבאו לידות ארבע קרנות הגוים. ועל מה שעתידין לעשות ולא על מה ששעו קרוים חרשים. וגילו חכמינו ז״ל מי המה אלה. והנה שלשה מהם נודעים לנו. ויש עלינו לבאר מי הוא כהן צדק. ושאין זה אליהו שכינהו הפייטן כהן צדק הוא מבואר

---

[1] וכבר יש שמפרשים ובכללם הרלב״ג שמלאך זה פנחס היה. ואל תתמה על מה שנאמר כששלחה איזבל אליו והפחידתו. וירא ויקם וילך אל נפשו וגו׳ (שם י״ט ג׳) שאין הכתוב אומר ויירא אלא וירא. דאה שטוב לו ללכת למקום שנפשו חפצה והוא עד הר האלהים חורבה. כמסופר שם. ואעתיק דברי הזוהר פ׳ ויגש ר״ט ע״א. א״ר חייא וכי אליהו כיון דאיהו גוזר והקב״ה מקיים וכו׳ היך דחיל איהו מאיזבל וכו׳. א״ל ר׳ יוסי הא אוקמוה דצדיקיא לא בעאן לאטרחא למריהון באתר דנזקא אשתכחת להו לעינא כגוונא דשמואל דכתיב איך אלך ושמע שאול והרגני וכו׳. א״ל אנא מלה שמענא דהא באליהו לא כתיב ביה ויירא וילך אל נפשו. אלא וירא. ראיה חמא. ומה חמא אלא חמא. דהא מכמה שנין אזל בתריה מלאך המות ולא אתמסר בידיה והשתא וילך אל נפשו. מאי וילך אל נפשו אזל לקיומא דנפשא. ומאן איהו אילנא דחייא לאיתדבקא תמן. תא חזי כולהו כתיב את נפשו והכא כתיב אל נפשו וכו׳ ולא מית כשאר בני עלמא. בגין דכולא איהו מאילנא דחיי ולא מגו עפר. ובגין דא אסתלק לעילא ולא מית כארח כל בני עלמא וכו׳. תא חזי והנה רכב אש וגו׳ דהא כדין אתפשיט גופא מן רוחא ואסתלק דלא כשאר ארח בני עלמא ואשתאר מלאכא קדישא כשאר קדישי עליונין ועביד שליחותא בעלמא. והא אוקמוה. דנסין דעביר קו״ח בעלמא על ידיה איתעבדן וכו׳:

[2] רעיא מהימנא הוא משה רבינו. וכולל בחיבורו הדברים שנאמרו במתיבתא דרקיעא אחר חתימת התלמוד. והוא משבח את ספר הזוהר (פ׳ נשא קכ״ד ע״ב ובהעלותך קנ״ג ע״ב ופינחס רל״ב ע״א) ומפורשים הדברים פ׳ צו כ״ז ע״ב ופ׳ כי תצא רפ״ב ע״ב. והוא מדבר עם בוצינא קדישא הוא רשב״י ועם אליהו ועם הסבא דסבין הוא אדם הראשון ומאדי מתניתין ורבנן (משפטים קי״ט ע״א. פ׳ צו כ״ז ע״ב. פ׳ פנחס רל״ז ע״ב ורל״ח ע״ב ופ׳ כי תצא רפ״א ע״ב). וקרי ליה לאליהו תלמיד חבר (בפ׳ צו שם). וע״ע בענין הסבא ואליהו פ׳ כי תצא רע״ו ע״ב ורע״ט ע״ב:

שהרי מנה את אליהו בפירוש. ואני פירשתי הענין בפסיקתא רבתי דהחדש פט״ו. והוא ג״כ בפסיקתא דר״כ. שהרשו שם ובשה״ש רבה פ״כ. ענה דודי ואמר לי וגו׳. ענה ע״י אליהו ואמר לי. ע״י מלך המשיח. ודרשו כי הנה הסתו עבר. על מלכות הרשעה (עי״ש במ״ע אות צ״א). הנצנים נראו בארץ. דרשו ר׳ יצחק ור׳ ברכיה בשמו שהם ארבעה חרשים. ונסדרו שם. אליהו ומלך המשיח ומלכי צדק ומשוח מלחמה (ואולי מכאן למד רש״י לפרש כהן צדק על שם בן נח שהוא מלכי צדק). וכתבתי שם. משוח מלחמה הוא משיח בן יוסף. ולא בכהן משוח מלחמה קמיירי אלא בשר צבא המלחמה וראיה ממדבר רבה פי״ד וכו׳. וארחיב כאן קצת הדברים שם ברבה דרשו המקרא לי נלעד ולי מנשה וגו׳ (תהלים ס׳ ט׳). בענין המשיחים י״א שבעה שנ׳ והקמנו עליו שבעה רועים (מיכה ה׳ ד׳). ויש אומרים שמונה. ושמונה נסיכי אדם (שם). ואינו אלא מה שמפורש ארבעה. שנ׳ ויראני ה׳ ארבעה חרשים וגו׳. ואלו הן ד׳ חרשים. דוד בא ומפרש. לי נלעד זה אליהו שהיה מתושבי גלעד. לי מנשה זה משיח שעומד מבניו של מנשה. שנאמר לפני אפרים ובנימין ומנשה (תהלים פ׳ ג׳). אפרים מעיו ראשי (שם ס׳) זה משוח מלחמה שבא מאפרים שנ׳ בכור שורו הדר לו (דברים ל״ג י״ז). ויהודה מחוקקי (תהלים שם). זה הגואל הגדול שהוא בא מבני בניו של דוד וכו׳. ויפה העיר שם הרד״ל דס״ל דאליהו משל בנימין והד׳ חרשים הם מאפרים ובנימין ומנשה ויהודה. ובב״ר פע״ה ויהי לי שור וחמור (בראשית ל״ב ו׳) שור זה משוח מלחמה שנ׳ בכור שורו הדר לו. חמור זה מלך המשיח. שנאמר עני ורוכב על חמור (זכריה ט׳ ט׳). ועוד שם שור זה יוסף וכו׳. ובשה״ש וזטא נופת תטופנה שפתותיך כלה (שה״ש ד׳ י״א). זה משיח הצדיק שהוא עומד מיהודה. ד״א זה משוח מלחמה שהוא עומד מיוסף ואינן מקנין זה לזה שנ׳ אפרים לא יקנא את יהודה ויהודה לא יקנא (יצר כתיב) את אפרים (ישעיה י״א י״ג). מכל זה ראיה כי משוח מלחמה זה משיח בן יוסף. ובתנחומא ריש בראשית. משלחי רגל השור. זה משיח בן יוסף שנמשל לשור. וחמור זה משיח בן דוד שנאמר עני ורוכב על החמור. ולפי שתחלת מלחמתן של ישראל בעמלק היתה ע״י יהושע בן נון משבט אפרים דרשו שאף לעתיד יהיה משוח מלחמה מאפרים והוא משיח בן יוסף.[1] אולם מי הוא המשיח הבא ממנשה. אין זה כי אם כהן צדק שהוא פנחס שאמרו עליו בב״ב ק״ט ע״ב דאתי מיוסף שפטפט ביצרו. דהיינו מצד אמו. ולדעת המדרש הזה היתה מבנות מנשה. אולם מה שנקרא מלכי צדק. אם אינו ט״ס וצ״ל כהן צדק. נאמר שכינו את הכהן הגדול מלכי צדק. והוא דבר שאינו רחוק. ועל כל פנים פנחס לחור ואליהו לחוד:

ואל תתמה שאף פנחס יהיה עתיד להשתלח והוא אחר מהר׳ חרשים. שמשם שמביאין ראיה שהיא פנחס הוא אליהו משם נביא ראיה שפנחס הוא כהן צדק שעתיד להיות אחד מד׳ חרשים. ואסדר כאן דברי חוקרים ופרשנים שהם הרד״ק והרלב״ג. במלבים א׳ י״ז כתב הרלב״ג. וראוי שתדע שכבר הסבימו קצת רז״ל כי פנחס זה אליהו. מפני מה שמצאו ביניהם מן ההתיחסות. והנה נזכר בתורה שהשי״ת נתן לו בריתו שלום. ואמר הנביא בריתי היתה אתו החיים והשלום (מלאכי ב׳ ד׳). ולזה ירמה שכבר נתן השם לפנחס אורך ימים נפלא. והנה מצאנו שהיה כהן בימי פלגש. ובימי דוד מצאנו כתיב ופנחס בן אלעזר נגיד היה עליהם לפנים (ס״ה׳ עמו (דהי״א ט׳ כ׳). וכבר בארנו בספר שופטים כי הוא היה מלאך ה׳ שנראה אל גדעון ואל (יפתח) [מנוח] והיה נושא אותו רוח ה׳ כמו מלאך ה׳. כמו שמצאנו ג״כ באליהו. ולזה אמר ותורה יבקשו מפיהו כי מלאך ה׳ צבאות הוא (מלאכי שם ז׳). ולואת הסבה אמר לפנים (ס״ה׳ עמו. והנה מצאנו באליהו שאמר לשי״ת קח (את) נפשי כי לא טוב אנכי מאבותי (מ״א י״ט ד׳. כלו׳ שלא

---

[1] ולדעתי ששורש תקוה זו ואמונתה הצמיח בשרידי מלכות אפרים. וכשם שקיוו ביהודה על משיח בן דוד כך קיוו בשאר השבטים על משיח בן יוסף שהוא מזרע אפרים. ואח״כ בזמנו של בר כוכבא נתקבלו שניהם. כאשר אעיר עוד ע״ז להלן. ובפסיקתא רבתי בפי׳ דשוש אשיש (קס״ב ע״ב) נקרא משיח בשם אפרים משיח צדקנו, וכן שם (קס״ג) אפרים משיח צדקי. ואולי כל אילו האגדות הזרות בפי׳ דקומי אורי ובפי׳ שוש אשיש שרשם בשרידי אפרים. וכן הבינו המקובלים. שבעל הרעיא מהימנא הוא קורא אותו משיח בן יוסף בפ׳ פנחס (רמ״ב ע״ב). ובפ׳ כי תצא (ר״עו ע״א). ובפ׳ בלק (קצ״ד ע״ב) קורא אותו משיחא דאפרים. ובפ׳ פנחס (רמ״ג ע״ב) מציין בן אפרים. ובזוהר חדש (דפוס אמסטרדם תס״א) פ׳ בלק (מ״ה ע״א) בחזיונות לסוף יומיא באלף שתיתאה תלת קרבין דיעבדון בני ישמעאל בהדי משיח אמר. ומשיחא דא משבטא דאפרים הוא ומזרעא דירבעם בן נבט הוי. מבריה דאביה דעולמא מת. וההוא יומא דמת אתיליד ליה בר. ואתנטיל מבי ירבעם למדברא. ותמן נטלין ק״ע גברין כלהו זכאין משבטא דאפרים דלא אשתכחו בחובא דירבעם. ומהאי בריה דאביה נפיק האי משיחא:

אמר כי טוב מותי מחיי כדרך שאמר יונה, ר״ל שאין לי לחיות תמיד בזה העולם אבל ימות כדרך כל הארץ כי לא טוב מאבותיו, ומצאנו ג״כ שלא מת בעת אשר לוקח מעל ראש אלישע, וזה כי אחר זה בא מכתב אל יהורם בן יהושפט כמו שנזכר בספר דה״י (דהי״ב כ״א י״ב), והנה יתבאר כי זה היה אחר זה, לפי שאלישע לא היה נביא כי אם אחר שלוקח אליהו מאתו כאמרו נחה רוח אליהו על אלישע (מ״ב כ׳ ט״ו), והנה מצאנו כי אלישע נבא בימי יהושפט כאמרו, חי ה׳ [צבאות] אשר עמדתי לפניו כי לולא פני יהושפט [מלך יהודה] אני נושא ונו׳ (שם ג׳ י״ד), וזה לאות כי אליהו היה חי אחר זה, ואם אמר אומר כי כבר כתב זה אליהו קודם מותו ובא המכתב ליורם אחר מות אליהו, אמרנו לו בלתי אפשר הוא זה, כי כבר נכללו בדברים ההם ענינים לא יתכן שיאמרם הנביא קודם היותם, והוא מה שגנהו על שלא הלך בדרכי אבותיו הטובים והלך בדרכי מלכי ישראל והרג את אחיו בית אביו הטובים ממנו ויעד אותו שישיגהו עונש נפלא על זה, כמו שנזכר שם, וזה לא יתכן שיעיד בו הנביא קודם העשות החטאים, כי אעפ״י שיראה הנביא באיש אחד שכבר יחטא חטא מה, הנה האיש ההוא יוכל להשמר שלא יחטא, כי השי״ת לא יכריח האדם שיחטא, ושמו בעל בחירה כדי שימלט מהרעות הנפשיות והגופיות, כמו שבארנו בשלישי מספר מלחמות ה׳, והנה אם לא היה יכול להמלט מזה לא היה ראוי שיענש עליו כי הוא אנוס בעשיית החטא ההוא, וזה מבואר מאד, ולזה הוא מבואר כי לא מת או אליהו ולא נעשית בקשתו במה שאמר קח נא את נפשי, ולזה תמצא שאמר מלאכי הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא עם ה״א הידיעה, ולפי שמצאנו זה האורך הנפלא מן החיים לאליהו והנה מצאנוהו ג״כ לפנחס כמו שזכרתי, ומצאנו בשניהם נשיאות רוח ה׳ איתם כאילו הם מלאכי ה׳, ומצאנו ברית חיים לפנחס כמו שזכרנו, הנה מן הראוי שנאמר כי פנחס זה אליהו, כי יותר ראוי שיונח זרות אחד משיונחו שתי זריות, והנה אמר שהוא מתישבי גלעד, כי שם נתישב בימים ההם, והנה היה דרך פנחס שיהיה נעלם זמן ארוך מהאנשים ואח״כ היה נראה, כמו שיראה במה שזכרנו בספר שופטים (וקצת מאלו הדברים הם בראב״ע סוף מלאכי, עי׳ להלן מאמר ב׳): ואעתיק דבריו שכתב שם ס׳ ו׳ ח׳, כתיב וישלח ה׳ איש נביא אל בני״י ויאמר להם כה אמר ה׳ אלהי ישראל ונו׳, ואח״כ בפסוק י״א ויבא מלאך ה׳ וישב תחת האלה וגו׳ וגדעון בנו חבט חטים וגו׳ וירא אליו מלאך ה׳ וגו׳, והנה בענין הנביא שנזכר אמרו בסדר עולם (ובן פ׳ רש״י והר״דק) שזה היה פנחס, והרלב״ג הוסיף ואמר, שהמלאך שנזכר אח״כ הוא הוא הנביא שנזכר בתחלה, ואמר והנה שלח השי״ת נביאו אז לבני״י וכו׳, ויראה שזה הנביא היה פנחס כמו שזכרו רז״ל, [ונמצא] בפנחס בימי דוד שהגיד הכתוב כי לפנים ה׳ עמו, והנה חיה זמן ארוך מאד, ולזה אמרו כי פינחס הוא אליהו, כי כבר התבאר שאליהו ג״כ חיה שנים רבות, וכבר יעד מלאכי שהשי״ת יביאהו בימי האולה, אמר הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא וגו׳, ואין לאומר שיאמר שכבר מת אליהו קודם שהתנבא אלישע כמו שאמר כי היום [ה׳ לקח את] אדוניך (לוקח מאתך) [מעל ראשך] (מ״ב כ׳ ג׳ וה׳), וזה שכבר מצאנו שהגיע מכתב מאליהו אחר זה, כמו שנבאר שם בע״ה בספר דה״י ובספר מלכים, ויש לשואל לשאול אחר שהיה זה הנביא קיים איך לא הוכיח לישראל כל ימיו ולמה הוצרכו לנבואת דבורה, ודמה שנאמר בהיתר זה דספק שהוא לא היה מתנבא רק לעתים רחוקות, ולא היה בו כח יתישר בו להנהיג העם, ולזה ג״כ תמצא בזה המקום שהוצרך למנות גדעון על פועל מלחמת מדין, ואפשר כי כמו שהיה אליהו פעם נראה ופעם נעלם בשישאהו רוח ה׳ אל מקום רחוק כך היה הענין בפנחס, ולזאת הסבה לא שמש בכהונה גדולה כל ימיו אבל שמשו בניו ובני בניו ובני בני בניו דורות רבים והוא עדיין קיים כמו שיתבאר בספר ד״הי, וזה כי הוא היה קיים בימי דוד כמו שאמר ופנחס בן אלעזר בן אהרן הכהן נגיד היה עליהם, ולא ימצא בזרע אהרן אחר שיקרא שמו פנחס בן אלעזר בן אהרן, כמו שמבואר שם בסדר תולדותם, וי״א מלאך ה׳, הוא הנביא שזכר כי הנביא יקרא מלאך ה׳, ולזה נראה לנדעון בהקיץ בהשתמש כל חושיו וכו׳, ושם פסוק כ״א, והנה היה האות הזה שכאשר שלח מלאך ה׳ את קצה המשענת אשר בידו ויגע בבשר ובמצות עלתה האש מן הצור, וזה דומה למופת שנתן אליהו בהר הכרמל, והנה פעולות זה הנביא דומות מצד לפעולות אליהו, וזה ממה שיחזק מאמר האומר פנחס זה אליהו וכו׳; ובסי״ג ט״ז כתב, הנה זה המלאך שדבר אל מנוח ואל אשתו היה נביא בהכרח, כי אין מדרך הנבואה שתהיה יחד לשנים בזה האופן הנזכר בזה המקום, והנה אחשוב שזה הנביא היה פנחס, והנה לא רצה לאכול מגדי העזים כמו שלא רצה לאכול מהבשר והמצות שהביא אל פניו גדעון, כדי לישב יותר בלב מנוח ואשתו כי הוא מלאך ה׳, כדי שידעו גודלים מכל מה שאמר להם, והנה עלה המלאך בלהב המזבח כמו הענין במה שעשה לגדעון וכו׳, ואולי לזאת הסבה לא רצה

הנביא לגלות שמו כי אז לא היו מאמינים מאד בנביאים, כי דבר ה׳ יקר אז, ולהוסיף להם האמנה בדבריו העלים מהם מי הוא: ואוסיף כאן שבסי׳ ב׳, ויעל מלאך ה׳ מן הגלגל אל הבכים וגו׳, תרגם המתרגם וסליק נביא בשליחות מן קדם ה׳, ורש״י ורד״ק הביאו מסדר עולם זה היה פנחס, והרלב״ג כתב וזה המלאך היה נביא וכו׳ וידמה שזה הנביא היה פנחס וכו׳; ויש להעיר על מה שהזכיר ראיה ממעשה פלגש בגבעה, שאף הרד״ק כתב שם, ואמר ופנחס בן אלעזר בן אהרן הכהן, מפני שלא יאמינו בני אדם כי אותו פנחס היה, לפי שיש לו משנותיו עד הזמן ההוא יותר מג׳ מאות שנה, לפיכך יחסו עד אהרן, וחיה זמן רב כי האל ית׳ הבטיחו בזה על אשר קנא בשטים, ואמר הנני נותן לו את בריתי שלום, ואמר בריתי היתה אתו החיים והשלום, ועל פנחס אמר, ומקצת רז״ל אמרו כי פנחס זה אליהו, וקצתם אמרו כי אליהו מבני בנימין היה ויש להם סמך בזה בדה״י ע״כ: והנה על זה יש להשיב שבעל סדר עולם כתב בפי״ב שזה היה בימי כושן רשעתים, וכן הוא לפנינו בפי״א צד נ״ז (וכן פרשתי אני בספרי מ״ע אל ס׳ שופטים שמאורע זה בתחלת ימי השופטים היה), ועל כן אין לתמוה שעדיין היה פנחס חי, אמנם האמת שרז״ל מעידין על אריכות ימיו, שלדעתם חי בימי יפתח ונענש על שלא התיר לו את נדרו, והוא לפנינו פי״א צד נ״ה (ובב״ר פ״ם וביוקרא רבה ובתנחומא סוף פ׳ בחוקותי ובקהלת רבה פ״י בפסוק עמל הכסילים תיגענו וגו׳).[1] אבל בענין הסתלקותו של אליהו ונניזתו והמכתב שבא אל יהורם ממנו אחר שנגנז אדבר בזה עוד להלן בע״ה במאמר ב׳, וברבה ובתנחומא פ׳ פנחס אמרו, לכן אמור הנני נותן לו את בריתי שלום, שעדיין הוא חי וקיים וכה״א בריתי היתה אתו החיים והשלום וגו׳, והנה פירשו זה המקרא על פנחס, ועליו נאמר כי מלאך ה׳ צבאות הוא, שהוא חי וקיים והוא מלאך הברית במלאכי שם, שהמקראות על פנחס נאמרו, שהנביא בא להוכיחם כי חלל יהודה קדש ה׳ ואהב ובעל בת אל נכר, והכהנים שבימיו אינם הולכים בדרך שכבש להם פנחס, ועליו נאמר והשיב רבים מעון, ולא באו לומר כי פנחס זה אליהו אלא שפנחס נכרת לו ברית החיים והשלום והוא חי וקיים, וכשהכתוב אומר, הנני שלח מלאכי ופנה דרך לפני ופתאום יבוא אל היכלו האדון אשר אתם מבקשים ומלאך הברית אשר אתם חפצים וגו׳, מלאכי זה אליהו שמפנה את הדרך כמו שמסיים ופירש הדבר הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא וגו׳, והאדון זה משיח בן דוד, ומלאך הברית זה פנחס, והנה הם הם החרשים אשר יבואו לידות קרנות הגוים, וכהן צדק הוא פנחס, אלא שלא דבר מלאכי ממשיח בן יוסף, לפי שאמרו עליו שסופו לידהרג (ואשלים בזה הדיבור במאמר ב׳):

ורואה אני שראוי לי עוד לדבר בענין משיח בן יוסף ולהוסיף על מה שכתבתי, הנה לפנינו פי״ח צד צ״ז ובמקומות שרמזתי עליהם והזכרתים נאמר, אמרו לו לא כהן אתה לא כך אמרתה לאשה אלמנה אך עשי לי משם עוגה וגו׳, אמר להן אותו תינוק משיח בן יוסף היה ורמז רמזתי לעולם שאני יורד תחלה לבבל ואח״כ יבא משיח, והיוצרך לרמז על זה לפי שלא נמצא זכר לדברי בואו, ועכ״פ לא טעם מיתה עוד מעת שהחייהו הנביא אלא שנגנז כמו שנגנז אליהו, ובמיתתו כבר נתקיימה בו גזירת אדה״ר, אמנם בפדר״א פל״ג שנינו בשם ר׳ שמעון, מכה צדקה המתים עתידין לחיות, מנין אנו למדין מאליהו וכו׳ הלך לו לצרפת וקבלתו אשה אלמנה בכבוד גדול, אמו של יונה היתה וכו׳, וא״כ לא היה משיח בן יוסף אלא הנביא יונה, ובירושלמי דסוכה ריש פ״ה דרש ר׳ לוי יונה בן אמתי מאשר היה דכתיב אשר לא הוריש את יושבי עכו ואת יושבי צידון (שופטים א׳ ל״א), וכתיב קום לך צרפתה אשר לצידון (מ״א י״ז ט׳),

---

[1] שם איתא פנחס מה הפסיד נסתלקה ממנו רוה״ק מאתים שנה, וכתב הרד״ל סובר פנחס זה אליהו ועד ימי אליהו שחזר להתנבאות בימי אחאב זה מאתים שנה ומעט יותר, אלא שקשה שבפלגש בגבעה נזכר ששאל פנחס באורים ותומים, ואפשר שאין זה קרוי נבואה ברוה״ק של עצמו, והנה נעלם מהרד״ל דמעשה פלגש בגבעה קדום כמו שכתבתי, גם מ״ש ומעט יותר, אין מוכרח שהרי אפשר שכבר בסוף מאתים שנה חזר לנבואתו אלא שלא נתפרשה נבואה זו, הרי הוא אומר חי ה׳ אשר עמדתי לפניו וגו׳ א״כ ידעוהו שהוא נביא, ומה שמגמה את פנחס לפנינו צד נ״ז, הוא שבעל הספר מכחיש שפנחס זה אליהו: עוד אני רואה להעיר בענין המלאך דמנוח, שאמרו בריש ויקרא רבה שנקראו הנביאים מלאכים, והביאו שם ויעל מלאך ה׳ מן הגלגל אל הבוכים, וכי מלאך היה והלא פנחס היה ולמה קורא אותו כלאך, אלא א״ר סימון פנחס בשעה שהיתה רוה״ק שורה עליו היו פניו בוערות כלפידים, ודבנן אמרי אשתו של מנוח מה היתה אומרת לו, הנה איש האלהים בא אלי ומראהו כמראה מלאך האלהים (שופטים י״ג ו׳), כסבורה בו שהוא נביא ואינו אלא מלאך וכו׳, וזה שלא כדעת הרלב״ג, אבל לדעת ר׳ סימון אפשר שהוא סובר שפנחס היה כדעת הרלב״ג:

ור' יוחנן אמר שמזבולון היה. שמנת החפר היה והיא בנחלת זבולון. והוא נ"כ בב"ר פצ"ח בחילוף השמות. ומאן דאמר מאשר היה ס"ל נמי דאמו של יונה היתה. א"כ מאן דאמר משיח בן יוסף היה והוא משבט אפרים כמו שכתבתי לעיל. צריך לומר דאביו מאפרים היה ואמו מבנות אשר היתה:

אמנם כל אילו השטות הם מסברת חז"ל ודרושם מהמקראות אבל בהגדת העם ובסיפוריו לא חתרו אחר ייחוסו מי אביו ומאיזה שבט הוא. כי לא דרש העם אחר ייחוס נביאיו ואבותיהם. כמענה האיש אל האומרים. מה זה היה לבן קיש הגם שאול בנביאים. ויען איש משם ומי אביהם (ש"א י' י"א וי"ב), אך ספרו והגידו את מעשיו וגדולותיו. וגדולות אליהו היו מפורסמים בהגדת העם. שהרי ספר מלכים על ברחינו נכתב אחרי מליך צדקיה וחורבן מלכות יהודה. והכותבו היה עפ"י התלמוד דב"ב (ט"ו ע"א) ירמיהו הנביא. והסברא נותנת שקבץ את דבריו מספרים שקדמו לו כמו ספרי דברי הימים למלכי יהודה וישראל וספרי הנביאים שקדמוהו חזיונותיהם ומדרשיהם. ומסיפורי העם והגדותיו המפורסמים מפה לפה. וכשנסתכל בסגנון הסיפורים על אליהו נמצא שסיפורו בדרך המספר דברים ידועים ומפורסמים בעם. התחיל ואמר. ויאמר אליהו התשבי מתשבי גלעד אל אחאב וגו'.[1] והנה דבריו כמו קטועי ראש. וכאילו כבר הודיע מענינו. אין זה אלא לפי שהכל יודעים מי הוא אליהו התשבי והוא שנור בפי הכל. וכדרך שמדברים בתלמוד ובמדרשים מאליהו. כי מי לא נודע לו מי הוא אליהו הנביא. וכן כשמספר מהסתלקותו מתחיל ואומר. ויהי בהעלות ה' את אליהו בסערה השמים וגו' (מ"ב ב' א') ואח"כ הולך ומספר איכה נהיתה הדבר. בסגנון המספר בדבר ידוע. כי עיקרו של דבר שהעלה ה' אותו בסערה השמימה היה ידוע ומפורסם בעם. וכן מלאכי בזמנו אמר. הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא וגו'. וכל שומעיו ידעו מי הוא אליה הנביא שהיו עיניו מפורסמים בעם. ומהרגל הדיבור בו קצרו את שמו אליה תחת אליהו. גם לא הוצרך עוד לספרו התשבי מתושבי גלעד. כי העם לא ידע עוד באחר שיהיה שמו אליה הנביא:

אמנם תכלית אלו הסיפורים על אליהו ואלישע הם על פנים שונים. כי הסיפורים על אליהו הם משולבים במאורעות הזמן. ואם הם נפלאות לא יורו על כוונת הכותב שהיה רוצה לספר נפלאות. אלא שרוצה לספר המאורעות ובאותן המאורעות נתלו הנפלאות. דוגמת האותות והמופתים שבתורה. שסופרו להגיד איכה אירעו המאורעות שבתורה. לא כן גדולות אלישע. כי סגנון סיפוריהם מוכיח שכוונת הכותב לספר נפלאות. וכבר אפשר שהיה לפני הכותב את ספר מלכים קובץ מדרש אלישע. כענין מדרש הנביא עדו בדה"ב (י"ג כ"ב). שהנביא היה נדרש מהעם והעם היה דורש את הנביא בענין שכתוב. כעין הדרש כעין הנביא יהיה (יחזקאל י"ד י'). והנביא קבץ כל הדברים המבוקשים ממנו וספר כזה קרוי מדרש:

ותכלית סיפורי אליהו היא. כי הוא היה בזמנו ואחרי כן העמוד הברזל לחזק תורת משה כי ה' הוא האלהים ואין עוד. כי שתים נשים רעות ומרשיעות פרעו את ישראל ויהודה להרם בניני של משה ממסד ער הטפחות. איזבל במלכות ישראל ובתה עתליה במלכות יהודה. והן הנה שהשרישו עבודת הבעל ביהודה וישראל. ואליהו הוא הוא שנלחם בעבודת הבעל: הנביא הראשון שהיה אחרי משה. אשר הלך בדרכיו ואזן ותקן בעם תורתו של משה היה שמואל הרואה. ושקלוהו הכתובים עם משה. שנאמר בירמיה (ט"ו א') אם יעמד משה ושמואל לפני וגו'. ואמר. משה ואהרן בכהניו ושמואל בקוראי שמו (תהלים צ"ט ו'). וגדולתו של שמואל היתה שעל ידו פרצה נביאה בישראל. ועל ידו הוסרו האובות והידעונים מן הארץ. והמלך הראשון הוא שאול שמשחו מינהו לנביא בתוך הנביאים. ושאול הברית את האובות והידעונים מן הארץ. ובלי ספק היתה זאת שומה מאת שמואל הנביא. ועל ידו נתקיימו דברי התורה (דברים י"ח ט' עד ט"ו) כי אתה בא אל הארץ וגו' לא תלמד לעשות כתועבות הגוים וגו' כי הגוים האלה אשר אתה יורש אותם אל מעננים ואל קסמים ישמעו ואתה לא כן נתן לך ה' אלהיך נביא מקרבך מאחיך כמני יקים לך ה' אלהיך וגו'. ואעפ"י ששקול היה כמשה לא עלתה בידו לשרש אמונות שוא והבלים מישראל. ושאול עצמו דרש לבסוף באוב. וישעיה צווח לכו ונלכה באור ה' כי נטשתה עמך בית יעקב כי מלאו מקדם ועננים כפלשתים ובילדי נכרים ישפיקו (ב' ה' ו'). ומיכה הוא אומר והכרתי כשפים מידך ומעוננים לא יהיו לך (ה' י"ב). וירמיה אמר כה אמר ה' אל דרך הגוים אל תלמדו וגו' (י' ב'). והנה עמד אליהו לפני ה' לטהר את העם מחקות הגוים. וכשם שהיה שמואל עומד נצב על להקת נביאים בניות ברמה

[1] אולי היה נודע בעם נביא אחר בשם אליהו ועל כן הוסיפו על שמו התשבי ויחדוהו שהיה מתושבי גלעד:

(ש"א י"ט כ') כך היה אליהו מרבה ומגדל את בני הנביאים. ועל זה נאמר חי ה' אלהי ישראל אשר עמדתי לפניו (מ"א י"ז א'. וי"ח ט"ו), וכן עשה אלישע אחרי הלקח אליהו מעמו. ועל כן אמר גם הוא חי ה' צבאות אשר עמדתי לפניו (מ"ב ג' י"ד). וכן אמר לנעמן חי ה' אשר עמדתי לפניו (שם ה' ט"ו). ופרצה נבואה בישראל על ידיהם. והוזכרו בני הנביאים שבבית אל ובירחה ובגלגל (מ"ב ב'), וחז"ל הפליגו ואמרו (בשה"ש רבה פ"ד ורות רבה פ"א ואיכה רבה ספ"ד) שהיו ששים רבוא נביאים שנתנבאו בימי אליהו. ובסדר עולם (פכ"א) בענין מה שאמר עובדיה ואחביא מנביאי ה' מאה איש וגו' (מ"א י"ח י"ג). חוץ מאלו שהיו ביהודה ובנימין שלא שלטה בהן יד איזבל. ואמרו שם שאין לך כל עיר ועיר בא"י שלא היו בה נביאים. אלא כל נבואה שהיתה לצורך התורה נכתבה וכו'. ובתוספתא (סוטה פי"ב) אמרו עד שנגנז אליהו היתה רוה"ק מרובה בישראל. יכול קטנים ת"ל הידעת כי היום ה' לקח את אדניך (מ"ב ב' ג'). אדונינו לא נאמר אלא אדניך מלמד שהיו חכמים באליהו וכשנגנז אליהו נסתלקה מהן וכו'. וכבל זאת דבר נפל בישראל על ידי איזבל המרשעת וקם ביהודה על ידי בתה עתליה להשכיח את שם ה' בבעל. והיא היא גדולתו של אליהו שהתחיל להלחם בנביאי הבעל ועובדיו. ואחריו קם אלישע ומשח את יהוא בן נמשי להכרית את עובדי הבעל (מ"ב ט' ו'). וביהודה קם יהוידע הכהן הראש והמית את עתליה וכהני הבעל (שם י"א). ואעפ"י שלא נתעקרה עבודת הבעל לגמרי ולא חדלו הנביאים הושע עמום מיכה ירמיה ויחזקאל להלחם בעובדי הבעל. נשארה גדולת מעשה אליהו וגבורתו בפרסומם לדורי דורות. ואף שכבר פשטו עובדי הבעלים והעשתרות גם בימי השופטים עיקרה של עבודה זו נקראת על שם בית אחאב כמו שנאמר וישתמר חקות עמרי וכל מעשה בית אחאב (מיכה ו' ט"ז). והוא אליהו קם על בית מרעים לפרסם אלוהותו ית"ש כמ"ש ה' הוא האלהים (מ"א י"ח ל"ט). ואמר היום יודע כי אתה אלהים בישראל וגו' (שם שם ל"ו). ואמר לאחזיהו המבלי אין אלהים בישראל אתם הלכים לדרוש בבעל זבוב (מ"ב א' ג'). ומתוך כך היה ענינו של אליהו מפורסם בעם כל כך עד שהכותב גדולת אליהו וגבורותיו לא הוצרך להודיע מי הוא אליהו אשר ידבר עליו. ששמו היה בפי כל ישראל בין אוהביו ומברכיו ובין שונאיו ומקלליו:

אמנם הסיפורים על אלישע סגנונם מוכיח שכוונת הכותב להודיע נפלאותיו אשר עשה. גם בדברים אשר אינם נוגעים בעניני העם כי אם ליחידים נעשו והם תלמידיו ההולכים אחריו. ולאילו הסיפורים מיוחד לדעתי. והיא כי מדרך האומות היתה כשאירע בהם איש מפליא לעשות ומבהיל את רואיו ואת שומעיו בגדולות ובנפלאות שעשה כבדוהו ועשו אותו לאלוה. כמסופר על דניאל שפתר חלומו של נבוכדנצר. בארין מלכא נבוכדנצר נפל על אנפוהי ולדניאל סגד ומנחה וניחוחין אמר לנסכה ליה (ב' מ"ו). וכן עשו את המושלים התקיפים לאלוהות במוזכר בכמה מקומות בהגדות. והרי אפילו בסוף בית שני צוה מלך רומי שיקבלו אותי לאליה. ועל כן ספרו לנו הגדולות של אליהו ואלישע שאף על פי כן לא נתכבדו בישראל כאלוהות. ואמרו בתנחומא פ' בראשית. אנדריאנוס מלך רומי כיון שכבש את העולם כולו הלך לו לרומי. אמר לבני פלטרין שלו מבקש אני מכם שתעשו אותי אלוה וכו'. אמר הקב"ה אני מחיה מתים ואליהו מחיה מתים וגלא אמר אל אני. אני מוריד הגשם ואליהו הוריד גשמים. אני עוצר גשמים ואליהו כן וכו'. אני הורדתי אש ונפרית על סדום ואליהו הוריד כן וכו'. וא"ת מפני שחיית הרבה הוא חיה ויחיה עד תחיית המתים וכו'. והאריכו שם בענין זה על פרעה סנחריב וחירם. ואף שתפסו שם בגדולות של אליהו ולא הזכירו את אלישע. הנה זה לפי ששמו היה שגור יותר בפי העם וע"כ הזכיר הדורש את שמו. אמנם אין הדברים רחוקים להעתי. שתכלית קיבוץ סיפורי אלישע שהיה פי שנים ברוחו היתה לזה הענין. שאף שהרבה נפלאות יותר מאליהו אדונינו לא כבדוהו כאלוה. ועל דרך זה ולבוונה זו כתבו גם חז"ל פירקא דחסידי. וסיפרו נפלאות מאנשים מיוחדים. לפי שבימיהם קמו אנשים להוכיח בדברים כאלה. במופתים שעשו לעיני העם. שהם שלוחי השם לבטל תורת משה וליסר להם תורה חדשה. ברוך שבחר בחכמים ובמשנתם.[1]

[1] ובהגדות הזכירו למודים פרטיים מאלה הסיפורים. א) שמתוכם ילמדו להאמין בה' ובתורתו. אמרו אם יאמר לך אדם אפשר שאילו לא חטא אדה"ר שהיה חי וקיים לעולם. אמור לו כבר הוא. הוא אליהו זכור לטוב שלא הטא הוא חי וקיים (כי דעתם שאף שהמיתה טבעית למין האדם. וטוב מאד הוא המות. מכל מקום היה אדה"ר נשאר בחיים עדי עד לפי שהיה יציר כפיו של הקב"ה. ולא היה נגרע מאליהו. ואמרו בב"ר פכ"א. הן האדם היה כאחד וגו' כאליהו. מה זה לא טעם טעם מיתה אף זה לא היה ראוי לטעום טעם מיתה). אם יאמר לך אפשר שהקב"ה עתיד להחיות לנו את המתים. אמור לו כבר היה. כבר החיה לנו את המתים ע"י אליהו וע"י אלישע וע"י יחזקאל (ויקרא רבה פ"ז וקהלת רבה פ"ג ותנחומא פ'

מאמר ב׳ הסתלקות אליהו.

כבר כתבתי שהיתה הסתלקות אליהו הגדה מפורסמת ביהודה ובישראל, וזאת יורה הסגנון, ויהי בהעלות ה׳ את אליהו בסערה השמים (מ״ב ב׳ א׳) ואח״כ מספר באריכות איך אירע מה שאירע. ומאורע אליהו בהפרדו מעל פני האדמה הוא בענין יותר נפלא ממשה רבינו שנאמר עליו ולא קם נביא עוד בישראל כמשה אשר ידעו ה׳ פנים אל פנים (דברים ל״ד י׳). כי משה אף שנאמר בו ולא ידע איש את קבורתו (שם שם ו׳) הזכרו בו מיתה וקבורה שנאמר וימת שם משה (שם ה׳) ואומר ויקבר אתו בני וגו׳ (שם ו׳). האומנם כי אמרו בספרי שם פי׳ שנ״ז. וי״א לא מת משה אלא עומד ומשרת למעלה וכו׳. והוציאו המקראות מפשוטן. אבל לא כן דעת רוב חכמי ישראל, כי ר׳ ישמעאל דורש (ספרי נשא פי׳ ל״ב) הוא קבר את עצמו. ופי׳ ר׳ הלל שנכנם במערה ומת שם. אבל אחרים אמרו (ספרי ברכה שנ״ה) וכן סתמו במשנה (סוטה ספ״א) שלא נתעסק בו אלא המקום וכביכול השי״ת קברו. והנה פרידת אליהו יותר נפלאה שעליו נאמר ויעל אליהו בסערה השמים. וכפי המסופר שם ידעו בני הנביאים טרם הלקחו כי היום לוקח אליהו מהם. ולא חשבו בני הנביאים כי עלה השמימה ונשאר חי וקיים רק כי מת בסערה. שאמרו אל אלישע. יש את עבדיך חמשים אנשים בני חיל ילכו נא ויבקשו את אדניך פן נשאו רוח ה׳ וישלכהו באחד ההרים וגו׳ ויבקשו שלשה ימים ולא מצאוהו (מ״ב ב׳ ט״ז וי״ז). גם אלישע לא אמר להם כי אליהו חי וקיים בשמים רק אמר לא תשלחו. וכאשר הפצירו בו אמר שלחו. ובשובם ריקם אמר להם. הלא אמרתי אליכם אל תלכו (שם):

אמוד ופ׳ נשא): ב׳) כתיב מקים דבר עבדו וגו׳ (ישעיה מ״ד כ״ו) וזה הענין השרישו בלב העם על ידי אלה הסיפורים ממעשה הנביאים. ואמרו בדברים רבה פ״י שהצדיקים גודעים ומוסיפין על דבריו של הקב״ה (בהנהגת עולמו) כדי שיהיו הבריות יראין מלפניו. והביאו על זה דוגמאות רבות. ברא הקב״ה את החורף שיהא חורף ואת הקיץ שיהא קיץ. בא אליהו ועשה את החורף קיץ וכו׳ בא שמואל ועשה את הקיץ חורף וכו׳. ובסנגון אחר אמרו שם. כל מה שהקב״ה עושה הצדיקים עושין. כיצד הקב״ה פוקד עקרות ואלישע פקד את השונמית וכו׳ הקב״ה מחיה מתים וכו׳. הקב״ה קורע ימים ואליהו ואלישע קרעו ימים וכו׳. ועוד דוגמאות שונות (שם ובמדרש שמואל פכ״ט ובב״ר פע״ז): ג׳) שהקב״ה מכבד את מכבדיו כדי שיהיו דבריהם נשמעים באזני העם, ואמרו בבמדבר רבה (פ׳ בהעלותך פט״ו) אמקרא ה׳ צבאות היא מלך הכבוד (תהלים כ״ד י׳) שהוא חולק מכבודו ליריאיו. כיצד הוא נקרא אלהים וכו׳ הוא מחיה מתים וחלק מכבודו לאליהו וכו׳. והרבה דוגמאות לזה (בתנחומא וארא וסוף פ׳ נשא. ובתנחומא הוצאת מוהר״שב פ׳ וארא ופ׳ נשא ופ׳ בהעלותך). מלך בו״ד אין רוכבין על סוסו. והקב״ה הרכיב לאליהו על סוסו, ומהו סוסו של הקב״ה סופה וסערה שנ׳ ה׳ בסופה ובסערה דרכו (נחום א׳ ג׳). ועוד דוגמאות שונות: ד׳) שהקב״ה מפרנס את יריאיו על דרך נפלא כי על כל מוצא פי ה׳ יחיה האדם כענין העורבים ועוגת הרצפים. במדרש שמואל ובויקרא רבה פ׳ מצורע: ה׳) שילמוד האדם מאילו שאין מצפין לשכר ואינן יריאין מהענוש והן עומדין בתפקידו של מקום עאכו״כ שיקיים האדם מצוותיו של מקום. ובבמדבר רבה פכ״ג ובתנחומא הוצאת מוהר״שב שם דרשו. מלפנו מבהמות ארץ ומעוף השמים יחכמנו (איוב ל״ה י״א) אמר להם הקב״ה למדו מפרו של אליהו. שבשעה שאמר אליהו לעובדי הבעל בחרו לכם הפר האחד וכו׳. מה עשה אליהו, אמר להם בחרו שני פרים תאומים מאם אחת הגדלים על מרעה אחד והטילו עליהם גורלות א׳ לשם וא׳ לשם הבעל וכו׳. ופרו של אליהו מיד נמשך אחריו. והפר שעלה לשם הבעל נתקבצו כל נביאי הבעל ונביאי האשרה ולא יכלו לזוז את רגלו, עד שפתח אליהו ואמר לו לך עמהם. השיב הפר וכו׳. א״ל אליהו פר פר אל תירא. לך עמהם ואל ימצאו עלילה. שבשם ששמו של הקב״ה מתקדש על אותו שעמי כך מתקדש עליך. אמר לו וכך אתה מיעצני שבועה איני זז מכאן עד שתמסריני בידם שנ׳ ויקחו את הפר אשר נתן להם (מ״א י״ח כ״ו). ומי נתן להם, אליהו וכו׳. לכך כתיב מלפנו מבהמות ארץ, ומעוף השמים יחכמנו. אמר הקב״ה למדו מן העורבים שהיו מכלכלין את אליהו וכו׳. ומה שמגדיל זה הפלא הוא. שהעורב אכזרי בטבע אפילו על ילדיו ואינו מפרנסם. כמו שמפורסם בהגדות. ואלו האכזרים פרנסו את הנביא בלחם ובשר. אם מבי טבחי דאחאב או דיהושפט. כמו שדברו על זה במדרש שם ובב״ר (פל״ג) ובגמרא דחולין (ה׳ ע״א). ולהגדלת המופת אמרו. שכבר נגזר כך מעת שניצל העורב ממי המבול. עד שדרשו על זה בב״ר שם ויצא יצוא ושוב. א״ל הקב״ה (לנח) קבלו שעתיד העולם להצטרך לו. אמר לו אימתי. אמר לו עד יבושת המים מעל הארץ. עתיד צדיק א׳ לעמוד ולייבש את העולם ואני מצריכו לו שנ׳ והעורבים מביאים לו וגו׳. ואילו הפרטים יוצאים באמת מפשוטן של הסיפורים. ועוד יותר מאלה (וכמו שסדרם הרלב״ג בתועליותיו מן ט״ו עד כ״ט שהם י״ר תועליות). חוץ ממה שספרו על השני פרים שאינו יוצא מפשוטן של

והנה כפי פשוטן של הסיפור לא הלך אליהו בדרך כל הארץ רק העלהו ה׳ בסערה השמים ונשאר חי וקיים, ובענין שכתב הרד״ק ז״ל, ודעת המונינו גם חכמינו כי הכניסו האל בגן עדן עם גופו כמו שהיה אדה״ר קודם החטא, וכן הכניס חנוך שם. ובדרש כי עשרה הם שנכנסו חיים לג״ע (אבל בפירושו לס׳ מלאכי שאעתיקהו להלן אמר שמת ושב גופו לעפר). וכמו כן כתב הרמ״בן בפ׳ אחרי מות בפ׳ אשר יעשה אותם וחי בהם ז״ל. והעוזבים כל עניני העוה״ז ואינם משגיחים עליו כאילו אינם בעלי נוף וכוונתם ומחשבתם בבוראם בלבד. כאשר היה הענין באליהו בהדבק נפשם בשם הנכבד יחיו לעד בגופם ובנפשם. כנראה בכתוב באליהו וכמו שבא במדרשים בחנוך ובבני העוה״ב העומדים בתחיית המתים: והנה מה שהזכירו את חנוך, לא כל חז״ל מסכימים בזה. שהרי בבראשית רבה שם בענין זה. דנו עליו אם נכנס בטימוסן של צדיקים או של רשעים. ועיי׳ ברש״י עה״ת באותו ענין. והדרש שהוכיר הרד״ק לא פירש באיזו מדרש. ובדרך ארץ זוטא ספ״א שנו. תשעה נכנסו בחייהם בג״ע ואלו הן חנוך בן ירד. ואליהו ומשיח. ואליעזר עבד אברהם. וחירם מלך צור. ועבד מלך הכושי. ויעבץ בנו של ר׳ יהודה הנשיא. ובתיה בת פרעה. וסרח בת אשר. וי״א אף ר׳ יהושע בן לוי. והובא בילקוט בפ׳ חנוך. ושם הגי׳ וי״א הוציאו חירם ונכנס תחתיו ריב״ל. והנה הם תשעה ולא עשרה. אולם הדרש הזה מתמיה את קוראיו שמשווה את אליהו עם אלו הנזכרים. ועכ״פ תלה הרד״ק תניא בדלא תניא. כלו׳ כתיבא בדלא כתיבא. ואם דעת המונינו וגם חכמינו אינה מבוססת רק על הבסיס של אלו התשעה הנה היא תלויה בשערה. ומוטב היה לו להביא ברייתא דב״ב קכ״א ע״ב. ת״ר שבעה קפלו את כל העולם כולו, מתושלח ראה אדם וכו׳ אחיה השלוני ראה את עמרם. אליהו

המקראות. והנה זה המאמר סתמי ולא נזכר בו שם הדורש. וע״כ רחוק בעיני שיהיה דברי פיוטים מאיזה דרשן. אמנם מקורו הוא בהגדת העם. שהרי ענינו של אליהו היה נודע ומפורסם. אלא שהכותב ספר מלכים הזניח זו ההגדה ולא סיפרה מאיזה טעם שהיה לו. ואעפי״כ רמז עליה באמרו. ויאמר אליהו לנביאי הבעל בחרו לכם הפר האחד ועשו ראשונה וגו׳. ואח״כ אמר. ויקחו את הפר אשר נתן להם. ותהיה ההגדה כעין תורה שבע״פ לתורה שבכתב. ונשתיירה לנו ההגדה במדרשים: ואביא כאן הגדה אחרת אשר ענינה מעיד עליה שהיא עתיקה בהגדת העם. ולא יובנו הפסוקים רק לפי דבריה. כתיב ויאמר אליהו וגו׳ חי ה׳ אלהי ישראל אשר עמדתי לפניו אם יהיה השנים האלה טל ומטר כי אם לפי דברי (מ״א י״ז א׳). וכל הסגנון הוא כאילו היו טענות ומענות בין אליהו והמלך עד שנתקנף אליהו ואמר מה שאמר. הן אמנם ידענו מהסימן הקודם לזה מחטאותיו של אחאב. אבל מפי הנביא לא שמענו שהיה מזהירו. והיה ראוי לומר שבא אליהו והזהירו ואח״כ גזר עליו. שהרי אין עונשין אלא אם כן מזהירין. וגם זאת מתמיה שתלה הדבר בעצמו באמרו. כי אם לפי דברי. והיה ראוי שיאמר כה אמר ה׳ אם יהיה וגו׳. וכל חדיבור הזה נראה נדיבור קטוע רישא. ר״ל שחסר המשך הדברים שהיו ביניהם. וכשנסתכל בסימן הקודם שספר את חטאת אחאב הפסיק וכתב בימיו בנה חיאל בית האלי וגו׳ וע״ז אמר ויאמר אליהו וגו׳ נעמוד ולא נדע מה ענינו של חיאל לחטאתיו של אחאב ולקצפו של אליהו. והנה יש אתנו הגדה המיישרת את הכל. קצתה בקיטוע באליהו זוטא פ״ח צד קפ״ה (ועיי״ש במ״ע אות ג׳) והיא בסגנון אחר ושלימה יותר בבבלי סנהדרין קי״ג ע״א. אמנם עדיפא מיניהו היא בירושלמי סנהדרין פ״י. אמרו שם. כתיב בימיו בנה חיאל בית האלי וגו׳. חיאל מן יהושפט ויריחה מבנימין (פי׳ למה תלה הכתוב הדבר באחאב וספרו במאורעותיו ואמר בימיו וגו׳. הלא חיאל במלכות של יהושפט היה ויריחה מבנימין היה, והיא למלכות יהודה). אלא שמגלגלין זכות ע״י זכאי וחובה ע״י חייב (כלו׳ שתולין הדבר במקולקל). כתיב ויאמר אליהו התשבי וגו׳ וכי מה עניין זה אצל זה. אלא אמר הקב״ה הדין חיאל גברא רבה הוא איזיל חמי ליה אפין. א״ל לינה (לית אנא) מיזל. א״ל למה. א״ל דנא מיזל (כלפי עצמו אמר. הדין ילך) וינן (ואינון) אמרין מילין דמכעסין לך ולינה יכול מיסבול. א״ל ואין אמרין מלה דמכעסת לי כל מה דאת גזר אנא מקיים. אזל ואשכחון עסיקין בהן קרייא. וישבע יהושע בעת ההיא לאמר וגו׳. אמר בריך הוא אלההון דצדיקיא דמקיים מילי דצדיקא, והוה תמן אחאב. אמר לון אחאב וכי מי גדול ממני. משה או יהושע. אמרין ליה משה. אמר לון בתורתו של משה כתיב השמרו לכם וגו׳ ועצר את השמים וגו׳ ולא הנחתי ע״ז בעולם שלא עבדתי אותה. וכל טבן ונחמן דאית בעלמא אתון בדידי. מילוי דמשה לא קמן ומילוי דיהושע מקים. א״ל אליהו אם כדבריך חי ה׳ אלהי ישראל וגו׳ טל ומטר כי אם לפי דברי. והנה בבבלי דחקו דעיר אחרת בנה על שם יריחו. ואמרו שם דאחאב שושבינה הוה. אתא איהו ואליהו למשאל בשלמא בי טמיא וכו׳. אולם בעיקר הדברים שבין אחאב לאליהו מסכימין כל האגדות. ובכל מקום הם סתם ולא על שם איזה דורש. אין זאת אלא שמסורת הגדה היא. וכטבע המסורת נשתנה בה הסגנון הכא והתם. ועכ״פ כולם מסכימים לשייכות הסיפור בימיו בנה חיאל וגו׳. וכולן מורות שלכך תלה הדבר בעצמו אשר יידע אחאב כי ה׳ מקים את דבר עבדו:

ראה את אחיה השלוני ועדיין קיים, שפשוטו שעדיין קיים בגוף ובנפש, כמו אינך שנזכרו בזמן, וכמו כן הרבה הגדות בקיומו של אליהו ובהתגלותו לאנשים יחידים, ואין שאלתנו היכן הוא חי אם בגן עדן או במקום אחר. כי אם על עיקרו של דבר אם טעם טעם מיתה בכל האדם אף משה רבינו או לא. ובמכילתא דיתרו מס' דבחודש פ"ד שנינו בשם ר' יוסי אמקרא השמים שמים לה', והארץ נתן לבני אדם (תהלים קט"ו ט"ז) לא עלה משה ואליהו למעלה ולא ירד הכבוד למטה וכו' (עי"ש במ"ע אות י"ט). והוציא המקרא ויעל אליהו בסערה השמים מפשוטו. אמנם יודה שלא טעם אליהו טעם מיתה. שהרי בסדר עולם. שהיא מיוחם לר' יוסי. שנינו (בפי"ו) ובשנה השנית לאחזיה נגנז אליהו ולא נראה עד שיבא מלך המשיח. ונראה ונגנז שניה ואינו נראה עד שיבא גוג ומגוג. ועבשיו הוא כותב מעשה כל הדורות כולם. ושם באותו פרק. ויבא אליו מכתב מאליהו הנביא וגו' (דהי"ב כ"א י"ב) כבר היה לאליהו שבעה שנים משננזנו. הנה קרא למאורעו של אליהו נגיזה ואינו עלייה לשמים. אולם מודה לו קיום וחיות שהרי עכשו הוא כותב מעשה הדורות כולם, ומה שאמר ולא נראה וכו', מראה שלדעתו כל אלה הסיפורים מהתגלותו של אליהו אינם אלא דברי פיוטים, או שיש לפרש דבריו. שאינו נראה בהתגלות פרהסיא לכלל האומה אבל הוא נראה ליחידים: וצריך שנבאר ענין הגניזה. שהרי היא נמצאת בכל נשמות הצדיקים. דתניא (שבת קנ"ב ע"ב) ר' אליעזר אומר נשמתן של צדיקים גנוזות תחת כסא הכבוד שנאמר והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים את ה' אלהיך וגו' (ש"א כ"ה כ"ט). וגניזה זו נאמרה על הנפש ולא על הגוף. וכמו שאמר קהלת (י"ב ז') וישב העפר על הארץ כשהיה והרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה. ושם בשבת אמרו, על נופן של צדיקים אומר יבא שלום ינוחו על משכבותם (ישעיה נ"ז ב') ועל נשמתן הוא אומר והיתה נפש אדוני צרורה וגו'. עוד אמרינן שם א"ל ההוא צדוקי לר' אבהו אמריתו נשמתן של צדיקים גנוזות תחת כסא הכבוד אובא טמיא היכי אסקי לשמואל בנגידא. א"ל התם בתוך שנים עשר חודש דוה. דתניא כל י"ב חודש נופו קיים ונשמתו עולה ויורדת. לאחר י"ב חודש הגוף בטל ונשמתו עולה ושוב אינה יורדת. ובספרי פ' פנחס (פי' קל"ט) שנינו. ר"א בנו של ריה"ג אומר סימן זה יהיה בידך שכל זמן שאדם נתן בחיים נפשו פקודה ביד קונו. שנ' אשר בידו נפש כל חי (איוב י"ב י'). מת נתונה באוצר שנ' והיתה נפש אדוני צרורה וגו', והנה לפי אלו הדברים לא יהיו כל אלו הסיפורים וההגדות מהתגלות הצדיקים לאחר מיתתן לאחר י"ב חודש רק דברי פיוטים. שכיון שהנשמה עולה שוב אינה יורדת. וכבר עמדו על זה בעלי התוספות (שם קנ"ג ע"א בד"ה ונשמתן) וכתבו, אף על פי כן כשהיא רוצה היא יורדת כי ההיא דלעיל דר"א בר יאשי"ה וכההוא מעשה דר' בנאה דחזקת הבתים וכו' (ויש להוסיף על אלו הרבה הגדות בברכות ובב"מ). ועל כל פנים לר' יוסי קיומו של אליהו אינו קיום בגוף אלא קיום בנפש. אלא שבאותו קיום יש לו מדרגה מיוחדת נעלה מכל הצדיקים. וכענין שאמרו בברכות (ד' ע"ב). תנא מיכאל באחת, גבריאל בשתים, אליהו בארבע. ומלאך המות בשמונה. ובשעת המגפה באחת (פרש"י בפריחה אחת). והנה הוקבע במדרגת המלאכים. ומעתה כשם שהמלאכים מתגלים ליחידי סגולה. שהרי לדניאל נתגלה מיכאל בפריחה אחת וגבריאל בשתי פריחות כך אפשר לו לאליהו להתגלות בארבע פריחות. וההתגלות היא בחזיון ובהתלבשות אשר יראהו מי שיראהו. וכמו שאמר דניאל חזון נראה אלי וגו' ואראה בחזון (ח' א' וב'). והאיש גבריאל אשר ראיתי בחזון בתחלה (שם ט' ב"א). ואומר ויאמר לאיש לבוש הבדים וגו' (שם י"ב ו'). ולזאת יודה גם ר' יוסי. ואשר יכחישהו הוא הקיום בגוף ועליית גופו לשמים. כי לבני אדם ניתנה הארץ וישב העפר על הארץ כשהיה. והוציא ר' יוסי המראות מפשוטן. שדברו הכתובים בלשון בני אדם שהיו מספרים בכמו אלה. אולם כוונת הכתובים הוא לענין אחר. ובסדר אליהו שלפנינו המיוחס לאליהו הנביא עצמו גילה תוכן של הדברים. אמר (פ"ה צד ב"ג) בענין הסתלקותו. אל יפטר אדם מחבירו אלא מתוך דבר הלכה וכו' שנאמר ויהי הם הולכים הלוך ודבר ואין דיבור אלא ד"ת וכו'. וכשנשתלח מלאך על אליהו ועל אלישע לשחתן בא ומצאן שהיו עסוקין בד"ת. אמר לפניו רבש"ע הם עיסקן בד"ת ואין אני יכול לשלוט בהן שנאמר והנה רכב אש וסוסי אש ויפרידו בין שניהם. רכב אש. אלו תורה נביאים וכתובים. וסוסי אש. משנה הלכות והגדות. אש זו תורה שנ' תורת ה' תמימה וגו' (עי"ש במ"ע שאשה מצלת מחמתו של ניהנים). ומה ת"ל ויפרידו בין שניהם. אלא חזר ועמד לפני הקב"ה ואמר לפניו. רבש"ע עשיתי לך קורת רוח בעולם. דיין ביזיון שביזיתי אותן ודחפתי אותן אחד לכאן ואחד לכאן. לכך נאמר ויפרידו בין שניהם. מיכן אמרו שני בני אדם שמהלכין בדרך ועוסקין בד"ת אין דבר רע יכול לשלוט בהן שנאמ' ויהי הם הולכים הלוך ודבר. והנה הוציאו כל המקרא מפשוטו ואין כאן לא רכב ולא סוסים. אלא שפרט לך הכתוב

הלוך ודבר. ובמה היה הדיבור. והנה רכב אש וסוסי אש. כלו' בד"ת שהם מגינין על האדם כסוס ורכב. והוא כענין שנאמר על אלישע רכב ישראל ופרשיו (מ"ב י"ג י"ד). וכענין שאמרו (מכות י' ע"א) אליביה דר' יוחנן. דברי תורה קולטין ממלאך המות. כי הא דר' חסדא שלא היה יכול מלאך המות לשלוט בו דלא הוה שתיק פומיה מגרסא עד שאירע שהפסיק. וכיוצא בזה ספרו בדוד המלך (שבת ל' ע"ב) וברבה בר נחמני (ב"מ פ"ו ע"א). והנה לדברי ר' יוסי הסערה הוא היה המלאך. ולא היה די שביזוה אותן והפרידן אלא שמת גופן של אליהו בסערה. ואם במשה אמרו (שבת נ"ה ע"ב) שמת בחטאו דתניא ר"ש בן אלעזר אומר אף משה ואהרן בחטאם מתו וכו' כי אדם אין צדיק בארץ וגו'. אף כי באליהו. שמשה היה יותר מאליהו שנאמר במשה ואתה פה עמוד עמדי ובאליהו נאמר לו מה לך פה (כמו שהבאתי לעיל צד ו' מפסיקתא רבתי[1]: והנה נמצא באמת מה שמנין בו את אליהו. שאמרו במדרש שה"ש זומא קשה כשאול קנאה. קשה היתה הקנאה שהכעיס אליהו כנגד ישראל. שנ' קנא קנאתי וגו'. היה לו לאליהו לילך למקום שעמדו אבותיו ויבקש רחמים על ישראל. ולא עשה כן. א"ל הקב"ה צורכך בקשת לך שוב לדרכך דמשק, והוא לפנינו בסדר אליהו זומא (צד קפ"ו) באריכות. שבאותה שעה נצטווה ואת אלישע וגו' תמשח לנביא תחתיך. ואמר לו. ומה שבדעתך איני יכול לעשות. ובשה"ש רבה פ"א אל תראוני וגו'. דרש ר' סימון אל תלשן עבד אל אדוניו (משלי ל' י'). קנא קנאתי וגו' כי עזבו בריתך (מ"א י"ט י') א"ל הקב"ה בריתי. שמא בריתך. את מזבחותיך הרסו (שם) א"ל מזבחותי שמא מזבחותיך. ואת נביאיך הרגו בחרב (שם). א"ל נביאי ואת מה אכפת לך. א"ל ואותר אני לבדי ויבקשו את נפשי לקחתה (שם). תא חמי מה כתיב תמן ויבט והנה מראשותיו עגת רצפים (שם שם ו') מה הוא רצפים. ארשב"נ רוץ פה. רצוץ פיות בבל מי שאומר דלטוריא על בני. ר' יוחנן מייתי לה מן הדא וכו' ובאותה שעה שאמר אליהו על ישראל לשון הרע. א"ל הקב"ה אליהו עד שאתה מקטרג את אלו בא וקטרג את אלו הה"ד לך שוב לדרכך מדברה דמשק (שם ט"ו). ובוודאי לך לך צ"ג ע"א רמזו על זה וז"ל. והא תנינן על מה אתעניש אליהו קמי קוב"ה על דאמר דלטורא על בנוי. ובפ' ויגש ר"ט ע"ב איתא. תא חזי מה גרם דאי מלה דאליהו דכתיב והשארתי בישראל שבעת אלפים וגו' א"ל קוב"ה מכאן ולהלאה דלא יכיל עלמא למסבלך עם בני נשא ואת אלישע בן שפט תמשח לנביא תחתך יהא נביאה אחרא לגבי בני נשא ואת תסתלק לאתרך. ובפסיקתא רבתי (פי"א) ד"א אל גנת אגוז. האגוז הזה חלק מי שאינו אומן לעלות בו מיד הוא נופל. שצריך לשמור את עצמו שלא יפול הימנו. כך כל מי שמשרת את ישראל צריך לשמור עצמו שלא לטול את שלו מתחת ידיהם. בגין משה וישעיה ואליהו וכו', אליהו כי עזבו בריתך וגו' ונאמר ואת אלישע בן שפט מאבל מחולה תמשח לנביא תחתיך, ואפילו על תחלת ענינו עם אחאב הוברחו ח"ל ללמד עליו זכות. ושנינו בפסיקתא רבתי דשובה. אומרים על הושע ועל אליהו אבוררים היו. ח"ו לא היו אבוררים וכו'. כשראה אליהו את ישראל מזעים אחר אחאב אמר אליהו מוטב יהיו ג' שנים ברעב ולא יפלו לבאר שחת. הוי באהבה עשה להם אליהו כך. ובסנהדרין (קי"ג ע"א) אהא דיהבו ליה אקלידא דמיטרא. דכיון דחזא קוב"ה דאיכא צערא בעלמא א"ל קום לך צרפתה (רש"י לגלגל הדבר שיחויר המפתח של מטר). חלה בן האשה וגו'. בעא רחמי למיתן ליה אקלידא דתחיית המתים. אמרי ליה אייתי האי ושקיל האי וכו'. דרש ר' יוסי בצפורי אבא אליהו הוה קפדן (שבעם על אחאב ואמר חי ה' וגו', רש"י). הוה רגיל למיתי גביה איכסי מיניה תלתא יומי ולא אתא. כי אתא א"ל אמאי לא אתי מר. א"ל קפדן קרית לי. א"ל הא דקמן דקא קפיד מר: וכמה רחוקים כל אלו האגדות משיטתו של הרמ"בן שהוכרתיה. שאמר והעוזבים כל עניני עוה"ז ואינם משגיחים עליו כאילו אינם בעלי גוף וכוונתם ומחשבתם בבוראם בלבד כאשר היה הענין באליהו. בהרבק נפשם בשם הנכבד

[1] ועי' תענית י' ע"ב דאמרינן שם בשם ר' אלעאי בד ברכיה שני ת"ח שמהלכים בדרך ואין ביניהם ד"ת ראויין לישרף שנ' ויהי המה הולכים וגו' ויפרידו בין שניהם. טעמא דאיכא דיבור הא ליכא דיבור ראויין לישרף. וכתבו שם בתו' ויש מדרש שהם היו מדברים דברים בטלים ומש"ה ראויין לישרף. וכלו' שמדרש זה אינו חולק על הגמרא. אלא ויהי המה הלכים בדברים בטלים והיו ראויין שיפגעו בהם רכב אש וסוסי אש. ואח"כ היו הלוך ודבר בד"ת ועל ידי כך לא נשרפו אלא ויפרידו ביניהן שנדחפו זה לכאן וזה לכאן. ונראה שכך ענין המאמר שלפנינו שאמר שנשתלח מלאך על אליהו ועל אלישע לשחתן. אלא שבמאמר שלפנינו הסערה היא המלאך המשחית. ורכב אש וסוסי אש הם ד"ת. ואולי אותן הדברים בטלים היו מה שאמר אלישע ויהי נא פי שנים ברוחך אלי ותשובת אליהו על זאת. כי האלהים הוא יהן את רוחו על נביאיו.

יחיו לעד בגופם ובנפשם כנראה בכתוב באליהו וכו׳. שהרי יחסו לאליהו חסרונית של שאר בעלי גוף. ואלה שמיחסים לו גם קיום הגוף. הוא משום איזה זכות כחבריו שנכנסו בחייהם בג״ע באליעזר עבד אברהם ועבד מלך הכושי.[1] סוף סוף אין הדברים מתמיהין. שאמרו שנשלה מלאך לשחתו. וקיומו הוא קיום נפשו במעלה נכבדת משאר צדיקים. ומת בסערה ונשא הרוח את גופו והעלימו כאשר נעלמה קבורת משה. ואולי טעם אחד לשניהם. והוא שלא ירדשו אליהם אחרי מותם. ויתנו מקום לעם לדרוש אל המתים. וכענין שאמרו בבב״ר פי׳ ויח׳. ו״א מ״מ בקש יעקב אבינו שלא יקבר במצרים שלא יעשו איתו ע״ז. שכשם שנפרעין מן העובד כך נפרעין מן הנעבד. דכתיב וכבל אלהי מצרים אעשה שפטים (שמות י״ב י״ב):

אולם האמת שדעת קצת חכמינו היא שנשאר בקיום גוף ונפש. שנמצא לר׳ תנחומא בר אבא בפסיקתא רבתי פ״ה (והוא נ״כ בשאר מקומות ע״ש במ״ע אות כ״ו צד ט״ו א׳ וב׳. ד״א מי עלה שמים (משלי ל׳ ד׳) זה אליהו שנ׳ ויעל אליהו בסערה השמים וכו׳. ד״א מי עלה שמים זה משה שנ׳ ומשה עלה אל האלהים וכו׳. ודורש שם כל המקרא על אליהו ומשה. וזה הדורש ודאי ס״ל דלא כר׳ יוסי אלא שמשה עלה שמים ואליהו עלה שמים. וכשם שמשה עלה בגופו כך עלה אליהו בגופו. ובפרט לאותן הדעות שאליהו הוא פנחס וכדעת הרלב״ג שהבאתיו ודאי שקיומו הוא בגוף ובנפש. והוא אחד מהשבעה שקפלו את העולם. והם מביאין ראיה מאליהו שאלמלא לא חטא אדה״ר לא היה מת. ושהשיב הקב״ה לחירם שעשה עצמו אלוה לפי שחיה הרבה דרי אליהו הוא חיה ויחיה עד תחית המתים (כמו שהובא כל זה לעיל). הנה אם לא נסכים עם הרד״ק שתפס בלשונו. ודעת המונינו גם חכמינו כי הכניסו האל בג״ע עם גופו וכו׳. אבל אמת היא שכך דעת קצת חכמינו כמבואר:[2]

יהיה איך שיהיה קיומו של אליהו הוא במעלה יותר נכבדת מכל בני תמותה. והוא אף אחר הפרדו מעל פני האדמה שם מעיניו לצרכי עמו כמו שמפורש עליו בכתוב (דהי״ב כ״א י״ב) במלך יהורם. ויבא אליו מכתב מאליהו הנביא לאמר כה אמר ה׳ וגו׳. ודבר עליו רעה ונבא לו את חליו אשר ימות בו. והיה זה (כמבואר בסדר עולם לעיל) שבע שנים אחר שנגנז. ולשון הפ׳ המיוחס לרש״י לאחר שעלה לשמים בא לו כתב זה של נבואה. ואולי כוונתו. שאליהו כתבו קודם שעלה לשמים אלא שבא לו ליהורם אח״כ. וכבר הבאתי דברי הרלב״ג לעיל שסותר דעה זו. והרד״ק כתב. זה היה אחר שעלה וענין זה כי נגלה אליהו ברוח הנבואה לאחד מן הנביאים ושם בפיו דברי המכתב הזה ואמר לו שיכתבו במכתב ויביא המכתב ליהורם ויאמר לו שזה המכתב שולח אליו אליהו. כדי שיחשוב יהורם שזה המכתב בא לו מן השמים ויכניע לבבו וידע כי רעה גדולה עשה וכו׳. ואח״כ הביא ראיות שזה היה אחר שעלה השמימה. והנה מה שצדד לפרש שלא היה אליהו בעצמו הכותב. הם דברים שאינן מעלין ואין

[1] ואזכיר כאן דבר נפלא שמיוחסין לו עוון מתמיה. והוא בפדר״א פל״ג. ויהי אחר הדברים האלה חלה בן האשה. אמרה לו האשה באת אלי בתשמיש המטה וזכרתה עווני עלי ומת בני. אלא טול מה שהבאת אלי ותן לי את בני. ועמד אליהו והתפלל לפני הקב״ה ואמר רבש״ע. לא די לי כל הרגזות שעברו עלי ועל ראשי אלא אף האשה הזאת שאני יודע שמתוך צרת בנה דברה עלי לעקשני וכו׳. והנה וודאי שעלילה של שקר היתה כדי לעקשו. אבל גם האשה לא דברה בזדון אלא שחשדתו שבא אליה בשינה והיא לא ידעה בשכבו ובקומו וע״כ מת בנה. ואפשר שנראה לה כך בחלום. ועכ״פ טוב מי שלא נחשד מעולם ממי שנחשד ואין בו. שהרי לכל הפחות נתן מקום לחשדו. [2] ולבעלי הזוהר דרך אחרת בזה הענין. וז״ל בפ׳ ויקהל קצ״ז ע״א. מי עלה שמים. דא אליהו וכו׳ וכי היך יכיל אליהו לסלקא לשמים והא כולהו שמים לא יכלין למסבל אפילו גרעינא כחרדל מגופא דהאי עלמא ואת אמרת ויעל אליהו בסערה השמים. אלא כגוונא דא וירד ה׳ על הר סיני וכתיב ויבא משה בתוך הענן וגו׳ וכי קוב״ה הוה בטורא דסיני וכו׳ דעאל גו ענגא כמאן דאתלבש בלבושא וכו׳ ובענגא אתקדיב לגבי אשא ויכיל למקרב. אליהו דכתיב ויעל אליהו בסערה דעאל בההיא סערה ואתלביש ביה בההיא סערה וסליק לעילא. ורזא אשכחנא בספרא דאדם דאמר באינון תולדות דעלמא. רוחא יהא דיחות לעלמא בארעא ויתלבש בגופא ואליהו שמיה. ובההוא גופא יסתלק. וישתכלל גופיה וישתאר בסערה. וגופא דנהורא אהרא יזדמן ליה למהוי גו מלאכי. וכד יחות יתלבש בההוא גופא דישתאר בההוא סערה. ובההוא גופא יתחזי לתתא. ובגופא אהרא יתחזי לעילא. ודא היא רזא דמי עלה שמים וירד. לא הוה בר נש וכו׳. בר אליהו ראי סליק לעילא ונחית לתתא וכו׳. מה שמו דא אליהו. ומה שם בנו דא אליהו. כה שמו כד סליק לעילא אליהו. ומה שם בנו כד נחית לתתא ואתעביד שליחא ליעבד נסין אליהו שמיה. ועיי״ש פ׳ פקודי רכ״ט בענין התלבשות המלאכים.

מורידין. שאין הבדל בין הכותב בידו בעצמו או אומר לאחר שיהא כותב מפיו. גם אין הבדל אם כתבו אליהו בשמים או שנגלה לאחד מן הנביאים על הארץ וצוהו לכתוב. סוף סוף כאן אנו רואים מכתב מאליהו הנביא אחרי הסתלקו מהארץ. ואחד הוא לנו באיזה אופן נכתב. שהוא דבר נפלא מה שאין לנו כיוצא בו בשם שום נביא וצדיק. ובעלי הגדה יחדוהו באמת בענין זה שהוא הסופר וכותב בב״ד של מעלה. ובעל סדר עולם (בפרק שהזכרתיו לעיל צד ט״ו) אמר עליו. ועכשיו הוא כותב מעשה כולם. הרי שהוא עושה אותו לכותב ספר זכרונות. ובויקרא רבה (פל״ד) וברות רבה (פ״ה) אמרו ר׳ כהן ור״י דסכנין בשם ר׳ לוי לשעבר היה אדם עושה מצוה והנביא כותבה. ועכשיו כשאדם עושה מצוה מי כותבה. אליהו כותבה ומלך המשיח. והקב״ה חותם על ידיהם הה״ד אז נדברו יראי ה׳ איש אל רעהו ויקשב ה׳ וישמע ויכתב ספר זכרון לפניו וגו׳ (מלאכי ג׳ ט״ז). ובקידושין (ע׳ ע״א) גרסינן ואמר רבה בר רב אדא. ואמרי לה א״ר סלא א״ר המנונא. כל הנושא אשה שאינה הוגנת לו אליהו כופתו והקב״ה רוצעו. ותנא על כולם (כהנים לוים וישראלים. רש״י) אליהו כותב והקב״ה חותם. אוי לו לפגום את זרעו ולפגום את משפחתו.[1] ויסודן של הדברים הוא על המקראות שהזכרתי. שמצאנו שכתב מכתב אחרי עלותו לשמים אל מלך יהורם. ובמלאכי נאמר ויכתב ספר זכרון לפניו וגו׳. ואח״כ נאמר הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא. והיא עפ״י מסורת הגדה שבעם. שאליהו הוא הכותב את ספר הזכרון:

ואסיים אלה הפרקים בנבואת מלאכי ופירושה. בימי מלאכי הנביא התמרמר לב העם על הארון הוא הפחה אשר היה בראשם מטעם מלכות פרס ומדי. וגם על הכהן הראש אשר הוא מלאך הברית ברית הלוי. והיו נבזים ושפלים בעיני העם כפי אשר לא שמרו את דרכי ה׳. והיה העם מיחל ומצפה ומקוה לימים יבואו שיהיה להם ארון כאשר הם מבקשים וכהן הראש באשר הם חפצים. ונבא להם מלאכי והבטיחם על זה ואמר. הנני שלח מלאכי ופנה דרך לפני ופתאם יבוא אל היכלו האדון אשר אתם מבקשים ומלאך הברית אשר אתם חפצים הנה בא אמר ה׳ צבאות (ג׳ א׳). ומי מכלכל את יום בואו ומי העמד בהראותו כי הוא כאש מצרף וגו׳ (שם ב׳). ואח״כ מרבה בתוכחות על מעשיהם הרעים ודברי עתק היוצא מפיהם עד פסוק ט״ז. ואח״כ מנבא בשכרם של יראי ה׳ ודיבורם. ושנכתב ספר זכרון לפני ה׳ ליראי ה׳. כי יחמל עליהם כחמלת איש על בנו העבד אותו. ויראו מה בין עבד אלהים לאשר לא עבדו. ואמר כי הנה היום בא בער כתנור והיו כל זדים וכל עשה רשעה קש ולהט אותם היום הבא וגו׳ (שם י״ט). וזרחה לכם יראי שמי שמש צדקה וגו׳ ועסותם רשעים כי יהיו אפר תחת כפות רגליכם וגו׳ (שם כ׳ וכ״א). ואח״כ מזהיר. זכרו תורת משה עבדי וגו׳ (שם כ״ב) ומסיים הנה אנכי שלח לכם את אליה הנביא לפני בוא יום ה׳ הגדול והנורא והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם וגו׳. והפירושים שנאמרו בזה הם. רש״י סתם הדברים ופירש. הנני שלח מלאכי. לבער את הרשעים. ומלאך הברית. נוקם נקם ברית. ופנה דרך. מן הרשעים. האדון אשר אתם מבקשים. אלהי המשפט. והראב״ע פירש. הנני שולח מלאכי. יתכן להיותו משיח בן יוסף. האדון. הוא הכבוד הוא מלאך הברית כי הטעם כפול. כי הוא כאש מצרף. הנה ואת הנבואה כנבואת זכריה והבאתי את השלישית באש. ובסוף כתב. ועתה אחתום פירוש זה הספר בדבר אליה. מצאנו שהיה בימי אחזיהו בנו של אחאב. ומצאנו כתוב כי יהורם בן אחאב ויהושפט שאלו [את] אלישע הנביא. וכתוב שם פה אלישע בן שפט אשר יצק מים על ידי אליהו. וזה לאות כי כבר עלה בסערה השמימה כי לא אמר הכתוב יוצק מים. ועוד כי לא נפרד אלישע מעל אליהו אחר ששרתו עד עלותו. והנה מצאנו אחרי מות יהושפט בימי (אחזיהו) [יהורם] בנו כתיב ויבא אליו מכתב מאליהו הנביא. וזה יורה כי אז כתבו ושלחו אליו. ואילו היה כותב לפני עלותו היה כתוב. וימצא. או ויובא אליו מכתב שהניח אליהו. ואין ספק כי בימי חכמינו הקדושים נראה. וה׳ ברחמיו יחיש את נבואתו וימהר קץ ביאתו. והנה מ״ש.

[1] ברש״י שלפנינו איתא. האי אליהו לאו אליהו דכתיב במקרא הוא דא״כ מקמי דהוה אתי מאן כפתיה אלא שם מלאך הוא שהוא סופר למעלה. ונדפס בגליון. רש״ל מ״ז (ברש״ל שלפני דפוס קראקא ראיתי דאדרבה שהוא מקיים וכתב דכן צ״ל ברש״י) ע״כ. ובאמת דהאי קושיא בורכא הוא. שהרי מצאנו בסדר עולם שהוא הסופר בב״ד שלמעלה. אבל מי היה מקמי הכי. קמי שמיא גליא. וראיתי בח״א למהרש״א שכתב אחר אריכות דברים. אבל אליהו שהוא פנחס הוא מלאך הברית לנקום ולקנא בדבר עזרה וכו׳. ומזה מוכח דאיהו לא גרס דבר זה ברש״י. ובלי ספק שהוא הוספה מאוחרת מאיזה מאן דהוא שכתב כך על הגליון.

יתכן להיות משיח בן יוסף. נמשך בזה אחר פירושו בזכריה (י"ב י') ושפכתי וגו' והביטו אלי את אשר דקרו וספדו עליו וגו'. שפירש שם וז"ל, טרם זה תעבור עליהם בתחלה צרה כי משיח בן יוסף יהרג וכו' אז יבוסו כל הגוים אלי לראות מה אעשה לאלה אשר דקרו משיח בן יוסף. והוא בדרך האגדה בסוכה (נ"ב ע"ב). כמו שהזכיר רש"י אחר שפירש המקרא על פשוטו. כתב ורבותינו דרשוהו על משיח בן יוסף שנהרג. והרד"ק כתב על זה הפירוש. ותמה אני לפי פירושו איך סתמו ולא זכרו כלל. והאמת אתו כי לא דברו נביאי בית יהודה על משיח בן יוסף כלל. כי משיח בן יוסף היא יליד בית אפרים ופזוריהם. כמו שמשיח בן דוד הוא יליד בית יהודה. אלא שבדורות אחרונים נשכח אשר חצו לשתי ממלכות והתאחדו שני המשיחים. ושתפו בן יוסף עם בן דוד לפי שאין עשו נופל אלא ביד בניה של רחל. ונתנו הקיום לבן דוד וסיפו של בן יוסף ליהרג. שאין שני מלכים משתמשין בכתר אחד. והרבה הגדות על משיח בן יוסף. אשר יהיה שמו אפרים. נשתיירו לנו מפוזרות. ובפרט בפסיקתא דשוש אשיש בפסיקתא רבתי. שהזכירו שם את שמו אפרים משיח צדקי כמ"ש לעיל. ודרכן זרה בנגד שאר ההגדות. ומעולם לא דברו נביאי בית יהודה בו ולא כוונו דבריהם אליו:

והרד"ק פירש. הנני שולח וגו' אם תשאלו משפט הרשעים בעוה"ז. עוד יבא זמן שתראו. ואז יקרב אליכם המשפט לכלות הרשעים שבכם. וזהו יהיה אותו היום שאשלח מלאכי ופנה דרך לפני. והוא מלאך ה' מן השמים. כמו הנה אנכי שולח מלאך לפניך לשמרך בדרך וגו'. ופנה דרך לפני. זה יהיה קבוץ גליות וכו'. ופתאם יבא אל היכלו. לפי שלא נגלה הקץ ולא נתבאר בספר דניאל וכו'. האדון. הוא מלך המשיח והוא מלאך הברית. או אמר מלאך הברית על אליהו. וכן אמר באגדה שאליהו קנא על ברית מילה וכו'. (והעתיק כל דברי הפדר"א שהזכרתיו לעיל צד ז'). ויכתב ספר זכרון לפניו. דרך משל כלשון בני אדם שכותבים המלכים ספר הזכרונות כי אין שכחה לפניו ית'. וכן מספרך אשר כתכת. כל הנמצא כתוב בספר. והיו לי אמר ה' צבאות וגו' (י"ג) יראי הדור הזה שיהיו בתחית המתים ויראי הדור ההוא נ"כ. כי הנה היום בא וגו'. יום המשפט המשיל אותו לאש בוערה וכו'. זכרו תורת משה עבדו. אמר עד שלא יבא יום המשפט זכרו בכל דור ודור תורת משה עבדי לעשות ככל הכתוב בה. הנה אנכי שולח לכם את אליה וגו'. אעפ"י שאני מזהירכם על תורת משה בכל דור ודור אעפ"כ לטובתכם אשלח לכם את אליהו הנביא. והטעם שתשוב נשמתו שעלתה לשמים אל גוף נברא כניפו הראשון. כי גופו הראשון שב אל הארץ בעלותו כל יסוד אל יסודו. ואחר שיחיה אותו בגוף ישלחנו לישראל לפני יום המשפט והוא יום השם הגדול והנורא וכו':

והנה דעת כולם שהנביא מדבר על העתיד לבא שהוא יום תחיית המתים ויום המשפט בין עבד אלהים לאשר לא עבדו. אולם לדעתי הנני שלח מלאכי ופנה דרך לפני. הוא אשר מסיים בסוף הנה אנכי שלח לכם את אליה הנביא לפני בוא יום ה' וגו'. ואליהו הוא המלאך. ופתאם יבא אל היכלו וגו'. הוא משיח בן דוד. ומלאך הברית אשר אתם חפצים וגו'. הוא פינחס כהן צדק. הוא שנאמר עליו בריתי היתה אתו החיים והשלום וגו' תורת אמת היתה בפיהו וגו' ורבים השיב מעון וגו' כי מלאך ה' צבאות הוא וגו'. (ב' ה' עד ז') וע"כ נקרא מלאך הברית. וכתב הרד"ק שם ובפנחס נאמר הנני נותן לו את בריתי שלום וכו' והחיים נתן לו כי מצאנו לו חיים יותר משלש מאות שנה אפילו למי שאמר כי פנחס אינו אליהו שהרי מצאנו אותו שהיה בפלגש בגבעה וכו'. והנה הזכיר ג' חרשים משיח בן דוד וכהן צדק ואליהו הנביא. אבל את בן יוסף איננו מזכיר. אמנם בכוונת הנביא נאמר אפשר שדבריו כפשוטן וידבר על העתיד. או שדבריו במשל ומליצה לקוחים מהגדת העם במה שיהיה לעתיד. ומנחם אוחם. שישלח ה' את נביאו ומלאכו שיעשה מעשים כאליהו הנביא. ואז יהיה הארון מבית דוד בראשם כאשר הם מבקשים. ויהיה להם כהן גדול כאשר הם חפצים. אמנם בטרם ימלא ה' את דברו ישפט אותם ויהיה כאש מצרף. וכבר פירשתי הנבואה הזו על דרך זה בפסיקתא רבתי פ' החדש צד ע"ה במ"ע אות צ"כ. אמנם תהיה כוונת הנביא איך שתהיה אם כפשוטו של דבריו או שדבר במשל. דבריו מוכיחין שעניני של אליהו היה מפורסם בהגדת העם:

מאמר ג' שליחות אליהו הנביא.

שנינו בסוף עדיות. א"ר יהושע מקובל אני מר"י בן זכאי ששמע מרבו ורבו מרבו הלכה למשה מסיני שאין אליהו בא לטמא ולטהר לרחק ולקרב. אלא לרחק המקורבין בזרוע ולקרב המרוחקין בזרוע. משפחת בית צריפה וכו' ועוד אחרת היתה שם וכו' כגון אלו אליהו

בא לטמא ולטהר לרחק ולקרב. ר' יהודה אומר לקרב אבל לא לרחק. ר' שמעון אומר להשוות המחלוקת. וחכ"א לא לרחק ולא לקרב אלא לעשות שלום ביניהם שנ' הנני שולח וגו' ולב בנים על אבותם:

בדור השני אחר החורבן במות ר"י בן זכאי שאמר בשעת מיתתו והביני כסא לחזקיהו מלך יהודה שבא (ברכות כ"ח ע"ב) היו לבות גדולי ישראל והכמיהם מלאים תקוה כי עוד מעט וימלא חזון הנביאים. כמו דברי יחזקאל הנביא ושאר הנביאים. יחזקאל אמר הנה אני לקח את בנ"י מבין הגוים אשר הלכו שם וגו' ועשיתי אתם לגוי אחד בארץ בהרי ישראל וגו' ועבדי דוד מלך עליהם ורועה אחד יהיה לכולם וגו' וישבו על הארץ אשר נתתי לעבדי ליעקב אשר ישבו בה אבותיכם וישבו עליה המה ובניהם ובני בניהם עד עולם ודוד עבדי נשיא להם לעולם וכרתי להם ברית שלום ברית עולם וגו' וידעו הגוים כי אני ה' מקדש את ישראל וגו' (יחזקאל ל"ז כ"א עד גמירא). וביוצא בו המה דברי שאר הנביאים ירמיה ומלאכי. אשר עדיין לא נתמלאו דבריהם. ושנינו בידים (פ"ד מ"ד). בו ביום בא יהודה גר עמוני ועמד לפניהם בבית המדרש. אמר להם מה אני לבא בקהל. א"ל ר"ג אסור אתה. א"ל ר' יהושע מותר אתה וכו' כבר עלה סנחריב מלך אשור ובלבל את כל האומות וכו'. א"ל ר"ג הכתוב אומר ואח"כ אשיב את שבות בני עמון שכבר חזרו. א"ל ר' יהושע הבתוב אומר ושבתי את שבות עמי ישראל ויהודה ועדיין לא שבו. והתירוהו לבא בקהל. והיתה אמונתם ותקותם חזקה שלא יפול דבר מדברי הנביאים ארצה. ותגבורת מלכות רומי היתה בעיניהם להתם פשע הבהנים. שאמרו עליהם בלשון גוממא. ושנות רשעים תקצורנה. זה מקדש שני שעמד ת"כ שנה ושמשו בו יותר משלש מאות בהנים וכו' (יומא ט' ע"א). וחטאם היה שחמסו המלכות מבית דוד. כמו שהאריך הרמ"בן בפ' ויחי בפ' לא יסור שבט מיהודה. ונכפל חטאם במה שהיו בהנים ואין מושחין מלכים מן הבהנים כמו שכתב הרמ"בן שם. ואף כי שלא היה כסאם נקי מגילוי עריות ושפיכות דמים. ותחלת מפלתם היתה שנענשו במדה שמדדו בה. שקמו עליהם עבריהם מזרע ארום והכריתים ומלכו תחתם. וע"כ לא התקוממו גדולי הדור כמו ר"י בן זכאי וחבריו נגד מלכות רומי. כי אמרו יד ה' עשתה זאת להתם פשע ולכלא חטאת. אבל קוו שתפיל מלכות זו ביד בן דוד כמו שנפלה מלכות אשור ביד חזקיה. וע"כ אמר ריב"ז והביני כסא לחזקיהו מלך יהודה. גם בחורבנו של הבית ראו שאין הבית הזה לרצון לפני ה'. הנה נמצא שאמרו. שלא היתה השכינה שרויה בו. שאין השכינה שורה אלא באהלי שם. והבית הזה נבנה מכורש מלך פרס ואח"כ מהורדוס הרשע (יומא ט' ע"ב ובפסיקתא רבתי רני ושמחי פי' ל"ה ועיי"ש במ"ע אות ז'). וחסרו בו חמשה דברים ארון וכפורת וכרובים. אש ושכינה ורוה"ק ואורים ותומים. שהאש במקדש ראשון רבוצה כארי ובמקדש שני רבוצה ככלב (יומא כ"א ע"ב). וגברה תשוקתם ותקוותם שימלאו דברי הנביאים ומן השמים ירוחמו. עד שכל הגוזם ומחשבותם התמלאו מתקוה זו. וברוח דמיוזם ראו את אליהו ובן דוד באים למלאות דברי החזון. והיו בהם מי שרימו להשיג רצונו ית' על ידי שיהיו נוררים בפרישות הנזירות לקרב הגאולה. ושנינו (ברייתא בעירובין מ"ג סע"א) הריני נזיר ביום שבן דוד בא בו. מותר לשתות יין בשבתות ובימים טובים (רש"י דודאי לא אתי משיח האידנא). ואסור לשתות יין כל ימות החול (דילמא אתי). ומפורשת ברייתא זו בנמרא שאם נדר כך בשבתות ובימים טובים מותר לשתות באותו היום. וכמו שפירש"י. אבל ודאי ביון שחל עליו נזירות לא אתיא שבת ומפקע ליה מנזירות. ואם נדר כך בימות החול אסור מיד דילמא אתי היום,[1] ואלולא

[1] בגמרא הביאו ברייתא זו לפשוט מאי דבעי רב הנניא. יש תחומין למעלה מעשרה או אין תחומין למעלה מעשרה בקאזיל בקפיצה. ופירש"י בשם. מי הוי הילוך אי לא. שענין הקפיצה היתה אמונה מפורסמת בימיהם. כמובא בהגדות לענין אברהם ואליעזר עבדו ולעניו יעקב ודוד המלך (בב"ר פנ"ט. ועיי"ש פמ"ג. ושם פס"ח ועיי' ברש"י עה"ת בפ' ויצא). ופשטו לה בתחילה מסיפור שהיה מפורסם ביניהם. הני שב שמעתא דאיתאמרן בצפרא בשבתא קמיה דר' חסדא בסורא. בחדי פניא בשבתא קמיה דרבה בפומבדיתא. מאן אמרינהו לאו אליהו אמרינהו. אלמא אין תחומין למעלה מעשרה. כלו' שאפשר שתתקיים הגדה זו על ידי ההגדה בענין יוסף שידא. ואח"כ הביאו ברייתא הנזכרת. ופירשו אותה דלכך מותר בשבתות ובי"ט דודאי לא אתי האידנא משום תחומין. ויש תחומין למעלה מעשרה. ודחי לה. שאני התם דאמר קרא הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא וגו' (רש"י לפני בא יום ה'. לפני ביאת בן דוד יבא אליהו לבשר) והא לא אתא אליהו מאתמול. וע"ז פריך א"ה בחול כל יומא ויומא (דהיינו שנדר בו) נמי לישתרי דהא לא אתא אליהו מאתמול. אלא אמרינן

שאירעו דברים באלה שנדרו בעין זו ושהיתה אמונתם באפשרות ביאת בן דוד בהסח הדעת באותו היום לא תהיה ברייתא זו אלא דברי בטלה. וכיוצא בזה נמצא לר׳ יהושע (פסחים י״ג ע״א). דתניא י״ד שחל להיות בשבת מבערין את הכל מלפני השבת. ושורפין תרומות טמאות תלויות וטהורות. ומשיירין מן הטהורות מזון שתי סעודות כדי לאכול עד ד׳ שעות. דברי ר׳ אליעזר בן יהודה איש ברתותא שאמר משום ר׳ יהושע. אמרו לו טהורות לא ישרפו שמא ימצאו להן אוכלין. אמר להן כבר בקשו ולא מצאו. אמרו לו שמא חוץ לחומה לנו. אמר להם לדבריכם אף תלויות לא ישרפו. שמא יבא אליהו ויטהרם (רש״י שמא יבא אליהו היום או מחר קודם זמן ביעורן ויטהרם ויאמר לא נגעה בהן טומאה ויאכלום). אמרו לו כבר מובטח להן לישראל שאין אליהו בא לא בערבי שבתות ולא בערבי ימים טובים מפני הטורח (פירש״י לא בע״ש והיום ע״ש ולמחר עי״ט. מפני הטורח שיש להן לעסוק בסעודות שבת ויטרדו בו. כלו׳ אע״ג שכבר סעודת יו״ט מוכנת להם מע״ש. מ״מ אף בשבת אינו בא לפי שעסוקין בסעודות שבת. וכן כתבו התו׳ בעירובין שם בד״ה האי תנא. דהכי פירושו כי היכי דלא בא לא בע״ש ולא בע״יוט מפני הטורח של תיקון סעודה. ה״נ בשבת קודם אכילה מפני טורח סעודות שבת. ובירושלמי מפורש שאינו בא בשבת ויו״ט). והכי גרס׳ן בירושלמי (פסחים פ״ג ה״ז). תני א״ר יהודה לא נחלקו ב״ש וב״ה על תרומה טהורה שאסור

לבית דין הגדול (שביבנה) אתא. ה״נ לימא לב״ד הגדול אתא. ומשני. כבר מובטח להן לישראל שאין אליהו בא לא בערבי שבתות ולא בערבי ימים טובים מפני הטורח. (וכתבו בתו׳ דקרא משמע ביום שבא ישבר). ופלפלו עוד בגמרא עד דמסקי האי תנא ספוקי מספקא ליה אי יש תחומין או אין תחומין ולחומרא. ובעיין לא איפשטא. והר״מ בה׳ נזירות פ״ד הי״א קבע ברייתא זו להלכה. אולם הזניח מה שפלפלו בה בגמרא וכתב. האומר הריני נזיר ביום שבן דוד בא בו. אם בחול נדר ה״ז אסור לעולם. ואם בשבת או ביו״ט נדר אותה שבת או אותו יו״ט מותר. מכאן ואילך אסור לעולם. שהדבר ספק אם יבא בשבת או ביו״ט או לא יבוא. והואיל והוא ספק ביום שנדר לא חלה עליו נזירות שספק נזירות להקל. מכאן ואילך חלה עליו נזירות. ושבת הבאה שהוא ספק אינה מפקעת נזירות שחלה עליו. והאריכו בו נושאי כליו במה שהזניח דרך הגמרא. ופירושא הכי בכל יום אפשר שיבא אבל בשבת הספק הוא באפשרות ביאתו. ובעלי התוספות לא גרסי מלת בו. שהיא גירסת ר׳ חננאל והר״מ. אלא גרסי ביום שבן דוד בא. ופי׳ ר״ת דהיינו ביום שראוי לבא ובשבתות וביו״ט אינו ראוי לבא. וכתבו דבהכי ניחא מה שמקשינן אמאי אסור והלא משיח בן יוסף יש לו לבא תחלה ועדיין לא בא. ובאמת קושיא זו ליתא. דלאו כולא עלמא האמינו בביאת משיח בן יוסף. והרי אפילו לאילו שמדברים ממשיח בן יוסף אומרים שאליהו יקדמנו. ואם אליהו לא בא היאך יבא משיח בן יוסף. ועל כן לא נחתו בגמרא לענין משיח בן יוסף. דהאי ברייתא לא מני ליה בין ד׳ חרשים. ויראה לי דכל ענינא דמשיח בן יוסף נשרשה בלבבות בימי בר כוכבא. או בר כוזיבא. שלא היה מזרע דוד. ור״ע דרש עליו דרך כוכב וגו׳. כדאיתא בירושלמי (תענית פ״ד ה״ח) תני רשב״י עקיבה רבי היה דורש דרך כוכב מיעקב דרך כוזבה מיעקב. ר״ע כד חזה חמי בר כוזבה הוה אמר דין הוא מלכא משיחא. א״ל ר׳ יוחנן בן תורתא עקיבה יעלו עשבים בלחייך ועדיין בן דוד לא יבא. והנה לא נמצא בשום מקום שהיה מזרע דוד. ומראין הדברים שר״ע היה דורש זה המקרא דרך כוכב מיעקב וקם שבט מישראל (במדבר כ״ד י״ז) על שנים העומדים לגאולתן של ישראל. על הראשון נאמר דרך כוכב מיעקב. ואח״כ יקום השני שהוא בן דוד. וקם שבט מישראל. וכ״ה בתרגומו של אונקלוס. כד יקום מלכא מיעקב ויתרבא משיחא מישראל. וכן בתרגום יונתן. כד ימלוך מלך תקיף מדבית יעקב ויתרבי משיחא ושבט תקיף מישראל. ובכל היתה מסורת בשארית מלכות אפרים שה׳ יקום להם גואל מזרע יוסף. וע״י מאורע בר כוכבא נצמח להם שורש תקוה שהוא הוא משיח בן יוסף ואחריו יבא מלך המשיח. ור״י בן תורתא אמר לו לר״ע יעלו עשבים בלחייך ועדיין בן דוד לא יבא. ודרשו בירושלמי שם הוי רעי האלול וגו׳ חרב על זרועו וגו׳ (זכריה י״א י״ז) על בר כוכבא שהרג את ר״א המודעי. וכן דרשו המקרא והביטו אלי את אשר דקרו וגו׳ (שם י״ב י׳) על משיח בן יוסף שנהרג (סוכה נ״ב ע״ב). ודרשו לפי זה סמיכות אלה הנבואות בהמשך על מאורע אחד. ולבי אומר לי שכל אלו הדרשות הם עתיקות והם מזמנו של בר כוכבא. וראה זה הפלא ופלא שהרא״בע שפירש המקרא והביטו אלי את אשר דקרו על משיח בן יוסף. כאשר הזכרתי לעיל. הוא מפרש המקרא הוי רעי האליל וגו׳ ג״כ על משיח בן יוסף. וז״ל בסי׳ י״ב א׳. משא דבר ה׳ וגו׳. זאת הפרשה דבקה היא בעבור שהזכיר חרב על זרועו הזכיר מתי יהיה זה ואמת יהיה ועתה יפרש כי זה יהיה בשוב ישראל עם משיח בן יוסף. ועכ״פ אין להקשות בהגדות באלו מהגדה על הגדה. וברייתא דנזירות אולי היא עתיקה קודם שהכתה אמונת משיח בן יוסף שרש בלבבות. אמנם היו כל הלבבות מלאות מאמונה ותקוה כי בן דוד בא יבא ולא יאחר.

לשורפה. ועל תרומה טמאה שמותר לשורפה. על מה נחלקו על התלוייה. שבש״א אין שורפין ובה״א שורפין. אמרו ב״ש לב״ה כלום אתם אומרים שלא תשרף (בטהורה) אלא שאני אומר שמא כהן אחד שבת בתוך התחום והוא בא ואוכלה בשבת. אף תלויה לא תישרף. שאני אומר שמא אליהו שבת בהר הכרמל והוא בא ומעיד עליה שהיא טהורה. אמרו להן ב״ה מובטחין אנו שאינו בא בשבת וביו״ט. ולמדנו מבאן ששיטת ר׳ יהושע היא כב״ש. וההבטחה שאין אליהו בע״ש ובשבת ובעיו״ט וביו״ט היא בבית הלל. ועכ״פ כולם השוו דעתם בשאר ימות החול באפשריות ביאת אליהו בימות החול בהסח הדעת. ואוכיר כאן לשון המנהיג סי׳ ע״א. וזה שמשוררין בכל גבול ישראל (במו״ש) מאליהו הנביא לפי שהוא המבשר שיבא במהרה לפני המשיח כדכתיב הנה אנכי שולח וגו׳. וכבר מובטח להם שאין אליהו בא בע״ש וכע״יוט מפני הטורח וכדאיתא בעירובין. ויבא לנו המבשר במו״ש שבזכות השבת הצור יואל ובא לציון גואל:

והנה כיון שקיוו וחשבו כי תחזינה עיניהם בביאת הגאולה שמו עיניהם על המקראות של מלאכי הנביא שדבר בענין צירוף ויקוק המשפחות. וכהא דאמר ר׳ חמא ברבי חנינא (קידושין ע׳ ע״ב) כשהקב״ה משרה שכינתו אין משרה אלא על משפחות מיוחסות שבישראל וכו׳. ואמר שם כשהקב״ה מטהר השבטים (רש׳ מיחסם) שבטו של לוי מטהר תחלה שנאמר וישב מצרף ומטהר כסף וטיהר את בני לוי וגו׳ (מלאכי ג׳ ג׳). והנה אמר הנה אנכי שולח את אליה הנביא וגו׳ והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם פן אבא והכתי וגו׳. הביגו שענין השבת לב שבמקרא היא שידעו את יחוסיהם. ואמר ר׳ יהושע שהוא מקובל מריב״ז שענין זה הוא לרחק המקורבין בזרוע ולקרב המרוחקין בזרוע אבל לא בא לטמא ולטהר לרחק ולקרב. ור׳ יהודה (הוא בן בתירא) הוסיף שלא יבא רק לקרב אבל לא לרחק שהיא השבת לב. אולם בריחוק מאי השבת לב אימא.[2] ובלי ספק שהיה בימיהם ערבוב גדול בענין

---

[1] והענין כאן בביאת אליהו לגאולת ישראל. אבל התגלותו ליהידים נראין הדברים שאפשר להיות ג״כ בשבתות וביו״ט. ומצאנו שנתגלה לרב יהודה אחוה דרב סלא חסידא ביום הכיפורים (יומא י״ט ע״ב). גם מלשון הירושלמי שמא אליהו שבת בהר הכרמל מוכח כן. דהיינו שבא לבשר גאולת ישראל ומצאנו בהגדות (אביאם להלן) שהוא בא על הרי ישראל. וכיון שמתגלה ליחידים ביו״ט ה״נ בשבתות וי״ט. ומה שהגיה בעל קרבן העדה בירושלמי מובטחין אנו שאינו בא לא בערבי שבתות וכו׳. היא הגהה שאינה צריכה. וראיתי ביפה עינים (פסחים י״ג שם) שדחה הגהה זו. ודואה אני כאן להעיר על לשון הירושלמי. והוא בא ומעיד עליה וכו׳. לא שיורה מכח הנבואה שהיא טהורה אלא שיעיד עליה וכלשון רש״י ויאמר לא נגעה בהן טומאה. וגרסינן בשבת (ק״ח ע״א) בעא מיניה מר בריה דרבינא מרנכ״ז מהו לכתוב תפילין על גבי עור של דג טהור. א״ל אם יבא אליהו ויאמר. מאי אם יבא אליהו ויאמר. אילימא אי דאית ליה עור אי דלית ליה וכו׳ אלא אם יבא אליהו ויאמר אי פסקא זוהמא מיניה וכו׳. ופיר״שי מאי אם יבא וכו׳. היתר ואיסור אין תלוי בו דלא בשמים היא. והא דגרסינן ביבמות (ק״ב ע״א) ובירושלמי (שם פי״ב) בשם רב אם יבא אליהו ויאמר חולצין במנעל שומעין לו אין חולצין בסנדל אין שומעין לו שכבר נהגו העם בסנדל וכו׳. פירושא אם יבא ויעיד על תנאי קמאי שכך הורו. ובאמת הביאו שם ברייתא דתנאי קמאי בזה הענין. ואמר רב כיון שכבר נהגו העם המנהג עוקר את ההלכה. וכן מה שאמרו במנחות (מ״ה ע״א) בנבואותיו של יחזקאל. פרשה זו עתיד אליהו לדורשה. היא נמי עדות על יחזקאל שכך היתה כוונתו. שהרי אילו אתא יחזקאל ופירש לנו את דבריו היינו שומעין לו. כמו כן יכול אליהו לדרוש ולפרש את דברי יחזקאל. ומזה הענין אמרם בפסחים (ט״ו ע״א) האיך בשרוף התלויה עם הטמאה שמא יבא אליהו ויטהרנה. היינו בעדותו. ושם (ל״ד ע״א) היסח הדעת ר׳ יוחנן אמר פסול טומאה שאם יבא אליהו ויטהרנה שומעין לו. שיכול להעיד שלא נטמאו. ורשב״ל אמר פסול הגוף הוי שאם יבא אליהו ויטהרנה אין שומעין לו. שאין עדותו מועלת כלום. וכן בבכורות (לג׳ ע״ב ולד׳ ע״א) שמא יבא אליהו ויטהרנה. כלו׳ בעדותו. ואולי מזה אמרם יהא מונח עד שיבא אליהו (ב״מ ל״ז ע״א). ויותר נראה שלענין ממון אין עדותו מועלת. ואינו אלא סגנון לשון וכלו׳ עד שיבוררו הדברים. וכמו שאמרו בסוטה (מ״ח ע״ב) בהא שפסקו אודים ותומים. ואם לחשך אדם לומר ויאמר התרשתא וגו׳ עד עמוד כהן לאורים ותומים (עזרא ב׳). אמור לו. כאדם שאומר לחבירו עד שיחיו מתים ויבא משיח בן דוד. כלו׳ סגנון לשון הוא. ואגב אורחא אעיר על הא דעירובין בשב שמעתא. דלא אמרינן אליהו בפומבדיתא הוה ויודע בדרך נביאות מה דדרש ר׳ חסדא ולא הוצרך לקפיצה. דש״מ דאף בכה״ג לא היה יכול אליהו למידע מה שלא שמע באזניו:

[2] ופי׳ לטמא ולטהר היא בטהרת המשפחה. וכמו ששנו שם במשנה ג׳ בענין אלמנת עיסה ולשון התורה היא בפרשת סוטה. ועיי׳ בפי׳ תראב״ד: ואמרם הלכה למשה מסיני. כתב הר״מ בפי׳ המשנה. לא נשמע

טהרת המשפחות. אם ע"י חתן עם הכותים וע"י חתן עם האדומים. ואם על ידי מי שנתעברו מנכרים ועבדים. או שנשבו ע"י השבאים. שהשבויה פסולה. ומשנה דכתובות (פ"ב מ"ט) האשה שנתבשה בידי עכו"ם וכו' עיר שכבשוה כרכים וכו' ומעשה דר' וכריה הקצב שנשבע. המעין הזה לא זזה ידה מתוך ידי משעה שנכנסו עכו"ם לירושלים וכו'. תוכיח על הערבוב הגדול שהיה בזה הענין בחורבנה של ירושלים. שנשים בציון ענו בתולות בערי יהודה. ובמדרש תהלים מזמור ו' סיפרו. שכשאמרו לו חכמים אין אדם מעיד על עצמו התחיל בוכה וממסה מטתי בדמעות שהיתה אשתו ישנה אצלו והיה יודע שהיא טהורה ולא היה מכירה מפני נזירת חכמים. והיה קורא עליו הפסוק יגעתי באנחתי:

ר' שמעון אומר להשוות המחלוקת. וגו' הראב"ד ר' ישמעאל. והיא הנוסחא הנכונה שהוא היה באותו הדור אבל ר' שמעון הוא בן דורם של ר"מ ור"י (וחילופי ישמעאל ושמעון הם רבים ע"י ראשי התיבות ר"ש ור"ש). ופי' הראב"ד. להשוות המחלוקת שיש בין החכמים בדברי תורה. ר' ישמעאל דריש מהני קראי דלעיל דכתיב זכרו תורת משה עבדי וגו' וכתיב בתריה הנה אנכי שולח וגו' והשיב לב אבות וגו'. כלו' על החוקים והמשפטים ישוה לב האבות על לב הבנים שלא תהיה עוד מחלוקת ביניהם. אמנם באמת כוללין דברי ר' שמעאל יותר ממה שכתוב כאן. והוא שבכלל דבריו דברי ר' יהושע ודברי ר' יהודה בנגד בני זרוע. אולם תוכן של דבריו נבין כשנשקיף על מעמד האומה בזמן ההיא. החברים שבאומה נפרדו לב' כתות ונעשית התורה כשתי תורות. בית שמאי היה מהמקפידים והמחמירים. ובית הלל היה מהנוחים לכל אדם ומקילין. וחוץ משני בתי ישראל אלו היו בהם שרידי הצדוקים והביתוסים. ועל כל אלה הכת החדשה שקראוה מינים. והוכתה האומה לרסיסים. והאיך תבא הגאולה להם אם לא יקדים אליהו וישווה המחלוקת שביניהם. ובכלל דבריו ג"כ מה שמצינו בדברי יחזקאל הנביא שמיתרים לכמה דברים שבתורת משה. ואמרו על זה במנחות (מ"ה ע"א) בשם ר' יהודה פרשה זו עתיד אליהו לדורשה. וישווה המחלוקת. ור' יוחנן אמרה שם ג"כ הכי. ומזה הענין ג"כ היא המחלוקת בנוסחאות הספרים שנקדום. ואמרו על זה באדר"נ (פל"ד) ובמדבר רבה (ספ"ג). אמר עזרא אם יבא אליהו ויאמר לי. מפני מה כתבת כך. אומר אני לו. כבר נקדתי עליהן, ואם אומר לי. יפה כתבת. אעביר הנקודה מעליהן. וזהו ג"כ בכלל השוואת המחלוקת. ובזה הכלל ג"כ מה שיכול הטוען לטעון ולחלוק ויאמר. אתה אומר לנו זכרו תורת משה וגו' שהיא כתובה לדורות והלא כמה דברים בתורת משה שכתבה שנעשו למשמרת לדורות והיכן הם. הלא כבר נאבדו ונשתכחו. והתשובה על זה היא. שלא נאבדו רק נגנזו ואליהו עתיד לגלותן. כאמרם במכילתא דבשלח אמקרא ותן שמה מלא העומר מן וגו' למשמרת לדורותיכם. וזה א' מג' דברים שאליהו עתיד להעמיד לישראל. צלוחית המן וצלוחית של מי נדה וצלוחית של שמן המשחה. וי"א אף מקלו של אהרן שקדיו ופרחיו. ונמנו באדר"נ (פמ"א) ובהוריות (י"ב ע"א) ותוספתא דיומא (פ"ב). ובסוטה (פ"ג) אמרו שגנזו עם הארון. וזה הענין לפנינו (פכ"ה צד קכ"ט) שלא נאבדו אלא נגנזו. ואליהו יגלה אותם וישווה כל טענה וכל מחלוקת:

וחכ"א לא לרחק ולא לקרב אלא לעשות שלום ביניהם. שנאמר הנה אנכי שולח וגו' ולב בנים על אבותם. והנה לנוסחא זו חכמים כר' יהושע ור' יהודה סבירא להו דאליהו בא לעשות שלום בין בנים ובין אבותם שלא יתאוננו אבות אבלו ביסר ושיני בנים תקהינה שאבותם חטאו והם מרוחקין. ולא בענין קירוב וריחוק אירי קרא שאליהו לא יקרב ולא ירחק. אבל

ממשה רבינו ע"ה זה הלשון. אבל שמע ממנו זה הענין. לפי שמשה ספר בביאת המשיח. ולשון התורה אם יהיה נדחך וגו' ושב ה' אלהיך את שבותך וגו' ומל ה' את לבבך וגו' וזולת זה. והגיד להם ג"כ מפי הגבורה בהקדמותיו וספוניו. ושיקדים אותו האיש לישר לו הארץ. והוא אליהו. והודיע להם שהאיש החוה לא יוסיף ולא יגרע בתורה אבל יסלק ויסיר החמסים בלבד. ואין בזה מחלוקת ולא הכחשה (שלדעתו לא תפול מחלוקת בהלכה למ"מ. בהקדמתו לפי' המשנה). אבל נפלה המחלוקת ברעות שיסיד מה הם וכו'. ולפי דבריו תהיה המחלוקת בהלכתא למשיחא וזה רחוק. אמנם כל אלו המחלוקת הם בפירוש המקרא. אבל הלכה למ"מ היתה סתמא ולכל הדורות ללמד מה שיש בכח נביא לעשות עפ"י נבואתו ומה שאין בכחו. ואין מקבלין עדותו עפ"י הנבואה. ועפ"י הלכה זו יתפרש המקרא. ומלשון המשנה בסיפא. כגון אלו אליהו בא לטמא ולטהר וכו' מוכח כן. שכולא ייתור לשון הוא. דהא תנא לה בריישא. אלא על כרחך אליהו דריישא לאו דוקא. אלא כלו' שאין הנביא בא. ואולי שהנוסחא כך היתה ונשתבשה. ור' יהודה המוזכר כאן בלי ספק שהוא ר' יהודה בן דורו של ר' יהושע שהעיד עמו (שם משנה ג') על אלמנת ניסה. שהעיסה כשרה לטמא ולטהר לרחק ולקרב. והוא ר' יהודה בן בתירא.

יפעל שאף על פי כן יהיו כולם באהבת שלום ורעות. ולכל אלו הדעות נבין אמרם (בעירובין מ"ג ע"ב) שביאתו תהא לבית הגדול שבינה. שכל אילו הדברים הם ענינים שימסרו לבית הגדול (ימה שפ' רש"י לפני ביאת בן דוד יבא אליהו לבשר. יש לקיים דבריו שבכלל אלה המעשים בשורה מוצאת שיבא בן דוד. אף שרש"י לא כוון לכך). אמנם נוסחת הראב"ד ותוספות שאנן (וכן נראה נוסחת הרמ"בם בפירושו ובהלכותיו פי"ב מה' מלכים) היא. וחכ"א לא בא אליהו אלא לעשות שלום בעולם. וא"כ ביאתו אינה לפני בית דין הגדול אלא ביאתו תהא בענין שבתוב. על הר גבה עלי לך מבשרת ציון הרימי בכח קולך מבשרת ירושלים וגו' (ישעיה מ' ט'). וע"כ אמרו בירושלמי שמא אליהו שבת בהר הכרמל וכו'. כמו שהבאתי לעיל. ותהיה ביאתו לבשר ביאת הגואל ויבא שלום לעולם:

ובזה הדרך הלכו בעלי הגדה. אמרו בפסיקתא רבתי פי' רני ושמחי. אימת מתקיים הדבר הזה. בשעה שהקב"ה גואל את ישראל. קודם שלשה ימים שיבא משיח בא אליהו ועומד על הרי ישראל ובוכה ומספיד עליהם וכו' וקולו נשמע מסוף העולם ועד סופו. ואח"כ אומר להם בא שלום לעולם וכו'. ביום השני בא ועומד על הרי ישראל ואומר טובה באתה לעולם וכו'. ביום השלישי בא ואומר באתה ישועה לעולם וכו'. ובדרך זה הלכו בעלי הפיוטים למוצאי שבת. אלי חיש גואלי וגו' מבשר טוב אלי את אליהו הנביא. ובפיוט איש חסיד וגו' פץ לו המבשר וגו'. וקבעו בברכת המזון. הרחמן הוא ישלח לנו את אליהו הנביא זכור לטוב ויבשר לנו בשורות טובות ישועות ונחמות:

ושיטה אחרת היא שתהא ביאת אליהו להחזיר את ישראל בתשובה. אמרו בפדר"א (ספמ"ג) בשם ר' יהודה. אם אין ישראל עושין תשובה אינן נגאלין. ואין ישראל עושין תשובה אלא מתוך הצער ומתוך הדוחק ומתוך שאין להם מחיה. ואין ישראל עושין תשובה גדולה עד שיבא אליהו שנ' הנה אנכי שולח וגו'. ושם (בפמ"ג) ר' אליעזר אומר (חשב) [המצ] הקב"ה שמו של פנחס כשמו של אליהו ז"ל מתושבי גלעד. שעשה שישראל יעשו תשובה בארץ גלעד שנ' בריתי היתה אתו החיים והשלום וגו'. (ועיי' פי' הרד"ל שם). והנה בסדר עולם רבה פי"ז אמרו (הבאתיו לעיל צד ט"ז) ובשנה השנית לאחזיה נגנז אליהו ולא נראה עד שיבא מלך המשיח. ונראה ונגנז שניה ואינו נראה עד שיבא גוג ומגוג וכו'. אולם תבלית הראותו לא פירשו לנו. וכלפי זה נמצא בפסיקתא רבתי פ' החודש (ובשאר המקומות שרמזתי עליהם במ"ע שם). דומה דודי לצבי. א"ר יצחק מה הצבי נגלה וחוזר ונכסה כך משיח הראשון (כלו' משה) נגלה להם וחוזר ונכסה מהם. כמה נכסה וכו' (ומבוארין הדברים בשמות רבה פ"ה ופירשם הרמ"בן בפ' שמות באשר העירותי ע"ז במ"ע שם אות ס"ג). ר"ב בשם ר' לוי כגואל הראשון כך גואל האחרון (כלו' אליהו באשר נראה להלן שקראוהו גואל) נגלה להם וחוזר ונכסה מהם. וכמה הוא נכסה מהם. ר' תנחומא בשם ר' חמא וכו' ארבעים וחמשה יום וכו'. להיכן הוא מוליכם. איתי האמרין למדבר יהודה ואית דאמרין למדבר סיחון ועוג. הה"ד הנה אנכי מפתיה והולכתיה המדבר וגו' (הושע ב' ט"ז). מי שהוא מאמין בו איבל מלוחים ושרשי רתמים. ומי שאיני מאמין בו הולך אצל עכו"ם והורגים אותו וכו'. והנה בענין שנגלה ונכסה וחוזר ונגלה זה מסכים עם מה שכתב בעל סדר עולם רבה בענין אליהו. אם שנוטים זה מזה בענין הזמן שהוא נכסה. אולם באמרם שהוא מוליכן אם למדבר יהודה או למדבר סיחון ועוג. היא כעין שנמצא בשה"ש זוטא (יצא לאור ע"י החכמים מוהר"ש באבער ואח"כ ע"י מוהר"ז שעכטער). קול דודי הנה זה בא. אלו הקולות שעתידין לבא קודם המשיח וכו' שאין הפתח נפתח כלו כאחד אלא אליהו בא לו לעיר אחת ונעלם מחבירתה. ומדבר עם האיש ונעלם מחבירו. ועוד שם. פתחי לי אחותי. הרי זו לימי גוג. שישראל עתידין להיות טמונים במערות ובמחילות והק"בה מרתיק עליהן. שמעון בן שטח (ובהערות להמ"ול בן זומא) היה אומר שהקב"ה אומר לישראל פתחי לי אחותי. והן מסתכלין והמקום עושה להם נסים והם רואים את המשיח עומד בראש מדבר מואב ועמו ארבע מאות איש. והמקום נותן להם גאולה לקיים מה שנאמר [והולכתיה המדבר וגו'] ונתתי לה את כרמיה משם (הושע ב' ט"ז). והמחילה נפרדת להם (בהערות המו"ל נפתחת להם) משם ממדבר מואב לחורב. וישראל נוטלין והולכין את הזיין ממדבר חורב שהשם כתוב בו וכו'. הרי מלכי צפון שומעין שנהרגו עמון ומואב וכולן מתכנסין ובאין וקובעין המלוכה בדמשק. ומלכי המערב והדרום מתכנסין אף הן [ו]באין ונוטלין עצה במדין. וישראל מצירין. להניח את החכמים שבמדין אי אפשר. ולהניח את אחיהן שבירושלים (בהערות המו"ל. נוסחא אחרינא וישראל מצירין להניח את אחיהם החכמים שבירושלים אי אפשר). ומה אליהו עושה כל המדבר שהוא הולך מירושלים למדין שכל מי שנכנס חיה רעה עושה לו המקום נסים (בנוסחא אחרינא

למוחר״ז שעכטער. כל אותו המדבר שהוא הולך מירושלים למדבר שכולו מלא נחשים וחיה רעה והמקום עושה לו נסים, ובהוצאת מוהר״ש באבער למרין שכולו טרשים וחיה רעה). והוא בא ועומד לפני המשיח במדין. והמשיח נפטר משם ואליהו עומד. באותה שעה הוא מוציא את ספר הישר שכל התורה הזאת אינה אלא (שירה) [שורה] אחת מתוכו וכו׳: והנה הדברים מראים שכל ההגדה המשובשת הזו הוא בניה על דברי סדר עולם רבה שאליהו נראה ונגנז ואינו נראה עד שיבא גוג. וכל אלו הציורים שהיא מציירת הם ציורי מלחמת גוג. והנה מחזיר אליהו את ישראל בתשובה במדבר סיחון ועוג כמ״ש והולכתיה המדבר וגו׳. וזהו שאמר בפדר״א שהוזכרתי. מתושבי גלעד שעשה שישראל יעשו תשובה בארץ הגלעד (שנדחק הרד״ל בפירושו): אמנם מה שנקרא אליהו בפסיקתא זו שהוזכרתיה גואל האחרון, זאת נמצא בכמה מקומות. וזהו עפ״י ב׳ שיטות. האחת שקראוהו גואל לפי שהוא נטפל אל משיח בן דוד שהוא הגואל הגדול. והשנית היא עפ״י שטת ר׳ הלל בסנהדרין (צ״ט ע״א). ר׳ הלל אומר אין להם משיח לישראל שכבר אכלוהו בימי חזקיה. א״ר יוסף שרא ליה מריה לר׳ הלל. חזקיה אימת הוה בבית ראשון ואלו זכריה קא מתנבי בבית שני ואמר גילי מאד בת ציון וגו׳ הנה מלכך יבא לך צדיק ונושע הוא עני ורוכב על חמור (זכריה ט׳). ופיר״שי אין להם משיח לישראל אלא הקב״ה ימלוך בעצמו ויגאלם לבדו. והנה מה שסתר ר׳ יוסף את דברי ר׳ הלל הוא בענין המלוכה. שהקב״ה ימלוך בעצמו ויחזרו הדברים לכמות שהיו טרם מלוך מלך בישראל ותבטל מלכות בית דוד. זהו מה שהוא סותר. לפי שניתנה המלוכה לדוד לנצח נצחים ולעולמי עד. אבל בענין הגאולה שיגאלם הקב״ה לבדו ולא על ידי משיח בן דוד לא סתר את דבריו. וכבר היה יכול ר׳ יוסף להביא מקראות רבים אחרים מירמיה ומיחזקאל שתתקיים מלכות בית דוד. אלא הניחא ליה להביא מקרא מנביא מאוחר בבית שני. והנה עפ״י שטה זו לא יהיה בן דוד הגואל אלא הקב״ה בעצמו ושלוחו יהיה אליהו הנביא. ותהיה גאולה זו כגאולת מצרים ע״י משה. ובשם שנקרא משה הגואל הראשון כך נקרא אליהו הגואל האחרון. ואחר שנגאלין וישבו בארצם ימליכו את בן דוד. ואמרו בפסיקתא רבתי פ״ד (הבאתיה לעיל צד ו׳) אתה מוצא ב׳ נביאים עמדו להם לישראל משבטו של לוי. משה ראשון ואליהו אחרון. ושניהם גואלין את ישראל בשליחות. משה גאלם ממצרים בשליחות. ועתה לך ואשלחך אל פרעה וגו׳ (שמות ג׳ י׳). ואליהו גואלם לעתיד לבא בשליחות. הנה אנכי שולח את אליה הנביא וגו׳. משה שגאלם ממצרים תחלה עוד לא חזרו ונשתעבדו במצרים. ואליהו כשיגאל אותם מן הרביעית מאדום עוד אינם חוזרים ומשתעבדים אלא היא תשועת עולם. והנה בעל האגדה הזו דימה את אליהו למשה. ולא יהיה אליהו רק מבשר הגאולה אלא הוא יהיה הגואל. ובתנחומא משפטים בפ׳ הנה אנכי שולח מלאך וגו׳. אמר להם הקב״ה לישראל בעוה״ז מלאך הייתי משלח להכרית מפניכם או״ה. אבל לעתיד אני מנהיג אתכם ואליהו אני משלח לפניכם שנ׳ הנה אנכי שולח וגו׳. וכמו שהרשו בהגדת פסח שהקב״ה בעצמו ובכבודו נאלם כך דרשו (במדרש תהלים ק״ו) ופדויי ה׳ ישובון (ישעיה ל״ה י׳) ולא פדויי אליהו ולא פדויי מלך המשיח אלא פדויי ה׳ לבד נאמר יאמרו גאולי ה׳. אבל בשאמרו בפסיקתא רבתי דאנכי אנכי פי׳ ל״ג. באנכי אני אביא גואל הנה אנכי שולח וגו׳. כבר אפשר שקראוהו גואל לפי שנטפל אל משיח בן דוד:

ומה שהוא עוד משליחותו של אליהו הוא לדעת איזה בעלי אגדה תחיית המתים. אמרו בשה״ש זוטא (פ׳ו) על פתחינו כל מגדים. א״ר יוסי זה אליהו. בא ואמר להן לישראל אני אליהו. והם אומרים לו אם אתה אליהו החיה לנו מתים. ולא מתים שאין אנו מזכירין אלא מתים שאנו מזכירין. ובנוסחא אחרינא (למהור״ז שעכטער) הוי אליהו בא (ע״ל דצ״ל הרי) וכו׳ שאין אנו מכירין אלא מתים שאנו מכירין. ובתלמוד סוף סוטה איתוספא ברייתא דר׳ פנחס בן יאיר והירות מביאה לידי זריזות וכו׳ וחסידות מביאה לידי רו״הק ורו״הק מביאה לידי תחיית המתים ותחיית המתים בא על ידי אליהו הנביא ז״ל. אולם בע״ז (כ׳ ע״ב) השמיטו הא דאליהו. והובא כך בילקוט ישעיה רמז שס״ג בהשמטת אליהו. וברב אלפס בע״ז הביא ברייתא זו ולא הזכיר בה לא תחיית המתים ולא אליהו. ואח״כ כתב ופירשוה בירושלמי. ובזה הפירוש הביא. יראת חטא לידי רו״הק, רוה״ק לידי חסידות. חסידות לידי תחיית המתים. תחיית המתים לידי אליהו. כלו׳ אליהו זכור לטוב דכתיב הנה אנכי שולח וגו׳. וכתב הרי״ן שם. תח״מ לידי אליהו. כלו׳ דאליהו בא בשביל תח״מ והוא מקדים לבא דכתיב הנה אנכי וגו׳ לפני בא יום הגדול והנורא. דהיינו תח״מ וכיון דבשביל אותו יום אתי אליהו נמצא שתח״מ גורמת לאליהו שיבא. והביא בעל מתנות כהונה את דבריו בריש שה״ש רבה שהנוסחא שם תח״מ מביאה לידי אליהו. ואח״כ מדבר שם במדת הענוה ומסיים שם תחה״מ ע״י אליהו הנביא ז״ל. וכעין שהיא בשה״ש

רבה כך היא במדרש משלי (פט״ו). אבל הדברים מוכיחים שם מסידורן של דברים שהמאמר תח״מ ע״י אליהו הנביא אינו אלא מגליון שבא לפנים. שרמז בעל הגליון על הא דסוף סוטה. ומן שה״ש רבה הועתק למדרש משלי. ועיקר הנוסחא הוא תח״מ מביאה לידי אליהו. וכל דברי הר״ן הם להשוות הנוסחאות. אמנם בירושלמי דשבת (פ״א ה״ה) הנוסחא יראת חטא לידי רו״הק, רו״הק לידי חסידות. חסידות לידי תחיית המתים. תח״מ לידי אליהו ז״ל. ומיתי עלה קראי חסידות לידי תח״מ דכתיב ונתתי רוחי בכם וחייתם. תח״מ לידי אליהו זכור לטוב דכתיב הנה אנכי שולח את אליה הנביא לפני בא יום ה׳ הגדול והנורא וגו׳. ועפ״י אלה המקראות ועפ״י טיב הענין עדיפא נוסחת הירושלמי בשקלים (ספ״ג). יראת חטא מביאה לידי חסידות וחסידות לידי רוה״ק ורוה״ק לידי תח״מ. תח״מ מביאה לידי אליהו זכור לטוב (אלא דהתם ראיות הפסוקים משבשות). ואלו הדברים לא יסבלו פי׳ הר״ן. ולפי סגנון המאמר פירושו של יום ה׳ הגדול והנורא הוא יום הדין שלעתיד. שיהיה אחר תחית המתים שיקיצו מהעפר. כמ״ש ורבים מישני אדמת עפר יקיצו אלה לחיי עולם ואלה להרפות לדראון עולם (דניאל י״ב ב׳). ובשיב יום הדין הזה שנינו בר״ה (ט״ז ע״ב). תניא בש״א ג׳ כתות הן ליום הדין. אחת של צדיקים גמורים ואחת של רשעים גמורין ואחת של בינונים. צדיקים גמורין נכתבין ונחתמין לאלתר לחיי עולם. רשעים גמורין נכתבים ונחתמין לאלתר לניהנם שנ׳ ורבים מישני אדמת עפר יקיצו וגו׳. בינונים יורדין לניהנים ומצפצפין ועולין וכו׳. ופיר״שי ליום הדין בשיחיו המתים. ובתוספות כתבו ליום הדין בשיחיו המתים כדמוכח קרא ואע״פי שכבר נדונו וכו׳ עדיין יהיה דין אחר אם יזכהו לחיי העו״הב שהוא קיים לעולם וכו׳. ועל זה יסד הפיטן בפיוט ונתנה תוקף ובשופר גדול יתקע וגו׳ ומלאכים יחפזון וגו׳ ויאמרו הנה זה יום הדין. והנה אחר היקיצה קודם יום הדין יבא אליהו להשיב לב אבות על בנים וגו׳. ובדברים רבה (ספ״ג) אמרו. א״ל הקב״ה משה חייך כשם שנתת את נפשך עליהן בעו״הז כך לע״ל כשאביא להם את אליה הנביא שניכם באן באחת. מניין. שכך כתיב ה׳ ארך אפים וגו׳ בסופה ובסערה דרכו וגו׳ (נחום א׳ ג׳). בסופה זה משה וכו׳ ובסערה זה אליהו וכו׳. אותה שעה הוא בא ומנחם אתכם. מניין שנ׳ הנה אנכי שולח וגו׳. וזה יארע על ברחך אחר תחיית המתים. כמו שאמרו שם ברבה (פ״ב) כי לא תעבור את הירדן הזה. א״ל הקב״ה למשה אם אתה נקבר כאן אצלן בזכותך הם באין עמך. אר״ל למה״ד לאחד שנתפזרו מעותיו וכו׳ בזכות הזהוב נתלקטו המעות וכו׳ אם נקבר אתה אצלם הם באין בזכותך ואתה בא בראשם שנ׳ וירא ראשית וגו׳ ויתא ראשי עם. והנה לפי ההגדות האלו תהיה ביאת אליהו אחר תחיית המתים קודם יום הדין. וזאת תהיה ביאתו השנית:

ובחתימת המאמר אעתיק לשון הר״מ בה׳ מלכים (פי״ב). יראה מפשוטן של דברי הנביאים שבתחלת ימות המשיח תהיה מלחמת גוג ומגוג. ושקודם מלחמת גוג ומגוג יעמוד נביא לישר [את] ישראל ולהכין לבם שנ׳ הנה אנכי שולח וגו׳. ואינו בא לא לטמא הטהור ולא לטהר הטמא ולא לפסול אנשים שהם בחזקת כשרות. ולא להכשיר מי שהוחזקו פסולין. אלא לשום שלום בעולם. שנאמר והשיב לב אבות על בנים. ויש מן החכמים שאומרים שקודם ביאת המשיח יבא אליהו. וכל אלו הדברים וכיוצא בהן לא ידע אדם איך שיהיו וכו׳:

מאמר ד׳. גילוי אליהו.

מה שסופר בדברי חז״ל ממאורעות אליהו והתגלותו ליחידים והתדמותו.

אמרו במדרש תהלים (מזמור ח׳), צפור שמים. זה אליהו שפורח בעולם בצפור,[1] והמדרש הזה הוא מרמז על התגלותו. וכבר הזכרתי המאמר דברכות (ד׳ ע״ב). תנא מיכאל באחת גבריאל בשתים ואליהו בארבע. ובב״ק (ס׳ ע״ב). שנ. ת״ר כלבים בוכים מלאך המות בא לעיר. כלבים משחקים אליהו הנביא בא לעיר. וכשם שהמלאכים מתגלים לבני אדם בהקיץ או בחלום כמו כן מתגלה אליהו זכור לטוב. אמנם התגלות המלאכים היא מפורשת בכתבי הקודש.

[1] ומסיים שם שנאמר והעורבים מביאים לו לחם ובשר. וכתב מוהר״ש באבער בהערותיו להוצאתו. באיזה כת״י ובילקוט ג׳ שמסבב את העולם ובאיזה מהם כתוב שהוא חי ומסבב. ונדחק שם לפרש האי שנאמר והעורבים וגו׳ ולא עלתה בידו. והביא שבאות אמת הגיה ונאמר. ואחריו הדפיסו כן בפראג ובאמשטרדם. אמנם מסתברא שהמאמר קטוע וחסר וצ״ל. ד״א זה אליהו שנאמר והעורבים וגו׳.

ואינה צריכה לראיה אחרת. אבל מה שאביא ראיה היא שהתגלו המלאכים אף לאמוראים. אמרו במנחות (מ״א ע״א) אהא דאמר רבה בר רב הונא ציצית חובת טלית היא. ופלינה דמלאכא (בפי׳ ר׳ גרשום מלאך ממש). דמלאכא אשכחיה לרב קטינא דמכסי סדינא. א״ל קטינא קטינא סדינא בקייטא וסרבלא בסיתוא ציצית של תכלת מה תהא עליה. א״ל ענשיתו אעשה. א״ל בזמן דאיכא ריתחא עגשינן:

וגילוי אליהו אירע אם בחלום או בהקיץ. ורצוני לומר בחלום היינו שמפורש שהיה חלום. וכבר אפשר שאף במקום שאינו מפורש בו כך לא היה רק חלום. וההתגלות בהקיץ היא על ב׳ דרכים. אם זה שנתגלה לו יודע בו שהוא אליהו. או שאינו יודע בו. שאליהו מתחפש ומתדמה באיזה דמיון. ומה שמפורש בו שהיה בחלום הוא בב״ר (פפ״ג). א״ר לוי מעשה בשלטון א׳ ברומי שהיה מבזבז תסוריות של אביו נראה לו אליהו בחלום. א״ל אבותיך מצמתין ואת מבזבז. ולא זו עד שמלאן: ובפסיקתא פ׳ תנינותא די׳ הדברות (ובירושלמי דברכות פ״ב ה״ג בקיטוע. ובשינוי סגנון הלשון לר׳ נסים גאון בס׳ המעשיות חיכור יפה מהישועה). עובדא הוה בחדא גברא דהוה טעין ממוניה (בערבות) [בערובא דשבתא]. באפי רומשא על בי כנישתא. אשכח גברא מצלי ותפילין על רישיא. אמר (ליה) לית לי מפקיד הדין ממנא אלא גבי הדין דהיא עטר מצוות דבריה. (נשא) [נסב] ואפקדיה לגביה. בא לאפוקי שבתא כפר ביה. אמר ליה לא לך הימנית אלא להדא שמא קדישא דהוא על רישך. נתעטף טליתו ועמד ונתפלל באיתי מקום. אמר לפניו רבש״ע לא הימנית אלא לשמך קדישא דהוה על רישיה. מקום צלי נח ודמך ליה. איתגלי אליהו וכור לטוב על ההוא גברא. אמר זיל אמור לאיתתא דההוא גברא סימן דהוה לך עמיה. אבלין בלילי פסחא חמיר ובלילי צומא רבה מן ההיא מינא. הבי לי מקמת פלן. נסתה ויהבה ליה. כיון דאתא שרי חביט עלה. אמרה ליה מה את חביט עלי. ממנא דהוה ביני לבינך יהב לי ויהבת ליה. אמר הואיל ונתפרסמנו נחזור לסווארינו וכו׳:

ומהתדמותיו ספרו בברכות (ו׳ ע״ב) ההוא גברא דקא מצלי אחורי בי כנישתא ולא מהדר אפיה לבי כנישתא חלף אליהו חזייה אדמי ליה כטעייא. א״ל כדו בר קימת קמי מרך. שלף ספסרא וקטליה (פי׳ טעייא ערבי)[1] וכיוצא בזה שהתדמה ל ערבי נמצא בילקוט רות ר׳ תר״ז. ומקורו נעלם לי. מעשה בחסיד אחד שירד מנכסיו. והיתה אשתו כשרה. לסוף נעשה שביר. פעם אחת היה חורש בשדה פגע בו אליהו ז״ל בדמות ערבי. א״ל יש לך ו׳ שנים טובות. אימתי אתה מבקש אותם עכשו או בסוף ימיך. א״ל קוסם אתה אין [לי] מה ליתן לך אלא הפטר מעלי בשלום. וחזר אצלו עד ג׳ פעמים. בפעם שלישית אמר לו אלך ואמלך באשתי. הלך אצל אשתו וא״ל בא אלי אחד והטריח אותי עד ג׳ פעמים וא״ל יש לך ו׳ שנים טובות אימתי אתה מבקש אותם עכשו או בסוף ימיך. אמר לה ומה את אומרת. אמרה לו. אמור לו הבא אותם עכשו. אמר לו לך הבא אותם עכשו. א״ל לך לביתך ואין אתה מגיע לשער חצרך עד שתראה ברכה פרוסה בבית. והיו יושבים בניו לחפש בידם בעפר ומצאו ממון שיזונו בו ו׳ שנים. וקראו לאמן. ולא הגיע לשער עד שיצאת אשתו לקראתו ובשרה אותו. מיד הודה להקב״ה. ווחת דעתו עליו. מה עשתה אשתו הכשרה. א״ל מפני מה כבר משך עלינו הקב״ה חוט של חסד ונתן לנו ממון ו׳ שנים. נעסוק בגמילות חסדים שנים הללו שמא הקב״ה מוסיף לנו מאצלו. וכן עשתה. כל מה שעשתה בכל יום ויום אמרה לבנה קטן כתוב כל מה שאנו נותנין. וכן עשה. לסוף ו׳ שנים בא אליהו ז״ל אמר לו כבר הגיע עונה ליטול מה שנתתי לך. א״ל כשנטלתי לא נטלתי אלא מדעת אשתי אף כשאני מחזיר לא אחזיר אלא מדעת אשתי. הלך אצלה אמר לה כבר בא הזקן ליטול את שלו. א״ל לך אמור לו אם מצאת בני אדם נאמנים ממני תן להם פקדונך. וראה הקב״ה דבריהם וגמילות חסדים שעשו והוסיף להם טובה על טובה לקיים מה שנאמר והיה מעשה הצדקה שלום (ישעיה ל״ב י״ז): ועוד שם ר׳ תר״א. (ובגליון מדרש רות). מעשה בחסיד א׳ שקבל עליו שלא יקבל מכל אדם בלום. והיה לו בגד א׳ וסדין א׳. וכל הלילה היה צועק ובוכה ומתחנן. ולא זז ממית עצמו עד שנצרך לישב באשפה ובלו בגדים שעליו. פ״א נגלה עליו אליהו ז״ל בדמות ערבי ועמד בנגדו. א״ל רצונך שאלוה

[1] אמנם הנוסחא שם אינה מבוררת עיי״ש בגליון. וכן רש״י גורס חלף ההוא טייעא. ובאמת הדבר מתמיה על אליהו שיהרוג את המתפלל בשביל כך. אולם מב׳ מעשיות שבילקוט דלהלן שסגנונם מורה עליהן שמאוחרות הם ותפסו שנתגלה אליהו בדמות ערבי נראה שמי שפייט אותן היה לפניו בגמרא. חלף אליהו אדמי ליה כטעייא. ועל הגמרא הזו יסד את משליו.

לך ב׳ כספים ותהא נישא ונותן בהן ותחיה. א״ל הן. ונטל ב׳ כספים והלך וקנה חפצים ונשתבר בהם. וכן ליום ב׳ ויום ג׳. לא יצאת השנה עד שהעשיר ושכח עונת חסידותו ושמוש תפלתו. א״ל הקב״ה לאליהו. חסיד א׳ היה לי בעולמי ועכבתו עלי. הלך כנגדו ומצאו במלאכה גדולה. א״ל אני הוא שנתתי לך ב׳ כספים חפש אחריהם ותנם לי. ולא יצא משם עד שירד מנכסיו ונכנס אותו ממון למטיון. וחזר על האשפה והיה יושב ובוכה. חזר עליו אליהו ז״ל. אמר ליה מה ההוא סבא עביד. אמר ווי להההוא גברא דאיתהפיך עלוהי גלגלא ואתנחתי מנכסי. א״ל נשבע אתה אם מחזירנא לך אותן ב׳ כספים שאתה משמר עונת חסידותך ושמוש תפלתך. א״ל הן. ונטל שני כספים ונשא ונתן בהם והעשיר: וכעין אותם הסיפורים נמצא סיפור באלפא ביתא דבן סירא (ויניציאה ש״ד). כלתא עלתא לגיננא ולא ידעה מה מטי לה: לעולם אל יאמר אדם שום דבר אלא בנוזר השם וכו׳. ושוב מעשה באדם אחד שהיה עשיר גדול והיו לו קרקעות הרבה ולא היו לו שוורים לחרוש אותם. מה עשה אותו האיש. נטל כים של מעות שהיו בה מאה דנרין והלך לעיר אחת לקנית שוורים או פרות לחרוש קרקעותיו. וכשהיה הולך בדרך פגע בו אליהו ז״ל. אמר לו להיכן תלך. [אמר] לכפר שוורים לקנות שוורים או פרות. אמר לו אמור אם ינזור השם. אמר אם ינזור או לא ינזור הרי מעותי בידי ואעשה צרכי. אמר לו ולא בהצלחה. הלך לאותו דרך לעשות צרכו ונפל לו כיסו. וכיון שהלך לכפר שוורים לעשות סחורתו שלח ידו ליקח הכים לתת המעות ולא מצא כלום. מיד חזר לביתו במר נפש ונטל ממון אחר שני והלך לכפר אחר כדי שלא יפגע בו אליהו. וכשהיה מהלך בדרך פגע בו אליהו ונזדמן לו כזקן אחד ואמר לו להיכן תלך. אמר לו לקנות שוורים. אמר לו אמור אם ינזור השם. אמר לו אם ינזור או לא ינזור הרי מעותי בידי ואיני מתירא מכלום. מיד הלך האיש לדרכו. ובשהוא הולך בדרך נתן לו אליהו שינה ושכב בדרך וישן. ונטל אליהו אותו הכים מידו. וכשהקיץ משנתו לא מצא כלום והלך לביתו בפחי נפש ונטל ממון שלישי והלך לו ופגע בו אליהו ז״ל ואמר לו להיכן אתה הולך. אמר לו לקנות שוורים אם ינזור השם. אמר לו לך לשלום ובהצלחה. מיד חזר לו אליהו ז״ל כל מעותיו והכניסם לכיסו והוא לא ידע מאומה ממעותיו. ומיד הלך לקנות שוורים ומצא שם שתי פרות אדומות שלא היה בהן שום מום. ואמר לבעליהן בכמה הפרות האלו. אמרו לו במאה דנרין. אמר אין עמי מאה דנרין. מיד הכנים ידו לתוך כיסו ומצא שם שלש מאות דנרין. ומיד קנה אותן הפרות ועשה כל צרכיו וקנה שוורים לחרוש קרקעותיו. ואח״כ מכר הפרות למלך באלף דנרין של זהב. ולפיכך כל אדם שרוצה לעשות שום דבר צריך לומר אם ינזור השם וכו׳. שכך אמר בן סירא. מצפרא ועד רמשא מתחרב עלמא. ואדם נכנס לחופה ואינו יודע מה יבא עליו קודם שיכנס. והיינו דאמר בן סירא כלתא עלתא לגיננא ולא ידעת מאן מטי לה:[1]

בברכות (נ״ח ע״א) במעשה דרב שילא דנגדיה להההוא גברא דבעל מצרית ואכל ביה קורצי בי מלכא ואמר להו דבא על חמרתא. אמרי ליה אית לך סהדי. אמר להון אין. אתא אליהו אידמי ליה כאינש ואסהיד. כלו׳ באינש דעלמא שלא ידעו שהוא אליהו: אמנם התגלותו לחסידים שידעו שאליהו הוא שמדבר עמהם היתה ג״כ בהתלבשות גוף ואידמי כאינש:

בנדרים (נ׳ ע״א) מעשה דר״ע ובתו של כלבא שבוע שהיו בעניות גדולה. בסיתוא הוה גנו בי תיבנא וכו׳. אתא אליהו אידמי להון באנשא וקא קרי אבבא. אמר להו הבו לי פורתא דתיבנא דילדת איתתי ולית לי מדעם לאגונה. א״ל ר״ע לאנתתיה. חזי גברא דאפי׳ תיבנא לא אית ליה:

בע״ז (י״ז ע״ב) ת״ר כשנתפסו ר׳ אלעזר בן פרטא ור׳ חנינא בן תרדיון. אתיוהו לר״א בן פרטא אמרי מ״ט וכו׳. ומ״ט קא שבקת עבדך לחירות (רש״י ובן נזרו על כך לפי שהיא דת יהודית. כלו׳ לפי שכישתחרר נעשה יהודי והם נזרו שלא להכנס בדת יהודית). אמר להו לא היו דברים מעולם. קם חד מינייהו לאסהודי ביה אתא אליהו אידמי ליה כחד מחשובי דמלכותא. א״ל מדאיתרחיש ליה ניסא בכולהו בהא נמי איתרחיש ליה ניסא וההוא גברא בישותיה הוא דקא אחוי. ולא אשגח ביה. קם למימר להו. הוה כתיבא איגרתא דהוה כתיב מחשובי דמלכותא לשדורי לבי קיסר. ושדרוה ע״י ההוא גברא. אתא אליהו פתקיה ארבע מאה פרסי. אזל ולא אתא:

[1] ושם בסיפור מלידתו של בן סירא שנתעברה אמו באמבטי (והם שלשה שנולדו כך בן סירא ור׳ פפא ור׳ זירא) והיא היתה בתו של ירמיהו הנביא ונתעברה מזרע של אביה. ומוזכרה לידתו של ירמיה ג״כ וכתב. ואף ירמיה היה מדבר תכף כשנולד ולא רצה לצאת ממעי אמו עד שיאמר לו אביו את שמו. ונזדמן שם אליהו ז״ל ואמר יקרא שמו ירמיה.

בסנהדרין (ק"ט ע"א) בעובדא דנחום איש גמזו. ששלחו דורון בידו לבי קיסר ובמלון גנבו אותו ומלאו את הארגז עפר. כי מטא להתם אישתכח עפרא. אמר אחוכי קא מחייכי יהודאי אפקוה למקטליה. אמר גם זו לטובה. אתא אליהו ואידמי להו כחד מיניהו. אמר להו דילמא האי עפרא מעפרא דאברהם אבינו הוא. דהוה שדי עפרא הוו חרבי וכו':

בספר חיבור יפה מהישועה לר' נסים גאון מסופר. איך שבא אל איש חסיד שהיה עני גדול ונדמה לו לעבד שימכור אותו. ונמכר לשר אחד. והשר מכרו אל המלך. וכששאלו המלך מה מלאכתו. א"ל בנאי. ובנה למלך ע"י תפלתו ארמון מהודר. ויתן המלך את שכרו אל השר. ואליהו נעלם מהם. ועל הסיפור הזה נתייסד הפיוט איש חסיד היה למוצאי שבת:

בתנחומא פ' האזינו סיפור נאה וארוך. בעשיר אחד שהיתה בתו קטלנית. ולו אח עני במדינה אחרת שהיה לו בנים רבים. ויהי היום בא אחד מבני אחיו לבקש עזרה ממנו. ונשא הבחור את עיניו אל הבת הזאת. והפחידוהו שהיא קטלנית ולא שמע להם עד שנתרצו לו. ובשבת החתן בתוך חופתו נזדמן לו זקן אחד והוא אליהו זכור לטוב ויעציהו באיזה דרך יגבר על מלאך המות. ויהי כן ויבא מלאך המות בדמות עני. ויקם החתן ממושבו ויכבדהו ויאכילהו וישקהו ושימש לפניו כאשר אמר לו אליהו. ונצח את מלאך המות בעצת אליהו:

בפסיקתא דר' כהנא דויהי בשלח. ר' אלעזר בר"ש אתמני אנגרכטים. הוה מפיק עובדא. חד זמן אתא אליהו ז"ל לגביה בדמות חד סב. אמר לו אתקין לי בעירא. אמר לו מה את נבך למיטעין. א"ל הדא חפיסתי והדא גולתי ומירכב. א"ל אתון חמין. הדין סבא דאנא טעין ליה ומוביל ליה לסופא דעלמא והוא אמר לי אתקין לי בעירא. א"ל ובעי את למירכיב. א"ל אין. ארכביה והוה מסיק ליה טורין ומחית ליה גלימין ומעבר ליה חקלוון דדרדורין. לסופה שרי מנטיל גרמיה עלוי. א"ל סבא סבא קליל גרמך ואין לא אנא מקלק לך. א"ל ובעי את למנשמע צבחר. א"ל אין. מה עבר אעליה לחד חקל ואותביה תחת אילן ויהב ליה אכיל ושתה. וכיון דאכל ושתה א"ל כל הדא טריפתא להן לך (כלו' למה לך כל מה שאתה טורף עצמך. לשון הקשה והכאה כמו טרף אבבא. בצים טרופות). לא טב לך (צייר) [סייר] אומנתהון דאבהתך. א"ל ואיתנך מתני לי. א"ל הן. אית דאמרי תלת עשר שנין עבד אליהו ז"ל מתני ליה עד דאמר ספרא. וכיון דאמר ספרא אמרון אפילו גולתיה לא הוה יכיל למטען:

בירושלמי כלאים (פ"ט ה"ד. והוא בב"ר פל"ג ופצ"ו). רבינו י"ג שנה חשש בשינוי וכו' בסוף י"ג שנה כעס רבינו על ר' חייא הגדול. נכנס אליהו ז"ל בדמותו של ר' חייא ונתן ידו על שינו ומיד נתרפא. למחר נכנס ר' חייא וכו' אמר לו לא הייתי אני שנתתי ידי על שינך. ידע רבינו שאליהו זכור לטוב היה. מאותה שעה התחיל לנהוג בר' חייא כבוד:

בירושלמי (סנ"ג דמגילה) ובב"ר (פמ"ט). א"ר פנחס צריך לומר חרבונה זכור לטוב. ומפורש הדבר באסתר רבה (פ"י). מה עשה אליהו זכור לטוב נדמה לחרבונה וא"ל אדוני המלך גם הנה העץ וגו' דאר"פ צ"ל חרבונה זכור לטוב. וכ"ה בפדר"א (פ"ג). ועיי' בראב"ע אסתר א' י':

בעבודה זרה (י"ח ע"ב) בעובדא דחקקי לדמותיה דר' מאיר אפיתחא דרומי. אמרי כל דחזי לפרצופא הדין לייתיה. יומא חדא חויוהו רחטו אבתריה. רחט מקמייהו על לבי זונות וכו'. איכא דאמרי אתא אליהו אידמי להו כזונה כרכתיה. אמרי חס ושלום אי ר"מ הוה לא הוה עביד הכי:

בשבת (ק"ט ע"ב). רב שימי בר אשי בלע חויא. אתא אליהו אידמי ליה כפרשא אוכליה כשותא במילחא וארהטיה קמיה תלתא מילי ונפק מיניה גובי גובי:

בב"מ (פ"ה ע"ב). אליהו הוה שכיח במתיבתא דרבי. יומא חד ריש ירחא הוה נגה ליה ולא אתא. א"ל מאי טעמא נגה ליה למר. א"ל אדאוקימנא לאברהם ומשינא ידיה ומצלי. ומנינא ליה וכן ליצחק וכן ליעקב (כלו' וברי"ח מצלי נמי תפלת מוספין לפיכך נתאחר). ולוקמינהו בהדי הדדי. סברי תקפי ברחמי ומייתי ליה למשיח בלא זמניה. א"ל ויש דנמתן בעו"ה. א"ל איכא ר' חייא ובניו. גזר רבי תעניתא אחתינהו לר' חייא ובניו. אמר משיב הרוח ומשבה זיקא. אמר מוריד הגשם ואתא מיטרא. כי מטא למימר מחיה מתים רגש עלמא. אמרו ברקיעא מאן גליא רזיא בעלמא. אמרי אליהו. אתיוהו לאליהו מחיוהו שתין פולסי דנורא.[1] אתא אידמי להו כדובא דנורא על ביניהו וטרדינהו:

[1] ואל תתמה שהרי מטטרון גדול חימנו ואתיהב ליה רשותא חדא שעתא דיומא למיתב ולמיכתב זכוותא דישראל. וכשטעה בו אלישע בן אבויה דלא קם מקמיה מיד אפקוהו למיטטרון ומחיוהו שתין

וחוץ מאלו השמונה עשר סיפורים נמצא הרבה סיפורים בספר שלפנינו שנתלבש ונתגלה בתלמיד חכם ואלה שדבר עמהם לא ידעוהו שהוא אליהו: א') בפ"א צר ה' מספר. פ"א הייתי מהלך בכרך גדול שבעולם וכו'. והסיפור הוא איך שנתפש ונתווכח עם חבר פרסי אם האש הוא האלוה: ב') בפ"ב צד ט'. נתווכח עם החכמים שאמרו שכל היישוב בין עגלה לעקרב ומספר. אמרתי להן רבותי עפר אני תחת כפות רגליכם וכו' תחת כוכב אחד כל באי העולם יושבין אמרו לי תן סימן לדבריך וכו': ג') פ"ו צד ל"ה. פ"א הייתי מהלך בדרך מצאני אדם אחד היה בא אלי כבא על חבירו בזרוע וכו'. ונתווכח עמו בענין שבעה גביאים שעמדו לאו"ה: ד') שם צד ל"ו. מה שנתווכח עם החכמים בענין הקרבה בשור ובאיל. אמרתי להם רבותי שנים עשר נשיאים עמדו לחנוכת המזבח וכו': ה') פ"ט צד מ"ט. פ"א הייתי יושב בב"המד הגדול שבירושלים לפני חכמים אמרתי להם רבותי וכו'. והוא בענין עמרי שזכה שישבו לו ג' מלכים על כסאו: ו') שם צד נ"א. פ"א הייתי יושב בבי"המד הגדול בירושלים לפני חכמים אמרתי להם רבותי עפר אני תחת כפות רגליכם וכו'. וביאר שהאשה עזר כנגדו לאדם עזר להעמידו על רגליו ועזר להאיר את עיניו וכו': ז') פי"ד צד ע' וכו'. פ"א הייתי עובר ממקום למקום מצאתי אדם אחד שיש בו מקרא ואין בו משנה וכו'. ונשאל לו בד' ענינים. ואח"כ בא חבירו ואף בזה יש בו מקרא ואין בו משנה (פט"ו צד ע"ב וכו') ונתווכח עמו בששה ענינים: ח') שם פט"ו צד ע"ו. מעשה באדם אחד שקרא מקרא הרבה ושנה משנה הרבה נכנס לבית עולמו בחצי ימיו ונעשית אשתו כשוטה וכו'. פ"א הייתי מהלך בשוק ונכנסתי לבית חצרה. באתה וישבה כנגדי והיתה בוכה וכו'. וניחמה ולמדה שבעלה בחטאו מת: ט') פט"ז צד פ'. פ"א הייתי יושב בב"המד הגדול בירושלים ובא תלמיד אחד וישאלני דבר בבן שהוא שואל את אביו וכו'. והיא בטים דורות הראשונים. ומה גביאים עמדו להן לישראל. ובענין נבואת ישעיה: י') פי"ח צד צ"ח. פ"א הייתי עובר ממקום למקום ושנת בצורת היתה מצאני קסדור א' אמר לי רבי מאיזה מקום אתה אמרתי לו בני מיבנה אני ממקום חכמים ורבנים וכו'. ונכפל זה הסיפור בסדר אליהו זוטא פ"א: י"א) שם צד צ"ז סיפור אחד יוצא בסגנונו מכלל כל אילו הסיפורים וז"ל. פ"א היו רבותינו יושבים ואומרים מהיכן אליהו בא. מהן היו אומרים מזרעה של רחל. ומהן היו אומרים מזרעה של לאה. עד שהן יושבין ואומרים בא אליהו ועמד לפניהם. אמר להן רבותיי אני איני אלא מזרעו של רחל וכו': והנה הוא יוצא מכלל אלו הסיפורים בשני דברים. הא' שהם היו יודעים שאליהו מדבר עמם. והב' שבכל אלו הסיפורים אליהו הוא המספר בלשון מדבר בעדו. ובאן המספר אינו אלא אחר ומדבר מאליהו בלשון נסתר. וע"כ נראה לי שזה הסיפור הוא הוספה ואינו מגוף הספר: י"ב) שם פי"ח צד צ"ט. פ"א הייתי עובר ממקום למקום ומצאני זקן אחד וכו'. ונשאל על חשובי בנים: י"ג) שם צד ק'. פ"א הייתי מהלך בתוך גולה של בבל ונכנסתי לעיר גדולה שבולה ישראל וכו'. וראה מאורע שמלמד א' היו לפניו מאתים תלמידים שמתו כולם הוא והם: י"ד) פ"כ צד ק"ג. פעם אחת הייתי עובר ממקום למקום מצאני זקן א' א"ל רבי מ"מ חלק הקב"ה את עולמו לשני גוים לשתי ממלכות וכו': ט"ו) פכ"ב צד ק"כ. פ"א הייתי עובר ממקום למקום ומצאתי זקן א' א"ל רבי וכי יש אומות העולם לימות המשיח וכו': ט"ז) שם צד קכ"א עד שאני עומד שם בא עלי תלמיד א' שאינו בקי בהלכה וכו'. ושאלו האיך יוכה לתורה: י"ח) פכ"ג צד קכ"ב. פ"א הייתי בבי"המד בירושלים לפני חכמים והיינו עוסקים בעיסקי נשים וכו'. והיה לו משא ומתן עמהם בענינים אלו: י"ח) שם צד קכ"ג. פ"א הייתי עובר ממקום למקום ומצאני זקן א' וא"ל רבי דורות הללו בשירין ביוצאי מצרים וכו'. ולמדו במעלת יוצאי מצרים: י"ט) בסדר אליהו זוטא פ"ב צד קע"א. פ"א הייתי מהלך בדרך ומצאני אדם א' ובא אלי בדרך מינות ויש בו מקרא ואין בו משנה א"ל מקרא ניתן לנו

פולסי דנורא (חגיגה ט"ו ע"א). ואגב אורחא למדנו מזה הסיפור. שאליהו היא משמש את האבות בג"ע. ובפדר"א (פט"ו) יחסו לו עוד שמוש. שעומד בין הדרכים שניתנו לישראל. של טובה ושל רעה. של טובה היא של חיים ושל רעה היא של מות. של טובה יש בה שני דרכים א' של צדקה וא' של חסד. ואליהו ז"ל ממוצע ביניהם. וכשיבא אדם ליכנס אליהו מכריז ואומר פתחו שערים ויבא גוי צדיק וגו'. ועוד נמצא לו שמוש השלישות והריצה בין האבות. באסתר רבה (פ"ז) שעמד השטן והלשין על ישראל וכו' יצתה התורה בבגדי אלמנות וכו' מלאכי השרת צעקו וכו' חמה ולבנה אספו נגהם וכו' באותה שעה רץ אליהו זכור לטוב בבהלה אצל אבות העולם ואצל משה בן עמרם ואמר להם עד מתי אבות העולם רדומים בשינה וכו'. אמר לו משה כלום יש אדם כשר באותו הדור. א"ל יש ושמו מרדכי. א"ל לך והודיעו וכו' מיד הלך והודיע למרדכי הח"ד ומרדכי ידע וגו' (והיא ג"כ במדרש אבא גורין ובאגדת אסתר).

מהר סיני משנה לא ניתן לנו מהר סיני וכו׳, ושאלו עוד מב׳ ענינים: כ) פ״ד צד קצ״ה. פ״א הייתי עובר ממקום למקום ומצאני אדם א׳ והיה מתלוצץ ומלעיג דברים ובא כנגדי. וכו׳, והוכיחו והחזירו למוטב: וכשנסתכל בסגנון אלו הסיפורים נמצא שבכולם אליהו הוא המספר חוץ מאות י״א שאחרים ספרו עליו: ויכוחו עם החכמים אות ב׳ ואות ד׳ ולא נתפרש באיזה מקום: פ״א הייתי מהלך במרך גדול שבעולם: פ״א הייתי מהלך בדרך מצאני אדם אחד אות ג׳ ואות י״ט: פ״א הייתי מהלך בתוך גולה של בבל אות י״ג: פ״א הייתי מהלך בשוק אות ח׳: פ״א הייתי עובר ממקום למקום מצאתי אדם אחד אות ז׳ ואות י׳ (מצאני קסדור) ואות י״ב (ומצאני זקן א׳) ואות י״ד ואות ט״ו (ומצאתי זקן א׳, ואולי צ״ל ומצאנ) וט״ז ואות י״ח ואות כ׳ (מצאני אדם א׳): פ״א הייתי יושב בבי״המד הגדול שבירושלים לפני חכמים אות ה׳ ואות ו׳ ואות ט׳ (ובא תלמיד א׳) ואות י״ז (ליתא הגדול ואולי צריך להגיה): וכולם עשרים סיפורים:

ואוסיף לאילו הסיפור בסנהדרין (ס״ג ע״ב. ובתו״כ פ׳ בחוקותי). אמרו אליהו הצדיק היה מחזר על תפוחי רעב שבירושלים. פעם אחת מצא תינוק שהיה תפוח ומוטל באשפה. אמר לו מאיזה משפחה אתה. א״ל ממשפחה פלונית אני. א״ל בלום נשתייר מאותה משפחה. א״ל לאו חוץ ממני. א״ל אם אני מלמדך דבר שאתה חי בו אתה למד. א״ל הן. א״ל אמור בכל יום שמע ישראל י״א. א״ל (חם) [הם] שלא להזכיר בשם ה׳ שלא לימדו אבי ואמו. מיד הוציא יראתו מחיקו ומחבקה ומנשקה עד שנבקעה כרסו. ונפלה יראתו לארץ ונפל הוא עליה. לקיים מה שנאמר ונתתי פגריכם על פגרי גלוליכם. ובתו״כ הסיפור בשינוי סגנון וקרוב הוא בסגנון לשונו לסגנון הספר שלפנינו. והנה יעלה בסכום אלו הסיפורים שלשים ושנים:

ועתה אסדר הסיפורים מהתגלותיו לחסידים וצדיקים תנאים ואמוראים אשר ידעו כי אליהו מדבר עמם. בספר המנהיג (ס״ר ד׳) כתב. ועוד מצאתי במדרש (מקורו נעלם לי). א״ר אלעזר ב״ר יוסי פ״א הייתי מהלך בדרך ומצאני אליהו ז״ל ועמו ארבעת אלפים גמלים טעונין. אמרתי לו מה אלו טעונים. א״ל אף וחמה. למה. לעשות נקמה באף וחמה ממי שמספר בין קדוש לברוך. בין ברכה לברכה. בין פרשה לפרשה. בין אמן יהא שמיה רבא ליתברך. בין גאולה לתפלה. ולא עוד אלא שאין תפלתו נשמעת לפני הקב״ה. שנ׳ לא אותי קראת יעקב. וכל המכוון בתפלתו ואינו מדבר אין תפלתו חוזרת ריקם שנ׳ תכין לבם תקשיב אזנך. והוכא בב״י או״ח סי׳ נ״ו: ובשבלי הלקט ענין תפלה סי׳ ח׳. דתניא במשנת דרך ארץ זוטא א״ר חמא בר חנינא פעם אחת הייתי מהלך בדרך פגע בי אליהו זכור לטוב ועמו גמלין טעונין. אמרתי לו מה הגמלין האלה טעונין. אמר לי טעונין אף ורוגז למספרי בין ק״ש לתפלה בין קדושה לברוך בין אמן יהא שמיה רבא ליתברך וכן כל ברכה וברכה וכו׳. אמנם לפנינו בר״א זוטא ליתא:

בפדר״א (פ״א) בתחלת ענינו של ר״א בן הורקנוס. עשה שתי שבתות ולא טעם כלום עד שנגלה לו אליהו ז״ל ואמר לו בן הורקנוס למה אתה בוכה. א״ל מפני שאני מבקש ללמוד תורה. א״ל אם אתה מבקש ללמוד תורה עלה לירושלים אצל ר״י בן זכאי וכו׳. ואפשר שהיה בחלום:

ב״מ (פ״ד ע״א). ואף ר׳ ישמעאל בר׳ יוסי מטא כי האי מעשה לידיה (מינהו המלך לתפוס גנבים ולסטים. רש״י). פגע ביה אליהו אמר ליה עד מתי אתה מוסר עמו של אלהינו להרגינה. א״ל מאי אעביד הרמנא דמלכא הוא. א״ל אבוך ערק לאפיא את ערוק ללודקיא. ואף זו אפשר שבחלום היה:

ברכות (נ׳ ע״א). תניא א״ר יוסי פ״א הייתי מהלך בדרך ונכנסתי לחורבה אחת מחורבות ירושלם להתפלל. בא אליהו זכור לטוב ושמר לי על הפתח עד שסיימתי תפלתי. לאחר שסיימתי תפלתי אמר לי שלום עליך רבי. ואמרתי לו שלום עליך רבי ומורי. ואמר לי בני מפני מה נכנסת לחורבה זו. אמרתי לו להתפלל. ואמר לי היה לך להתפלל בדרך. ואמרתי לו מתירא הייתי שמא יפסיקוני עוברי דרכים. ואמר לי היה לך להתפלל תפלה קצרה. באותה שעה למדתי ממנו ג׳ דברים. למדתי שאין נכנסין לחורבה ולמדתי שמתפללין בדרך ולמדתי שהמתפלל בדרך מתפלל תפלה קצרה. ואמר לי בני מה קול שמעת בחורבה זו. ואמרתי לו שמעתי בת קול שמנהמת כיונה ואומרת אוי לבנים שבעוונותיהם החרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתים לבין או״ה. ואמר לי חייך וחיי ראשך לא שעה זו בלבד אומרת כך. אלא בכל יום ויום שלש פעמים אומרת כך. ולא זו בלבד אלא בשעה שישראל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ועונין יהא שמו הגדול מבורך הק״בה מנענע ראשו ואומר. אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו כך. מה לו לאב שהגלה את בניו ואוי להם לבנים שגלו מעל שולחן אביהם:

שבת (ל״ג ע״ב). מסופר על רשב״י שבקש הקיסר להרגו. אול הוא וברירה טשו בי מדרשא וכו׳. כי תקוף גוירתא א״ל לבריה נשים דעתן קלה עליהן דילמא מצערא לה ומגליא לן. אולי טשו במערתא וכו׳ איתיבו תריסר שני במערתא. אתא אליהו וקם אפיתחא דמערתא. אמר מאן לודעיה לבר יוחי דמית קיסר ובטיל גוירתיה. נפקו וכו׳. כל מקום שנתנו עיניהם מיד נשרף. יצתה בת קול ואמרה להם להחריב עולמי יצאתם חזרו למערתכם. הדר אזול איתיבו תריסר ירחי וכו׳ יצתה ב״ק ואמרה צאו ממערתכם וכו׳: והנה ע״כ ידע רשב״י דאליהו הוא דאמר מאן לודעיה וכו׳. שאלולא כך לא היה מוסר עצמו לסכנה. דילמא אינש משקר ביה למגליא ליה. ומה שלא דבר אליהו עמו פה אל פה. לפי שלא בא לומר לו צאו ממערתכם. שלא הגיעה השעה עדיין לדבר זה כדמוכח סוף הסיפור. רק בא להודיעו דמית קיסר ובטיל גוירתיה. ואם היה מדבר עמו פא״פ היה רשב״י שואלו אם יצאו מהמערה:

ב״מ (נ״ט ע״ב). בעובדא דתנורו של עכנאי. א״ר אליעזר אם הלכה כמותי מן השמים יוכיחו. יצאתה בת קול ואמרה. מה לכם אצל ר״א שהלכה כמותו בכל מקום. עמד ר׳ יהושע על רגליו ואמר לא בשמים היא וכו׳ אין אנו משגיחין בבת קול וכו׳. אשכחיה ר׳ נתן לאליהו. אמר ליה מאי עביד קוב״ה בהאי שעתא. א״ל קא חייך ואמר נצחוני בני נצחוני בני:

גיטין (ע׳ ע״א). אמר ליה אליהו לר׳ נתן אכל שליש ושתה שליש והנח שליש לכשתבעום תעמוד על מילואך:

ירושלמי (ברכות פ׳ הרואה ה״ג). אליהו ז״ל שאל לר׳ נהוראי מפני מה באין זוועות לעולם. א״ל בעון תרומה ומעשרות וכו׳ בשעה שאין ישראל עושין רצונו של מקום ואינן מוציאין מעשרותיהן כתיקנן המביט לארץ ותרעד. א״ל בני חייך כך היא סברא דמילתא. אבל כך עיקרי של דבר (אלא) בשעה שהקב״ה מביט בבתי תיטריות ובבתי קרקסיות יושבות בטח ושאנן ושלוה ובית מקדשנו חרב הוא אפילו לעולמו להחריבו הה״ד שאנן שאנן על נוחו. בשביל נוחו:[1] עוד שם. אליהו ז״ל שאל לר׳ נהוראי מ״מ ברא הקב״ה שקצים ורמשים בעולמו וכו׳. כמו שהבאתי בפ״א (צד ה׳) במ״ע אות י״ט. והנהתי שם על פיו:[2]

במדרש רות (פ״ד). אליהו ז״ל שאל את ר׳ נהוראי א״ל מה דין דכתיב ושחרים הוליד בשדה מואב מן שלחו אותם חושים ואת בערא נשיו (דהי״א ח׳ ח׳). א״ל גדול שהוליד בשדה מואב. מן שלחו אותם. שחיו משבט בנימין. דכתיב ושלחו שבטי ישראל אנשים בכל שבט בנימין לאמר. ד״א ושחרים זה בועז ולמה נקרא שמו שחרים וכו׳:[3]

יבמות (ס״ג ע״א) אשכחיה ר׳ יוסי לאליהו א״ל כתיב אעשה לו עזר כנגדו במה אשה עוזרתו לאדם. א״ל אדם מביא חיטין חיטין כוסם. פשתן פשתן לובש. לא נמצאת מאירה עיניו

---

[1] במדרש תהלים ק״ר הוא בקיטוע ובשינוי קצת. ובמזמור י״ח בפ׳ ותגעש ותרעש הארץ. מסכים יותר עם לשון הירושלמי. ושם איתא ובית מקדשנו חרב אותה שעה מחרה אפו בעולמו ומבקש להחריבו. ואולי יש להגיה עפי״ז מלת אפילון: [2] עתה ראיתי שהמנוח מוה״ר רייפמאן ז״ל כתב כן בס׳ ביכורים (שנת תרכ״ו צד ס״ד) וצדד להפך ולהגיה ר׳ נהוראי שאל לאליהו. והגיה ג״כ הייתי מהלך בכרך גדול שבעולם. ורואה אני להזכיר כאן מה שכללו ח״ל בענין ההגהה. א׳) כל מקום שנהיה מוכרחין להגיה בהרבה בבות זו אחר זו אין מגיהין. אמרו בשבועות (ל״ח ע״א) בכויצא בזה. והאי תנא כל הני שביש תני ואזיל. ומשעם זה לא הגהתי לפנינו בפכ״ב צד קי״ט שילבישו. אלא הנחתי הנוסחא שתלבישו. ונדחקתי לפרשה במ״ע אות ג׳. ב׳) אמרו שם (ל״ו ע״א) במה שרצו להגיה המשנה ואמרו איפוך. וכי אתא ר׳ יצחק (מא״י) תנא כדתנן. אמר רב יוסף השתא דאנן תנן הכי וכי אתא ר׳ יצחק תני הכי ש״מ דוקא תנן. כלו׳ כיון שבא״י נוסחתם כנוסחת בבל אין לשבשה. ונדחקו לפרשה. אף כאן אני אומר ב׳ מאמרים זה אחר זה גרסי אליהו ז״ל שאל וכו׳ וכן נמצא גם במדרש אחר כמו שהבאתיו למעלה אין לשבש הספרים:

[3] לבי אומר לי שזה הדיבור הוא ג״כ מהירושלמי שאליהו שאל את ר׳ נהוראי. שכל שאר הדרוש שחרים זה בועז וכו׳ הוא בירושלמי יבמות (פ״ח ה״ג) אלא שנקטעה שם הרישא אליהו שאל וכו׳. ופירושא דמילתא הוא שהכתובים מדברים שם מתולדותם של בני בנימין ושחרים זה לא נזכר קודם לכן. ואמר ר׳ נהוראי ששחרים הוא כינוי כבוד לאדם גדול (כענין הילל בן שחר) והיה במאודע של פלגש בגבעה ופנה לו לגור בשדה מואב ולא נשתתף במלחמת בני בנימין. ונתרבו שם לבנימין משפחות חוץ מאותן הששׁ מאות שנמלטו. ונמנו בדה״י וקראו שם אביהם שחרים. ויראה לי שאף ר׳ נהוראי הנזכר כאן אינו אלא כינוי כבוד שהיה להם ספר שאילות בין אליהו ובין ר׳ נהוראי. ולא נשתיירו לנו מזה הספר רק אלו ג׳ דברים. וכבר כתבתי כן במ״ע אות פ״ט לפסיקתא רבתי פכ״ג (צד ק״כ ע״ב) בענין טורנוסרופוס ור׳ עקיבא:

ומעמידתו על רגליו. וכעין זה הסיפור שלפנינו (פ״ט צד נ״א) שאמר כך לפני החכמים בבי״המד הגדול בירושלים:

בסנהדרין (קי״ג סע״א). דרש ר׳ יוסי בצפורי אבא אליהו קפדן הוה. הוה רגיל למיתי גביה איכסי׳ מיניה תלתא יומי (רש״י, שהיה רגיל למיתי לבי מדרשו כל יומא) ולא אתא. א״ל אמאי לא אתא מר. א״ל קפדן קרית לי. א״ל הא דקמן דקא קפיד מר:[1]

במדרש משלי (פ״ט הוצאת מוהר״ש באבער) מעשה בר״ע שהיה חבוש בבית האסורים ור׳ יהושע הגרסי תלמידו היה משמשו. עי״ט נפטר ממנו והלך לביתו בא אליהו ועמד על פתח ביתו. א״ל שלום עליך רבי וכו׳. והעתקתיו לעיל (צד ז׳):

וכמו כן נמצא שנתגלה לחסידים שלא נזכר שמם. ומהם שנזכרו בשמם. סיפרו בתנחומא בראשית (הוצאת מוהר״ש באבער) בפ׳ זה תולדות אדם. מעשה בחסיד אחד שנודמנה לו שידה בדמות אשה ופיתה אותו ונדוונה לו. ויום הכיפורים היה. ואח״כ נצטער אותו חסיד עד מאד. ער שנזדמן לו אליהו זכור לטוב. א״ל מפני מה אתה מצר. הגיד לו כל אותו המעשה שאירע לו. א״ל פטור אתה שידה היתה. ואילו היה חייב אליהו ז״ל נראה לו ומדבר עמו ופוטר אותו (אתמהה). מכאן אתה למד שאינו זנות ופטור הוא. (והוא ג״כ שם בפ׳ מקץ בפ׳ ואל שדי וגו׳ ובירושלמי שבת פ״א ה״ג בסגנון אחר לענין אל תאמין בעצמך עד יום מותך. ושם לא נזכר אליהו):

בבבא בתרא (ז׳ ע״ב). למימרא דבית שער מעליותא היא והא ההוא חסידא דהוה רגיל אליהו דהוה משתעי בהדיה. עבד בית שער לא משתעי בהדיה. לא קשיא וכו׳:

בכתובות (ס״א ע״א) ב׳ סיפורים. אבוה בר איהי ומנימין בר איהי חד ספי מכל מינא ומינא (רש״י מאכיל את השמש מכל מין ומין). וחד ספי מחד מינא. מר משתעי אליהו בהדיה ומר לא משתעי אליהו בהדיה: ומראין הדברים דשניהם חסידים היו. וכן מוכח ממגילה (כ״ח ע״א). אבוה בר איהי ומנימין בר איהי חד אמר תיתי לי דלא אסתכלי בכותי. וח״א תיתי לי דלא עברי שותפות בהדי כותי: שם. הנהו תרתין חסידי. ואמרי להּ רב מרי ור׳ פנחס בני רב חסדא. מר קדים ספי ומר מאחר ספי. דקדים ספי אליהו משתעי בהדיה. דמאחר ספי לא משתעי אליהו בהדיה. ואולי שכל אלה בחלום היו:

ברכות (כ״ט ע״ב). אמר ליה אליהו לרב יהודה אחוה דרב סלא חסידא לא תרתח ולא תחטי. לא תרוי ולא תחטי. ובשאתה יוצא לדרך המלך בקונך וצא: ופירשו שם. מאי המלך בקונך וצא. א״ר יעקב אמר רב חסדא זו תפלת הדרך. וקבעוה להלכה אימת מצלי לה. ודיבי מצלי לה:

ביומא (י״ט ע״ב) מסופר דא״ל אליהו לרב יהודה אחוה דרב סלא חסידא. אמריתו אמאי לא אתי משיח והא האידנא יומא דכיפורי הוא ואבעול כמה בתולתא בנהרדעא. אמר ליה הקב״ה מאי אמר. א״ל לפתח חטאת רובץ. ושטן מאי אמר. א״ל שטן ביומא דכיפורי לית ליה רשותא לאסטויי וכו׳: ונזכר ר״י זה עוד בברכות (ה׳ ע״ב) במאורע דרב הונא דתקיפי ליה ד׳ מאה דני דהמרא ועול איהו ורבנן ליה ליעיין מר במיליה וכו׳:

בסנהדרין (צ״ז ע״ב). א״ל אליהו לרב יהודה אחוה דרב סלא חסידא אין העולם פחות משמונים וחמשה יובלות (רש״י. היינו ד׳ אלפים ר״נ שנה. הערה. היינו רכ״ב אחר החורבן ויצאו ר״נ מימות המשיח) וביובל האחרון בן דוד בא. א״ל בתחלתו או בסופו. א״ל איני יודע. כלה או אינו כלה (רש״י. כלה זמן הזה קודם שיבא משיח או אינו כלה דבתוך היובל בסופו

[1] כבר הבאתי לעיל מר׳ יוסי דמס׳ ברכות שהתפלל בחורבה ונגלה אליהו אליו. ואפשר דבכולם הוא הוא. ואי איפשר שיהיה סתם ר׳ יוסי בן חלפתא שהרי הוא סדר את סדר עולם רבה ושם אמר שכיון שנגנז שוב אינו נראה עד שיבא מלך המשיח. א״כ הוא מכחיש בממשן של כל אלה הסיפורים שאינן אלא או דברי פיוטין או הטעיית כח הדמיון. ונראה לי שר׳ יוסי זה הוא ר׳ יוסי בן קיסמא שהיה איש מופת. שאמרו עליו בסנהדרין (צ״ח ע״א) שאלו תלמידיו את ר׳ יוסי בן קיסמא. אימתי בן דוד בא. אמר מחיירא אני שמא תבקשו ממני אות. אמרו לו אין אנו מבקשין ממך אות. א״ל כשיפול השער הזה ויבנה ויפול ויבנה ויפול ואין מספיקין לבנותו עד שבן דוד בא. אמרו לו רבינו תן לנו אות. אמר להם ולא כך אמרתם לי שאין אתם מבקשין ממני אות. אמרו לו ואף על פי כן. אמר להם אם כך יהפכו מי מערת פמיים לדם. ונהפכו לדם וכו׳. ומצאתי בהגהות דקדוקי סופרים לברכות שהביא נוסחא ר״י בן קיסמא. ובפ׳ קנין תורה סיפרו מר״י בן קיסמא בעין מה שסופר מאליהו הנביא. ואם הדורש בצפורי ר״י אחר הוא עכ״פ אינו ר״י בעל סדר עולם:

הוא בא. הערה. ולי נראה לפרש כלה הגבלת זמן ביאתו ואם לא בא שוב אי אפשר להגביל זמן). א״ל איני יודע. רב אשי אמר הכי א״ל. עד הכא לא תיסתכי ליה מכאן ואילך איסתכי ליה (כלו׳ מיובל האחרון תצפה לו ואם מתחלתו או מסופו איני יודע. וכלה או אינו כלה לא שאיל ליה): ונראה לי דאף ר׳ יהודה חסידא הוה ורב סלא נידלו ולימדו וע״כ נקרא על שמו:

בתענית (כ״ב ע״א). ר׳ ברוקא חוזאה הוה שכיח בשוקא דבי לפט. הוה שכיח אליהו גביה. א״ל אימא בהאי שוקא בר עלמא דאתי. א״ל לא. אדהכי והכי חוא להההוא גברא דהוה סיים מסאני אוכמי ולא רמא חוטא דתכילתא בנלימיה. א״ל הא בר עלמא דאתי הוא. קדא ליה ולא אתא לגביה. רהט בתריה א״ל מאי עובדך. א״ל זיל האידנא ותא למחר. למחר א״ל זנדוקנא אנא ואסרנא גברי לחוד ונשי לחוד ורמינא פוריאי בין הני להני כי היכי דלא ליתו לידי איסורא. כי חזינא בת ישראל דיהבי נכרים עלה עיניהו מסרנא נפשאי ומצילנא לה. יומא חד הוות נערה המאורסה נבן דיהבו בה נכרים עיניהו. שקלי דורדייא דחמרא ושדאי לה בשיפולה ואמרי דיסתנא היא. א״ל מ״ט לית לך חוטי וסיימת מסאני אוכמי. א״ל עיילנא ונפיקנא ביני נכרים כי היכי דלא לידעו דיהודאה אנא. כי הוו גזרי גזירתא מודענא להו לרבנן ובעי רחמי ומבטלי לגזירתייהו. ומ״ט כי אמינא לך אנא מאי עובדך ואמרת לי האידנא זיל ותא למחר. א״ל בההוא שעתא גזרי גזירתא ואמינא ברישא איזיל ואשמע להו לרבנן דלבעי רחמי עלה דמילתא. אדהכי והכי אתו הנך תרי אחי. א״ל הנך נמי בני עלמא דאתי נינהו. אול לגבייהו. אמר להו מאי עובדייכו. אמרו ליה בדוחי אנן. מברחינן עציבי. אי נמי כי חזינן בי תרי דאית להו תיגרא בהדייהו. טרחינן (רש״י במילי דבריחותא בינייהו) ועבדינן להו שלמא: וסיפור זה נאה מאד להודיע מי הם בני העוה״ב בעיני אליהו:

בב״מ (פ״ה ע״ב). אמר רב חביבא אישתעי לי רב חביבא בר סורמקי. חזי לי ההוא מרבנן דהוה שכיח אליהו גביה. דלצפרא הוו שפירן עיניה ולאורתא דמיין בדמקלין בנורא. אמרי ליה מאי האי. ואמר לי. דאמרי ליה לאליהו אחוי לי רבנן כי סלקי למתיבתא דרקיע. אמר לי בכולהו מצית לאיסתכולי בהו לבר מגוהרקא דר׳ חייא דלא תסתכל ביה. מאי סימנייהו. בכולהו אולי מלאכי כי סלקי ונחתי לבר מגוהרקא דר׳ חייא דמנפשיה סליק. לא מצאי לאוקמא אנפשאי אסתכלי ביה. אתו תרי בוטיטי דנורא ומחיוהו להההוא גברא וסמינהו לעיניה. למחר אולי אשתטחי אמערתיה. אמינא מתנייתא דמר מתנינא. ואיתבאי:

בירושלמי תרומות (פ״א ה״ו). אמר אבא בר אבין חד חסיד שאל לאליהו זכור לטוב ערום מהו שיקרא שמע. א״ל ולא יראה בך ערות דבר. ערות דיבור:

בחגיגה (ט׳ ע״ב). א״ל אליהו לבר חי חי. ואמרי לה לר׳ אלעזר. מ״ד הנה צרפתיך ולא ככסף בחרתיך בכור עוני. מלמד שחזר הקב״ה על כל מדות טובות ליתן לישראל ולא מצא אלא עניות וכו׳. (וזה הרעיון נמצא באליהו זוטא בפ״נ צד קע״ו ובפ״ה צד קפ״א):

שם (ט״ו ע״ב) אשכחיה רבה בר שילא לאליהו א״ל מאי קא עביד קוב״ה. א״ל קאמר שמעתא מפומייהו דכולא רבנן ומפומיה דר״מ לא קאמר. א״ל אמאי. משום דקא נמר שמעתא מפומיה דאחר. א״ל אמאי ר״מ רמון מצא תיכו אכל קליפתו זרק. א״ל השתא קאמר מאיר בני כך הוא אומר. בזמן שאדם מצטער שכינה מה לשון אומרת קלני מראשי קלני מזרועי וכו׳. ואולי שבחלום היה:

גיטין (ו׳ ע״ב). א״ר יוסף מאן לימא לן דר׳ אביתר בר ממכא הוא וכו׳. א״ל אביי וכו׳ ועוד הא ר׳ אביתר הוא דאסכים מריה על ידיה (רש״י לגלות לו סוד לכוון דברים הסתומים על אמתתם. כלו׳ לאפוקי שלא תפרש שהסכים הקב״ה לאביתר אלא שר׳ אביתר מסכים אל האמת) דכתיב ותונה עליו פלגשו. רבי אביתר אמר זבוב מצא לה. ר׳ יונתן אמר נימא מצא לה. ואשכחיה ר׳ אביתר לאליהו א״ל מאי קא עביד קוב״ה. א״ל עסיק בפלגש בגבעה. ומאי קאמר. א״ל אביתר בני כך הוא אומר. יונתן בני כך הוא אומר. א״ל ח״ו ומי איכא ספיקא קמי שמיא. א״ל אלו ואלו דברי אלהים חיים וכו׳: ויראה לי שאין המאמר הזה בפי שנראה ענינו בהשקפה הראשונה. ולדעתי כמו שלדעת ר׳ יוסי אין אליהו נגלה עד ימות המשיח אעפ״י שכתב למלך יהורם אחר שנגנז כמו כן לא יודה רב יוסף בהתגלות אליהו ללמד או לפרש איזה דבר. וראיה לזה מסוף מס׳ מכות. דתנינן בשם ר׳ חנינא בן גמליאל כל חייבי כריתות שלקו נפטרו ידי כריתתם. ואמר ר׳ אדא בר אהבה הלכה כרחב״ג. אמר רב יוסף מאן סליק לעילא ואתא ואמר. א״ל אביי אלא הא דאמר ריב״ל ג׳ דברים עשו ב״ד של מטה והסכימו ב״ד של מעלה על ידם. מאן סליק לעילא ואתא ואמר. אלא קראי קא דרשינן הכא נמי קראי קא דרשינן. הנה ראינו שלרב יוסף ותלמידו אביי כל היוצא באילו הדברים אינם אלא דברי פיוטים

וחזונות הדמיון, דמאן סליק לעילא ואתא ואמר, ולא השיבו לעצמן דאליהו בא ממתיבתא דרקיעא ואמר, ומה שהשיב כאן אביי לרב יוסף, הא ר' אביתר הוא דאסכים מריה על ידיה. פירושו הוא, דאביי לא ידע זה רק מפי השמועה שבאה מא"י לבבל, ששמעו שר' אביתר העיד על עצמו שאליהו אמר לו הדברים הנזכרים, ואילו לא היה ר' אביתר בארץ ישראל בר סמכא לא היו מספרים דברים כאלה עליו להרבות את שבחו:

בב"מ (קי"ד ע"א). אשכחיה רבה בר אבוה לאליהו דקאי בבית הקברות של עכו"ם, א"ל מהו שיסדרו לו בבעל חוב וכו', מנין לערום שלא יתרום, דכתיב ולא יראה בך ערות דבר (עי' רש"י ולעיל מהירושלמי דתרומות), א"ל לאו כהן הוא מר וכו' (עי' לעיל צד ז' ובפי"ח צד צ"ח), א"ל דחיקא לי מלתא, דבריה ועייליה לג"ע, א"ל פשוט גלימך ספי שקיל מהני טרפי, ספא שקל, כי הוה נפיק שמע דקאמרי, מאן קא אכיל לעלמיה כרבה בר אבוה, נפץ שדינהו, אפילו הכי אתייה לגלימיה סחט גלימא רוחא, זבניה בתריסר אלפי דינרי, פלגינהו לחתנותיה:

מגילה (ט"ו ע"ב). ת"ר מה ראתה אסתר שזימנה את המן וכו', ואיתנייא בהאי ברייתא ר' אליעזר ר' יהושע ר"מ ר' יהודה ר' נחמיה ר' יוסי ר"ש בן מנסיא ר"י בן קרחה רבן גמליאל ור"א המודעי, ואח"כ איתמרא בה מרבה ואבי ורבא, ואח"כ סיפרו, אשכחיה רבה בר אבוה לאליהו א"ל כמאן חזא אסתר ועבדא הכי, א"ל ככולהו תנאי וככולהו אמוראי (והועתק באגדת אסתר ושם איתא ר' אבא בר אבין ובילקוט איתא רבה בר שילא):

בקידושין (מ' ע"א) רב כהנא הוה קמזבין דיקולי, תבעתיה ההיא מטרוניתא, אמר איזיל איקשוט נפשאי, סליק וקנפיל מאיגרא לארעא, אתא אליהו קבליה, אמר ליה אטרחתן ר' מאה פרסי, א"ל מי גרם לי לא עניותא, יהב ליה שיפא דדנרי:

ונמצאו הרבה סיפורים ממאורעות ר' יהושע בן לוי עם אליהו, ואקדים לכולם סיפור שנמצא בספרו של ר' נסים גאון חיבור יפה מהישועה, ומקורו של הסיפור נעלם לי, ואעתיק לשונו ואקצר בו. ריב"ל מצא דבר שנתעלף ונבהל עד שנגלה לו סוד האמת וכו', וצם ימים רבים וישב בתענית ויתפלל לבוראו ית' שמו שיראה לו את אליהו ז"ל, והנה אליהו לקראתו ויאמר לו היש לך חפץ אצלי אמלא אותו לך, ואמר לו ר"י אני נכסף ללכת עמך ולראות מעשיך בעולם וכו', ויאמר לו אליהו לא תוכל לשאת כל מה שתראה וכו', ויאמר לו ר"י אדוני לא אשאל ולא אנסה וכו', ויעש עמו אליהו תנאי שאם יבקש ר"י ממנו סבת מעשיו וכו' שאם יבקש שום שאלה שלא ילך עמו עוד, אח"כ הלכו שניהם יחדו עד שהגיעו לבית איש מסכן ואביון ואין לו כלום כ"א פרה אחת, והאיש ואשתו יושבים פתח השער וכו' ויצאו לקראתם וכו' ויביאו לפניהם מה שנזדמן להם לאכול ולשתות וכו', ויתפלל אליהו על הפרה ותמת וכו', וראה ר"י ותמה על הדבר וכו' ויאמר אל אליהו אדוני למה המתה הפרה של האיש הזה והיא עשה לנו כבוד, וענה אליהו ואמר לו זכור התנאי שהיה ביני ובינך וכו', ויהי בערב ויבא אל בית עשיר אחד וכו', וישבו בביתו בלא אכילה ובלא שתיה, ויהי לאיש העשיר בביתו קיר שנפל וכו' ויתפלל אליהו ובנה הקיר וכו', והיונן והתמה נוסף לו בלב ר"י אבל ככש את יצרו משאל לו וכו', והניעו בערב לבית הכנסת גדולה שהיו שם ספסלים מוזהב ומכסף וכו', ויאמר אחד מהם מי יאכיל את העניים האלו הלילה הזה, ויען אחד מהם רב לדם מלחם וממים וממלח שיביאו להם לכאן וכו', ויהי בבקר ויקומו וילכו שניהם, ויאמר להם אליהו ישימכם אלהים בולבם ראשים וכו', ונוסף לר"י יגון על יגון וכו', ויבואו עד עיר אחת והשמש פנה לערוב ויראו אותם בעלי העיר ויצאו לקראתם בלב טוב וכו', וילינו שם בכבוד גדול, ויהי בבקר ויתפלל אליהו ויאמר, לא יתן בכם הקב"ה אלא ראש אחד, ויהי בשמוע ר"י את דבריו ולא יכול להתאפק וכו', ויאמר אל אליהו עתה הודיעני סודותם, ויאמר לו אליהו עד שיש בלבך להפרד ממני אני אפרש הכל לך ואודיעך וכו', האיש שהרגתי פרתו אותו היום היה נגור על אשתו למות וכו', פרתו פדיון נפש אשתו וכו', והאיש העשיר וכו' אם הייתי מניחו לבנותו היה מגלה יסודו והיה מוצא בו מטמון גדול וכו' והנה מהרה יפול הקיר ולא יבנה עוד, והאנשים שהתפללתי עליהם ברוב שרים וברוב ראשים, לפי שהיא רעה להם ומחלוקת גדולה בעצתם ומחשבותם, לפי שכל מקום שבו ראשים [רבים] נשחת ונחרב וכו', בראש אחד היא טובה להם ויישובם, לפי שישובו מעשיהם ועצתם לעצה אחת וכו', על כן אמרו המושלים ברוב הובלים תטבענה הספינות, וכן אמרו בראש אחד תתישב עיר, ועוד צוה אליהו ויאמר לו וכו', אם ראית רשע שהשעה משחקת לו אל יסיתך יצרך ואל תתמה עליו וכו', ואם ראית צדיק מיצר ומצטער וכו', ואל יתעך יצרך ולבך לחשוב שום ספק ביוצרך וכו', כי צדיק הוא וכו' ועיניו על דרכי איש וכו':

ירושלמי תרומות (פ"ח ה"י), עולא בר קושב תבעתיה מלכותא ערק ואזל ליה ללוד גבי ר' יושוע בן לוי, אתון ואקפיין מדינתא אמרו להן אין ליתת אתון יהבון ליה לן אנן מחרבין מדינתא, סלק גביה ריב"ל ופייסיה ויהביה לון, והוה אליהו זכור לטוב יליף מיתגלי עלוי ולא איתגלי, וצם כמה צומין ואיתגלי עלוי, אמר ליה ולמסורות אני נגלה, א"ל לא משנה עשיתי, א"ל זו משנת החסידים:

שם שביעית (ספ"ט), ריב"ל הוי מפקד לתלמידיה לא תיזבין לי ירק אלא מן גינת דסיסרא, קם עמיה זכור לטוב א"ל איזיל אימא לרבך לית הדא גינתא דסיסרא, דיהודיי הוות וקטליה ונסבה מיניה, אין בעיתה מחמרא על נפשך אישתרי לחברך:

בפסיקתא דר"כ (פ' עניה סוערה), ושמתי כדכר שמשותיך, ר' יהושע הוה מתחמיד למיחמי אילין אבני כדכייא קם עליו אליהו ז"ל, א"ל לית מרי מחמי לי אילין אבני כדכייא, א"ל אין, והראם לו ע"י נס, מעשה בספינה אחת שהיתה מפרשת בים הגדול והיתה כולה גוים, והיה בה תינוק אחד יהודי, ובא עליה סער גדול בים, איתגלי אליהו על ההוא ינוקא ואמר לו, אי את איזיל לגבי ריב"ל ומחמי ליה אילין אבני כדכייא (1)אנא משזיב להדא אלפא בזכותך, א"ל ריב"ל גדול הדור הוא ולית הוא מהימן ית', א"ל ענוון הוא ומהימן יתך, ובד תחמי ליה לא תחמי ליה קדם בר נש, אלא דברייהו למערתא דרחיקא מן לוד תלתא מילין, ותחמיה ליה יתהון תמן, מיד נעשה נס ויצא משם בשלום, אזל ההוא ינוקא לגבי ריב"ל ואשכחיה דיתיב (ריב"ל) [במתיבתא רבא דלוד, א"ל מרי מלתא אית לי למימר לך, קם ריב"ל] (כ"ה הנוסחא שהביאה מוהר"ש באבער בהערות, ואיכא נוסחא דיתיב בבי כנישתא דלוד), אתון חמון ענוותנותיה דריב"ל דאזיל בתריה מהלך תלתא (יומין) [מילין] ולא אמר ליה מה את בעי מנאי, כיון דמטין למערתיה א"ל מרי אילין אבני כדכייא שאמרו חכמים, וכיון דחמי יתהון הבהיקה כל לוד מאורן, והשליכן לארץ ונגנזו: ובפסיקתא רבתי דעניה סוערה איתא לה הכי, ריב"ל היה עומד עם אליהו בהר הכרמל, אמר לו אין אתה מראה לי אילו אבני כדכרנא כיצד הם, א"ל הן, והראה לו ע"י נס, מעשה בספינה אחת וכו', (ושם מסיים, א"ר יצחק כיון שראה אותם נבהל מפניהם וננער ועי"ש במ"ש)[1]:

במכות (י"א ע"א), דההוא גברא דאכליה אריא ברחוק תלתא פרסי מיניה דרי"בל, ולא אישתעי אליהו בהדיה תלתא יומי:

בסנהדרין (צ"ח ע"א) ריב"ל אשכח לאליהו דהוה קיימי אפיתחא דמערתא דרש"בי, א"ל אתינא לעלמא דאתי, א"ל אם ירצה אדון הזה (רש"י האדון הזה שכינה היתה עמהם),[2] אמר ריב"ל שנים ראיתי וקול ג' שמעתי (רש"י דשכינה הוה בהדייהו),[3] אמר ליה (לאליהו) אימת אתי משיח, א"ל זיל שייליה לדידיה, והיכא יתיב וכו', אזל לגביה, א"ל שלום עליך רבי

---

[1] בב"ב ע"ה ע"א, ושמתי כדכד שמשותיך פליגי בה תרי מלאכי ברקיעא גבריאל ומיכאל, ואמרי לה תרי אמוראי במערבא, ומאן אינון יהודה וחזקיה בני ר' חייא, ח"א שוהם וח"א ישפה, וכתבו בתוספות ואליהו אמר להן כדאמר פ' מי שהציאוהו (עירובין מ"ג ע"א) לאו אליהו אמרינהו, והנה מזה אין ראיה גמורה כדדחו התם דאימא יוסף שידא אמרינהו, אולם מצאנו בהרבה סיפורים שהודיע להם אליהו ממתיבתא דרקיעא, וכבר אפשר לומר שנתגלה להם ע"י מלאך שהרי מצאנו דמלאכא איתגלי ליה לרב קטינא, לעיל צד כ"ח:

[2] ויותר נראה שעל רש"י אמר האדון הזה, וכן אמרו בעלי הזוהר בפ' בא (ל"ח ע"א) אמקרא יראה כל זכורך את פני האדון ה', מאן פני האדון ה' דא רשב"י (והר"מ קונין בס' בן יוחאי העמים ברש"י וכזוהר דברים אשר לא כן), והפרוזה כזו בפ' אחרי מות (ע"ט ע"ב) אמקרא אשרך ארץ שמלכך בן חורין, מהו מלכך דא הוא רשב"י מאריה דאורייתא מאריה דחכמתא, דכד הוה ר' אבא וחבריא חמאן לר' שמעון הווי רחטי אבתריה ואמרי אחרי ה' ילכו כאריה ישאג, ופירשה ר' יהודה בפ' משפטים (קכ"ד ע"ב) לזמנין עלאין אקרון בשמא דתתאין, ולזימנין תתאין אקרון בשמא דעילאין, האדון ה' בשמא עלאה הוה, והא אוקימנא מלי וכו', ושם בפ' יתרו (צ' ע"ב) מאן דזכי באורייתא זכי בשמא קדישא דקב"ה ממש, ואל תתמה שהרי נמצא דוגמתן בירושלמי סוף ביכורים, תרגם יעקב איש כפר נבוריא הוי אומר לעץ הקיצה וכו', הנה הוא תפוש זהב וכסף, לא בכספייא אתמני, וכל רוח אין בקרבו, לא כלום וכו', וה' בהיכל קדשו, הא רבי יצחק בר לעזר בכנישתא מדרתא דקיסרין, ויסודן של אילו הפרזות בב"ב (ע"ה ע"ב), ואמר רבה א"ר יוחנן עתידין צדיקים שנקראין על שמו של הקב"ה שנ' כל הנקרא בשמי וגו', ואר"ש בר נחמני אר"י ג' נקראו על שמו של הקב"ה, ואלו הן צדיקים ומשיח וירושלים, צדיקים הא דאמרן, משיח דכתיב וזה שמו אשר יקראו ה' צדקנו וכו', ואמרו לפניהו (פ"ג צד י"ד), כל דבר שעתיד להיות בסוף כבר נעשה מקצתו היום וכו':

[3] עי' במהר"שא, ול"ב כדמסיק שאליהו ורשב"י לא הבטיחוהו לעלמא דאתי עד ששמע קול ג' דהיינו משיח דא"ל שלום עליך בר ליואי:

ומורי. א״ל שלום עליך בר ליויא. א״ל לאימת אתי מר. א״ל היום. אתא לגבי אליהו. א״ל מאי אמר לך. א״ל שלום עליך בר ליויא. א״ל אבטחך לך ולאבוך לעלמא דאתי. א״ל שקורי קא משקר בי דאמר לי היום אתינא ולא אתא. א״ל הכי אמר לך היום אם בקולו תשמעו׃

בכתובות (ע״ז ע״ב). רי״בל מיכרך בהו (בבעלי ראתן) ועסיק בתורה וכו׳. כי הוה שכיב אמרו ליה למלאך המות עביד ליה רעותיה. אול איתחזי ליה. א״ל אחוי לי דוכתאי. א״ל לחיי וכו׳. מכריז אליהו קמיה. פנו מקום לבר ליויא. פנו מקום לבר ליויא. אול אשכחיה לרשב״י דהוה יתיב על תלת עשר תכסקי פיזא. אמר ליה את הוא בר ליויא. א״ל הן. נראתה קשת בימיך. א״ל הן. א״כ אי אתה בר ליויא׃ בב״ר פ׳ נח (פל״ה) מסופר בסגנון זה. אליהו זכור לטוב ורי״בל הוון יתבין תנין כחדא. מטון שמועה מן דרש״בי. אמרו הא מרא דשמעתא ניעול ונישיליה. על הוון יתבין תנין כחדא. מטון שמועה מן דרש״בי. אמרו הא מרא דשמעתא ניעול ונישיליה. על אליהו ז״ל לגביה. א״ל מן עמך. א״ל גדול הדור רי״בל. א״ל נראתה הקשת בימיו. א״ל הן. אמר אם נראתה הקשת בימיו לית הוא כדאי למחמי סבר אפאי (והוא ג״כ בפסיקתא דר״כ דויהי בשלח. ובשינוי סגנון במדרש תהלים מזמור ל״ו)׃

ואוסיף כאן סיפורים מספר הזהר. במדרש הנעלם פ׳ וירא (ק׳ ע״ב). א״ר פנחס זמנא חדא הוינא אזלי בארחא וארעית ביה באליהו. אמינא ליה לימא לי מר מלה דמעלא לברייתא וכו׳. דאי יעלון בנוהי בארעא בכתי כנסיות ובבתי מדרשות ויימרון ברעות נפשא ולבא עיינא דקטורת בוסמין דהוו להו לישראל. דיתבטל מותנא מניהו׃

בזוהר פ׳ ויצא (קנ״א ע״א). ר׳ חייא ור׳ חזקיה הוו יתבי תחות אילני דחקל אונו. אידמיך ר׳ חייא חמא ליה לאליהו וכו׳׃

שם פ׳ ויחי (רי״ז ע״א). דיומא חד הוה יתיב רבי יהודה אפתחא דטבריה וחמא תרי גמלי וכו׳. עד דהוה יתיב עבר חד גברא אשגח בהו וכו׳. חלש דעתיה דר׳ יהודה יומא חד אדמוך תחות אילנא וחמא בחלמיה ד׳ נדפין מתתקנן וסליק ר׳ שמעון עלייהו וס״ת עמיה וכו׳. אתא לגביה דר׳ אבא סח ליה וכו׳. א״ל ר׳ אבא ודאי ההוא גברא דחמית אליהו הוה ולא בעא לגלאה רזין בנין דתנדע שבחא דר׳ שמעון וכו׳׃

בפ׳ נשא נסדרה האדרא רבא קדישא קכ״ז ע״ב. תאנא אתמנו חברייא קמיה דר״ש ואשתכחו ר׳ אלעזר בריה, ור׳ אבא, ור׳ יהודה. ור׳ יוסי בר יעקב. ור׳ יצחק, ורבי חזקיה בר רב. ור׳ חייא. ור׳ יוסי. ור׳ ייסא. ידין יהבו לר״ש ואצבעו וקפו לעילא ועאלו בחקלא ביני אילני ויתבו וכו׳. ושם קמ״ד ע״א. תנא עד לא נפקון חברייא מההיא אידרא מיתו ר׳ יוסי בר יעקב ור׳ חזקיה ור׳ ייסא וכו׳. ושם ע״ב. תאנא עשרה עאלו ושבע נפקו והוה חדי ר״ש ור׳ אבא עציב. א״ר שמעון מלה וחמו לאלין תלתא דהוו מייתין להון מלאכי עלאין ומחזיין להו גניזין ואדרין דלעילא וכו׳. אמר ר״ש תוהנא על ההוא חגיר חרצן מאריה דשערי אמאי לא אשתכח בבי אדרא דילן בזמנא דאתגליין מלין אלין קדישין. אדהכי אתא אליהו ותלת קטפורי נהירין באנפוי א״ל ר״ש וכו׳ א״ל חייך רבי וכו׳ ולא יכילנא. דההוא יומא שדרני למעבר נסין לר׳ המנונא סבא וחברוי דאתמסרו בארמונא דמלכא. וארחישנא להו בנסא וכו׳ דמיתו ארבעים וחמשה פרדשכי ואפיקנא לרב המנונא וחברוי ורמינא לון לבקעת אונו ואשתזיבו. וזמיננא קמייהו נהמא ומיא דלא אכלי תלתא יומין. וכל ההוא יומא לא בדילנא מנייהו וכו׳׃

בפ׳ פנחס ר״כ ע״ב וכו׳. א״ר אבא אדכרנא מלה חדא דשמענא מבוצינא קדישא דשמע משמיה דר׳ אליעזר. יומא חד אתא לקמיה חד חכים א״ל. סבא סבא תלת בעיין בעינא למתבע מנך. חד דאתון אמרין דיתבני לכו בי מקדש אחרא. והא לא הוו למיבני אלא תרין במנין וכו׳. ולעולם לית ביה יתיר דהא תרין בתי ישראל קרא לון קרא. וכתיב גדול יהיה כבוד הבית הזה האחרון וגו׳ (חגי ב׳ ט׳). ותו דאתון אמרין דאתון קריבין למלכא עלאה יתיר מכל שאר עמין וכו׳. והא אתון בצערא ובדחקא וכו׳. אנן קריבין למלכא עלאה ואתין רחיקין מניה ועל דא אית לכו צערא ודחקא אבלא וינונא מה דלא אית לן. ותו דאתון לא אכלין נבלה וטרפה בנין דתהוון בריאין וכו׳. אנן אכלינן כל מה דבעינן ואנן תקיפין בחילא בבריאותא וכל שייפין דילן בקיומיהו. ואתון דלא אכלין חלשין כולכון במרעין בישין ובחבורין יתיר מכל שאר עמין וכו׳. זקף עינוי ר׳ אליעזר ואשגח ביה ואתעביר תלא דגרמי. כיון דנח מרוגיה אהדר ריש״ה וכו׳ מילין אלין דשאל ההוא רשע אנא שאלנא יומא חד לאליהו. ואמר דהא במתיבתא דרקיעא

[1] ועיי״ש. וזה הסיפור נשנה בכמה מקומות בשם מעשה דר׳ יהושע בן לוי. או ברייתא דרי״בל. והרחיבו הענין שראה רי״בל חדרי ג״ע והדרי גיהנים, והוא בס׳ הכל בו. ונדפסה בווארשוי תרל״ו עם שאר ליקוטים במדרש אגדת בראשית׃

אתסדרו קמיה דקב״ה. דכד נפקו ישראל ממצרים וכו׳ (ואעתיק תשובה זו להלן). שאלתא אחרא. דודאי אנן קריבין וכו׳. דישראל עבד לון קוב״ה לבא דכל עלמא וכו׳. וישראל מתנהגין גו שאר עמין כגונא דלבא גו שייפין, לבא איהו רכיך וחלש ואיהו קיומא. דכל שייפין לא ידעין מצערא ועקא וינונא כלל אלא לבא דביה קיומא דביה סוכלתנו וכו׳. כל שאר שייפין לא קריבין למלכא. דאיהו חוכמתא וסוכלתנו דשריא במוחא אלא לבא. ושאר שייפין רחיקין מניה וכו׳. כך ישראל וכו׳. שאלתא אחרא דישראל לא אכלי נבלות וטרפות וטנופא ולכלוכא דשקצים ורמשים בשאר עמין. הכי הוא דהא לבא דאיהו רכיך וכו׳ לא נטיל למזוניה אלא ברירו וצחותא דכל דמא. ומזוניה נקי וברירא דכלא. ושאר פסולת אנח לשאר שייפין וכו׳׃

שם רמ״א ע״ב. ר״ש הוה אזיל לטבריה פגע ביה אליהו. א״ל שלמא עליה דמר במאי קא עסיק קוב״ה ברקיעא. א״ל בקרבנות עסיק ואמר מלין חדתין משמך. זכאה אנת ואתינא לאקדמא לך שלם. ומלה חדא בעינא למשאל מינך לאסכמא במתיבתא דרקיעא וכו׳׃

בזוהר חדש (דפוס אמשטרדם שנת תס״א) מדרש הנעלם (כ״ג ע״א). רבי אלעזר בר״ש פגע ביה באליהו בדיוקנא דסבא ועולם זעיר עמיה. והוה מעבר נהרא דמייא רבא לאעברא להך גיסא. אמר ליה סבא סבא ארמי אכתפאי רביא דין ואת באידך גיסא ואעבר לכון מעברא דמייא. אמר ולאו מארי דדרא את ולא תיכול לעברינגא. אמר ליה סבא סבא אי אתפסך בתרי ידי לך וליה ארמי יתכון לאידך גיסא בפלגות מילא. אמר ליה ולעית באורייתא. אמר ליה אין. אמר ליה ולא נקראת תושיה שמתשת כחו של אדם. אמר ליה ולא נקראת אסוותא ושקוייא שני רפאות תהי לשרך וגו׳. אף אנא שתי מאורייתא סניאה כמאן דשתי מאנא דאסוותא ואתישר חילי. אעבריגון. א״ל סבא סבא מאן רביא דין גבך. א״ל אנא מלף ליה באורייתא. א״ל סבא סבא חילי סגיא בעלמא דין ובעלמא דאתי ובניניה דרביא (ח) [דין] לא אשבוק למלאכא דגיהנם למינע בך ואנא עיילנא לך לעלמא דאתי בתקוף חילי דאית לי תמן. א״ל ר׳ מילך סגיאה לעלמא דאתי כחר מן שמשוי דקב״ה דמשמשין קדמוהו. עד דאשגח ביה לא חזייה. אמר ש״מ דאליהו הוה. והוה חדי בעובדוי דעבר ליה וכו׳. (ועיי׳ לעיל צד ל׳ הסיפור מפסי׳ דר״כ)׃

בזוהר חדש פ׳ תבא (מ״ז ע״ב). רשב״י אול וערק למדברא דלוד ואגניז בחד מערתא הוא ור׳ אלעזר בריה. איתרחיש לון ניסא ונפק להו חד חרובא וחד מעיינא דמיא. אכלי מההוא חרוב ושאתן מאינון מיין. הוה אליהו ז״ל אתי לון בכל יומא תרי זמני ואוליף לון. יומא חד הוו חכימיא בבי מדרשא שאלין ואמרין וכו׳. ולא הוו ידעי. קם ר׳ יהודה בר אלעאי ואמר. הבל על נריעותא דבר יוחי. ולית מאן דידע מיניה. ואלו ידעי לית רשו לגלאה ליה. (ועיי׳ לעיל צד ל״ג סגנון הסיפור דמס׳ שבת ל״ג ע״ב). ר׳ יוסי בר יהודה קם יומא חד בצפרא. חמא אינון עופין דאינון הוו טאסן ושפנינא חדא אולא בתרייהו. קם על רגלוי ואמר. שפנינא שפנינא. מהימנא מיומי טופנא דיוקנא דעמא קדישא (דכנ״י אימתיל ליונה). לך יאות ולך נאה זיל ועבד לי שליחותא חדא לבר יוחאי באתר דאיהו תמן. אסתחרא ההיא שפנינא וקמתא קמיה. כתב פיתקא חדא ואמר מה דאמר. וקמת שפנינא ונטלת בפומה ואולת לגביה דר״ש ושויאת ליה בכנפא. אסתכל בההוא פתקא ובכה הוא ור׳ אלעזר בריה. אמר בבינא על פרישותנא מן חברייא ובכינא על מלין אלין דלא אתגליין להו. מה יעברון דרי בתראי אי ישגיחון בהאי. אדהכי אתי אליהו ז״ל וחמי דבכי. אמר בשליחותא אחרא הוינא זמין השתא. ושדרני קוב״ה לשבכא דמעיך. אי רבי אי רבי לא הוה אצטריך השתא לגלאה לצדיקייא מלין אלין. אבל כך אמר קוב״ה וכו׳. אדהכי עבר חד רוחא ואפריש לון. וסליק אליהו גו גלגלא דנורא. ואשתאר ר״ש ובכה ואדמיך אפיתחא דמערתא. אדהכי אתא אליהו ז״ל אמר. קום ר״ש אתער משנתך. זכאה חולקך דקוב״ה בעי ביקרך וכו׳ כתב פתקא לעדן רמשא ושויה בפום שפנינא. ואזלת לגביה דרבי יוסי דהוה בדוכתיה ועינוי מחכאן. כיון דחמא לה אמר. שפנינא שפנינא כמה את מהימנא מכל עופא דשמיא. קרא עלה ואתא אליו היונה לעת ערב והנה עלה זית טרף בפיה. נטל פתקא ועאל לגבי חברייא ואחמי לון. (וחז) [וחוו] לון עובדא תהוהו. בכה ר׳ יהודה ואמר. ווי אע״ג דלא ידעינן ליה מקום שיפול העץ שם יהוא. אתר דבר יוחאי תמן חברייא בהדיה ומתערין מניה ואולפין מניה וכו׳׃[1]

[1] ואוסיף כאן המקומות שהוזכר בהם אליהו ז״ל ואינן בסגנון הסיפורים. בזוהר שיר השירים (שם מ״ט ע״ג עד נ׳ ע״א) דרשות שדרש רשב״י ומה שדרש אליהו על שיר השירים. ושם (נ׳ ע״ד) נדברו יחדו בענין הדרשות. וכמו כן שם (נ״ג ע״ג) ושאל ר״ש שאלתא לאליהו. ואח״כ נתן לו רשות לדרוש. והוא

והנה יעלו אלו הסיפורים לארבעים וארבעה. ועם ל"ט סיפורים הנזכרים לעיל יעלו לשמונים ושלשה חוץ ממה שהוכרתים בהערה: ואומר אלו הסיפורים יתחלקו לד' מינים. מהם

הולך ודורש (עד סוף נ"ד ע"ד). ובסוף אמר לו אליהו. דבי כל אילן מלין איגן רשימין לעילא עד לא תיתי לעלמא מן שמך. והשתא בחדתותא קיימי כולהו כמולקדמין ובחותמא דגושפנקא דמלכא כולהו סתימין: שם במדרש רות (נ"ט ע"ד) ר' יהודה אמר כשהעלה הקב"ה אליהו לרקיע עמד מלאך המות כנגדו. א"ל הקב"ה ע"מ כך בראתי שמים שיעלה אליהו לשם. א"ל מלאך המות רבש"ע עכשו יהיה פתחון פה לבריות. א"ל הקב"ה אין זה כשאר בריות ויכול הוא להעביר אותך מן העולם ואינך יודע כחו. א"ל רבש"ע תן לי רשות וארד אליו א"ל רד. ירד. כיון שראה אותו אליהו הכריחו תחת רגליו ובקש להעבירו מן העולם. ולא נתן לו רשות הקב"ה. מיד כפף אותו תחתיו ועלה לשמים וכו': שם (ס"ו ע"א) ר' נתן שאל ליה לר' יוסי ב"ר חנינא יומא חד. א"ל אליהו הוה ליה ברא או לאו. א"ל מילתא אחרא הוה ביה וכתיב אל תגעו במשיחי ובנביאי אל תרעו. מאי אל תרעו. אל תעשו עצמיכם רעים וחבירים לנביאי וכו' ק"ו מי שהוא מלאך בשמים אתה שואל עליו, ועיי' לעיל צד ה' בהערה. דמלתא אחרא הוה ביה שלא היה יליד אשה: שם בתיקונים לרש"בי (ע"ב ע"ג) במתיבתא דלעילא שבע פורין עילאין דאינון תלת אבהן. ודעיא מהימנא ואהרן ודוד ושלמה ואליהו עמהון: שם (ע"ז ע"ג) ועוד זרקא (בדרוש שמות הנגינה) דא אליהו נחית וכמה משריין עמיה דמלאכין ונשמתין. פתח ואמר בוצינא קדישא הא כמה משריין דמלאכי חבלה נחתין על עאנא אימא לדעייא דזריק אבנא מקירטא קדישא לגבייהו: שם (ע"ח ע"ד) מסופר מה דהוה במתיבתא דרקיעא בגילוי ספר הזהר. ומה שעשה רעיא מחימנא ואמר. קום אליהו דאנת דליג עלמא בארבע טסין לאשתכחא בכל חד וחד מישראל דמקיימין אות ברית מילה וכו' ויקומון עמך בוצינא קדישא ושית חברוי (הנזכרים באידרא רבא) דאתכ[נ]שו בקדמותא בהאי זוהר לחדשא ביה מלין וכו': שם (פ"א ע"ד) פתח ר"ש ואמר עילאין שמעו וכו' אליהו באומאה עלך טול רשו מקו"בה ונחית הכא. דהא קרבא סגיאה אזדמנת לך וכו': שם (פ"ג ע"ב וג') גילוי נסתרות שגילה אליהו לר"ש: שם (פ"ז ע"ד) בפסוק ויעל אברם ממצרים מה שגילה אליהו לר"ש בינו לבינו: ובספר תיקוני הזהר דפוס זאלקווי ת"ק לפ"ק בהקדמה (ג' ע"א) מלאכין מתקבצין במעשה מרכבה דרש"בי. אמר רעיא מהימנא בריך יהא בוצינא קדישא דאמר מלין אלין וכו'. קום אליהו נביאה ליקרא דקוב"ה ושכינתא וכו'. אתו אליהו וכל מארי מתיבתא ואשתכחו קמיה וכו' קום אליהו תקין לבושי מלכא ומטרוניתא וכו' (שם ע"ב): בתקונא קדמאה (י"ז ע"א) תפלת אליהו הנדפסת בסידורי התפלות בנוסח ספרד. פתח אליהו ואמר רבון עלמין דאנת הוא חד ולא בחושבן וכו' רבון העולמים אנת הוא עלת העלות וסבת הסבות וכו': שם תקונא שתיתאה (כ"א ע"א). קם ר"ש פתח ואמר לאליהו. אליהו באומאה עלך במלכות קדישא דאיתי נפילא בגלותא. טול רשותא שלא תזזי מינן וכו': שם בסוף (כ"ג ע"א). אדהכי הא אליהו קא נחית מעילא בכמה חיילין דנשמתין וכו'. פתח אליהו ואמר כד נפיק שבתא ויומין טבין וכו': שם תקונא עשרין ותרין (ס"ד ע"א) אדהכי הא אליהו קא אקדים לתקנא לון מותבייהו פתח ואמר ר' בוצינא קדישא דפומא דילך איהו ממלל דברבן באורייתא וכו': שם תקונא שבע תלתין (ע"ח ע"א) ת"ח יומא חדא שאילנא לאליהו עלה אמאי שוינן במאנא בעפרא. א"ל שמענא במתיבתא דעלה איהו נחש וכו': שם תקונא שתין ושתא. הן האדם היה כאחד ממנו. ואוקמוהו קדמאין כאחד ממלאכי השרת. אדהכי הא אליהו אזדמן לגביה. ואמר רבי כאחד מהם הוה ליה למימר אם על מלאכי השרת הוה אמר וכו': שם תקונא שבעין (קכ"ח ע"ב). אדהכי הא אליהו קא נחית ואמר ר' בוצינא קדישא שמענא לעילא תקונא דילך בשמהן דקוב"ה וכו': שם (קל"ו ע"ב). אדהכי הא אליהו קא נחית וכל מארי מתיבתאן דלעילא ותתא עמיה וקו"בה על כולהו. פתח אליהו ואמר. רבון עלמא יהא רעוא דילך דאימא מלין בארח מישור כדקא יאות וכו': ובתקונא תנינא. תקונא שתיתאה (קמ"ו ע"ב). קם ר"ש אתכנשו חיילין קדישין עלאין ותתאין וכו'. פתח ואמר. אליהו אליהו נחית הכא אנת וחיילין דנשמתהון דצדיקייא דמתיבתא עלאה ותתאה לקשטא לכלה מיד הא נחית אליהו וכו': והנה רשמתי כל אלו הדברים (ואולי נשמטו לי איזה מהם שלא הזכרתים) אף שכולם אינם מעידים רק מהתגלות אליהו לרש"בי שכבר נודע לנו. מ"מ מוכיחין שבאיזה זמן מהזמנים היו המחשבות והרעיונות שקועים בזה הענין והציור שאליהו דורש ומלמד ועושה שליחות בין מתיבתא דלעילא למתיבתא דלתתא: ומה שאחשוב עוד לזה המין הוא ספר אליהו שנדפס בבית המדרש הדר שלישי למהור"א יעלליגעק ז"ל צד ס"ה. רזא גלא ליה מיכאל שרא רבא דישראל לאליהו הנביא במורא דכרמל קץ וזמן שעתיד להיות באחרית הימים וכו'. ושם צד_ס"ח. פעם אחת בא אליהו הנביא ז"ל לבית מדרשו של ר' יוסי. כשבא ר' יוסי מצאו לאליהו ז"ל שהיה עצב. א"ל ר"י מפני מה אתה עצב. א"ל מלפני הקב"ה באתי והוא ומשיח היו מתעסקין בנחמות דישעיה הנביא ובא סמאל שר של רומי והיה מלמד על ישראל חובה וכו': ואשר אני רואה להזכיר עוד באן. הא דהולין (ו' ע"א). ר' יצחק בן יוסף שדריה ר' אבהו

דברים שראו בחלום. והם בכלל דברי חלומות. ומהם דברי פיוטים לחזק הלבבות באמונה ובבטחון וכיוצא בהם. ומהם דברים בדואים שבידו להם אנשים לאיזו תכלית ששמו להם. והם בכלל כותבי פלסתר. ששנו עליהם חכמים בברייתא (סוכה כ"ט ע"א). בשביל ד' דברים מאורות לוקין. על כותבי פלסתר. ועל מעידי עדות שקר וכו'. שהם עונות שמחשיבין מאורי הדעת. ועונשם מדה כנגד מדה שהמאורות לוקין לסימן רע להם. וידוע שבשעת חירום ומהומה צמיחת הכתות וכותבי פלסתר מתרבים. והרבה מסיפורים באלה עדיין בעולם והרבה מהם שנאבדו ונשכחו מן העולם. ועליהם נאמר אם בקשת ליחנק היתלה באילן גדול (פסחים קי"ב ע"א). וכיוצא

לאתויי חמרא מבי כותאה. אשכחיה ההוא סבא א"ל לית כאן שומרי תורה וכו'. ועל דברים אלו עשאום עכו"ם גמורים. וכתבו בתוספות יש מפרשים דכל מקום שהוא מזכיר ההוא סבא הוא אליהו. ואי אפשר לומר כן בפרק במה מדליקין (ל"ד) בעובדא דרשב"י. ובהגהות מה'רץ חיות הביא מפחד יצחק הא דמכות (י"א ע"א) דאמר ההוא סבא מפרקיה דרבא שמיעא לי וכו'. והסבא מזכיר שם פעולתו של אליהו. ומלשונם של התו' משמע שלא באו לסתור הדבר לגמרי. אלא שאי אפשר בכל מקום לומר שהסבא הוא אליהו. אלא היכא שמסתבר שהוא כך. כמו הכא שעשאום עפ"י הסבא כגוים גמורים. והנה זה המאורע היה בא"י. ובשבת (כ"ג ע"ב) גרסינן. דביתהו דרב יוסף הוה מאחרה ומדלקה אמר לה ר"י וכו' סברה לאקדומה אמר לה ההוא סבא תנינא (רש"י שונה אני) ובלבד שלא יקדים ושלא יאחר. וזה היה בבבל. ומראין הדברים כדברי התו' שבאיזה מקומות הוא אליהו הנביא. אבל לא בכל המקומות. ועיי' לעיל צד ח' אות ב':

ועכשיו הפוך. שאם תתלה באילן גדול לייחם לו דברים שלא אמר תיחנק. והסגנון דומה להא דא"ר יוחנן (ב"מ כ"ט ע"ב) מי שהניח לו אביו מעות הרבה ורוצה לאבדן ילבש בכלי פשתן וכו'. עיי' רש"י שם. והמפרשים נדחקו בפי' המאמר. והואיל ואתא לידן אעתיק כל המאמר ואפרשנו. לבאר הזרות אשר בו. עיקרו הוא. ת"ר שבעה דברים צוה ר"ע את ר' יהושע בנו וכו'. חמשה דברים צוה ר"ע את רשב"י כשהיה חבוש בבית האסורין. אמר לו רבי למדני תורה. אמר איני מלמדך. אמר לו אם אין אתה מלמדני אני אומר ליוחי אבא ומוסרך למלכות. אמר לו בני יותר ממה שהעגל רוצה לינק פרה רוצה להניק. אמר לו ומי בסכנה והלא עגל בסכנה. א"ל אם בקשת ליחנק וכו'. וכשאתה מלמד את בנך למדהו בספר מוגה. לא תבשל בקדרה שבישל בה חבירך (וענין אלו הב' מאמרים פירשו בגמרא). מצוה וגוף גדול אוכל פירות ולו שכר (בנדפס כתוב ולא וכבר הגיהו היע"בץ והרש"ש). מצוה וגוף טהור נושא אשה ולו בנים. ולמעט הזרות בזה המאמר כתב המהרש"א. גם שכבר היה חבוש ונמסר למלכות על ד"ת. אפשר דגיזם עליו למסרו במילתא דגרע טפי וכו'. והוא הולך בפירושו ע"ד רש"י עיי"ש. ובעל עיון יעקב כתב. שיוחאי היה קרוב למלכות (ולזה אין לו ראיה אלא מענינו לימד כן) ולפי שהיה רוצה למנעו מלמוד סבר שמותר למסרו. כדאמרינן בחלק (צ"א ע"ב ושם ברייש צ"ב) מונע בר מנקבין ככברה. (וצ"ט ע"א) דהוא בכלל כי דבר ה' בזה. ע"כל. אמנם בכל זאת לא סרה הפליאה הגדולה שהרי ידענו שר"ש מתלמידי ר"ע היה. ואמר ר"ש לתלמידיו שנו מדותי שמדותי תרומות מתרומות מדותיו של ר"ע (גיטין ס"ז ע"א). וכי בבית האסורין נעשה תלמידו אתמהה. והרי כשהוצרכו להלכה באו בעקיפין לשאול את פי ר"ע שלא יבינו השומרים. סיפרו בירושלמי יבמות פי"ב ה"ז ר' יוחנן הסנדלר עבד גרמיה רוכל. יומא [חד] עבר קומי בית חבישה דר' עקיבא והוה מכריז ואמר. מאן בעי מחטין מאן בעי צינורין. חלצה בינו לבינה מהו. אודיק ליה ר"ע מן כוותא. א"ל אית לך כושין אית לך כשר. והאיך יעלה על הדעת שילמד תורה לתלמיד בבית האסורין וכל עצמו לא נתפש אלא לפי שלימד תורה ברבים. ואומר אני שעיקר המשך המאמר הוא כשהיה חבוש בבית האסורין אמר לו אם בקשת ליחנק וכו'. וכל המאמר א"ל רבי למדני תורה הוא הוספה באמצע במאמר מוסגר. והודיעונו תחלת לימודו של ר"ש אצל ר"ע. ר"ש בא אל ר"ע שילמדהו תורה ולפי שיוחי אביו קרוב למלכות רומי היה נמנע ר"ע מללמדו. וא"ל איני מלמדך. ולא אמר לו שום טעם. אבל טעמו היה לפי שהיה טינא בלבו על אביו. והעיז זה הבן כנגדו וא"ל אם אין אתה מלמדני וכו' ומוסרך למלכות. ואיזו עלילה ימצאו בו אין לבקש. הרי נתפש ר"א רבו למינות. וע"ז השיבו ר"ע בנחת רוח. ולא דחפו כבתחלה שאמר לו איני מלמדך. אלא אמר לו בני יותר ממה שהעגל וכו'. והשיב לו ר"ש תשובה נצחת. הפרה שלא תניק אינה בסכנה רק בצער מרוב החלב אבל העגל אם אינו יונק היא בסכנת מיתה מחמת הרעב. אף כך אתה יש לך חששות ודחית אותי ומצטער אתה ע"ז שמוכרח אתה לדעתך לדהותני. אבל העגל היא בסכנת מיתה שלא אגיע לעין החיים זו התורה. וע"ז נענה לו ר"ע ומינה אותו בין תלמידיו. והזכירו כאן שוני הברייתא דבר זה להבין דברי ר"ע שאמר לו אם בקשת ליחנק וכו'. שבא להזהירו שלא יאמר הגיוני רוחו ויתלם בגדולים ויפול ברשת כותבי פלסתר. ושבזה רמז לו ג"כ חטאו במה שהפחידו ותלה דבריו בגדולת אביו שימסרהו למלכות. וכוונו בזה ג"כ שנבואה נזרקה בפי ר"ע שסופו של ר"ש שיהא נמסר למלכות. ועל כיוצא בזה נאמר להבין דברי חכמים וחדותם. ושעינו של ר"ע היתה פקוחה והכיר

בדברים אלו שלטו גם בימי הנביאים, והם מתקוטטים עמהם. ירמיהו הוא אומר, חזון שקר וקסם ואליל ותרמית לבם המה מתנבאים לכם (י״ד י״ד). ואמר הנביא אשר אתו חלום יספר חלום ואשר דברי אתו ידבר דברי אמת מה לתבן את הבר (שם כ״ג כ״ח). ואמר הנני על הנביאים נאם ה׳ הלקחים לשונם וינאמו נאם. הנני על נבאי חלמות שקר וגו׳ (שם שם ל״א ול״ב). ויחזקאל הוא אומר הלוא מחזה שוא חזיתם וגו׳ (י״ג ז׳). וקורא אותם מצודרי נפשות:

אמנם המין הרביעי מאילו הסיפורים הם התגליות לאנשים מפורסמים בחסידותם. מהם שנזכרו בשמם ומהם שנאמר מהם סתם שהיו מהחסידים, והיו עניניהם מפורסמים בעם. ושהיו התגליות כאלו מפורסמים בעם אוכיר מה שסופר ברבה ובתנחומא פ׳ קדושים. א״ר ברכיה מעשה היה בקריתנו ברוח אחד שהיה שרוי על המעיין בא רוח אחר להודוג לו ובקש להוציאו משם. היה שם חסיד אחד ורבי יוסי איש צייתור שמו. נגלה לו אותו הרוח. א״ל רבי הרי כמה שנים אני נתון כאן, ובצדרים ובלילה לא הוקתי בריה. והרוח הזה בא עלי ממקום אחר ומבקש להוציאני מכאן ולהזיק את הבריות. א״ל מה נעשה וכו׳ (עיי׳ בהוצאת מהורש״ב). ואלה החסידים ואנשי מופת מספרים לתומם מה שצפו באמת באמונת רוחם, ובכיוצא בזה אמרו לר׳ יהודה (מגילה כ״ד ע״ב) לענין סומא שפורס על שמע. הרבה צפו לדרוש במרכבה ולא ראו אותה מימיהם. ור״י השיב להם, התם באובנתא דלבא תליא מלתא והא קא מיכוון וידע, והנה בפי׳ אובנתא דלבא נחלקו רש״י ותוספות (בע״ז כ״ח ע״ב) עיי״ש. אולם היוצא מדבריהם הוא שראיית העין בכלל אינה קלוטה מבחוץ אלא תלויה באובנתא דלבא. וכבר אפשר שיראו מקצת בני אדם דברים שאין אחרים רואים אותם לפי חוזק אובנתא דלבא שיש להם ולמי שיכחישם ישיבו לא ראינו אינה ראיה:

ואעתיק כאן דברי בעל חובת הלבבות מה שכתב בשער חשבון הנפש בפנים העשירי שהיא בהשקפת הבורא על נגלהו ונסתרו וכו׳. אמר שם, ובאשר יתמיד על זה יניח הבורא לו מעצבו ויריגע לבו מפחדו ויפתח לו שערי ידיעתו ויגלה לו סודות חכמתו וכו׳, ויהיה במדרגה העליונה ממדרגת החסידים ובמעלה הרמה ממעלות הצדיקים, ויראה מאין ע״ן וישמע מבלי אוזן וידבר בלי לשון, וירגיש בעניינים מבלתי חושים וישער בהם מבלעדי הקשה וכו׳. ושם בפנים השלשים כתב, ואז אחי תתילד בנפשך תולדה מעולה ורמה, תלמד ממנה כל המדות הטובות, ותגיע בה אל כל החמודות, והיא זכות עצם הנפש מקדרות הסכלות, המסירה חשכת הספק אשר בלבך וכו׳, ויתחדש לך כח עליוני נכרי, לא ידעתו בכל אשר הרגלת בו בכחותיך, כמ״ש חכמת אדם תאיר פניו וגו׳, ואז תביר העניינים הגדולים ותראה חמודות העמוקות בזך נפשך ובור לבך וחוזק אמונתך וכו׳, וראיתי למשול לך משל קרוב, יתבאר לך ממנו דמיון קצת מה שוכרתי לך, והוא שתחשוב כאלו אתה במקום, וממעל למקום ההוא צורה כנגד הצד שהוא נכחך, ואין דרך לך לראותה בעיניך ולהשקיף עליה בחוש ראותך, והגיד לך מגיד, כי כאשר תעשה טס מברזל עשת ותלטשהו עד שתסיר קדרותו, ותמשההו זמן ארוך במשיחות רבות ואח״כ תעמידנו נכח פניך, אז יראה לך מן הצורה העליונה מה שנעלם ממך, ותוכל לראותה ולהשתעשע בנעימותה וזוהר יפיה, והצורה העליונה החשובה אשר אין לך דרך לראותה בעיניך היא חכמת הבורא יתעלה ויכולתו, ויופי העולם העליון אשר נעלם ממנו צורתו ותכונתו, והטם העשת היא הנפש האנושית וכו׳ ע״כ. ואלו הדברים מיוסדים בדברי הגאונים אברייתא דחניגה (י״ד ע״ב) שהביא הערוך בערך אבן המנוגעת בענין היכלות רבתי והיכלות זוטרתי וז״ל, ולא שהן עולין למרום אלא בחדרי לבן ראוין וצופין כאדם הרואה וצופה בעיניו דבר ברור, ושומעין ואומרין ומדברין בעין הסוכה ברוה״ק. זה פי׳ רב האי גאון ז״ל, והביאו הכותב בעין יעקב בחגיגה שם ונוסחתו, זה פר״ח, ועוד הביא שם מתשובה לרבינו

ברש״בי שיתלה דבריו ברוה״ק, ולפי שהכיר בטבעו שהוא נוטה אל ההתבודדות ומניעת דרך ארץ כמו שספרו עליו באמת (שבת ל״ג ע״ב) חזו דקא כרבי וזרעי אמר מניחין חיי עולם ועוסקין בחיי שעה וכו׳. לימדו כי טוב תורה עם דרך ארץ ויישוב הארץ מצוה כי לא לתוהו בראה לשבת יצרה. והעסק בעבודת האדמה מגדלת את הגוף, וע״כ אמר לו. מצוה וגוף גדול אוכל פירות ולו שכר. ולא שיתבודד ויסתגף עצמו. ומצוה וגוף טהור נושא אשה ולו בנים. ולא כבן עזאי שהיה נאה דורש ולא היה נאה מקיים. והמדקדק בלשון הברייתא ימצא שהם דברי צוואה ולא ליימוד תורה. מה שצוה את בנו ומה שצוה את רשב״י תלמידו. וכן מה ששנו בברייתא זו. ד׳ דברים צוה רבינו הקדוש את בניו וכו׳, ג׳ דברים צוה ר׳ ישמעאל בר׳ יוסי את רבי וכו׳ ג׳ דברים צוה ר׳ יוסי בר׳ יהודה את רבי וכו׳. כולא חדא ברייתא היא בדברי צוואה. והפסיקוה בגמרא לפרש עניניה:

האי גאון אריכות בענין זה. וזה אשר אני מעתיק מדבריו ז״ל, ובבן מציץ מפנימיו ובחדריו כמי שהוא רואה בעיניו היכלות שבעה וצופה באילו הוא נכנס מהיכל להיכל וכו׳. ועפ״י הדברים האלה נבין מה שקראו חז״ל אספקלריא המאירה ושאינה מאירה. ומה שכללו באמרם באובנתא דלבא:[1]

וכוונתי בזה ג״כ לבאר כאן ענין צפייתם במתיבתא דרקיעא. ואשר יביאני לזה הוא, שבסדר אליהו רבה הוא מדבר הרבה מבית המדרש הגדול של הקב״ה. נאמר בפ״ג (צד י״ד) בפושעיהם של ישראל. שמעלין ושורפין אותן בבית המדרש הגדול ובישיבה גדולה. שם (צד ט״ו) עתיד הקב״ה לישב בבית המדרש שלו וצדיקי עולם יושבין לפניו ונושאין ונותנין במקרא במשנה בהלכות ובאגדות וכו׳. פ״ד (צד י״ט) עתיד הקב״ה בבי״המד הגדול שלו וצדיקי עולם יושבין לפניו הן ונשיהן ובניהן וכו׳. פ״ה (צד כ׳) הקב״ה יושב בבי״המד שלו וצדיקי עולם יושבין לפניו לכל א׳ וא׳ נותנין לו מאור פנים בתורה. פ״ו (צד ל״ב). כשם שיש לו להקב״ה חדר חדרי חדרים בתורתו כך יש להן לת״ח וכו׳. שם (צד ל״ג) זה אחד מאלף אלפי אלפים ורובי רבבות של חדר חדרי חדרים שיש לו להקב״ה בתורתו וכו׳. פי״ג (צד ס״ב) שליש היום אני קורא ושונה וכו׳. ונכפל שם ובכמה פרקים באשר רמזתי במ״ע אות ו׳. שם (צד ס״ח) עתיד הקב״ה לישב בבי״המד הגדול שלו וצדיקי עולם יושבין לפניו ולומר להם בניי אני הוא שנמסרתם למיתה עלי וכו׳. ואוסיף לזה מה שאמרו בבי״ר (פמ״ט ופס״ד). ר׳ ברכיה ורבנן דתמן בשם ר׳ יהודה אין יום ויום שאין הקב״ה מחדש הלכה בב״ד של מעלה. מאי טעמיה שמעו שמוע ברגז קולו והגה מפיו יצא (איוב ל״ז ב׳). ואין הגה אלא תורה שנ׳ והגית בו יומם ולילה. אפי׳ אותן הלכות היה אברהם יודע:

וביאורן של אלו הדברים כך הוא. עפ״י חזיוני כתבי הקודש בית המקדש של מטה הוא מכוון כנגד בית המקדש של מעלה. אמרו במכילתא דשירתא. מכון לשבתך וגו׳. זה אחד מן הדברים של מטה שהיא כנגד של מעלה. שכסא של מטה מכוון כנגד כסא של מעלה. וכן הוא אומר ה׳ בהיכל קדשו ה׳ בשמים כסאו (תהלים י״א ד׳). ואומר בנה בניתי בית זבול לך מכון לשבתך עולמים (מ״א ח׳). ועיי׳ במ״ע שם. ובאמת ענין זה עשיר במקראות רבות. ישמע מהיכלו קולי וגו׳ (תהלים י״ח ז׳). ה׳ בשמים הכין כסאו ומלכותו בכל משלה (שם ק״ג י״ט). ומלאכיו וצבאיו ומשרתיו מקיפין אותו (שם שם כ׳ וכ״א) ברכו ה׳ מלאכיו גבורי כח עשי דברו וגו׳ ברכו ה׳ כל צבאיו משרתיו עשי רצונו. ומשם רחמים ודין יוצא לעולם במ״ש ענן וערפל סביביו צדק ומשפט מכון כסאו אש לפניו תלך ותלהט סביב צריו (שם צ״ז ב׳ וג׳). ומיכיהו ספר חזיונו. ראיתי את ה׳ ישב על כסאו וכל צבא השמים עמד עליו מימינו ומשמאלו וגו׳

---

[1] ובזה הדרך אפשר לומר, כיון שהדברים כיוצא באילו אינן ברורין עכ״פ ואין לדיין אלא מה שעיניו רואות אמר רב יוסף מאן סליק לעילא ואתא ואמר, והשיב לו אביי כיון שהאיר הקב״ה עיניהם ומצאו מקרא אמרו שהסכימו ב״ד שלמעלה על כך. ודאיתי למוה״רץ חיות שכתב. אע״ג דאמרינן פליגי תרי מלאכא ברקיעא וכו׳ ופי׳ בתו׳ דאליהו אמר להו. היינו כאן דנ״מ לענין דינא וכו׳. ובכה״ג שייך אין נביא רשאי לחדש דבר. וכן בהך ג׳ דברים עשו ב״ד שלמטה וכו׳. והנה אין מדעתי להכניס עצמי כאן בענין דלא בשמים היא דדשו בה רבים (ונגעתי בדבר לעיל צד כ״ג). אולם כוונתי לומר שאף ר׳ יוסף לא יכחיש אפשריות שמיעת בת קול מהשמים דהלכה כרחב״ג. אבל על זאת נדון אם משגיחין על זאת או לא. וכן יודה רב יוסף בכל הדברים התלוין בב״ד של מטה שהדברים מסורים בידם. כמו שאמרו בירושלמי דכתובות (פ״א סה״ב) בפחותה מבת ג׳ שנים ויום א׳ אין ביאתה ביאה. א״ר אבין אקרא לאלהים לאל גומר עלי, בת שלש שנים ויום א׳. ונמלכו ב״ד לעברו הבתולין חוזרין. ואם לאו אין הבתולין חוזרין. וכוונתו באמרו חוזרין ואין חוזרין לומר שכשרה היא אם נבעלה לפסול לה או שפסולה. שפסק דין זה תלוי בב״ד. אבל כרת אינה מסורה ביד ב״ד. שאף שאם יודו שחייבי כריתות לוקין מאן לימא לן שלא יכרתו אותו מן השמים. וכן בג׳ דברים עשו ב״ד שלמטה מה שעשו הדברים מסורים בידם ומוסכם הדבר ג״כ בב״ד של מעלה. ואביי השיבו דבהארת העין במציאת ראיה מהמקרא תלוי הדבר. וע״כ נמצא בהגדות שחק״בה אומר פלוני בני כך אומר ופלוני בני כך אומר. שבסברת החכמים הדבר תלוי. אבל במעשה שאירע וכך אירע כהא דפלגש בגבעה שאלו, ומי איכא ספיקא קמי שמיא. אמנם בכל דבר התלוי במדרש או בסברא אין בשמים להכריע. ואמרו בהגדה דב״מ (פ״ו ע״א) קא מיפלגי במתיבתא דרקיעא אם בהרת קדמה לשער לבן וכו׳. ספק הקב״ה אומר טהור וכולהו מתיבתא דרקיעא אמרי טמא. ואמרי מאן נוכח. נוכח רבה בר נחמיני. דאמר רבה בר נחמיני אני יחיד בנגעים אני יחיד באהלות וכו׳. וכוונת האגדה זו מיוסדת אכללא דלא בשמים היא. ובאה להודיעך כחו של רבה בר נחמיני בהלכות נגעים ואהלות:

(מ"א כ"ב) וישעיה ספר, וארא את אדני ישב על כסא רם ונשא ושוליו מלאים את ההיכל שרפים עמדים ממעל לו וגו' (ישעיה ו'), ומשעה שנחרב הבית שלמטה בביזבול עוב הקב"ה ההיכל של מעלה, וא"ר יוחנן (תענית ה') אמקרא בקרבך קדוש ולא אבוא בעיר (הושע י"א). אמר הקב"ה לא אבוא בירושלים של מעלה עד שאבוא לירושלים של מטה. ומי איכא ירושלים למעלה. אין דכתיב ירושלים הבנויה כעיר שחוברה לה יחדו (תהלים קכ"ב ג'). והנה ספו תמו חזיוני הנביאים והמשוררים מעת שנחרב הבית וגלה ישראל מעל אדמתו. אמנם לא חדל ישראל מהיות עם עולם. ואם ניטלה הנבואה מן הנביאים מהחכמים לא ניטלה (ב"ב י"ב ע"א). והם הם יסדו וקיימו את ישראל בבתי כנסיות ובבתי מדרשות. ועל כן חזיוני חז"ל שהקב"ה מצוי בבית הכנסת ובבית המדרש שלו. וא"ר יוחנן משום ר' יוסי בן זמרא מנין שהקב"ה מתפלל שנ' והביאותים אל הר קדשי ושמחתים בבית תפלתי (ישעיה נ"ו ז') תפלתם לא נאמר אלא תפלתי וכו' (ברכות ז' ע"א). ואמרו שם (ח' ע"א) בשם רב חסדא מ"ד אוהב ה' שערי ציון מכל משכנות יעקב (תהלים פ"ז ב') אוהב ה' שערים המצויינים בהלכה (שמשם הוראה יוצאת, ועיי' במהרש"א) יותר מבתי כנסיות ומבתי מדרשות. והיינו דא"ר חייא בר אמי משמיה דעולא מיום שחרב ביה"מק (ובטלה לשכת הגזית) אין לו להקב"ה בעולמו אלא ד' אמות של הלכה. והנה תחת אשר חזו הנביאים, ה' בהיכלו יושב על כסאו ומפקד צבא מלחמה או משבית מלחמות או משכיר חציו מדם וחרבו תאכל בשר, ושולח מלאכיו מיכאל וגבריאל להשבית גוים ולהמית ממלכות. חזו החכמים את ה' בבית המדרש הגדול שלו זקן ויושב בישיבה נותן חכמה מפיו דעת ותבונה, ומשליש עתותיו, שליש היום קורא ושונה, ושליש היום כונן למשפט כסאו, ושליש היום משביע לכל חי רצון, וכל זאת חזו וצפו את חזיוניהם באובנתא דלבא. וכן ראו את אליהו שהוא הסופר בב"ד של מעלה ועושה שליחותו עלי ארץ, והוא מתגלה לזכי נפש וכרי לבב אם בחלום או בהקיץ, והם מרגישים בענינים מבלתי חושים, רואים מאין עין, ושומעים מבלי אוזן, ומדברים בלי לשון, ומכירים את אמתת השנותיהם מבלי הגיון והקשה כי אם ברוח קדשם, ורוח ה' דבר בם ומלתו על לשונם.

אחרי כל החזיונות האלה. גדולות אליהו ופרסומן בעם והבטחתם עליו, ופעולותיו אשר עשה אחרי עלותו לשמים כי הופקד להיות סופר לפני אלהיו לכתוב את ספר הזכרון, גם כי כתב מכתב למלך יהודה. והגלותו לחסידי העם וגדוליהם ללמד אותם ולגלות להם צפונות ונסתרות ממתיבתא דרקיעא. לא יפלא עוד בעינינו כי נגלה לחסידיו וספרו בידו, ללמד אותם דרכי אל ומחשבות אלהים ומשפטיו עלי ארץ, וכמו שאמר יחזקאל הנביא. וארא והנה יד שלוחה אלי והנה בו מגלת ספר, ויפרש אותה לפני והיא כתובה פנים ואחור וכתיב אליה קינים והנה והי (יחזקאל ב' ט' ו') כמו כן ראה אחד מהחסידים את אליהו הנביא וסדר אליהו רבה ווטא בידו, ונדמה לזה האיש בהקיץ מה שיקרה לנו לא מעט בחלום. כי יארע גם לנו שנראה בחלום ספר חדש שלא ידענוהו מקדם ונקרא ונתענג בו ואף אחר שנקיץ ישאר ממנו איזה דבר בזכרוננו. ומה שיארע לנו בחלום הלא אפשר שיארע לבעלי חזיון בהקיץ. ואם ראה יחזקאל מגלת ספר כתובה קינים והגה. אין ספק שהיה סגנון לשון הספר כסגנון שהורגלו בו בימים ההם. וכמו כן אם צפה אחד מהחסידים בחזיונו ספר ביד אליהו ונשאר בזכרונו. הנה יהיה סגנון הספר כסגנון הדרשנים הנאים והמובחרים בזמנו. כאשר הוא באמת סגנון הספר שלפנינו: ואחרי הקדימי כל אלה אשיב אל המאמר המספר ממאורע דרב ענן שהתחלתי בו. ואומר שבכבר אפשר שהיה הספר בעולם קודם רב ענן, אלא שנגמר בבית מדרשו של רב ענן. אולם לעמוד על בריו של דבר צריך שנשים עין על המאמרים שהובאו ממנו בגמרא:

מאמר ה'. תנא דבי אליהו.

כתב הערוך בערך סדר. וז"ל סדר אליהו רבא וסדר אליהו זוטא. פי' משניות חיצוניות הן, ורבה הוי ג' בבי ול' פרקין, וזוטא י"ב פרקי, ודאמרי בגמרא תנא דבי אליהו כולהון בגווייהו: והנני מסדר כאן כולן:

א') **בשבת** (י"ג ע"א). תני דבי אליהו מעשה בתלמיד אחד ששנה הרבה וכו'. פ"א נתארחתי אצלה וכו'. ובתוספות שם העתיקו מסדר אליהו. והנה זה הסיפור לפנינו פט"ו (צד ע"ג) בשינוי קצת מנוסחת התו' (ומה שכתבו דקתני אמר לה נראה שהוא שבוש וצ"ל אמרתי לה). יהובא בילקוט פ' מצורע ר' תקס"ט ובסגנון אחר ממה שלפנינו ומשובש קצת. ובכל אלה

המקומות אליהו בעצמו הוא המספר. ובאד"ר בתחלתו הובא אותו הסיפור בלשון נסתר, נזדמן לה אליהו ז"ל אמר לה וכו', ואינו אליהו המספר. ועכ"פ למדנו מנמרא זו. שהביאו ברייתא שבה אליהו מספר בעצמו מאורע שאירע לו בסגנון תני דבי אליהו:

ב') **פסחים** (צ"ד ע"א). ת"ש דתנא דבי אליהו ר' נתן אומר כל היישוב כולו תחת כוכב אחר יושב. תדע שהרי אדם נותן עיניו בכוכב אחד הולך למזרח עומד כנגדו לארבע רוחות העולם עומד כנגדו וכו'. ולפנינו בפ"ב (צד ט') אמרו חכמים וכו'. אמרתי להם תחת כוכב אחד כל באי העולם יושבין וכו'. רבותי יעמדו שנים בא"י וישימו להם כוכב א' וכו' וילכו ויעמדו בכרך גדול של רומי וכו'. ודברי חכמים שלפנינו הם שם בברייתא אח"כ. ת"ר ענלה בצפון וכו' באריכות. והנה מר' נתן ידענו שהיה רגיל בגילוי אליהו. ויהיה לפ"ז פי' דתנא דבי אליהו ששנה כך אחד מבית אליהו. והיינו ר' נתן. ועכ"פ ברייתא זו בסגנון אחר ממה שהיא לפנינו:

ג') **שם** (ק"ב ע"א). תנא דבי אליהו אעפ"י שאמר ר"ע עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות אבל עושה הוא דבר מועט בתוך ביתו. — מאי ניהו אר"פ בסא דהרסנא. — כדתנן ר' יהודה אומר הוי עז כנמר וקל כנשר וכו'. ופ' רשב"ם הוי עז כנמר התחזק במצות יותר משהיבולת בידך. ולפנינו בפב"ו (צד קל"ג) ד"א אם קראת לשבת עונג וגו' אעפ"י שאמר ר"ע עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות יטול אדם בשר ואל ירבה יין וכו'. והא דהוי עז כנמר וכו' מיתי לפנינו פכ"א (צד קט"ז) לענין אחר. וא"כ הברייתא בגמרא היא לגמרי בשינוי ממה שלפנינו. ורואה אני להעיר שלא להלכה אמרה אלא את בנו צוה כך. כדאיתא התם בפסחים:

ד') **מגילה** (כ"ח ע"ב). תנא דבי אליהו כל השונה הלכות מובטח לו שהוא בן העוה"ב שנ' הליכות עולם לו (חבקוק ג') אל תקרי הליכות אלא הלכות. ואיתא לה נמי סוף מס' נדה. ושם איתא השונה בכל יום (ובתו' שם דאית דלא גרסי לה התם כלל). ולפנינו בסדר אליהו זוטא פ"ב (צד קע"ג) ואומר הליכות עולם לו מיכן אמרו כל השונה הלכות מובטח לו שהוא בן העוה"ב. ומשמע שמאמר קדום הוא. ובסוף הסדר רבה בפט"ו אשרי מי ששם את עצמו בשור לעול וכו' שנה הלכות הרי הוא בן העוה"ב שנ' רוח ה' דבר בי וגו'. ועיי' באליהו רבה פ"ב (צד ח') שאפשר שכך היה שם ונקטע. ובפ"ה (צ"ד ל"א) משבח נמי למי ששונה הלכות:

ה') **קידושין** (פ' ע"ב). במשנה לא יתייחד אדם עם שתי נשים וכו' (רש"י. מפני שדעתן קלה ושתיהן נוחות להתפתות ולא תירא זו מחבירתה. שאף היא תעשה במותה). ובגמרא. מאי טעמא. תנא דבי אליהו היאיל ונשים דעתן קלות עליהן (רש"י מ"ט לא יתייחד עם ב' נשים באשה שמתייחדת עם ב' אנשים). ודבר זה לא נמצא לפנינו בפירוש אבל איתאמרא מכללא פכ"ג (צד קכ"ב) שהאשה משלמת נפשה על סעודת שעה ועוברת עבירה ואומרת אין בכך כלום. שנ' ערונו כתנור נכמרו. ואומר נשים בציון עינו. וכי מה ענין זה לזה. אלא ללמדך שכל זמן שהרעב בעולם אשה משלמת עצמה ועוברת עבירה ואומרת אין בכך כלום. ויהיה ענין נשים דעתן קלות בענין שאמר רשב"י לבריה (בשבת ל"ג ע"ב). כי תקיף גזירתא א"ל לבריה. נשים דעתן קלה עליהן דילמא מצערי לה ומגליא לן. ומשנה זו מייתי לפנינו פי"ח (צד ק"א) ולא תני עלה מידי:

ו') **עבודה זרה** (ה' ע"ב). משלחי רגל השור והחמור. תנא דבי אליהו לעולם ישים אדם עצמו על דברי תורה כשור לעול וכחמור למשאוי. והוא נמשך על מאמר הקודם. א"ר יוחנן משום ר' בנאה מ"ד אשריכם זורעי על כל מים משלחי רגל השור והחמור. אשריהם ישראל. בזמן שעוסקין בתורה ובגמילות חסדים יצרם מסור בידם ואין הם מסורים ביד יצרם. שנ' אשריכם זורעי על כל מים. ואין זריעה אלא צדקה שנ' זרעו לכם לצדקה וקצרו לפי חסד. ואין מים אלא תורה שנ' הוי כל צמא לכו למים. ובב"ק (י"ז ע"א) אמר ר' יוחנן משום רשב"י כל העוסק בתורה ובג"ח זוכה לנחלת שני שבטים שנ' אשריכם זורעי וגו' ואין זריעה וכו' ואין מים וכו' זוכה לכילה כיוסף וכו' ווזכה לנחלת ישששכר וכו'. ולפנינו בפ"ב (צד ח'). אשרי אדם ששם עצמו כשור לעול וכחמור למשוי. ויושב ויהגה בד"ת כל יום תמיד. מיד רו"הק שורה עליו ותורתו בתוך מעיו. אשריכם זורעי על כל מים ואין מים אלא דברי תורה וכו'. על כל מים כיצד. קורא אדם תורה נביאים וכו'. מיד רוה"ק שורה וכו'. אשרי אדם שמשחק עצמו בד"ת ויושב וחורש בהן כבהמה החורשת בשדה וכו'. ובאליהו זוטא פ"א (צד קמ"ז). משום דבי אליהו הנביא אמרו לעולם יהא אדם כשור לעול וכחמור למשאוי. כבהמה שהיא חורשת בבקעה כך יהא אדם עוסק בד"ת שנ' אשריכם זורעי וגו'. אשריהם ישראל בזמן שעוסקין בתורה ובג"ח יצרן מסור בידן ולא הם ביד יצרן. אין זריעה וכו'. ואין מים וכו' כיון שקרא אדם תורה וכו' מיד

רוה"ק שורה עליו וכו'. ובפט"ו (צד קצ"ח) המתחיל אמר אבא אליהו וכו'. אשרי מי ששם את עצמו כשור לעול וכחמור למשוי וכפרה חורשת בשדה שנאמר אשריכם זורעי על כל מים וכו'. ואח"כ בנוסחא אחרת אשרי מי ששם את עצמו כשור לעול וכו'. ובכת"י פארמא (בהערה שם ה' וי"ו). אמר אליהו ז"ל לעולם יהא אדם כשור לעול וכו'. כמו שהוא בפ"א. כמו שרמזתי ע"ז בהערה. ודעת לנבון נקל שהם הוספה לסדר אליהו זוטא וכמו שאדבר עוד על זאת. וכבר אפשר שאילו ההוספות נסדרו עפ"י סדר אליהו רבה והגמרא. וע"כ נתוסף בהן הא דיצרן מסור בידן וכו' שהוא מר' יוחנן משום ר' בנאה. ובפ"ב קטוע מלת שנאמר. וצ"ל שנ' אשריכם כמו שהיא בפט"ו (וזה הרבה במדרשים שמביאים מקרא לראיה ומשמיטין מלת שנאמר). והדרוש כשור לעול וכחמור למשוי הוא נסמך על משלחי רגל השור והחמור. ואהא מקרא מייתי בגמרא תנא דבי אליהו וכו'. (אלא שנשמטה הנקודה שם בדפוס) והא דאמר ר' בנאה אין זריעה וכו' יצרן מסור בידן וכו' (שהועתק בזוטא פ"א) לאו מן משלחי רגל השור והחמור יליף לה וכמו שנדחקו שם רש"י והתוספות. אלא דברי ר' בנאה הם לפרש מלת אשריכם. שמאושרים הם שיצרם מסור בידם. וע"כפ הברייתא דתד"א בגמרא מקוטעת קצת:

ז שם (ט' ע"א). תנא דבי אליהו ששת אלפים שנה הוי העולם. ב' אלפים תוהו. ב' אלפים תורה. ב' אלפים ימות המשיח. בעוונותינו שרבו יצאו מהן מה שיצאו. וברייתא זו היא ג"כ בסנהדרין (צ"ז ע"א). ודוגמתה שם לרב קטינא (שגגלה לו מלאך). א"ר קטינא שית אלפי שני הוו עלמא וחד חרוב שנ' ונשגב ה' לבדו ביום ההוא. ואמרו שם. תניא כוותיה דר' קטינא כשם שהשביעית משמטת אחת לו' שנים כך העולם משמט אלף שנים לשבעת אלפים שנה שנ' ונשגב ה' לבדו ביום ההוא. ואומר מזמור שיר ליום השבת. יום שכולו שבת. ואומר כי אלף שנים בעיניך כיום אתמול כי יעבור. ובתר הכי מייתי להא דתנא בי אליהו. ואח"כ מייתי התם דא"ל אליהו לר"י אחוה דר' סלא חסידא אין העולם פחות מפ"ה יובלות וביובל האחרון בן דוד בא (דהיינו ד' אלפים ור"נ שנה). ולפ"ז איתנייא ברייתא דתדב"א קודם כלות ד' אלף ור"נ שנה. אלא שאלו הר"נ שנה הם כבר בכלל ימות המשיח. ובע"ז נרסינן בתר ברייתא דתדב"א. א"ר פפא אי טעי תנא ולא ידע פרטיה כמה הוי וכו'. ופרש"י דתני ובעוונותינו יצאו מהן מה שיצאו ורוצה למנות וכו'. ומפורש הענין בתשובת הגאונים (הוצאת מקיצי נרדמים) סי' מ"ה לר' משה בן מר יצחק המערבי. שכך דרך התנא השונה את החיצונה להוסיף בחשבונו הזמן שעומד בה ולפרש מה שיצאו עי"ש. והנה לפנינו ברייתא זו בפ"ב (צד ו'). וברש ימים יוצרו ולו אחד בהם. זה יום שביעי לעולם. לפי שהע"הז הווה ששת אלפים שנה. ב' אלפים תוהו. ב' אלפים תורה ב' אלפים ימות המשיח. בעוונינו שרבו נכנם עלינו שעבוד בתוך ב' אלפים של ימות המשיח. ויצאו מהן יותר משבע מאות שנה שנ' עשה ה' אשר זמם (כלו' וסיפא דקרא אשר צוה מימי קדם) וכשם שאנחנו עושים שנה א' שמטה לשבע שנים כך עתיד הקב"ה לעשות שמטה לעולם יום אחד שהוא אלף שנים שנ' כי אלף שנים בעיניך וגו'. ואומר והיה יום אחד הוא יודע לה' וגו' זה יום שביעי לעולם. והיה לעת ערב יהיה אור. זה העו"הב שנ' והיה מדי חדש בחדשו וגו'. ואומר מזמור שיר ליום השבת. לעולם שכולו שבת. והנה נכללו בברייתא שלפנינו ברייתא דתניא כוותיה דר' קטינא. מה שאינו בתדב"א דגמרא. ומקרא ונשגב ה' לבדו דברייתא דגמרא לא נזכר בברייתא שלפנינו. וכן לא נזכרו המקראות שלפנינו בברייתא דגמרא. וזו ראיה שלא הועתקו זו מזו. ומה ששנה כאן ויצאו מהן יותר מז' מאות שנה. הוא לפי שדרך השונים לזכור הזמן שעומדים בו מה שיצאו. ועכ"פ השונה האחרון שסדרה היה בזה הזמן שסימן:

ח סנהדרין (צ"ב ע"א). תנא דבי אליהו צדיקים שעתיד הקב"ה להחיותן אינן חוזרין לעפרן. שנ' והיה הנשאר בציון והנותר בירושלים קדוש יאמר לו כל הכתוב לחיים בירושלים. מה קדוש לעולם קיים אף הם לעולם קיימין. ואם תאמר אותן שנים שעתיד הקב"ה להחדש בהן את עולמו שנ' ונשגב ה' לבדו ביום ההוא מה הן עושין. הקב"ה עושה להם כנפים כנשרים ושטין על פני המים. שנ' על כן לא נירא בהמיר ארץ במוט הרים בלב ימים. ושמא תאמר יש להם צער. ת"ל וקוי ה' יחליפו כח יעלו אבר כנשרים ירוצו ולא ייגעו ילכו ולא ייעפו (עי"ש ברש"י). ולמדנו מכאן דחד חרוב יהיה אחר תחיית המתים. ועוד למדנו דחד חרוב יהיה שישוב העולם להיות מים במים. והנה לפנינו בסוף סדר אליהו רבה. וכל העומדין לימות המשיח הולכין לארץ ישראל שוב אינן חוזרין לעפרן לעולם שנ' והיה הנשאר בציון וגו'. לאנה הולכין. בשעה שהקב"ה מקבל פני צדיקין לעתיד לבא באין לפניו בכנים לפני האב ובעבדים לפני אדוניהם ובתלמידים לפני רבם שנ' ונסתם גי הרי וגו'. ובפ"ז (צד פ"ו) שמעוני אחיי ועמי מי שיש לו עינים יראה וכו'. וידע הרוח ונשמה שברא הקב"ה מסוף העולם ועד סופו כשהן

חוזרין שוב אינן חוזרין אלא ישראל בלבד. באהבה שהוא אוהב אותן וכו' ומושיבן בין ברכיו וכו' ומביאן לחיי העו"הב שנ' כי כאשר השמים החדשים וגו'. ובפכ"ב (צד ק"כ). פעם אחד הייתי עובר ממקום למקום ומצאתי זקן אחד. אמר לי רבי וכי יש או"ה לימות המשיח. אמרתי לו וכו'. יכול אתה לומר הואיל ובאין לימות המשיח והן באין לעו"הב וכו'. והלא דברים ק"ו מה אם הפסח וכו' כל ערל לא יאכל בו עו"הב שהוא קדשי קדשים עאכ"כ. ומבואר שהעולם הבא הוא העולם החדש שיהיו חיים בו שלא בצער ושלא ביצ"הר כמו שהוא בארוכה צד י"ד וצד ט"ו וצד י"ט וכו'. והנה אין הבדל בין הברייתא שבגמרא ובין מה שלפנינו אלא בסגנון הלשון וסידור הדברים:

ט במס' תמיד (ל"ב ע"א). תנא דבי אליהו גיהנם למעלה מן הרקיע. וי"א לאחורי הרי חשך (ופי' ר"ג מנהר דינור דכתיב הנה סערת ה' וגו'. וי"א וכו' כדכתיב כי הנה החשך יכסה ארץ וגו'. וכ"ה בפי' הרא"ש. ובענין נהר דינור שהוא נשפך על ראש רשעים עיי' חגיגה י"ג ע"ב). מאמר זה לא איתאמר בפירוש לפנינו אבל מכללא איתאמר. בפ"ג (צד י"ד) פושעיהן של ישראל וכו' שמעלין ושורפין אותן בבי"המד הגדול ובישיבה גדולה שנ' ובליעל בקוץ מונד וגו'. ואומר שרוף ישרפו בשבת. ושם (צד ט"ו) עתיד הקב"ה לישב בבי"המד שלו וכו' ואח"כ מביאין את הרשעים ודנין אותן וכו'. ושם פ"ה (צד כ"ו) מטות מוצעות לצדיקים בתוך האש וכו' עיי"ש. ובפל"א חשב ששה דברים שנבראו קודם תורה גיהנם וכו'. ומכללא שהוא למעלה מהרקיע כמו בי"המק דחשיב שם. ובמשל שקודם לזה. וצר חדר בפ"ע ועלייה בפ"ע ובית הכסא בפ"ע. וב"הכ היינו גיהנם. ועיי' בפ"א דמיון העוונות עם הזבלים. ובראש הספר יהב כל המחצב על ב' קצוות כרובים וגיהנים. ובפל"א מדמה פני הצדיקים לע"ל בשיטה הראשונה שמתחלת כפי המבואר שם בב' אלפים רכבות כרובים:[1]

והנה אלו התשע ברייתות. ג' מהן בכלל הלכות שהן א'. ג'. ה'. והשאר שש הן בכלל הגדות. וממוצא הדברים נשביל ונדע שמה שאמר בעל הערוך פי' משניות חצוניות הן אין כוונתו שעניינהן בוללות הלכה. אלא שהן ברייתות. והן בוללות אם הלכה או הגדה. דהגדות נמי משנה קרי להו. ושנינו בפסיקתא רבתי פי' כ"א (ק"ב ע"ב) א"ר אבודימי דמן חיפא שניתי במשנתי ב"ב אלף של מה"ש ירדו עם הקב"ה על הר סיני וכו'. שמשנה בארמית היא מתניתא. וכן בתמורה (ט"ו ע"א) זו משנת ר' נתן שאינה אלא מדרש הגדה. וכיוצא בהן. ובתנחומא פ' נח כך שנו רבותינו הרואה קשת בענן מברך בא"י אמ"ה זוכר הברית ונאמן בבריתו וקיים במאמרו. הוי מן המשנה. ואינה משנה אלא קצתה של ברכה זו היא מתניתא לר"י בנו של ר"י בן ברוקא וקצתה היא לסתמא דגמרא ור"פ אמר הילכך נימרינהו לתרוייהו. דמתניתא היינו משנה. ומשנה דר"י הנשיא היא משנתינו. ובארמית מתניתן. וקורין למשנה (ר"ל שאינה משנת ר"י הנשיא. בין שכוללת הלכה או הגדה) חיצונה. שהיא בארמית ברייתא. או משניות חיצונות. היינו ברייתות. ומלת ברייתא היא לשון קטועה. ור"ל מתניתא ברייתא. וסדר אליהו רבה וזוטא הוא ברייתא. כמו פרקי דר' אליעזר שנקראו ברייתא דר' אליעזר:[2]

ואוסיף כאן מה שהובא לפנינו בסדר אליהו זוטא בשם משום דבי אליהו הנביא אמרו. ובלי ספק שהם הוספה:

א ריש פרק א'. משום דבי אליהו הנביא אמרו לעולם יהא אדם ערום ביראה וכו'. ועיקרו של המאמר הוא בסדר אליהו רבה פי"ג (צד ט"ו) ובפי"ח (צד ק"ד) ומשם הועתק. ונכפל בפרק האחרון שהוא פט"ו המתחיל אמר אבא אליהו זכור לטוב. ובבת"י פארמא הוא בפי"ב ומתחיל אמר אליהו ז"ל לעולם יהא אדם וכו'. וכן המאמר שלאחריו הצדיק אבד וגו'.

---

[1] במדרש הנעלם ריש פ' וירא צ"ז ע"א. א"ר עקיבא יעקב אבינו הוא כסא הכבוד וכן תנא דבי אליהו יעקב אבינו הוא כסא בפני עצמו דכתיב וזכרתי את בריתי יעקב. ברית כרת הקב"ה ליעקב יותר מכל אבותיו דעביד ליה כסא הכבוד בר מן קדמאה. ר' אלעזר הוה יתיב והוה לעי באורייתא אתא לגביה ר' עקיבא א"ל במאי קא עסיק מר א"ל בהאי קרא דכתיב וכסא כבוד ינחילם. מהו כסא כבוד ינחילם זה יעקב אבינו דעביד ליה כרסי יקר בלחודוי וכו'. ולפנינו לא מצאתי לו דוגמא: [2] עיי' מוהרי"טל צונץ בספרו על הדרשות פרק ט"ז (צד רפ"ו) בהערה ו'. ונעות היא ביד החכם המנוח הזה ז"ל מה שחשב בספרו (צד צ"ג) שעיקרו של סדר אליהו רבה וזוטא היה סדר הלכות אלא שבאו בו גם דברי אגדה. שהרי מה שהובא בגמרא בשם תדב"א רובן הגדות. והנה לדעתו סדר אליהו רבה לחוד ותנא דבי אליהו לחוד. ונדבר עוד ע"ז להלן במאמר ט' בע"ה:

הוא מאותו העתק. וכן הוא לאחריו בכת"י הנ"ל. והוא נכפל ג"כ בפט"ו בשינוים. ועיקרו בס' אליהו רבה בפ"כ (צד ק"כ וכו') ובפכ"ה (צד קכ"ח):

ב) **שם** משום דבי אליהו הנביא אמרו לעולם יהא אדם כשור לעול וכו'. וכבר דברתי על זה בסי' ו' במה שהעתקתי מהגמרא במס' ע"ז מאמר תרכ"א. והמאמר שלאחריו פ"א הייתי עובר ממקום למקום וכו' הוא ג"כ מאותו העתק. ובכת"י הנ"ל סיפור זה הוא ג"כ בפי"כ. ומתחיל בו אמר אליהו ז"ל פעם אחת וכו'. ועיקרו הוא בפי"ח (צד צ"ה):

ג) **שם** (צד קס"ט וכו' עד סוף). משום דבי אליהו הנביא אמרו גדולה צדקה וכו'. וכ"ה בכת"י הנ"ל ובו מתחיל שם הזוטא כמו שהודעתי בהקדמה לזוטא. ורמזתי בס' י"א שבילקוט בטעות משום אדם אחד אמרו. שהוא בלי ספק משום אבא אליהו אמרו. והיה בר"ת משום א"א אמרו. ויראה שזה המאמר עיקרו בסדר אליהו זוטא. ואולי שהסדר התחיל באמת כך. ואח"כ נתוספו בו המלות. משום ד"א אמרו. או משום א"א אמרו. שהרי בכת"י הנ"ל הוא מוסיף ג"כ הכי בריש פ"ב (קע"א) אמר אליהו פעם אחת וכו'. וכן בפ"ג (צד קע"ח) אמר אליהו הכל ברא וכו'. וכן הסיפור שלפנינו פי"ד (צד קצ"ח) מתחיל אמר אליהו ז"ל פ"א הייתי מהלך וכו'. ועיי' בהערה שם סי' א' שאף בתנחומא הובא כך:

ד) **פט"ו** (צד קצ"ו) אמר אבא אליהו זכור לטוב וזכור לברכה מעיר אני עלי וכו'. ובכת"י הנ"ל אמר אליהו ז"ל מעיד אני וכ"ה בילקוט כמו שהזכרתי בהערה הנ"ל. ועיקרו הוא בסדר אליהו רבה בפ"ה (צד כ"ו) ופי"ח (צד צ"א). ובכלל אומר שכל הפרק הט"ו שלפנינו אינו אל הוספה. שהמאמר אמר אלהי ישראל וגו' אמר דוד וכו' עיקרו בסדר א"ר פ"ב צד ח'. והסיפור פ"א היו רבותינו יושבין וכו' עיקרו בפי"ח (צד צ"ו). אלא שנ"ל שאף שם אינו אלא הוספה. לפי שאין אליהו המספר בסגנון זה הספר. כמו שהזכרתי. והמאמר האחרון א"ר יוסי פ"א וכו'. חזותו מוכיח עליו שאינו אלא הוספה וכבר הזכרתי כל זה שם באותו ענין. ולא באתי כאן אלא להראות שנעשו קיבוצים מסדר אליהו רבה וזוטא. וסימנו אלו האסופות. אם משום דבי אליהו ז"ל אמרו. או אמר אליהו ז"ל. או אמר אבא אליהו. והילקוט בליקוטיו כתב תנא דבי אליהו כסגנון שבגמרא. אלא שלפעמים הביא המאמרים סתם ולא גילה את מקורן. ורשמו עליהן בגליון תד"א:

וכשנסתכל בסגנון אלו הברייתות שהובאו בגמרא בשם תנא דבי אליהו ובמה שהובא מעניני בסדר אליהו נכיר שלא הועתקו זו מזו. ברייתות שבגמרא לא נקבצו מסדר אליהו. ובסדר אליהו לא הועתקו מהגמרא. ואף באליהו זוטא במאמר משום דבי אליהו אמרו גדולה צדקה וכו'. אם לא נאמר שהמלות משום ד"א אמרו נתוספו. נמצא מאמר שלא נזכר באליהו רבה. וע"כ הדברים מוכיחין שהיו להם קבוצי ברייתות מזמן התנאים שנתיחסו לתלמידי אליהו. כלו' לאותן חסידים שנתגלה להם:

וביאור דבר זה הוא. ידענו שהיתה להם משנת חסידים. שהרי כשהשיב ריב"ל (בירושלמי תרומות פ"ח מ"י שהבאתי לעיל צד ל"ו) ולא משנה עשיתי. אמר לו וזו משנת החסידים. ובספרי עקב פי' מ"ח אמרו. וכתוב במגלת חסידים אם תעזבני יום יומים אעזבך. ובירושלמי סוף ברכות. א"ר שמעון בן לקיש במגלת חסידים מצאו כתוב יום תעזבני יומים אעזבך. לשנים שיצאו א' מטבריא וא' מצפורין ופגעו זה בזה בחדא משכנא. לא הספיקו לפרוש זה מזה עד שהלך זה מיל וזה מיל. נמצאו רחוקין זה מזה שני מילין. ואשה שהיתה יושבת וממתנת לאיש. כל זמן שהיתה בדעתו (להנשא לה) [שתנשא לו] היתה יושבת וממתנת לו. כיון שהפליג דעתו ממנה היא (היתה) הולכת ונשאת לאחר.[1] ומהמאמר הקצר הזה נוכל להביר סגנון המגילה הזו. (האין סגנון זה כסגנון המאמר שלפנינו (פי"ח צד צ"ב). לאחר שמחתך מות מה יתרון לכל שמחתך). ומתשובת אליהו לריב"ל וזו משנת החסידים. נוכל להכיר טיב משנתן. על כן לבי אומר לי שהרבה ברייתות ומאמרים מוסריים הם פליטי ספרי החסידים המגילה והמשנה. ואפשר שהיתה משנת החסידים בעין תוספתא למשנת חכמים (ועיי' עוד להלן). ומספרים כאלה של חסידים שזכו לגילוי אליהו נסדרו הסדרים שלפנינו:

והנני לסדר כאן ברייתות שהוקבעו בבית המדרש שנאמר עליהן תנו רבנן. כלו' שאינן ברייתות של יחידים. ולא נאמר עליהן תנא דבי אליהו והם לפנינו בסדרים אלו:

[1] והועתק במדרש שמואל פ"א ומובא ברשב"ם פ' עקב ועיי"ש ברש"י. ורשב"ל באר המאמר והרחיבו ע"י משליו:

בשבת (פ"ח ע"ב) ת"ר הנעלבים ואינן עולבין וכו'. ונכפלה בניטין (ל"ו ע"ב). ולא הובאה שם רק מרוב חביבותה. שאינה נקשרת עם מה שלפניה כי אם ע"י המלה עלובה במאמר עלובה כלה וכו'. וברייתא זו היא לפנינו בפט"ז (צד ע"ח). איברא שברייתא זו היא ג"כ בדרך ארץ רבה פ"ב. וכבר היתה מסבתא זו סדורה קודם סדור הש"ס והיתה בימי התנאים. כדמוכח במס' ברכות (כ"ב ע"א) שאמרו תלמידיו לרבי יהודה. שנה לנו פרק אחד בהלכות דרך ארץ. אבל גם למסכתא זו באה ההלכה ממשנת חסידים. שהרי הלכה זו היא מדרך החסידות ולא מדרך הארץ:[1]

בפסחים (מ"ט ע"א). ת"ר לעולם ימכור אדם כל מה שיש לו וישא בת ת"ח שאם מת או גולה וכו'. ת"ר לעולם ימכור אדם כל מה שיש לו וישא בת ת"ח וישיא בתו לת"ח משל לענבי הגפן וכו'. וכל זה היא לפנינו בפ"ה (צד ל'). וחץ יטעם שכך חוצבה כמו שהיא לפנינו והובאה לבית המדרש כמו שהיא בגמרא:

בפסחים שם. ת"ר כל ת"ח המרבה סעודתו בכל מקום וכו'. והיא לפנינו בפי"ב (צד ס"א). וסגנון הברייתא היא ג"כ בעושה שותפות עם הגוי בפ"ז (צד מ"ו) ובאוכל עם הגוי בפ"ח (צד מ"ח). ואף בזו נכרת מחצבתה שהיא כמו שלפנינו. והובאה לבית המדרש לשנותה לרבנן כמו שהיא בגמרא:

סוכה (נ"ב ע"א). ת"ר ואת הצפוני ארחיק מעליכם זה יצה"ר וכו'. והיא לפנינו בפ"ד (צד כ'). ואף בזו הדברים נכרים שעיקרן לפנינו והובאו לבית המדרש כמו שהיא בגמרא:

ראש השנה (י"ח ע"א). ת"ר משפחה אחת היתה בירושלים שהיו מתיה מתים בני י"ח שנה באו והודיעו את ריב"ז וכו' לכו ועסקו בתורה וחיו. הלכו ועסקו בתורה וחיו וכו'. וזה הסיפור הוא לפנינו פ"י (צד נ"ג) מעשה בשתי משפחות של כהנים שבאו לפני ריב"ז וכו' ראו כמה דמיו ותנו צדקה וכו'. והנה הם בשני סיפורים שונים שלא ידעו זה מזה:

מגילה (י"ד ע"א). ת"ר מ"ח נביאים וז' נביאות נתנבאו להם לישראל ולא פחתו ולא הותירו על מה שכתוב בתורה וכו'. ברייתא זו קצתה לפנינו פט"ז (צד פ"ב) וקצתה בסדר עולם רבה פכ"א. ועפ"י שניהם הובאה לבי"המד:

קידושין (פ"ב ע"א). ת"ר כל שעסקיו עם הנשים סורו רע בגון הצורפים וכו'. והנה לפנינו פי"ח (צד ק"א) שנו חכמים במשנה וכו' ואף זו הלכה רווחת בישראל כל שעסקו עם הנשים לא יתייחד עם הנשים בגון הסרדין והסרקות וכו'. והיא בעין תוספתא אל המשנה. ושנויה באמת כך בתוספתא שלנו. ולבית המדרש הובאה ברייתא זו בסגנון אחר. ומה שמחזקני בדבר הוא מה ששנו בקידושין (פ' ע"ב) במשנה לא יתייחד אדם עם שתי נשים וכו'. ואמרי עלה בגמרא. מ"ט. תנא דבי אליהו הואיל ונשים דעתן קלות עליהן (וכבר הבאתיה לעיל) שכל הסגנון מורה שהיא תוספתא. והיה קוראין משנת דר"י הנשיא משנת חכמים. כמו למה נתנה משנה לחכמים (צד ק"א). וכן שנו חכמים (צד ט"ו) ובהרבה מקומות. וכן אם אמצאך בתוך משנת חכמים (צד קע"ב). ומשנת חסידים היא כמתנגדת למשנת חכמים. שהיא מוספת ומחמרת עליה. ואמרינן במס' שבת (קכ"א ע"ב). תני תנא קמיה דרבא בר רב הונא ההורג נחשים ועקרבים בשבת אין רוח חסידים נוחה הימנו. א"ל ואותן חסידים אין רוח חכמים נוחה מהם. וכלו' שחוזר אחריהם להרוג אותן. אבל ברצו אחריו נהרגין בשבת משום פיקוח נפש. כדמוכח התם. ומיתי התם בריייתא שסגנונה מוכח עליה שהיא ממשנת חסידים וז"ל. ת"ר נזדמנו לו נחשים ועקרבים בשבת. הרגן בידוע שנזדמנו לו להרגן. לא הרגן בידוע שנזדמנו להרגו ונעשה לו נס מן השמים. והנה זה שלא הרגן לפי שלא רצו אחריו עפ"י מדת חסידות. בידוע שנעשה לו נס מן השמים אף שנזדמנו להרגו:

בבא קמא (צ"ז ע"ב). תנו רבנן איזהו מטבע של ירושלים וכו' ואיזהו מטבע של אברהם אבינו זקן וזקינה מצד אחד בחור ובתולה מצד אחר (ועיי"ש ברש"י ותו'). והוא לפנינו פ"ה (צד כ"א). ומה הן סלעים שיצאו לו זקן וזקנה וכו'. ופירושא דמילתא כדאיתא התם שאברהם הזקין והלבין והשחיר וחזר לילדותו ושרה הזקינה והשחירה וחזרה לילדותה (דלא כרש"י):

בבא בתרא (צ' ע"ב). ת"ר איצרי פירות ומלוי ברבית וכו'. והיא לפנינו פט"ז (צד ע"ז). ואיתא לה נמי במס' ד"א רבה. אלא דהתם תנא נמי ומנדילי השקל. ומוכח דמהכא הובאה

[1] וכבר אפשר דבגיטין דגרסי הנעלבין וכו' היא ממס' ד"א. ובשבת שהגי' העתיקה היא עלובין ואינן עולבין אלא שהגיהו אותה עפ"י רש"י הנעלבין. היא מסדר אליהו. שנוסחתו היא ומי שהן עלובין ואינן עולבין. ומלות מי שהן נשמטו:

לבי"המד ולא מד"א רבה. והה"א ברייתא איתנייא נמי בא"י. דגרסינן עלה בגמרא אוצרי פירות כנון מאן, א"ר יוחנן כגון שבתי אצר פירות. אלא שבגמרא איתא אוצרי באל"ף, ואפשר שכתבו המעתיקים כך לפי שהובאו בגמרא שם ברייתות אחרות דתני בהן אוצרין באל"ף, ובדקדוקי סופרים הביא שמצא הנוסחא עצר בע"ן:

שם (קמ"ז ע"א). ת"ר ג' דברים צוה אחיתופל את בניו. אל תהיו במחלוקת, ואל תמרדו במלכות בית דוד. וי"ט של עצרת ברור זרעו חטים. וכתב הרשב"ם, ג' דברים וכו' הכי הוה קים להו. והנה לפנינו (צד קנ"ז), וילך ויצו אל ביתו, מה ציוה. אמר להן אל תהיו במחלוקת לעולם. ד"א אל תמרדו במלכות בית דוד. והנה לפי נוסחת הגמרא פי' אל תהיו במחלוקת שיהיו בניו בשלום ולא תהיה ביניהם מחלוקת, ובזה לא נכלל שלא ימרדו במלכות בית דוד. אבל לפי נוסחתנו אל תהיו במחלוקת לעולם, היינו שלא יתערבו במחלוקת. א"כ כבר נכלל בזה שלא ימרדו במלכות בית דוד. ע"כ נראה דההוא דבר אחר. היא הוספה עפ"י הגמרא. ועכ"פ מקור הברייתא אינו מסדר אליהו. ומקור ברייתא זו נעלם ולא הועתקו זו מזו:

סנהדרין (מ"ג ע"ב). ת"ר נא אין נא וכו'. אמר לפניו רבש"ע מי חטא. א"ל וכי דילטור אני לך הפל גורלות וכו'. וכעין זו לפנינו (צד ק"ב) בסנגון אחר, ולא הועתקו זו מזו:

שם (ק"ט ע"א). ת"ר אנשי סדום אין להם חלק לעוה"ב שנ' ואנשי סדום וגו' רעים בעי"ה וחטאים בעי"הב וכו' א"ר יהודה רעים בנופן וחטאים בממונן וכו'. לה' זו ברכת השם. מאד שמתכוונים וחוטאים. במתניתא תנא רעים בממונם וחטאים בנופן, לה' זו ברכת השם. מאד זו שפיכות דמים. ובתוספתא דסנהדרין פי"ג רעים וחטאים בעי"ה. לה' מאד בעי"הב. ד"א רעים איש אל חבירו. וחטאים בגילוי עריות. לה' בעבודה זרה. מאד בשפיכות דמים. ולפנינו פל"א (צד קנ"ח) ד"א רעים בגוף. חטאים בגילוי עריות. לה' בחילול השם. מאד שהיו מתכוונין וחוטאים, והנה אם בגוף היינו בממונם ובגילוי עריות היינו בנופן וחילול השם היינו ברכת השם. יהיה הדרוש כמתניתא. חוץ מדרוש מאד שהוא כר' יהודה. ועכ"פ לא הועתקו זה מזה:

שבועות (ל"ט ע"א). ברייתא דתנו רבנן הכוללת דרשת המקרא (זכריה ה' ד') הוצאתיה נאם ה' וגו' בעין שהיא לפנינו (צד קל"ב), אולם המעיין בה ימצא שלא הועתקו זו מזו:

יבמות (ס"ב ע"ב). ת"ר האוהב את אשתו כגופו והמכבדה וכו' האוהב את שכניו וכו', ומייתי לה נמי בסנהדרין (ע"ו ע"ב), והוא ג"כ בד"א רבה פ"ב כנוסחת הגמרא. ולפנינו הי"א פט"ו (צד ע"ח) בנוסחא אחרת. וכבר כתבתי בהערה ל"ז שהנוסחא שלפנינו היא העתיקה: ורואה אני כאן להעיר בענין מעלת נושא בת אחותו שממדת הפרסים היתה לישא הקרובות במשפחה, וכל הנדו דברים הם מילי דחסידות:

סנהדרין (כ"ט ע"א). ת"ר והוא לא איב לו יעידנו וכו'. והיא לפנינו פכ"ט (צד קמ"ז). ואולי עיקרה לפנינו והובאה לבי"המד. והא דלהלן לפנינו ושפטו העדה לפסול את השונאים וכו' עד גמירא. נראה שהיא הוספה עפ"י הספרי ועי' במ"ע:

והנני מסדר כאן ברייתות ומאמרי התנאים שלא הוקבעו להיות שונין בבי"המד ולא איתנייא בשם תנו רבנן:

ברכות (י"ט ע"א). תנא דבי ר' ישמעאל אם ראית ת"ח שעבר עבירה בלילה אל תהרהר אחריו ביום שמא עשה תשובה וכו', וע"כ לאו בסתם עבירה דהיינו זנות קאמר, שהרי אמרי עלה וה"מ בדברים שבנופו אבל בממונא עד דמהדר למריה, והוא לפנינו פ"ג (צד ט"ז) מיכן אמרו אם ראיתה ת"ח שעשה עבירה ביום אל תהרהר עליו למחר שמא עשה תשובה בלילה. ופי' מיכן אמרו, מזכותו של דוד ומעלותיו, ובתיקוני זוהר תקונא ה' ח"ב איתא כמה דאוקמה מארי מתניתין אם ראיתה ת"ח שחטא ביום אל תהרהר אחריו בלילה דודאי עשה תשובה. ונראה שכך היתה למחברו הנוסחא בגמרא, וכבר רמז ע"ז בעל דקדוקי סופרים, ועכ"פ הוא מאמר קדום לסדר אליהו:

שם (ה' ע"ב). א"ר יוחנן נגעים ובנים אינן יסורין של אהבה. ונגעים לא, והתניא כל מי שיש בו אחד מארבעה מראות נגעים הללו אינן אלא מוכח כפרה וכו'. והיא לפנינו פ"ה (צד כ"ה), ואם ראיתה אחד מישראל שיש עליו אחד מארבע מיני נגעים מוכח כפרה לישראל בכל מקומות מושבותיהן, ואם ראית אחד מישראל שיש עליו מכה אחת מכל המכות האמורות, שעיר המשתלח לישראל בכל מקומות מושבותיהן, מפני שאחד מישראל שקול כנגד כל או"ה וכו', וזה מסכים עם מה שאמרו בברכות שם, מוכח כפרה הוה יסורין של אהבה לא הוו, אבל מה שאמרו ואב"א הא לן והא להו, ואב"א הא בצינעא הא בפרהסיא, אינן מסכימים עם המאמר

שלפנינו, ועכ"פ לא לוקחו אלו המאמרים מהגמרא ואדרבה הם חולקין על הגמרא, דלא בכפרה דידיה איתאמר אלא בכפרת ישראל בכל מקומות מושבותיהן:

שם (ז' ע"א). וא"ר יוחנן משום ר' יוסי ג' דברים בקש משה וכו' הודיעני נא את דרכיך, אמר לפניו רב"שע מ"מ יש צדיק וטוב לו צדיק ורע לו וכו', והוא לפנינו בסדר אליהו זוטא (צד קפ"ג), וכל הפרקים ה' ו' וז' שם בתשובת שאלה וז':

שם (ז' ע"ב). וא"ר יוחנן משום רשב"י גדולה שימושה יותר מלמודה שנ' פה אלישע בן שפט אשר יצק מים על ידי אליהו, למד לא נאמר אלא יצק, מלמד שגדולה שימושה יותר מלימודה, ולפנינו היא פ"ה (צד כ"ג) וילמדהו לא נאמר אלא וישרתהו מיכן אמרו גדולה שימושה יותר מלימודה, והוא א"כ מאמר קדום, והלימוד הוא בדרך יותר פשוט מהא דגמרא:

שם (ל"א ע"א). וכן תנא מרי בר בריה דרב הונא בריה דר' ירמיה בר אבא אל יפטר אדם מחבירו אלא מתוך דבר הלכה שמתוך כך זוכריהו (עיי' עירובין ס"ד ע"א), והיא לפנינו פ"ה (שם) מיכן אמרו אל יפטר וכו' כדי שיאמר זכור איש פלוני לטוב שזו הלכה קבע בידו, והנה המאמר בלי ספק קטוע רישא כמו שכתבתי במ"ע, או שהוא מסורס עי"ש, ועכ"פ היא ברייתא קדומה ולא הועתקה מהגמרא:

שם (ס"ג ע"ב). א"ר שמואל בר נחמני מ"ד אם נבלת בהתנשא ואם זמות יד לפה, כל המנבל עצמו על דברי תורה סופו להתנשא, ואם זמם יד לפה, ועי"ש בפירש"י, ולמד פירושו מגמרא נדה (כ"ז ע"א) אר"פ אפי' כי הא מילתא לימא אינש ולא נשתוק קמיה רביה וכו', ובאד"רנ פי"א דרשו בן עזאי להמקרא הזה, אם מנבל אדם עצמו על ד"ת ואוכל תמרים [ו]חרובים ולובש בגדים צואים ויושב ומשמר על פתח של חכמים, כל עובר ושב אומר שמא שוטה הוא זה, לסוף אתה מוצא כל התורה כולה עמו, והנה בעיקר הדרוש אם נבלת עצמך על ד"ת לסוף תתנשא, לזה מסכימים שניהם, ולא חידש רשב"נ דבר שלא אמרו בן עזאי, אלא מדרב פפא בנדה נשמע פירושו של רש"י, וכן מהמשך הענין ממה שדרשו קודם לזה כי מיץ אפים וגו' בתלמיד שרבו כועס עליו וכו', נשמע שכוונת רשב"נ כל המנבל עצמו וכו', כמו שפירש"י ששואל לרבו כל ספקותיו ואעפ"י שיש בהם שחבירו מלעיגים עליו, מעתה איכה דרש רשב"נ בלשון שאינו מובן, שכבר יש לפרש דבריו כדברי בן עזאי, אלא על כרחנו נאמר שרשב"נ דרש זה המקרא על כוונה שהיתה ידועה להם למסדרי התלמוד, ע"כ לא הוכרחו לפרט את דבריו, ומהיכן היה ענין זה ידוע להם למסדרי התלמוד, ע"ז נשיב שכבר נתפרסם להם כוונת המקרא ע"פ סדר אליהו רבה, שלפנינו פי"ג (צד ס"ד) אמר, ישאל אדם את הפסוק ואעפ"י שהבל משתקין עליו, ואת ההלכה אעפ"י שהבל משתקין עליו, יכנים אדם עצמו לנופה של תורה אעפ"י שאינו בקי בהלכה כלום, שנ' אם נבלת בהתנשא, אם נבלת בה תתנשא:

עירובין (נ"ד ע"ב). תנא דבי רב ענן מ"ד רוכבי אתונות צחורות וגו', רוכבי אתונות, אלו ת"ח שמהלכין מעיר לעיר וממדינה למדינה ללמוד תורה, צחורות, שעושין אותה כצדרים, יושבי על מדין, שדנין דין אמת לאמתו, והולכי, אלו בעלי מקרא, על דרך, אלו בעלי משנה, שחו, אלו בעלי תלמוד שכל שיחתן דברי תורה; וכמדומני שלא נמצא עוד בתלמוד תנא דבי רב ענן, והנה אלו המקראות מידרשי לפנינו פ"י (צד נ"ג), כעין זה בסנהדרין אחר, וע"כ לבי אומר לי שכל הדרוש הוא בעין דבר אחר אל הדרוש שלפנינו, ולפי שסדר אליהו היה נודע לבעלי התלמוד מבית מדרשו של ר' ענן, לכך אמרו תנא דבי רב ענן, ואולי היה הדרוש לפניהם בסדר אליהו (נחסר לפנינו), וקרי לסדר אליהו תנא דבי רב ענן:

פסחים (פ"ז ע"ב). א"ר אושעיא מ"ד צדקת פרזונו בישראל, צדקה עשה הקב"ה בישראל שפזרן לבין האומות, והיינו דא"ל ההיא מינא לר' חנינא אנן מעלינן מינייכו וכו', א"ל רצונך ישפל לך תלמיד א', נטפל ליה ר' אושעיא וכו', והוא לפנינו פ"י (צד נ"ד), חסד גדול עשה הקב"ה שפיזר את ישראל וכו', מעשה בהגמון א' ור"י נשיאה שהיו אוכלין ושותין וכו' א"ל איתו הגמון לר"י הנשיא אנו רחמנים יותר מכם וכו', וכל חך יטעם שעיקר הסיפור הוא כמו שלפנינו, שאין זו שאלת מין אבל היא שאלת הגמון, ומי היה התלמיד לא הוזכר לפנינו, ואולי היה ר' אושעיא, ומא"י לבבל נשתנה הסיפור, ועכ"פ לא הועתקו זה מזה, התלמוד לא ידע מהסיפור שבסדר אליהו ובעל סדר אליהו לא ידע מהתלמוד:

שם (נ"ד ע"א), תניא שבעה דברים נבראו קודם שנברא העולם וכו', וברייתא זו שנויה בכמה מקומות ובשינוי זו מזו, ולפנינו פל"א (צד ק"ם) איתא ששה דברים נבראו קודם וכו' והארכתי בזה במ"ע אות ל"ג:

חגיגה (י"ג ע"ב בסוף). תניא א"ר שמעון החסיד אלו תתק"עד דורות שקומטו להיבראות קודם שנברא העולם עמד הקב"ה ושתלן בכל דור ודור והן הן עזי פנים שבדור. ונוסחת רש"י עמד הקב"ה וטרדן. והובאה ברייתא זו לענין המאמר שקודם לזה בענין נהר דינור. להיכן שפיך. אמר רב זוטרא בר טוביה אמר רב על ראש רשעים בגיהנם וכו'. ורב אחא בר יעקב אמר על אשר קומטו. שני' אשר קומטו ולא עת נהר יוצק יסודם (רש"י על אשר קומטו. על תתקע"ד דורות שהעביר מן העולם קודם מתן תורה ולא בראן כדקתני לקמן ונתנן בגיהנם וכו'. ואח"כ פי' קודם שנברא העולם נגזר עליהם להבראות להיות קודם מ"ת לקיים מה שנ' דבר צוה לאלף דור ראויה היתה תורה להינתן לסוף אלף דור וכשראה שאין העולם מתקיים בלא תורה עמד וטרדן וכו'. ועיי"ש בתו' בענין הנוסחאות עמד וטרדן. או עמד ושתלן.[1] ובזבחים (קט"ו ע"א) אמר ר' אליעזר המודעי על התורה. שהשיב בלעם למלכי העולם כשחרדו בשעת מתן תורה. א"ל המדה טובה יש לו בבית גנזיו שהיתה גנוזה אצלו תתקע"ד דורות קודם שנברא העולם וביקש ליתנה לבניו וכו'. וכ"ה בשבת (פ"ח ע"ב) לר' יהושע בן לוי. ועיי"ש ברש"י שמחבר קדימת התורה לעולם אלפים שנה או תתק"עד דורות והעברת הדורות מן העולם לענין אחד. וענין קדימת התורה תתקע"ד דורות הוא לר"א בריה"ג באדר"נ פל"א. ולפנינו הדברים בפ"ב (צד ט') ופ"ו (צד ל"ג) ופי"ג (צד ס"א) ופכ"ו (צד ק"ל). ושבאלו הדורות ישב הקב"ה ודרש וחקר וצרף ובחן כל דברי תורה. והעביר הקב"ה כל דבריו לפנינו בשביל זרעו של אברהם וכו'. ועיי"ש צד ט' במ"ע אות י"ט:

והנני מחבר לזה כאן כל מאמרי ר"ש הסידא שהם לפנינו:

ברכות (ג' ע"ב) וסנהדרין (ט"ו ע"א). ודוד מי היה ידע פלגא דלילא אימת וכו'. דא"ר אחא בר ביזנא אר"ש חסידא בינור היה תלוי למעלה ממטתו של דוד וכיון שהגיע חצות לילה בא רוח צפונית ונושבת בו ומנגן מאליו וכו'. והיא לפנינו פי"ח (צד צ"ו) וכי דוד היה יודע לכוון חצות לילה אלא אמרו בינור היה תלוי וכו'. ובירושלמי ריש ברכות הוא לר' לוי והוא בכמה מקומות כמו שרמזתי במ"ע שם אות מ"ו:

סוכה (נ"ב ע"ב). ויראני ה' ארבעה חרשים. מאן נינהו ארבעה חרשים. א"ר חנא בר ביזנא אר"ש חסידא משיח בן דוד ומשיח בן יוסף ואליהו וכהן צדק וכו' בהדי חנא באגדתא למה לי וכו'. והיא לפנינו פי"ח (צד צ"ו):

בבא קמא (ק"ג ע"ב) אמר רב ביבי בר גידל א"ר שמעון חסידא גזל עכו"ם אסור. ולפנינו פט"ו (צד ע"ה) הא למדת שגזל הגוי גזל. וע"ע צד ק"מ והגזל לגוי לסוף שהוא גזול לישראל:

כריתות (ו' ע"ב). א"ר חנא בר בזנא א"ר שמעון חסידא כל תענית שאין בה מפושעי ישראל אינה תענית שהרי חלבנה ריחה רע ומנאה הכתוב עם סממני הקטורת. וכעין זו לפנינו פי"ג (צד ס"ב): (עד כאן):

מועד קטן (ט"ז ע"א וב'). שוב פ"א גזר רבי שלא ישנו לתלמידים בשוק. מאי דרש. חמוקי ירכיך כמו חלאים. מה ירך בסתר אף ד"ת בסתר וכו'. ור' חייא האי חמוקי ירכיך מאי עביד לה. מוקי לה בצדקה ובג"ח. והוא לפנינו פי"ז (צד פ"ד). והמעיין ימצא שלא הועתקו זה מזה. ושיטת סדר אליהו היא בכמה מקומות שיהא אדם ירא שמים בסתר:

יומא (ל"ד ע"ב). בענין אבן שתיה. תנא שממנה הושתת העולם. תנן כמ"ד מציון נברא העולם. והיא שטת חכמים שם דפליני אדר' אליעזר ור' יהושע. והוא לפנינו פ"ה (צד כ"א) בסגנון אחר:

יומא (פ"ו ע"א). היכי דמי חילול השם וכו'. אביי אמר כדתניא ואהבת את ה' אלהיך שיהא שם שמים מתאהב על ידך. שיהא קורא ושונה ומשמש ת"ח ויהיה משאו ומתנו באמונה ודיבורו בנחת עם הבריות. מה הבריות אומרות עליו. אשרי אביו שלמדו תורה וכו'. פלוני שלמדו תורה ראו כמה נאים דרכיו כמה מתוקנים מעשיו וכו'. אבל מי שקורא ושונה ומשמש ת"ח ואין משאו ומתנו באמונה וכו' מה הבריות אומרות עליו וכו' ראו כמה מקולקלין מעשיו וכמה מבוערין דרכיו וכו'. ובריית זו לפנינו פכ"ח (צד ק"מ) בשיגוי סגנון קצת. ותפס אביי

[1] וכתבו בתו' שם. ושני הלשונות בירושלמי שוה. אך הלשון משונה. ולכך לא הש למתני איכא דאמרו לה בהאי לישנא כיון שאינו משנה לה רק חדא תיבה. ונעלמה ממני כוונת דבריהם. גם נראה דגרסי בגמרא עמד הקב"ה וטרדן איכא דאמרי ושתלן. ובכת"י ראבינאוויץ ז"ל מצאתי. וטרדן איכא דאמרי ששתלן. ועיי' יומא (ל"ח ע"ב) עמד ושתלן בכל דור ודור. ובתלמוד ירושלמי לא מצאתי מזה מאומה:

במדה זו. ואמרו עליו בברכות (י"ז ע"א). מרגלא בפומיה דאביי. לעולם יהא אדם ערום ביראה מענה רך משיב חמה ומרבה שלום עם אחיו ועם קרוביו ועם כל אדם ואפילו עם נכרי בשוק. כדי שיהא אהוב למעלה ונחמד למטה ויהא מקובל על הבריות. ואלו הדברים שאינן בסגנון לשונו הבבלי הם לפנינו בפי"ג (צד ס"ג) ובפי"ח (צד ק"ד) ובריש אליהו זוטא. ומובאים הם בשם ד"א זוטא. ועפ"י שנים עדים יקום דבר שידע אביי את הסדר אליהו שלפנינו. ושהובאו דברי הסדר אליהו בגמרא בסגנון תניא:

תענית (י"א ע"א). תניא אידך. בזמן שהצבור שרוי בצער אל יאמר אדם אלך לביתי ואוכל ואשתה ושלום עליך נפשי. ואם עשה כן עליו הכתוב אומר והנה ששון ושמחה וגו' עד כאן מדת בינונים אבל במדת רשעים מה כתיב אתיו אקחה יין וגו'. אלא יצער אדם עם הצבור שכן מצינו במשה רבינו וכו' וכי לא היה לו למשה כר אחת או כסת אחת לישב עליה וכו'. והיא לפנינו בפכ"ה (סוף צד קכ"ו ותחלת קכ"ח). וקצת בפ"כ (צד קי"ב) ונכפל בריש אליהו זוטא. ובפרק האחרון (צד קצ"ח). ואם שקצת הדברים הם ג"כ במכילתא בפ"א מס' דעמלק. הדברים נכרים שברייתא שבגמרא מקורה היא בסדר אליהו שלפנינו:

מגילה (י"ד ע"א). והיא יושבת תחת תומר א"ר שמעון בן אבישלום משום ייחוד. והיא לפנינו בשינוי ענין בפ"ט (צד נ') ועיי' במ"ע אות ח' וט':

כתובות (ק"ד ע"א). סיפרו מיתתו של רבי ואמרו. בשעת פטירתו של רבי זקף עשר אצבעותיו כלפי מעלה אמר רבש"ע גלוי וידוע לפניך שיגעתי בעשר אצבעותי בתורה ולא נהניתי אפי' באצבע קטנה וכו'. והוא מסופר לפנינו פ"ט (צד קל"ג). ותוכן של דברי רבי מפורשין בפכ"ו (צד קל"ג. ופי' לא חבלתי. שלא אמר העו"ה מלא תוהו ובוהו). והעומר על הדברים ימצא שעיכר הדברים כמו שהם לפנינו. ומא"י לכבל אבדו הדברים בבוריין ונשתכשו:

שם (ק"ה ע"ב). דתניא ואיש בא מבעל שלשה וגו'. וכי אלישע אוכל ביכורים הוה. אלא לומר לך כל המביא דורון לת"ח באילו מקריב ביכורים. והוא לפנינו בסדר אליהו זוטא פ"ב (צד קע"ג) כל הנזקק לחכמים ולתלמידיהם מעלה עליו הכתוב כאילו הקריב ביכורים וכו'. והדברים שם בעיקרם ושעמם. והאי תנא דתני להאי תניא שינה הדברים וקיטע בהם. וכבר עמדו על הדבר בתוספות שם:

סוטה (י"א ע"ב). דרש ר' עוירא. ולנוסחא אחרת דרש ר' עקיבא. בשכר נשים צדקניות שהיו באותו הדור נגאלו ישראל ממצרים וכו'. ומספר שם האיך היו מחזקות את לב בעליהן ומחזיקות בידיהן ומעוררות את חיבתן ונזקקות להם. וכיון שהגיע זמן לידתן הולכות ויולדות בשדה תחת התפוח להסתיר הדבר בפני המצריים. והקב"ה שולח משמי מרום מי שמנקר ומשפר אותן כחיה זו שמשפרת את הולד שנ' ומולדותיך וגו' לא כרת שרך וכמים לא רחצת וגו'. ומלקט להן שני ענולין א' של שמן וא' של דבש שנאמר ויניקהו דבש מסלע ושמן וגו'. וכיון שמכירין בהן מצרים באין להורגן ונעשה להן נס ונבלעין בקרקע וכו' וכשנגלה הקב"ה על הים הם הכירוהו תחלה וכו'. ובאדר"נ פל"ג מייתי הא קרא לענין יניקה בהעברת הים אמקרא נצבו כמו נד נוזלים. ואמרו שם. והיו הנודות מושכין שמן ודבש לתוך פיהן של תינוקות והן יונקין מהם שנ' ויניקהו דבש מסלע וגו'. ובפדר"א פמ"ב בשם ר' שילא כל הילדים שהשליכו ליאור לא מתו אלא היאור הפליט אותם והשליך אותם למדבר מצרים והיה הקב"ה מביא סלע בפי כל א' וא' וסלע מצרו. והסלע שהיה בפיו היה מניק אותו דבש. והסלע שבצדיהן היה מניק אותן שמן כחיה שהיא מניקה את בנה שנ' ויניקהו וגו'. ויראה שעיקר כל אלו האגדות הוא באגדה שלפנינו דעדיפא מכולהו. והיא בפ"ו (צד מ"ג) באותה שעה אמר הקב"ה וכו'. ועכ"פ לא נשתמש בעל האגדה שלפנינו באלו האגדות הנזכרות ולא ידע מהן:

בבא מציעא (פ"ו ע"ב). אר"י אמר רב כל מה שעשה אברהם למ"ה בעצמו עשה הקב"ה לבניו בעצמו וכו'. ופליגא דר"ח ב"ר חנינא דאמר רחב"ח ובן תנא דבי ר' ישמעאל בשכר שלשה זכו לשלשה. בשכר חמאה וחלב זכו למן. בשכר והוא עומד עליהם זכו לעמוד הענן. בשכר יוקח נא מעט מים זכו לבארה של מרים. ובסגנון אחר הוא במכילתא בפתיחתא דבשלח (כ"ה) ועיי"ש במ"ע אות מ"ד במה שרמזתי שם. ולפנינו היא בפי"ב (צד נ"ט ום') והיא נוטה מכולם ולא הועתקו זו מזו. ועיי' במ"ע אות י' שרמזתי על מכילתא דרשב"י ואולי היתה שם בולא כמו שהיא לפנינו:

בבא בתרא (י' ע"א). וזו שאלה שאל טורנוסרופוס הרשע את ר"ע אם אלהיכם אוהב עניים הוא מ"מ אינו מפרנסן וכו'. א"ל ר"ע אמשול לך משל למלך ב"ו שכעס על בנו וחבשו

וכו' והלך אדם אחד והאכילו והשקהו בששמע המלך לא דורון משגר לו וכו'. ולפנינו באלידו זוטא פ"ה (צד קפ"א) המשל הזה בסגנון אחר קצת. אמנם אין להכריע מי קודם למי. וכבר גליתי דעתי שאלו השאלות היו ספר בפני עצמו וממנו הובאו בגמרא. ועל כן שאלת ההקדם היא, איזו ספר נכתב תחלה:

שם (ט"ו ע"ב). מיתבי שבעה נביאים נתנבאו לאו"ה ואלו הן בלעם ואביו ואיוב אליפז התימני ובלדד השוחי וצופר הנעמתי ואליהוא בן ברכאל הבוזי. ולימעמיך אליהו בן ברכאל הבוזי. אלו הנביאים שנתנבאו לאו"ה עד שלא נתנה התורה לישראל וכו'. והם שבעה נביאים, ולפנינו בפ"ו (צד ל"ח) תני נמי. אתם אומרים שבעה נביאים עמדו לאו"ה וכו'. אמנם בפ"ח (צד קמ"ב) מונה שם ב' פעמים. שם נתנבא ד' מאות שנה על כל או"ה ולא קיבלו ממנו. מיכן ואילך אליפז התימני ובלדד השוחי וצופר הנעמתי ואליהוא בן ברכאל הבוזי ואיוב מארץ עוץ, בלעם בן בעור האחרון שבכולם. ונכפל באליהו זוטא פ"א (צד קצ"ב) אלא שחסר שם בן נח שם. אמנם נביואתו של שם ד' מאות שנה בפ"ב (צד ק"ד) ובפכ"ד (צד קכ"ו). והנה שיטת סדר אליהו לא כסדר עולם ולא כהגמרא:

סנהדרין (ל"ט ע"ב). אמר אפרים מקשאה תלמידו של ר"מ משום ר"מ עובדיה גר אדומי היה. והיינו דאמרי אינשי מיניה וביה אבא ניזל ביה נרגא. ויך את מואב וגו' אמר ר' יוחנן משום רשב"י היינו דאמרי אינשי מיניה וביה אבא ניזל ביה נרגא. כי אתא ר' דימי אמר (כלו' בשם ר' יוחנן אמר רשב"י) ירך מתוכה מסרחת. והנה אעפ"י שלשונם של ר"מ ורשב"י לא היתה ארמית. ביון שלקחו מתלא דאינשי שמשו בלשונם. והנה המשל הראשון נמצא בב"ר פ"ה בז"ה. ביון שנגברא הברזל התחילו האילנות מרתתין אמר להן מה לכם מרתתין. עץ מכם אל יכנס בי ואין אחד מכם ניזוק, והנה סגנון הלשון נוטה משאר לשון המדרש שם, ומיכה שהוא לקוח מאיזה ספר מעשיות ומשלים שהיה להם. ואפשר שהתלמוד הוא הוא שהשתמש בלישנא דאמרי אינשי. ולא ר"מ ורשב"י. ולפנינו נמצאו אלו המשלים בפכ"ט (צד קמ"G) תדע לך שבן, שאין האילן נעקר אלא בבן מינו. אין הבשר מבאיש אלא מתוכו. ועכ"פ לא הועתקו מהגמרא:

שם (ס"ו ע"ב). כתנאי ר"ע אומר צפרדע אחת היתה וכו' א"ל ר"א בן עזריה עקיבא מה לך אצל הגדה וכו'. והיא לפנינו פ"ז (צד מ"א) בהוספת ענין ובסגנון ניכר שלא הועתקו זו מזו. גם הנוסחא לפנינו א"ל ר' לעזר המודעי:

שם (צ"ה ע"ב). במתניתא תנא וכו' סך מחניהו מאתים וששים רבוא אלפים חסר חד. ולפנינו פ"ז (צד מ"ח). אמרו חכמים סך מחנהו מאתים וששים ריבוא אלף וחמשת אלף חסר חד. ועי' במ"ע אות ל"ו:

שם. תנא ראשונים עברו בשחי שני וחלף ביהודה וגו'. אמצעיים עברו בקומה שני עד צויר יניע. אחרונים העלו עפר ברגליהם ולא מצאו מים בנהר לשתות עד שהביאו מים ממקור אחר לשתות שני אני קרתי וגו'. ולפנינו שם. חשיב הראשונים ושניים בשחי ובקומה והאמצעיים עד מתניים והאחרונים בקשו מים וכו'. ומיתי בגמרא אכולהו קראי. ואי הוה תני עד מתניים לא הוה ליה קרא. ואמרו בגמרא שם ויצא מלאך ה' וגו' מאה ושמונים וחמשה אלף. אמר ר' אבהו הללו ראשי גייסות הן. אמר רב אשי דיקא נמי וכו'. אמר רבינא דיקא נמי וכו'. והדברים מפורשים לפנינו שם. וכן הם מפורשים בסדר עולם רבה פכ"ב. כמו שהבאתי במ"ע שם. ואמר שם בגמרא. וכמה נשתייר מהם. רב אמר עשרה וכו' ושמואל אמר תשעה וכו' ריב"ל אמר ארבעה עשר וכו' (וכולהו מיתי קראי) ר' יוחנן אמר חמשה סנחריב ושני בניו נבוכדנצר ונבוזראדן. ואמר שם דנבוזראדן גמרא. ועל נבוכדנצר מיתי קרא. ולפנינו שם. ולא נשתיירו מהם אלא חמשה וכו'. ועכ"פ לא הועתקו זו מזו. והגמרא מתניתא הוה לה וסדר אליהו נמי מתניתא הוה ליה דתנא אמרו חכמים:

שם (ק"ד ע"א). תניא אר"ש בן אלעזר בשביל הטוב בעיניך עשיתי. מה אות. בשביל מה אות. נברים אכלו על שולחנו. בשביל שנברים אכלו על שולחנו גרם גלות לבניו (עי' רש"י). מסייע ליה לחזקוה. דאמר חזקיה כל המזמן עכו"ם לתוך ביתו ומשמש עליו גורם גלות לבניו וכו'. וענין זה הוא לפנינו בפ"ח (צד מ"ו ומ"ז ומ"ח) וכולא באופן אחר. שבחמא מה אות שיני וכו'. ועין זה הוא לפנינו בפ"ח (צד מ"ו ומ"ז ומ"ח) וכולא באופן אחר. שבחמא מה אות שיני לו מעשה שמים וגבהה דעתו עליו ועי"כ אכל עם הגוי על השולחן ועי"כ הראה להן ארון וגילה

להם סוד העליונים. ונענש שנתנו לו מנשה בנו. ובמוף מסיים כעין הא דר"ש בן אלעזר. הרי שלא הועתקו זו מזו:

שם (ק"ה ע"א). דתניא ר' אליעזר אומר ישובו רשעים לשאולה. אלו פושעי ישראל. כל גוים שכחי אלהים אלו פושעי עכו"ם. א"ל ר' יהושע וכי נאמר (בכל) [ובכל] גוים. והלא לא נאמר אלא כל גוים וגו'. אלא ישובו רשעים לשאולה. מאן גינהו. כל גוים שכחי אלהים. ובתוספתא שם פי"ג הגי' ראי"א כל גוים אין להם חלק לעוה"ב וכו'. א"ל ר' יהושע אלו אמר הכתוב ישובו רשעים לשאולה כל גוים ושותק הייתי אומר כדבריך. עכשיו שאמר הכתוב שכחי אלהים. הא יש צדיקים באומות שיש להם חלק לעוה"ב. והנה לפנינו באליהו זוטא פי"א (צד קצ"ב) כשהוא אומר כל גוים שכחי אלהים אין לך שכחי אלהים אלא או"ה בלבד. והיא דעתיה דר"י בנוסחת הגמרא. וכנוסחת התוספתא הוא דעתיה דר"א. וכ"ה בפכ"ב (צד קכ"א) מה אם הפסח וכו' עוה"ב שהוא קדשי קדשים עאכו"כ:

שם (ק"ח סע"א). דרש רבי יוסי דמן קסרי קל הוא על פני מים וגו' מלמד וכו' עשו תשובה ואם לאו הקב"ה מביא עליכם את המבול ומקפה נבלתכם על המים כזיקים וכו'. ובספרי האזינו פי' שי"א חטאו אנשי דור המבול הציפם (כזיקים) [כזיקים]. והוא לפנינו פל"א (צד קנ"ח) הקב"ה מציפן כזיקים על פני (האדמה) [המים]. כלשון הספרי:

תמורה (ט"ז ע"א). פירשו תפלת יעבץ (דהי"א ד' י') אם ברך תברכני והרבית את גבולי וגו' לענין תלמוד תורה ותלמידים וחבירים ושלא יתגבר עליו יצה"ר. ואמרו שם זו משנת ר' נתן. ר' יהודה הנשיא אומר אם ברך תברכני. בפריה ורביה בבנים ובבנות ובמשא ובמתן ושלא יהא בו שום מיחוש וכאב ושלא יתגבר עליו יצה"ר. וכל זה הוא ג"כ במבילתא יתרו ספ"ב דעמלק, וכולא שם כעין שהוא בגמרא אלא סיימו שם זו משנת ר' נתן. ולפנינו בספ"ו (צד ל"א) אמר על יעבץ שובה לחיים שלא בצער ושלא ביצ"הר בעו"הז ממה שעתיד ליתן לצדיקים לע"ל. ופירשו ג"כ זה המקרא בב' שיטות הנזכרות בסגנון דבר אחר. ולא הוזכרו לא ר' נתן ולא ר' יהודה הנשיא. וכולא בסגנון קצר. ואולי האי הבר אחר היא הוספה כשיטת ר"י הנשיא. ושיטה א' שהיא שיטת משנת דר"נ היא מסדר אליהו. שהרי מצינו לר' נתן בברייתא דתנא דבי אליהו בפסחים בדלעיל. ואפשר שאלו הברייתות הן הן שקראום משנת ר' נתן:

נדה (ל"א ע"ב). תניא היה ר"מ אומר מ"מ אמרה תורה נדה לשבעה. מפני שרגיל בה וקץ בה. אמרה תורה תהא טמאה שבעת ימים כדי שתהא חביבה על בעלה כשעת כניסתה לחופה. ובברייתא זו היא לפנינו פט"ו (צד ע"G). אלא שהיא משובשת. והכי איתא לה. ר"מ אומר לא נאמרה פרשה זו אלא למצוות פרייה וריבייה. שאפי' אכל כל מאכל ושתה כל משקה אינו נהנה כלום. לכך נאמרה תורה שבעת ימים תהיה בנדתה. ואלו הדברים הם משובשים כלי ספק, ובמ"ע הבאתי ני' הילקוט ואף היא אינה מתוקנת. ואולי צ"ל אינו נהנה כלום מפני שרגיל בה וקץ בה. כלו' והיא מקלקלת אפי' תאות אכילתו. ועכ"פ לא הועתקו זו מזו:

לפנינו פ"ב (צד י"ב). שנו חכמים הזהרו בדבריכם שמא תורו דבר אחד שלא מן התורה ותתחייבו מיתה לשמים. ואף התלמידים הבאים אחריכם יורו משמכם דבר אחד שלא מן התורה ויתחייבו עליו מיתה לשמים. וחם ושלום נמצא שם שמים מתחלל. והנה לא תפס בעל הסדר שנו חכמים במשנה. כדרכו במקום שמביא המשנה. לפי שבאמת אינה לשון המשנה אבל הוא בארד"נ בפי"א בנוסחא זו. אבטליון אומר חכמים הזהרו בדבריכם. שמא יורו דבר משמכם שלא כתלמוד תורה ותחובו חובת גלות ותגלו למקום מים הרעים. ואף התלמידים הבאים אחריכם שמא יורו דבר משמכם שלא כתלמוד תורה ותחובו חובת גלות ויגלו למקום מים הרעים. איזהו מים הרעים הוי אומר ויתערבו בגוים וילמדו מעשיהם. ד"א מים הרעים במשמעו. וי"א שמא יגלו לעבודה קשה. ונוסחא זו מעורבבת ומשובשת. וכך היא תיקונה וסידורה. אבטליון אומר חכמים הזהרו בדבריכם שלא תחובו חובת גלות ותגלו למקום מים הרעים וישתו התלמידים הבאים אחריכם ממים הרעים וימותו ונמצא שם שמים מתחלל (וכ"ה בהוצאת מוהר"ז שעכטער בנוסחא ב' פכ"ב צד כ"ד) איזהו מים הרעים אלו הגוים שנ' ויתערבו בגוים וגו' (וכ"ה ג"כ שם). דבר אחר מים הרעים במשמעו. וי"א שמא יגלו לעבודה קשה. דבר אחר חכמים הזהרו בדבריכם שמא תורו דבר אחד שלא כתלמוד תורה ותחובו מיתה לשמים ואף התלמידים הבאים אחריכם יורו דבר משמכם שלא כתלמוד תורה ויחובו עליו מיתה לשמים. ונמצא שם שמים מתחלל. ופירושא דמילתא. שבתחלה הועתקה לשון המשנה. ופירשו ענין המים הרעים שאינו במשמעו אלא על ההתערבות בגוים. ואח"כ פירשוהו כמשמעו. וההזהרה בדברים הוא נמשך על דברי שמעיה ואל תתודע לרשות. שיזהרו שלא ידברו דבר בנגד הרשות

שלא יחובו חובת גלות. והכוונה על הרומיים. וי"א על מושלי ישראל שבזמנם שיגלום לעבודה קשה. ואח"כ הוסיפו בארד"נ ענין אחר והוא ההזדרה בהוראה. וזו היא שהועתק לפנינו:

בפ"ג (צד ט"ז). שנו חכמים ארבעה מלכים ירבעם וכו' אין להם חלק לעוה"ב. אף בזו לא נאמר שנו חכמים במשנה לפי שאינו במשנה. אבל היא בתוספתא כמו שרמזתי במ"ע אות ל"ב:

בפ"ו (צד ל"ה). אדם העלה שור ע"ג המזבח שנ' ותיטב לה' משור פר וגו'. נח קיים מה שכתוב בתורה שנ' ויבן נח מזבח לה'. בארד"נ פ"א. לשחרית וכו' עמד ובנה מזבח(ות) והביא שור שקריניו קודמות לפרסותיו והעלהו עולה שנ' ותיטב לה' משור פר מקרין מפרים. שור שהעלה אדה"ר ופר שהעלה נח ואיל שהעלה אברהם וכו' כולם קרנותיהן קודמות לפרסותיהן וכו'. כלו' דמששת ימי בראשית נבראו. והיא ברייתא דתנו רבנן בע"ז (ח' ע"ב). ואמרה רב יהודה [אמר שמואל, כצ"ל וכן מוכח מע"ז שם] בחולין (ס' ע"א). שהתלמידים אמרו משמו ולא ידעי דמשום מתניתא אמרה. וילפי לה ממקרא מקרין מפרים. דמקרין ברישא ואין זה אלא בשור ששת ימי בראשית כמו שפירש"י בחולין שם. והנה לפנינו לא נחית לנח ואברהם. וזו ראיה קצת שלא עפ"י הארד"נ נאמרה לפנינו אלא מסורת קדומה היא. שלא קין והבל היו הראשונים שהקריבו. אלא מאבותם למדו כן. וכדי שלא נאמר עלובין הם הקרבנות אם קין היה הראשון שהקריב:

שם. יוסף קיים את כל התורה כולה. והיא במכילתא דריש בשלח. ומקור הדבר שם. וכן ענין הבאר והמן והשלו וענן יומם ועמוד אש לילה בפ"ב (צד ס') מקורן בתוספתא ומכילתא וספרי. כמו שרשמתי במ"ע שם:

בפי"ג (צד ס"ז). בענין כרשיני תרומה. שהן מאכל בהמה ובשני רעבון בני אדם אוכלין אותן לפיכך גזר עליהן דוד בשני רעבון וכו'. ונמצא ענין זה לתנאים בירושלמי סוף חלה הי"א כמו שהבאתי במ"ע אות ע"א. והדברים מראין שהיתה מסורת קדומה ועיקרה לפנינו:

פכ"ה (צד קכ"ט). מחזיר את המשכן למקומו ארון ולוחות בתוכו וצלוחית של שמן המשחה ונצנצת של מן וכו'. בסוף ארד"נ. דברים העשויין וגנוזין אלו הן אהל מועד וכלים שבו וארון ושברי לוחות וכו' וחשיב שם נמי מטהו של משה ומקלו של אהרן ובגדי כהונה ובגדי כהן משיח. ובברייתא בזומא (נ"ב ע"ב) והוריות (י"ב ע"א) ובכריתות (ה' ע"ב). ושם לא מנו שברי לוחות ובגדי כהונה ובגדי כהן משיח. וחשיב ארגז ששיגרו פלשתים. ואמרו שם שיאשיהו גנזום. ור' אלעזר דריש שם קרא. ובתוספתא דיומא פ"ב אמרו במן ושמן המשחה ומקלו של אהרן וארגז של פלשתים שהיו נתונים בבית קודש הקדשים ומשנגנז הארון נגנזו עמו. וכן נמנו אלו בתוספתא דסוטה פי"ג. ושם אמרו משנבנה בית הראשון גנזו אהל מועד קרשיו קרסיו ועמודיו ואדניו וכו'. וכמכילתא דבשלח מס' ד' פ"ה איתא. וזה א' מני' דברים שאליהו עתיד להעמיד לישראל צלוחית המן וצלוחית של מי נדה (זו לא חשיב בשום מקום) וצלוחית של שמן המשחה. וי"א אף מקלו של אהרן וכו'. והנה לפנינו אמרו שלעתיד לבא מחזיר את המשכן למקומו. וכמו שמסיים שעריין הוא קיים. וארון ולוחות בתוכו. ובדמסיק כשם שאמר להם משה בסוף הארבעים. אילו עשרת הדברות שדברתי עמכם בסיני כך יהיה לעתיד לבא. ועל שמן המשחה והמן לא מייתי קרא. ואולי נקטע וחסר. והנה ענין המשכן שעתיד הקב"ה שיביא וישרה בתוכו כמדה ראשונה. זה לא נמצא בשום מקום. וכמו כן מה שדרש בספיקי דשה"ש אריתי מורי עם בשמי זו תורה נביאים וכתובים וכו'. לא נודע לי דוגמא. ולא הועתק משום מקום:

פכ"ז (צד קל"ח). כאי זה צד יעשה. יפרנס את אביו ואת אמו תחלה ואם הותיר יפרנס את אחיו ואת אחותו וכו' בני ביתו וכו' בני משפחתו וכו' בני שכינתו ואם הותיר יפרנס את בני מבוי מיכן ואילך ירבה צדקה בישראל. בב"מ (ע"א ע"א) תני רב יוסף אם כסף תלוה את העני עמך. עמי ונכרי עמי קודם וכו' עניי עירך ועניי עיר אחרת עניי עירך קודמין. והתם בהלואה איירי כמפורש שם. והיא ברייתא במכילתא דמשפטים. ואם כי יש ללמוד מהלואה לצדקה עכ"פ בברייתא שלנו לא נזכרה שם. אבל יש לה דוגמא קצת בספרי פ' ראה פי' קט"ו ואף שם היא בסגנון אחר:

פכ"ח (צד ק"מ). מיכן אמרו הקורא קריית שמע ומשמיע קולו לאוניו ה"ז משתבח. כל המתפלל ומשמיע קולו לאוניו ה"ז מעיד עדות שקר. וי"א מחוסר אמנה. ודמיון לברייתא זו. במשנה ברכות (ט"ו ע"א) לענין ק"ש. הקורא את שמע ולא השמיע לאוזנו יצא ר' יוסי אומר לא יצא. ובברייתא דילן כת"ק. ושם (ע"ב) תניא א"ר יהודה משום ראב"ע הקורא את שמע צריך שישמיע לאוניו שנ' שמע ישראל. ולענין תפלה בברייתא שם (ל"א ע"א) יכול ישמיע קולו

בתפלתו. כבר מפורש ע"י חנה וקולה לא ישמע. ורב המנונא אמר לה נמי שם. ובירושלמי דפ' תפלת השחר אמרה ר' יוסי בר חנינא. ובברייתא נמי גרס התם. וקולה לא ישמע מכאן שאסור להגביה קולו בתפלתו. ושם (כ"ד ע"ב) בברייתא. המשמיע קולו בתפלתו ה"ז מקטני אמנה. המגביה קולו בתפלתו ה"ז מנביאי השקר. ועכ"פ בברייתא שלפנינו סגנון לעצמו ולא הועתקה משם:

ועתה אעתיק דברים שהוכאו בגמרא סתם ולא הזכר עליהם סימן הברייתות ולא שם תנא ולא שם אמורא והם לפנינו בסדר אליהו:

עירובין (ס"ג ע"ב). אני שר צבא ה' עתה באתי וגו'. אמר לו אמש ביטלתם תמיד של בין הערבים ועכשו בטלתם תלמוד תורה. א"ל על איזה מהן באת. א"ל עתה באתי. ומיתי לה במגילה (ג' ע"א) ובסנהדרין (מ"ד ע"ב). ומוכח שם שענין זה הוא סתמי ואמוראי מייתי ליה. והוא לפנינו בסגנון אחר פי"ח (צד ק"ב) יצא מלאך להחריב את כל העולם אמר בטל המן ובטלה תורה וכו'. ומה יהושע וכי במעלים אתה נועל ואין אתה נוהג אבל על ישראל. שבטל המן ובטלה תורה. של נעלך. ובלי ספק שהיה הענין מקובל בידם. ועי' במ"ע אות פ"א. ועכ"פ לא הועתקו זו מזו:

פסחים (פ"ז ע"א וב'). דבר ה' אשר היה אל הושע וגו'. בפרק א' נתנבאו ד' נביאים וגדול שבכולן הושע שנ' תחלת דבר ה' בהושע וכו' א"ר יוחנן תחלה לד' נביאים שנתנבאו באותו הפרק וכו' א"ל הקב"ה להושע (בניך) [בניו] חטאו. והיה לו לומר. בניך הם בני חנוניך בני אברהם יצחק ויעקב גלגל רחמיך עליהם. לא דיו שלא אמר כך אלא אמר לפניו רב"ש כל העולם שלך הוא העבירם באומה אחרת. אמר הקב"ה מה אעשה לזקן זה. אומר לו לך וקח אשה זונה ואח"כ אומר לו שלחה מעל פניך. אם יכול הוא לשלוח אף אני אשלח את ישראל וכו'. גומר בת דכלים וכו' דבה רעה בת דבה רעה וכו'. לאחר שנולדו לו שני בנים ובת אחת א"ל הקב"ה להושע לא היה לך ללמוד ממשה רבך. שכיון שדברתי עמו פירש מן האשה אף אתה בדוק עצמך ממנה. א"ל רבש"ע יש לי בנים ממנה וכו'. א"ל הקב"ה ומה אתה שאשתך זונה וכו'. ישראל שהם בניי בני בחוני וכו' אחד מארבעה קינין שקניתי בעולמי וכו'. ואתה אמרת העבירם באומה אחרת. כיון שזע שחטא עמד לבקש רחמים על עצמו. א"ל הקב"ה וכו'. בקש רחמים על ישראל שנזרתי עליהם ג' גזירות בעבורך וכו'. והנה כל זאת לפנינו בסדר אליהו זוטא פ"ט (צד קפ"ו וקפ"ז) בשינוי סגנון המורה שאינו העתק מהגמרא. ובגמרא הופסקה בריייתא זו ונתערבו בה דברי האמוראים ר' יוחנן רב ושמואל ורב יהודה:

מגילה (י"ד ע"א). ודבורה אשה נביאה אשת לפידות. מאי אשת לפידות. שהיתה עושה פתילות למקדש. ובלי ספק שאין זו אלא קיטעא מהמדרש שלפנינו פ"ט (צד מ"ח). אלא שאין לברר אם מכאן לוקח או מקור אחר היה למסדר התלמוד:

ביכמות (ט"ז ע"א). סיפור ארוך. בימי ר' דוסא בן הרכינס התירו צרת הבת לאחין וכו'. ומסגנון הענין והלשון נראה שהיא ברייתא והובאה סתמא בלא ת"ר ובלא תניא ולא תני פלוני. אמנם בירושלמי פ"א דיבמות פ"א ה"ו איתאמרא משום ר' יעקב בר אידי בשם ר' יהושע בן לוי מעשה שנכנסו זקנים אצל ר' דוסא בן הרכינס לשאול לו על צרת הבת וכו'. וכולא שם בסגנון אחר. והוסיפו שם אמר ר' חנינא דציפורין אף ר' טרפון הוה עמהן וכו'. וא"כ אינה ברייתא אלא מסורת ביד האמוראים היתה מפי ריב"ל דהוה רגיל עם אליהו. וכל זה הסיפור היא לפנינו באליהו זוטא פ"א (צר קס"ח). וזה הסיפור מסיים לפנינו. אבל אין מקבלים גרים מן הכותים מפני עשרה שבטים שנבלעו ביניהם עד שיבא אליהו ומשיח ויפרשו אותן שנ' הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא וגו'. וזה הסיום ליתא לא בבבלי ולא בירושלמי. והוספה זו מוכחת שעיקר הדברים הם לפנינו. ובכת"י פארמא זה הסיפור בסיום הספר בפי"ב. כמו שכתבתי במ"ע אות ה'. ובילקוט הובא ת"ר בימי ר' דוסא (במ"ע שם) ואין זו אלא הוספת הילקוט. ועכ"פ לא הועתק לפנינו מהגמרות. אולם משום דבי אליהו הנביא אמרוהו. וע"כ נסדר לפנינו:

כתובות (ק"א ע"א). שלחו ליה אחוהי (מא"ס) לרבה (בבבל) וכו' ואם אין אתה עולה הזהר בנ' דברים אל תרבה בישיבה וכו'. כל ישיבה שאין עמה סמיכה עמידה נוחה הימנה וכו'. אלא ישיבה שאין בה סמיכה עמידה שיש בה סמיכה נוחה הימנו. והיא לפנינו בפ"נ (צד ט"ו) מיכן אמרו כל ישיבה שאין בה סמיכה עמידה טובה הימנה. והיה המאמר נודע בא"י מהעוסקים בחכמת בריאות הגוף והוא מאמר קדום:

שם. אהא דא"ר אלעזר מתים שבחו"ל אינם חיים וכו', מתיב ר' אבא בר ממל יחיו מתיך וגו'. מאי לאו יחיו מתיך שבא"י. נבלתי יקומון מתים שבחו"ל וכו'. ומשני ליה. נבלתי יקומון ההיא בנפלים כתיב. והיא לפנינו פ"ה (צד כ"ב) והנוסחא נבלתי יקומון אלו מתי בבל. ויראה שהיה זה הפירוש מפורסם בא"י, ועכ"פ לא הועתק לפנינו מהגמרא:

סוטה (ה' ע"א). א"ר אלעזר כל אדם שיש בו גסות הרוח אין עפרו נגער שנ' הקיצו ורננו שכני עפר. שכבי בעפר לא נאמר אלא שכני עפר. מי שנעשה שכן לעפר בחייו. ולפנינו פ"ה (צד כ"ב) מידרש. מיכן אמרו כל הנעשה שוכן לעפר עפרו נוער וכו'. שכוני לא נאמר אלא שוכני עפר אלו בני אדם שהן משכינין את עצמן ואת בשרן על העפר כדי ללמוד תורה. ונראה שהמאמר כל הנעשה וכו' וכל שאינו נעשה שוכן לעפר אין עפרו נוער. הוא מאמר קדום ופירשו ר' אלעזר לענין גסות הרוח. ולפנינו פירשוהו לענין שמשכינין עצמן על העפר ללמוד תורה. והן אגדות חלוקין:

סנהדרין (צ"ו ע"א). צדיק אתה ה' כי אריב אליך וגו'. מאי אהדרו ליה כי את רגלים רצתה וילאוך וגו'. ולפנינו באליהו וזטא פ"ט (צד קפ"ח) פירשו נמי שלירמיהו נאמר כך. הקב"ה מתאנח ובא בנגדו שנ' כי את רגלים רצתה וגו'. אולם שני המאמרים רחוקים זה מזה כרחוק מזרח ממערב. והפירוש שלפנינו היא קרוב יותר מזה שהביאו בגמרא סתמא:

שם (ק"ג ע"א). אחאב שושביניה (דחיאל בית האלי) הוה. אתא אידו ואליהו למשאל בשלמא בי טמיא (עיי' רש"י), יתיב וקאמר דילמא כי מילט יהושע הכי לט לא יריחו על שם עיר אחרת ולא עיר אחרת על שם יריחו.[1] א"ל אליהו אין. א"ל השתא לוטטא דמשה לא מקיימא. דכתיב וסרתם ועברתם וגו'. וכתיב וחרה אף ה' בכם ועצר את השמים וגו'. והיא גברא אוקים ליה עכו"ם על כל תלם ותלם. ולא שביק ליה מיטרא דמיזל מיסנד ליה. לוטטא דיהושע תלמידיה מקיימא. מיד ויאמר אליהו התשבי וגו' חי ה' אלהי ישראל וגו'. בעי רחמי והבו ליה אקלידא דמטרא וקם ואזל. ובירושלמי בפ' חלק. בימיו בנה חיאל בית האלי וגו'. חיאל מן יהושפט (כלו' במלכות יהושפט) יריחו מבנימין (כלו' מהו בימיו של אחאב. וכדמסיק להלן) אלא שמגלגלין זכות ע"י זכאי וחובה ע"י חייב (וכדמסיק) וכו'. כתיב ויאמר אליהו התשבי וגו' טל ומטר כי אם לפי דברי. וכי מה ענין זה אצל זה. אלא אמר הקב"ה לאליהו. הדין חיאל גברא רבא הוא (א)זיל חמי ליה אפין. א"ל לינה מיזל. א"ל למה. א"ל דנא מיזל וינן אמרין מילין דמכעסין לך ולינה יכול מיסבול. א"ל ואין אמרין מלה דמכעסה לי כל מה דאת גזר אנא מקיים. אזל ואשכחון עסיקין בהן קרייא וישבע יהושע בעת ההיא וגו' ובצעירו יציב דלתיה. אמר ברוך הוא אלההון דצדיקיא דמקיים מלי דצדיקא. והוה תמן אחאב. אמר לון אחאב. וכי מי גדול ממי משה או יהושע. אמרין ליה משה. אמר לון בתורתו של משה כתוב השמרו לכם פן יפתה וגו' ועצר השמים ולא יהיה מטר. ולא הינחתי ע"ז בעולם שלא עברתי אותה. וכל טבן ונחמן[2] דאית בעלמא אתון בדרי. מילוי דמשה לא קמן ומילוי דיהושע מקיים. א"ל אליהו אם כדברך חי ה' וגו' כי אם לפי דברי. והיא לפנינו באליהו זוטא פ"ח (צד קפ"ח) שאל אחאב מלך ישראל את אליהו התשבי א"ל כתוב בתורה השמרו לכם וגו' ואני שאני עובר כל ע"ז שבעולם בוא וראה כמה טובות באות בימיי שנ' בימיו בנה חיאל וגו'. מיד נתמלא עליו אליהו חמה גדולה וכו'. ובלי ספק שנוסחא מקוטעת לפנינו. דהאי שנ' בימיו בנה חיאל וגו' אין לו שום ענין בנוסחתנו. ובכת"י פארמא נוסחא אחרת עיי' במ"ע אות ג'. ועכ"פ מסורת אגדה לפנינו. והיא סתמית:

ברכות (י' ע"א). א"ר המנונא מ"ד מי כהחכם וגו' מי כהקב"ה וכו' לך ובקר את החולה שנ' בימים ההם חלה יחזקיהו וגו'. וזה סיום מאמרו של רב המנונא. אבל מה שאמרו אח"כ. מאי כי מת אתה ולא תחיה מת אתה בעו"הז וכו'. לאו מרב המנונא איתאמר אלא סתמא היא. והניי מעתיק המאמר ו"ל. מאי כי מת וכו' ולא תחיה בעוה"ב. אמר ליה מאי כוליה האי. א"ל משום דלא עסקת בפריה ורביה. א"ל משום דחזאי לי ברו"ח דנפקי מינאי בנין דלא מעלו. א"ל בהדי כבשי דרחמנא למה לך. מאי דמפקדת איבעי לך למיעבר ומה דניחא קמיה קוב"ה לעביד. א"ל השתא הב לי ברתיך אפשר דנרמה זכותא דידי ודידך ונפקי מנאי בנין

[1] דחיאל לא יריחו מימות יהושע בנה אלא עיר אחרת על שמה. כבדייתא שם קודם לזה. וכתב רש"י ולא איתפרש הא מנלן. אמנם הדבר מפורש בירושלמי. דאי יריחו ממש הות. מה ענין הדבר בדברי הימים של אחאב. הלא יריחו בבנימין היתה: [2] בתרגום יונתן ישעיה י"ח ד'. ברכן ונחמן אייתי להון. ומזה בעברית ברכות טובות ונחמות:

דמעלו. א"ל כבר נגזרה עליך גזירה. א"ל בן אמוץ כלה נבואתך וצא. כך מקובלני מבית אבי אבא אפי' חרב חדה מונחת על צוארו של אדם אל ימנע עצמו מן הרחמים. ומסגנון הלשון ניכר שתערובות מקורי הגדות כאן. ובירושלמי דפ' חלק איתא לה הכי. כתיב בימים ההם חלה חזקיה וגו' כי מת אתה וגו'. כי מת אתה בעו"הז ולא תחיה לעתיד לבא. א"ל ולמה. א"ל דלא בעית מיקמה לך בנין. א"ל למא לא בעית מקימה לך בנין. א"ל חמית דאנא מקים בר רשיע בנין כך לא בעית מיקמה בנין. א"ל סב ברתי דילמא מיני ומינך הוא מוקים בר נש טב. אף על גב לא קם אלא בר נש ביש. הה"ד וכלי כליו רעים. א"ל לא לך אנא שמע. איני קופץ אלא למה שאמר לי זקני. שאמר לי. אם ראית חלומות קשים או חזיונות קשים קפוץ לנ' דברים ואת ניצול. ואלו הן לתפלה ולצדקה ולתשובה: והנה אלו הסתמיות נוטות זו מזו בפרטי הדברים. אבל מסכימות הן בעיקר והוא. שלא קיים חזקיהו פריה ורביה. והנה לפנינו בפ"ח (צד מ"ו) אמרו שחלה לפי שלא היתה תפלתו בהכנעה. ואח"כ אמרו. מת אתה בעו"הז ולא תחיה לעו"חב. וכל כך למה. כדי שישא אשה ויהיו לו בנים. וחזקיה ידע בדעתו שלא ימות. לפיכך נתן דעתו לשפוך רחמים ולבקש תחנונים לפני הקב"ה. ועכ"פ לא הועתקו הדברים מהגמרות. ואדרבה הדברים מראים שלפנינו הוא יסוד הדבר שעליו נבנו האגדות הנוטות זו מזו:

ירושלמי פ' חלק. אחיתופל אדם גיבור בתורה היה. את מוצא בשעה שבא דוד לשאת את ארון ברית ה' לא נשאו בתורה. וירכיבו את ארון ברית האלהים על עגלה חדשה וגו'.[1] והוה ארונא טעין כהניא לרומא ושריק לין לארעא. טעין כהנייא לרומא וטריק לון לארעא. שלח דוד ואייתי לאחיתופל. א"ל לית את אמר לי מה לדין ארונא די טעין כהנייא וכו'. א"ל שלח שאול לאילין חכימיא דמניתא. אמר דוד מאן דידע למיקמתה ולא מקימה יהא סופיה מתחנקא. אמר דבה קומוי והוא קאים. הה"ד ויהי כי צעדו וגו' ויזבח שור ומריא.[2] אמר הקב"ה לאחיתופל מילה דמיינקיא אמרין בכנישתא בכל יום לא אמרת ליה. ולבני קהת וגו' בכתף ישאו. ודא אמרת ליה. וכן את מוצא בשעה שבא דוד לחפור וכו': וענין זה האחרון הוא מסופר בבבלי מכות (י"א ע"א) והוא ג"כ סתמא. והוא לפנינו פל"א (צד קנ"ז) אחיתופל הגילוני חכם היה ותורה היתה בו. בשביל גסות הרוח שחיתה בו נעקר מן העולם וכו'. נתקבצו כל ישראל ודוד עמהם להעלות את הארון ונשתכחה מהן הלכה. אמרו כולם בא ארון משדה פלשתים בעגלה אף בעגלה יבוא לבית דוד מלך ישראל. והקב"ה נשבע בשמו הגדול ביום שנשא עמרם את יוכבד דודתו לו לאשה במצרים לשם שמים שינשל ארון ותורה עמו ותנתן בזרועו של עמרם וכו'. נטלוהו והרכיבוהו על גבי העגלה והיה ארון תלוי בין ארץ לשמים אינו עולה למעלה ואינו יורד למטה. עזה היה עומד שלח ידו ותפס בארון. אמרו פושעי ישראל באותה שעה אילמלי לא שלח ידו עזה ותפש בארון כבר נפל ארון לארץ. מת עזה וניתלשה ידו מן הארון. הוכר דבר לכל ישראל. שהרי ארון תלוי וכו' ואין יורד למטה וכו'. שכשם שתפס אחיתופל הגילוני הלכה בגרונו ולא אמרה לרבים לפיכך מת בחניקה וכו'. ונראין הדברים שעיקרן של דברים הם לפנינו ונשתנו ונתוספו בהן דברים. והראיה הגדולה שלא הועתקו הדברים לפנינו ממקום אחר שהרי נאמר כאן דבר שלא נמצא לו מקור או דוגמא. והיא. והקב"ה נשבע בשמו הגדול ביום שנשא עמרם את יוכבד וכו':

וע"כ נראין הדברים שהרבה אגדות היו בפי אותם המתייחסים לגילוי אליהו שלא נדרשו מהמקראות אלא שאליהו גילה להם. וכעין שכתבו התוספות בהההיא פלינא בה תרי מלאכא ברקיעא (שהבאתי לעיל) שאליהו אמר להן. ואותן הגדות הם סתמיות ומפוזרות בגמרות ובמדרשים וקצתן הם לפנינו בסדר אליהו:

ולפי שלא נמצא בסדר אליהו שיהא נזכר בו איזה אמורא מהאמוראים. אולם מה שמזכיר הוא המשנה. או אמרו חכמים. או אמרו סתם. וגם שמות איזו תנאים. ראיתי להעריך בזה הפרק אלו המקומות:

צד יו"ד שנו חכמים במשנה. וכן צד ל"ז. ל"ח. נ"ג. נ"ו. ס"ז. ס"ח. ע"ג. ק'. ק"א. ק"ג. ק"ו. ק"כ. קט"ז. קכ"ז. וקמ"א: שנו רבותינו במשנה קט"ו. וכתוב במשנה ע"ב. ארשב"ג ז' דברים. והוא משנה. ל"ד. (ונמצא כך שנו חכמים במשנה ואינה משנה. ל"ה). א"ר עקיבא שחוק וקלות ראש וכו' והיא משנה. ס"א. הלא כרשיני תרומה וכו' והיא משנה. ס"ז. א"ר שמעון כל היושב ולא עבר עבירה וכו' והיא משנה. ס"ט. ברוך המקום ב"ה שבחר וכו' שנשו לנו את

[1] כך הוא המשך המאמר. ואיתוסף באמצע. כתיב ויוסף וגו' ר' ברכיה וכו'. ועיקר המאמר סתמא. והוא דוגמת המאמר הקודם דואג אדם גדול וכו': [2] ואף כאן איתוסף באמצע פלוגתא כמה זבח:

המשנה הוי גולה וכו'. ע"ב. (ונמצא ושנו חכמים במשנה. ואינה במשנה. ע"ב). שכך שנו חכמים בעולה וכו' והיא משנה. ע"ב. באי ולמדי ממה שכתוב בתורה שכר מצוה מצוה וכו'. ע"ו. שכך שני חכמים בובים וכו'. ע"ו. שנו חכמים אל תרצה וכו' והן משניות. פ"נ. ואף זו הלכה רווחת בישראל כל שעסקו וכו'. והיא משנה. ק"א. מאותה שעה תקנו חכמים אותה הלכה מי שמת וכו'. קכ"ב: ונמצא השם משנת חכמים למשנתינו. קע"ב. ונמצא שנו חכמים הוי עלוב וכו' ואינו במשנתנו. קע"ח. וכן שנו חכמים תתק"עד דורות וכו'. קפ"ט. שנו חכמים במרכבה. קס"ב:

מיכן אמרו. צד ד' (ב' פעמים). י"א. י"ב. י"ד. ט"ו (ב' פעמים). ט"ז. י"ח. י"ט. כ"ב (ב"פ). כ"ג. כ"ד (ב"פ). ל' (ב"פ). ל"א. ל"ב. ל"ה. מ"ג. מ"ו. מ"ו. נ"א. נ"ה. נ"ט (ב"פ). ס"א (ב"פ). ס"ב. ס"ג. ס"ה. ס"ז (ב"פ). ע"ב (ב"פ). ע"ד. ע"ט (ב"פ). פ'. פ"א (ב"פ). פ"ז. פ"ט (ב"פ). צ"ב. ק'. ק"א. ק"ד. ק"ה. ק"ו. ק"ז. ק"ב. ק"ג (ב"פ). קט"ו. קי"ז. קי"ח. קכ"ח. קל"ג. קל"ו. קל"ז. ק"מ (ב"פ). קמ"ד (ב"פ). קמ"ה. קמ"ו. קנ"ה. קס"ו. קע"ג (ב"פ). קפ"ד. קפ"ח. קפ"ט. קצ"א. ונמצא מיכן כל בית וכו' קכ"ב. ואולי צ"ל מיכן אמרו כל בית. מיכן שמעתה קל"ג. ונמצא מיכן אמרו חכמים. י"א:

אמרו חכמים. ט'. י'. י"ב. ל"ו. מ"ה. נ"ט. ס"ה. ק"ו. ק"ו. קנ"א. ונמצא. למדו ממנו חכמים (ב"פ) ק"מ:

אמרו. י"ג. כ"ח. ל"ו. מ'. מ"ח (ג"פ). מ"ט (ד"פ). נ' (ג"פ). נ"א (ב"פ). נ"ב. נ"ו. נ"ח. (ואולי צ"ל בב"פ אלו אמור). ס"ו (ב"פ). ע"ב. פ"ב. צ"ו. ק"ז (ב"פ). (ולא זו בלבד אמרו) קנ"ח. ק"פ. קפ"ד (ב"פ). קצ"ה. ונמצא. היו אומרים. ז'. כל האומר. נ"ט. דרכן של בנ"א אומרים. ע"א. עליהן הוא אומר. קט"ז:

אמנם שמות התנאים שבדברי חז"ל שנזכרו הם. אדמון קכ"ב. ר' אליעזר הגדול מ"ג. קנ"א. ר' [א]לעזר המודעי מ"א. ר' אלעזר בן מתיא ק"ט. ר' אלעזר בן עזריה קס"ח. — רבן גמליאל ע"ב. קכ"ב. — דבי אליהו קס"ז (ב"פ). קס"ט. ר' דוסא בן הרכינס קס"ח. — (חבורתו של) הלל הזקן ל"ו. (בית) הלל קס"ט. — ר' יהודה ל"ה. ר' יהודה הנשיא נ"ד. קל"ב. — (חבורתו של) רבן יוחנן בן זכיי ל"ו. נ"ג. קל"ו. ר' יהושע בן חנניה קס"ח. יונתן (בכור שטן) קס"ט. ר' יוסי קצ"ט. ר' יוסי הגלילי ק"נ. ר' ישמעאל ע"ט. קמ"ג. קנ"ג. ר' ישמעאל בן אלעזר קע"ט. — (חבורתו של) ר' מאיר ל"ו. ע"ט. — ר' נתן קמ"ו. קמ"ט. — ר' עקיבה מ"א. ס"א. קל"ג. (וחביריו) קנ"ד. ק"ס. קס"ח. קס"ט. — ר' צדוק קמ"ט. — (בית) שמי קס"ט. ר' שמעון ל"ה. רבן שמעון בן גמליאל ל"ד. קנ"ג: וכדי להשלים ערכי השמות המובאים בגמרות אוסיף אלו. אבא אליהו קצ"ו. אליהו זכור לטוב קצ"ט. אדריאנוס קנ"א. אנשי כנסת הגדולה צ"ד. כהן צדק צ"ו. מרים בת תנחום קנ"א. משיח בן דוד צ"ו (אולם ימות המשיח נזכר הרבה פעמים). משיח בן יוסף צ"ו. צ"ח. רופוס הרשע ק"ס:

אמנם לא נזכרו בסדר אליהו האמוראים כלל אף שנמצאו בו הרבה דברים שנמצאם גם בפי האמוראים. אבל נתחבר זה הסדר עכ"פ אחר חיבור המשנה שהרי הוא מביא את המשנה. ויתכן שהיתה עת חיבורו בזמן קצר אחר חיבור הברייתות לר' חייא ור' אושעיא בר קפרא ולוי. שכבר נשתמש בתוספתא ומכילתא וספרי. ועוד ראיה גדולה היא. שהוא מזכיר סידור הלימוד מקרא ומשנה צד י"ב. י"ג. ס"ח. ע"א. פ"ו. צ"ב. ק"ד. קס"ג. קצ"ד וקצ"ה. או מקרא ומשנה הלכות ואגדות צד י"ג וכ"ג. או מקרא משנה מדרש הלכות ואגדות צד כ"ט. ס"ט (ב"פ). צ"א (ב"פ). ק'. וקכ"ט. או מקרא ומשנה ומדרש צד ס"ו. או מקרא ומשנה וחכמה צד ע"ו. או מקרא משנה מדרש הלכות ואגדות וישימוש חכמים צד ב"ב. ל"ו. וקנ"ה. ורק פעם אחת נמצא צד ס"ח קרא אדם תנ"ך בילדותו והוקן ושנה משנה מדרש הלכות ותלמוד ואגדות. ובלי ספק שמלת ותלמוד שבאה בין הדבקים להלכות ואגדות היא הוספה מגליון שלא במקומה. שזה המוסיף רצה לומר תלמוד הלכות ואגדות. אבל בעל הספר לא השתמש במלת תלמוד. ומה דהוה תלמוד לקמאי דקמאי הוא שימוש תלמידי חכמים (עיי' רש"י ב"מ סוף אלו מציאות). וזה ראיה גדולה בעיני שבעל הספר הזה עדיין לא ידע מהתלמוד לא מהירושלמי ולא מהבבלי:

ורואה אני לבאר כוונת הדיבור תנא דבי אליהו והדיבור משום דבי אליהו הנביא אמרו וענינים. והנה מלת דבי עניינה היא של בית. והיא נמצאת בהרבה מקומות ובהרבה עניינים בגמרות. ומלת בית בחיבור עם איזה שם משמות החכמים היא אם חבורת התלמידים כמו בית שמאי ובית הלל. או בית המדרש. והנה מה שנמצא משום דבי אליהו הנביא אמרו. יש לפרשו על ב' פנים. אם שנאמר על אותם החסידים שהיו נודעים ומפורסמים דרגיל אליהו גבייהו. והיו נקראים תלמידיו בכלל. ונקראו דבי אליהו. או שהיה בית מדרש בירושלים או ביבנה

שהיה נקרא על שם אליהו הנביא. ועל המאמרים שנודעו שיצאו מהבית המדרש הזה היו אומרים עליהם משום דבי אליהו הנביא אמרו. וראיתי ברש"י בעירובין (י"ט ע"א) שכתב על הא דגרסינן התם. והאמר ר' מריון אמר ריב"ל. ואמרי לה תנא רבה בר מריון בדבי ר' יוחנן בן זכאי וכו'. שאי אפשר לפרשו על שני פנים הנזכרים. ופירש"י. בדבי ריב"ז. ברייתא שנסדרה בבית מדרשו בעין תוספתא שסידר ר' חייא ור' אושעיא. וא"כ יש לפרש משום דבי אליהו הנביא אמרו. משום אותה הברייתא שנסדרה בבית המדרש שנקרא על שם אליהו הנביא. אמנם מה שכוונו באמרם תנא דבי אליהו עדיין לא נתבאר. והנה בשבת (י"ג ע"א) הנוסחא לפנינו תני דבי אליהו ביו"ד. ונוסחא זו הוא מפורשת. דאשכחן טובא כהאי גוונא כמו תני רב יוסף וכיוצא בהן. ויהיה פירושו שתנא תלמיד מבית מדרשו של אליהו. אמנם בכל שאר המקומות הנוסחא תנא דבי אליהו באל"ף. והדבר צריך ביאור.[1] והנה מצינו בחולין (ס"ה ע"א) דבי ר' ישמעאל תנא. ולפ"ז מלת תנא היא פעל ובקמ"ץ התי"ו. ויהיה ענינו שחכם אחד משל בית ר' ישמעאל תנא. ואח"כ נקרא בגמרא תנא דבי ר' ישמעאל. אמרו שם במאי קמפלגי תנא דבי רב ותנא דבי ר' ישמעאל (לשון רש"י. תנא דבי רב קרי לבריית קמייתא ששניה בתו"כ דמקרי ספרא דבי רב. לפי שהיה שנור בבית המדרש בפי כולם. אבל ברייתא דתנא דר"י לא היתה שנורה אלא בפי תלמידיו). תנא דבי ר' ישמעאל סבר. (שם ס"ו ע"א). והנה בפסחים (ה' ע"א) נמצא. דבי ר' ישמעאל תנא מצינו י"ד שנקרא ראשון שנ' בראשון בי"ד וגו'. ואח"כ הביאו ברייתא. אך ביום הראשון תשביתו מעיו"ט או אינו אלא ביו"ט עצמו ת"ל לא תשחט וגו' דברי ר' ישמעאל. וכתבו בתוס' תימא לר"י דתדר"י נפקא ליה מקרא אחרינא. ובכמה דוכתין פריך מר' ישמעאל אתנא דר"י. ונרמז בגליון מגילה נ"ג ע"א. זבחים נ"ב ע"א. והנה במגילה שם הקשו קשיא דר"י אדר"י. ומשני תרי תנאי אליבא דר"י. וכעין זו היא בזבחים שם. נמצינו למידין כי באמרנו תנא דבי אליהו ענינו שאחד מתלמידי בית מדרשו של אליהו תנא לה. ואין מן הנמנע שאחד מתלמידי אליהו יחלוק עליו:

ואחר שהערכתי כל זאת. אעריך מה שכתבו גדולי האחרונים קודם זמננו בענין זה:

בעל באר שבע לר' ישעבר בער שנדפס ספרו בשנת תם"ט. כתב בתוספותיו לפ' חלק. תנא דבי אליהו צדיקים וכו'. אל תטעה לחשוב שזה אליהו הוא אליהו הנביא התשבי. אלא הוא התנא הרשום בהקדמת זרעים להרמב"ם ז"ל אצל חוני המעגל סוף פ"ז. ובפרק מי שהיה תמצא תנא דבי אליהו ר' נתן אומר כל היישוב תחת כוכב א' וכו': ושארי ליה מאריה שיושב ודורש כמשה מפי הגבורה אל תטעה וכו'. והוא הוא הטועה. ההקדמה שהוכיר היא הקדמת הרמ"בם לפי' המשנה שלו על שתא סדרי. אלא שנכתבה בראש סדר זרעים. ובטעות הדפיסו המדפיסים. הקדמה להרמ"בם מסדר זרעים. וזה שהוכיר בפ"ז אצל חוני המעגל הוא אליהועיני בן הקוף. והזכירו עם חנמאל המצרי. והם הם שנזכרו במשנה דפרה פ"ג מ"ה שכל אחד מהם עשה פרה אחת. (ועי"ש בתוי"ט). ואיך יוכיר תנא דבי אליהו מעשה בתלמיד אחד וכו' ומת בחצי ימיו והיתה אשתו נוטלת תפליו וכו' פעם אחת וכו' ואותו הסיפור היא בארד"נ פ"ב בלשון נסתר פעם אחת נזדמן לה אליהו ז"ל וכו'. הרי שאליהו הנביא הוא שאמרו עליו תנא דבי אליהו. (ואיני מזכיר סדר אליהו שלפנינו שהוא מטפח על פניו. שהרי ע"כ לא ידע ממנו. אלא הזכרתי האדר"נ שנדפס עם התלמוד). ויותר תימא על בעל סדר הדורות שנשתבש על ידי דבריו בח"א ערך ג"א תק"ס. גם בסדר תנאים ואמוראים אות א' בערך תנא דבי אליהו דבריו משובשים אף שהרגיש בביטולן של דברי הבאר שבע. וכבר תפסו הגאון ר' חי"ד אזולאי בשם הגדולים אות סמ"ך ערך סדר וכו'. וסתר שם דברי הרב בעל באר שבע והביא דברי רבינו העריך שנעלמו לו. והאריך קצת בדבר וסיים ובמקום אחר כתבתי עוד בזה בס"ד. וכבר הזכיר ממנו בעל יד מלאכי אות תרמ"ז. אחר שהביא דברי הרב בעל באר שבע כתב עליו. אך הרב שער יוסף על הוריות בהשמטות דף ק"כ צדד לומר שהוא אליהו הנביא. גם בספרו יעיר אזן אות ת' נלחם נגדו: ואחרי כתבי זאת נתעוררתי על דברי הרב דין יצחק אברבנאל בספרו נחלת אבות (אבות פ"ד) במאמרו בענין תחיית המתים ועו"הב שורש י"ד. אמר על הא דסנהדרין (צ"ב ע"א) תני דבי אליהו צדיקים שעתיד הקב"ה להחיותן אינן חוזרין לעפרן וז"ל. אתה תראה שהוא דעת יחיד שבמדרשו (ר"ל בבית מדרשו) של חכם אחד שהיה שמו אליהו היו אומרין כן וכו'. ואנו

[1] תפסתי לדוגמא תנא דר"י מכל הנהו דבי המובאים בסדר הדורות באות ד'. לפי שהוא המוזכר יותר בגמרא. ותימא ששכח בעל סד"הד להזכיר דבי רב ענן בעירובין שהזכרתיו לעיל:

נאמר שבבית המדרש שנקרא על שם אליהו הנביא אמרו כן. גם ראיתי אחרי רואי שכל דברי הבאר שבע הם מלה במלה לר׳ עזריה מן האדומים בספרו מאור עינים בחלק ימי עולם פמ״ד שנדפס ראשונה במנטובה של״ד. ובלי ספק שאמר הגאון הזה דבר בשם אמרו אלא שבדפוס השמיטו המקור מפני חמת המקנאים. וכהיום לא יסתפק כל יודע ספר שתנא דבי אליהו בגמרא הוא אליהו הנביא. אמנם במה שיש לדון הוא. אם תנא דבי אליהו היינו סדר אליהו רבה וזוטא שלימדו לרב ענן. או האי לחוד והאי לחוד. ואם הסדר אליהו הנזכר היינו האי שלפנינו או לא. שבענין זה דנו חכמי זמננו באשר אזכירם להלן. אמנם קודם שאבא לסתור דברי חכמי זמננו. אערוך מה שנמצא בסדר שלפנינו והוא בפי האמוראים:

מאמר ו׳ דברי סדר אליהו במימרא דאמוראי.

ר׳ יוחנן.

סנהדרין (צ״ו ע״א). ויחלק עליהם לילה וגו׳. אמר ר׳ יוחנן אותו מלאך שנזדמן לו לאברהם לילה שמו שנ׳ והלילה אמר הרה גבר. לפנינו פ״ה (צד כ״ח). אמרו אותו מלאך שיצא לסעד את אברהם לילה שמו:

שם. וירדף עד דן. א״ר יוחנן כיון שבא איתו צדיק עד דן תשש כחו ראה בני בניו שעתידין לעבוד ע״ז בדן שנ׳ וישם את האחד בבית אל ואת האחד נתן בדן וכו׳. ובמכילתא דמס׳ עמלק פ״ב. כיוצ״ב וירדף עד דן. עדיין לא באו השבטים וכו׳ אלא שאמר לו לאברהם אבינו במקום הזה עתידין בניך לעבוד ע״ז ותשש כחו מעליו. ובספרי סוף ברכה. ד״א עד דן מלמד שהראהו זרעו של דן שהוא עובד ע״ז בענין שנ׳ ויקימו להם בני דן את הפסל. וע״ז רמזתי במ״ע במכילתא שם אות כ״ד. ולפנינו פ״ה (צד כ״ח). באותה שעה הראה הקב״ה לאברהם אבינו שני בניו עובדין ע״ז בדן ותש כחו מעליו שנ׳ ויקימו להם וגו׳. ואם נניח בני בניו יהא כמו שהוא בספרי. ויותר נראה שלא להגיה אלא שני בניו היינו דן ואפרים. ולא מיתי המקרא אלא על הראשון. שזה גרם שהעמידו אח״כ ג׳ כ את האחד בדן. ועכ״פ לא הועתקו הדברים מהגמרא. ויגיד עליו רעו שאף אמרו אותו מלאך וכו׳. היא מסורת קדומה והתלמידים שמעוה מר׳ יוחנן והביאוה לבבל בשמו וכמו שאמרו הא דתשש כחו בשמו והיא לפנינו במכילתא:

שם (ק״ב ע״ב). א״ר יוחנן מ״מ זכה עמרי למלכות מפני שהוסיף כרך אחד בא״י שנ׳ ויקן את ההר וגו׳. ולפנינו פ״ט (צד מ״ט) מסופר מה שנדבר בזה בין אליהו והחכמים בבי״המד הגדול בירושלים. ושאליהו השיבם כן. ולא יעלה על דעת שום קורא שיש כאן העתק מהגמרא. אילם אם ר׳ יוחנן מדעתו אמר כן או בשם ברייתא. והתלמידים אמרוהו בשמו. זה לא יתברר:

שם (ק״ג ע״ב). א״ר יוחנן משום ר׳ יוסי בן קסמא גדולה לנימה שהרחיקה שתי משפחות מישראל שנ׳ על דבר אשר לא קדמו וגו׳. ור׳ יוחנן דיריה אמר. מרחקת את הקרובים ומקרבת את הרחוקים. ומעלמת עין מן הרשעים ומשרה שכינה על נביאי הבעל. ושגנתו עולה זרון. מרחקת וכו׳ מעמון ומואב. ומקרבת את הרחוקים מיתרו. דא״ר יוחנן בשכר קראן לו ויאכל לחם וכו בני בניו וישבו בלשכת הגזית וכו׳. ומעלמת עינים מן הרשעים ממיכה (והיא ברייתא לר׳ נתן קודם לזה). ומשרה שכינה על נביאי הבעל מחבירו של עדו הנביא. דכתיב ויהי הם יושבים אל השולחן וגו׳. ושגנתה עולה זרון דאמר רב יהודה אמר רב אלמלי הלוהו יונתן לדוד שתי כברות לחם לא נהרגה נוב עיר הכהנים ולא נטרד דואג האדומי ולא נהרג שאול ושלשת בניו. ולפנינו פי״ב (צד ס׳). בוא וראה כמה עונשה של פת שהורגת את גדולי ישראל ומשרת שכינה על נביאי השקר. אילם מי שהורגת את גדולי ישראל. צא למד ממקום נוב ושאול ואחימלך בן אחיטוב שנענשו על דוד עונש גדול. ומיון שהיא משרת שכינה וכו׳. צא למד מאותו נביא שבא אל מלך ישראל א״ל הקב״ה אל תהנה ממנו ואם נהנית וכו׳. בא נביא אחד ואמר לו גם אני נביא וגו׳. אעפ״י שכחש לו שרתה עליו רו״ח שנ׳ ויהי המה יושבים וגו׳: וכמדומני שאין שום אדם שיש לו מוח בקדקדו שיאמר שבעל המאמר הזה ידע מהגמרא. אלא לא לקחו ולא העתיקו זה מזה. אלא שכבר בימי התנאים דברו בזה הענין. ר״י בן קסמא אמר גדולה לנימה וכו׳. ותניא ר׳ נתן אומר מגרב לשילה ג׳ מילין והיה עשן המערכה ועשן פסל

מיכה מתערבין זה בזה בקשו מה״ש לדוחפו אמר להן הקב״ה הניחו לו שפתו מצויה לעוברי דרכים. וברייתא שלפנינו אמרה שהורגת את גדולי ישראל ומשרת שכינה על נביאי השקר. ובא ר׳ יוחנן וכלל כל אלו הנ׳ ברייתות כחדא. ומסדרי הש״ס ידעו מב׳ ברייתות וממה שאמר ר׳ יוחנן בענין יתרו. ומברייתא שלפנינו לא ידעו ופירשו דברי ר׳ יוחנן עפ״י מה שאמר ר״י אמר רב בבבל. והא דמשרה שכינתו וכו׳ הוה פשוט להו מקראי. אולם מסתברא דדברי ר׳ יוחנן מיוסדים בברייתא דר׳ נתן. ובברייתא דר״י בן קסמא שהזכירה ר׳ יוחנן. ובברייתא שלפנינו:

פסחים (פ״ז ע״ב). א״ר יוחנן מפני מה זכה ירבעם בן יואש מלך ישראל להמנות עם מלכי יהודה מפני שלא קבל לה״ר על עמום. ומנלן דלא קבל לה״ר. דכתיב וישלח אמציה כהן בית אל וגו׳. אמר חס ושלום אמר אותו צדיק כך. ואם אמר מה אעשה לו. שכינה אמרה לו. ולפנינו פי״ז (צד פ״ח) ובזוטא פ״ז (צד קפ״ח) שלא קבל לה״ר. לענין שוכה להשיב את גבול ישראל. א״ל ח״ו לא נתנבא אותו הנביא באותה נבואה ואם נתנבא לא מנבואתו היא אלא מן השמים היא. ואמרו שם בזוטא. אמרו עליו על ירבעם בן יואש אדם נוהג כבוד בנביאים היה וכו׳. ואין השתוות הדרושים כאן אלא בענין לה״ר וכבוד הנביאים. ויראה שזה ענין קדום ונשתמש בו ר׳ יוחנן לדרוש טעם למה נמנה ירבעם בין מלכי יהודה. וא״כ עקרו לפנינו:

סנהדרין (צ״ו ע״א). הני ד׳ פסיעות מאי היא דכתיב בעת ההיא שלח מרודך וגו׳ דאמר ר׳ יוחנן אותו היום שמת בו אחז שתי שעות היה (רש״י כדי שלא יהא פנאי לספדו ולקברו). וכי חלה חזקיהו ואיתפח אהדרינהו קוב״ה להנך עשר שעי ניהליה (רש״י דאותו היום שנתרפא חזקיה היה של כ״ב שעות). דכתיב הנני משיב את צל המעלות וגו׳ ותשב השמש עשר מעלות וגו׳. א״ל מאי האי. א״ל חזקיהו חלש ואיתפח. אמר איכא נברא כי האי ולא בעינא לשדורי ליה שלמא. כתבו ליה שלמא למלכא חזקיה שלם לקרתא דירושלם שלם לאלהא רבא. נבוכדנאצר ספריה דבלאדן הוה. ההיא שעתא לא הוה החם. כי אתא אמר להו היכי כתביתו. אמרו ליה הכי כתבינן. אמר להו קריתו ליה אלהא רבא וכתביתו ליה לבסוף. אמר אלא הכי כתובו שלם לאלהא רבא שלם לקרתא דירושלם שלם למלכא חזקיה. אמרי ליה קריינא דאינרתא איהו להוי פרוונקא. רהט בתריה. כדרהיט ארבע פסיעות אתא גבריאל ואוקמיה. א״ר יוחנן אילמלא לא בא גבריאל והעמידו לא היה תקנה לשונאיהם של ישראל. ומייתי לה בנמרא אדא דלעיל שפירשו בי את רגלים רצתה וגו׳ לירמיהו השיבו כך (שהבאתי לעיל בין המאמרים שנאמרו בגמרא סתם והם לפנינו בסדר אליהו). ובאותו המאמר אמרו. ומה בשכר ד׳ פסיעות ששלמתי לאותו רשע שרץ אחר כבודי וכו׳. וע״ז שאלו הני ד׳ פסיעות מאי היא. ומאורע זה שעמד מרודך מכסאו ורץ להחזיר האגרת ד׳ פסיעות (או ג׳ פסיעות כמו שהיא בהגדות) נזכר בפסיקתא דר׳ כהנא לפ׳ שקלים. ר׳ זעירא שלח לר׳ אלעזר א״ל שמעת ההיא מרגליתא דהוה דריש ר׳ הונא על הדין פסוקא צדקה תרומם גוי וגו׳. ומסופר שם זה המאורע באופן אחר. והוא לפנינו בתנחומא פ׳ כי תשא ר׳ הונא אמר צדקה וחסד שעב״ום עושין מסוכן היא להם לישראל וכו׳. ובמדרש אסתר פ״ג רב פתח הוי משקה רעהו וגו׳ מסופר ג״כ בסגנון של ר׳ הונא. והוא ג״כ בשה״ש רבה פ״ג בפ׳ כמעט שעברתי והוא לר׳ חוניא (ויראה דהיינו ר׳ הונא דב׳ שמות אלו מתחלפין בהרבה מקומות). ושם אמרו אתה עמדת מכסאך ופסעת ג׳ פסיעות בשביל בבוד שמי חייך שאני מעמיד ממך ג׳ מלכים וכו׳ נבוכדנצר ואויל מרודך ובלשצר. ואם שנעלמו לנו דרכי פיוטין של בעלי האגדה ואין לנו פתח ברור לעמוד על תוך כוונת דבריהם. ולא יסופק לשום בר דעת שאין הדברים כפשוטן וכמשמעות המלות. בזה הם מסכימים שהוה זכות למרודך במה שעשה לכבוד שמו של המקום ב״ה. ועיקרו של דבר בלא ציורים השונים בדברי פיוטים הם לפנינו פ״כ (צד קט״ו) ולא גלגל הקב״ה והביא נבוכדנצר בעולם אלא בשכרו של מרודך שנהג כבוד לאבינו שבשמים. ונכפל בפכ״ד (צד קכ״ה) ושטחיות הדברים מראים שהוא המקור לכל אלו האגדות. שאינם אלא פירושים שונים לדברי סדר אליהו:

תענית (כ״ט ע״א). ותשא כל העדה וגו׳ ויבכו העם בלילה ההוא אמר רבה א״ר יוחנן אותו לילה ליל תשעה באב היה. א״ל הקב״ה אתם בכיתם בכיה של חנם ואני קובע לכם בכיה לדורות. והוא ג״כ בסנהדרין (ק״ד ל״ב) ובסוטה (ל״ה ע״א). ואיכא נוסחאות אותו היום ערב ת״ב היה וכו׳ הן בכו וכו׳ ואני אקבע להם בכיה לדורות. ולפנינו פכ״ט (צד קמ״ה) ברוך המקום ב״ה שאין לפניו משוא פנים בשביל אותה בכייה של חנם שבכו ישראל נקבע להן בכייה לדורות. והנה ר״י הרחיב הדבר שאותו הלילה ליל ת״ב היה. ונראה שזה המאמר הסתמי הוא המאמר הקדום ור״י הרחיבו. ובסנהדרין שם דרשו המקרא בכה תבכה בלילה והסמיך ר״י

דרשתו שם על מלת בלילה, ודרש בכה תבכה על מקדש ראשון ושני. ועוד שם דרשות שונות ורמזתי עליהן במ"ע אות ל"ו. ולפנינו פ"ל (צד קנ"ד) דרשו בענין אחר ולא הועתק משם כלום:

בירושלמי ספ"ג דעירובין בענין ב' ימים טובים של ראש השנה שהן מתקנת נביאים הראשונים. ר' בא ר' חייה בשם ר' יוחנן בני אמי נחרו בי יונו'. מי גרם לי להיות משמרת שני ימים (בסוריא) [בחוצה לארץ] על שלא שמרתי יום אחד בארץ. סבורה הייתי שאני מקבלת שכר על שנים ואיני מקבלת שכר אלא על א'. מי גרם לי להפריש ב' חלות בסוריא וכו' ר' יוחנן קרי עליהן. גם אני נתתי להם חוקים לא טובים וגו'. ובשה"ש רבה פ"א אמר ר' חייא בשם ר"י הא דחלה ור' בא בשם ר"י אמר הא דיו"ט. ובאדר"נ פ"כ בסנגון אחר לענין תרומות ומעשרות שעמדו נביאים שביניהם ואמרו להם הפרישו. ואולי הוא שם לר"ח סנן הכהנים. ובפסיקתא רבתי פ' על נחרות בבל (פכ"ח) כל הדרוש אמקרא אהלי שודד וגו' מוכיח הסנגון שהוא עפ"י סדר אליהו רבא. וכל הדרוש שם סתם, והנה לפנינו בפ"ל (צד קמ"ט) בדרוש אהלי שודד וגו' ד"א בני יצאוני ואינם. אינם אין המועדות כתיקונם. אמרה כנ"י לפני הקב"ה. רבון העולמים כשהייתי על אדמתי הייתי עושה יום אחד והוא כתיקונו. עכשו הרי אני עושה יום אחד ושנים (ושלשה) ואין אחד כתיקונו וכו' בני אומה שלי נחרו בי וכו' בנון חנניה בן עזור ואחאב בן קוליה וצדקיה בן מעשיה שנתכבו עלי שקר וכו'. והנה בדרושו של ר"ח סנן הכהנים בני אמי הם הנביאים, ובדרוש שלפנינו על המועדות שאינם כתיקונם בני אמי הם נביאי השקר. ותפס ר"י בסנגון של ר"ח סנן הכהנים ודרשו על שני ימים טובים ושתי חלות. ועכ"פ לא הועתק לפנינו משם, ואדרבה נראה שהדרוש שלפנינו הוא הקדום. ור"י הרחיבו עפ"י סנגונו של ר"ח סנן הכהנים:

בסנהדרין (ק"ח ע"ב). ומנלן דנאסרו (בתשמיש המטה בתיבה) דכתיב ובאת אל התיבה אתה ובניך ואשתך וגו'. וכתיב צא מן התבה אתה ואשתך ובניך וגו'. וא"ר יוחנן מיכן אמרו שנאסרו בתשמיש המטה. מי הם שאמרו והיכן אמרו. אמנם היא לפנינו פל"א (צד קס"ב). כיון שבא נח לעולם אמר לו הקב"ה בא אתה וגו' אתה ובניך לבדכם. אשתך ונשי בניך לבדם. כיון שיצא א"ל הקב"ה צא מן התבה התירן לו וכו'. ועיי' במ"ע שם אות מ"ג. ומיתי לה בירושלמי מן מה דתנינן ג' שמשו בתיבה וכו'. ואפשר דר"י נמי מהאי ברייתא אמרה ואיהו טעמא מקרא קאמר. אמנם מסתבר יותר שמקור הדבר הוא לפנינו:

יומא (ל"ח ע"ב). א"ר חייא בר אבא א"ר יוחנן ראה הקב"ה שצדיקים מועטין עמד ושתלן בכל דור ודור שנ' כי לה' מצוקי ארץ וגו'. ויסוד זה הדרוש הוא במאמר שלפנינו באליהו וזוטא פ"ה (צד קפ"א). כי לה' מצוקי ארץ ואין מצוקין אלא תלמידי חכמים שנ' ויתקבצו אליו כל איש מצוק וגו'. ולדעת זה הסדר אלו ד' מאות איש היו תלמידי דוד וקרא אותם תלמידי חכמים. וכ"ה בפי"ח (צד ק"ט) שביקש נבל מיתתן של תלמידי חכמים:

פסחים (פ"ז ע"א וע"ב). תחלת דבר ה' בהושע וכו' א"ר יוחנן תחלה לד' נביאים וכו'. ועוד שם בשמו בביאור השם גומר. שביארוהו רב ורב יהודה. ועוד לו בביאור השם דבלים שנתבאר שם כמו שהוא לפנינו דבה רעה בת דבה רעה. וביארוהו בדרך אחר שמואל ור"י (והוסחא ושמואל הוא ט"ס וצ"ל שמואל אמר. שהביאור בת דבלים הוא מעיקר המאמר ולא מרב. שהיא לא ביאר רק השם גומר). והנה כל המימרא או הברייתא הסתמית שם. היא לפנינו באליהו וזוטא פ"ט כמו שהזכרתי לעיל. ומה שנאמר בשם ר' יוחנן נתוסף לפנינו. שכל המאמר (צד קפ"ז) שנאמר תחלת וכו' עד באותה שעה וכו'. אינה אלא הוספה מגליון. וכבר נאמר והושע בן בארי זקן שבכולם. ועכ"פ הדברים שלפנינו לא הועתקו מהגמרא וכמו שהזכרתי כבר לעיל צד נ"ו:

בבראשית רבה פפ"ה. ר"י ב"ר סימון ור' חנין בשם ר' יוחנן כל מי שהוא מתחיל במצוה ואינו גומרה קובר את אשתו ואת בניו ממי אתה למד מיהודה וכו'. ר' הונא בשם ר"א בני של ריה"ג כל מי שמתחיל במצוה ואינו גומרה ואחר בא וגומרה היא נקראת על שמו וכו'. והא דר' יוחנן בדברים רבה פ"ח א"ר חייא בר אבא כל מי שמתחיל וכו'. ובלי ספק שצ"ל אר"חב"א אמר ר' יוחנן. והא דר"א ברי"ה אמרה התם ר' לוי בשם ר' חמא בר חנינא. וכ"ה בסוטה (י"ג ע"ב) בשם ר' חמא בר' חנינא. והא דר' יוחנן אמרה התם ר' שמואל בר נחמני. ואולי צ"ל ארשב"נ א"ר יוחנן. ועיקרו הוא לפנינו באליהו וזוטא פ"ט (צד קפ"ח) מיכן אמרו (בענין הושע בן אלה) כל העושה מצוה ואינו גומרה הרי זה מתחייב בנפשו ובכל אשר לו. ואח"כ נתוסף מגליון וקובר אשתו ושני בניו. ובלי ספק שהוא המאמר הקדום ועיי"ש במ"ע אות י"ג:

ר' יהושע בן לוי.

ברכות (י"ט ע"א). אריב"ל כל המספר אחר מטתן של ת"ח נופל בגיהנם שנ' והמטים עקלקלותם וגו'. והדר מייתי הא דתנא דבי ר' ישמעאל אם ראיתה ת"ח שעבר עבירה וכו'. ולפנינו פ"ג (צד ט"ו). מיכן אמרו אם ראיתה ת"ח שעשה עבירה וכו'. ומסיים הא למדתה שכל המספר אחר מיעוטי ת"ח מספר אחר שכינה. ופי' מיעוטי מה שמיעטו בזכותן בענין דוד שם (עיי"ש במ"ע אות כ"ח). וריב"ל נשתמש במלת מטתן לכוונה זו. כלו' מה שנטו מדרך הטובה. כדי לסמכו אמקרא והמטים עקלקלותם (עיי"ש בגליון בשם פי' הערוך):

שבת (קי"ט ע"ב). אריב"ל כל העונה אמן יהא שמיה רבא מברך. בכל כחו קורעין לו גזר דינו. שנאמר בפרוע פרעות בישראל בהתנדב עם ברכו ה'. מ"ט בפרוע פרעות משום דברכו ה' (רש"י בפרוע פרעות ביטול פורעניות בנון פרוע דמתרגמין בטל). ר' חייא בר אבא אמר ר' יוחנן אפי' יש בו שמץ של ע"ז מוחלין לו. כתיב הכא בפרוע פרעות וכתיב התם כי פרוע הוא. ויסודו של דבר הוא לפנינו פ"י (צד נ"ב). אמנם לפי שהמאמר שלפנינו הוא נתלה נ"כ בברייתות במס' ברכות (ח' ע"א) אעתיקם תחלה. אהא דמייתי התם קראי לענין עת רצון בשעה שהצבור מתפללין הן אל כביר ולא ימאס ובתיב פדה בשלום נפשי מקרב לי כי ברבים היו עמדי. תניא נמי הכי ר' נתן אומר מנין שאין הקב"ה מואס בתפלתן של רבים שנ' הן אל כביר וגו' ובתיב פדה בשלום וגו' ואמר הקב"ה כל העוסק בתורה ובג"ח ומתפלל עם הצבור מעלה אני עליו כאילו פדאני לי ולבני מבין אי"ח. ובני הרב אלפס כולא סתמא. תנ"ה מנין שאין הקב"ה מואס וכו' בתורה ובג"ח ומצוי בבית הכנסת מעלה אני עליו כאילו פדאם לבני מבין האומות עד סוף כל הדורות. וגי' הרא"ש ברישא כני' הר"ף סתמא. תנ"ה מנין וכו'. והדר גרים מאי פדה בשלום נפשי אמר רשב"י אמר הקב"ה וכו' ומתפלל עם הצבור שחרית וערבית מעלה אני וכו' כני' הגמרא. ועיקרן של כל אלו הדברים לפנינו שם. במי הקב"ה נפרע להן לישראל מאי"ה (ולא כפירש"י) בבני אדם שהן משכימין ומעריבין לבי"הכנ ולבי"המד ועונין אמן ומברכין את הקב"ה באמן שנ' בפרוע פרעות בישראל וגו' במתנדבים בעם ומברכים את הקב"ה בכל יום תמיד עליהן הוא אומר פדה בשלום נפשי וגו'. [מ] שהוא משכים ומעריב לבי"הכנ להשלים עשרה להיות עדה עליו הוא אומר פדה בשלום נפשי. מי שיש לו ת"ח בשכונתו וכו' והיה זנו ומכלכלו ומפרנסו וכו' עליו הוא אומר פדה בשלום נפשי וכו'. ושם פ"ט (צד נ') במה הקב"ה מושיע את ישראל מבין האומות בבני אדם שהן משכימין ומעריבין לבי"הכנ או לבי"המד ועסוקין בדברי תורה בכל יום תמיד בהן או בשמשיהן. ועיי' במ"ע אות י"ג:

סוטה (ה' ע"ב). והוא ג"כ בסנהדרין (מ"ג ע"ב). אריב"ל בא וראה כמה נדולים נמוכי הרוח לפני הקב"ה. שבשעה שב"המק קיים (בסנהדרין, וארי"בל בזמן שב"המק קיים, והשאר ליתא) אדם מקריב עולה שכר עולה בידו. מנחה שכר מנחה בידו. אבל מי שדעתו שפלה מעלה עליו הכתוב כאילו הקריב כל הקרבנות כולם שנאמר זבחי אלהים רוח נשברה. ולא עוד אלא שאין תפלתו נמאסת שנ' לב נשבר ונדכה אלהים לא תבזה. ועניני של המאמר הוא לפנינו פי"ח (צד ק"ד). ומודיעין אותו שטובה רוח נמוכה ונפש שפלה יתיר מכל זבחים שבתורה שנ' זבחי אלהים וגו'. מיכן אמרו אדם מקריב עולה שכר עולה בידו. מנחה וכו'. חטאת וכו'. אשם וכו'. שלמים וכו'. אבל מי שדעתו שפלה מעלה עליו הכתוב כאילו הקריב כל זבחים שבתורה שנאמר זבחי אלהים וגו'. זבח אלהים וגו' לא נאמר אלא זבחי אלהים וגו'. ולשון מכאן אמרו מוכיח שהוא מאמר קדום. גם לא נאמר כאן. שבשעה שב"המק קיים אלא שבזמן הבית אמרי כן. וריב"ל נשתמש בו בלשון בוא וראה וכו'. והוסיף עליו ולא עוד אלא שאין תפלתו נמאסת. ועכ"פ לא הועתק לפנינו מהגמרא:

ובענין גסות הרוח הרבה בסדר אליהו לדבר. שם באותו ענין. אמרו חכמים את דכא ושפל רוח אתי דכא. (כן הגהתי והוספתי מסכרא). איברא דבגמרא סוטה (ה' ע"א) פליג אמוראי ר' הונא ור' חסדא. ח"א אתי דכא וח"א אני את דכא. הנה דעתי שהוא מאמר קדום אף שנמצאהו בפי האמוראים: בפט"ו (צד ע"ד). מיכן אמרו בשמונה דברים העולם חרב וכו'. וחד מיניהו גסות הרוח. ופירט שם דור המבול דור הפלגה ואנשי סדום. פרעה סנחריב וגבוכדנצר. שנעקרו מן העולם מתוך שמונה דברים. ובפכ"א (צד ק"ו) כארזים עלי מים אילו גסי הרוח שבישראל. כלו' שדברי תורה מגינין עליהן. ופל"א (צד קנ"ו) אחיתופל וכו' בשביל גסות הרוח נעקר מן העולם. ושם (צד קנ"ח) כל מי שיש בו גסות הרוח נעקר מן העולם. ופורט אנשי מבול אנשי מגדל ואנשי סדום. סנחריב וגבוכדנצר. פרעה אנשי מדבר ושאול מלך ישראל.

ומסיים. אחרי דברים כולם נאמר תועבה בעבודה זרה ונאמר תועבה בגסות הרוח וכו׳. והיא בסוטה (ד׳ ע״ב) א״ר יוחנן משום רשב״י כל אדם שיש בו גסות הרוח באילו עובד ע״ז וכו׳. ומיתי ג״כ הנך קרא. ובסוף מסיים אף הקב״ה שהכל שלו והכל מעשה ידיו אין יכול לסבול את נסי הרוח שנ׳ גבה עינים וגו׳ לא אוכל. ובסוטה שם (ה׳ ע״א) א״ר חסדא ואיתימא מר עוקבא כל אדם שיש בו גסות הרוח אמר הקב״ה אין אני והוא יכולין לדור בעולם וכו׳. ומיתי הא קרא ודריש אל תקרי אותו אלא אתו לא אוכל. והנה נזכרו שם מדברי האמוראים עוד י״א דברים בענין גסי הרוח. אמנם לפנינו לא נזכר מהם דבר. אולם בענין הדורות איתא בתוספתא דסוטה פ״ג אנשי מבול לא נתגאו אלא וכו׳ אנשי מגדל לא נתגאו אלא וכו׳ אנשי סדום לא נתגאו אלא וכו׳ מצרים לא נתגאו וכו׳ סיסרא לא נתגאה וכו׳. ובסוף נזכרו סנחריב ונבוכדנצר. ותנו רבנן מקצת אלו בריותות בסנהדרין (ק״ח ע״א) ת״ר דור המבול וכו׳. ת״ר אנשי סדום (שם ק״ט ע״א). ובכל אלה לא נזכר שאול מלך ישראל בין נסי הרוח כמו שנזכר לפנינו. ואדרבה בפסיקתא דהחודש (צד ס״ח) אמרו שאחת מן הזכיות שהיו בידו היא שהיה עניו. ובמ״ע שם אות כ״א רמזתי על מדרש שמואל ובמדבר רבה ותוספתא דברכות שאמרו עליו שהיה עניו ושפל רוח. מכל אלה יש לדון שדרך סדר אליהו היא דרך לעצמו. ולא העתיק ולא קבץ דברים מדברי אחרים:

פסחים (ק״ח ע״א). ארי״בל בשעה שאמר הקב״ה לאדם וקוץ ודרדר וגו׳ זלגו עיניו דמעות. אמר לפניו רבש״ע אני וחמורי נאכל באבוס אחד. כיון שאמר לו בזעת אפיך תאכל לחם נתקררה דעתו. ולפנינו פל״א (צד קס״א) וקוץ ודרדר וגו׳. כיון שאמר לו הקב״ה לאד״ה כך. נודעזעו איבריו. א״ל היאיל והודעזעו איבריך תאכל לחם שנ׳ בזעת אפיך תאכל לחם. וסגנון אלו המאמרים רחוקים זה מזה כסגנון שני גביאים שמתנבאים ואינם מתנבאים בסגנון אחד. ובאדר״נ פ״א נמצאת הרכבת שניהם. כיון ששמע אדה״ר שאמר לו הקב״ה ואכלת את עשב השדה מיד נזדעזעו איבריו. אמר לפניו רבש״ע אני ובהמתי נאכל באבוס אחד. א״ל הקב״ה הואיל ונזדעזעו איבריך בזעת אפיך תאכל לחם. והנה עיקר הדרוש מיוסד על סתירת הכתובים שבתחלה אמר ואכלת את עשב השדה ואח״כ אמר בזעת אפיך תאכל לחם. והשוה לפנינו הכתובים. שבמאמר הראשון נזדעזע אד״ה ורחם השי״ת עליו ואמר לו בזעת אפיך תאכל לחם. ובאדר״נ הוסיפו שההזדעזעות היתה שישוה לבהמה. ובדרך זו תפס בתרגום יונתן עיי״ש. וריב״ל סמך את דרשתו על רישא דקרא וקוץ ודרדר. ושינה סגנון האדר״נ. שאמר אני וחמורי נאכל באבוס אחד. גם שינה מהזדעזעות לזילוג דמעות. ובב״ר פ״כ סמכי הדרוש על לשון בזעת אפיך ואמרו שם. כיון ששמע אד״ה כן הזיעו פניו אמר מה אני נקשר לאבוס בבהמה. א״ל הקב״ה הואיל והזיעו פניך תאכל לחם. ועכ״פ הסגנון הפשוט שלפנינו הוא היותר קדום:

רב ור׳ אבהו.

במו״ק (ט״ז ע״ב). אמר אלהי ישראל וגו׳ מושל באדם צדיק מושל יראת אלהים. מאי קאמר. אמר ר׳ אבהו ה״ק אמר אלהי ישראל וגו׳. אני מושל באדם. מי מושל בי צדיק. שאני גוזר גזירה ומבטלה (רש״י צדיק מושל בי ומבטלה). אלה שמות הגבורים וגו׳ יושב בשבת וגו׳. מאי קאמר. א״ר אבהו ה״ק ואלה שמות גבורותיו של דוד. יושב בשבת. בשעה שהיה יושב בישיבה לא היה יושב ע״ג כרים וכסתות אלא ע״ג קרקע. דכל כמה דהוה רביה עירא היאירי קיים הוה מתני להו לרבנן ע״ג כרים וכסתות. כי נח נפשיה הוה מתני דוד לרבנן. והוה יתיב ע״ג קרקע. אמרו ליה ליתוב מר אכרים וכסתות לא קביל עליה[1] תחכמוני. אמר רב א״ל הקב״ה תדא כמוני שאני גוזר גזירה ואתה מבטלה. ראש השלישים. תדא ראש לשלשת אבות. הוא עדינו העצני. כשהיה יושב ועוסק בתורה היה מעדן עצמו כתולעת ובשעה שיוצא למלחמה היה מקשה עצמו כעץ. על שמונה מאות חלל בפעם אחת. שהיה זורק חץ ומפיל שמונה מאות חלל בפעם אחת. והיה מתאנח על מאתים. דכתיב איכה ירדף אחד אלף. יצתה בת קול ואמרה. רק בדבר אוריה החתי. והנה לפנינו פ״ב (צד ח׳) מפרש שבי״ת באדם נמשכת ג״כ על יראת אלהים. ופירשו מי מושל בצדיקים (כלו׳ מי בהם שנקרא מושל) הוי אומר צדיק מושל ביראת אלהים. זה הכובש את יצרו. וזה הפירוש שהלב מסכים לו נוטה לגמרי ממה שפירשו ר׳ אבהו בגמרא.

[1] כל זה מן דכל כמה דהוה רביה וכו׳ עד לא קביל עליה. הוא הוספת הגמרא לפרש דברי ר׳ אבהו. ולכך נשתנה סגנון הלשון מן עברית לארמית:

ובפ״ג (צד ט״ו) מפרש. יושב בשבת וכל העם יושבין בישיבה לפניו. אבל דוד המלך לא על הכר ולא על הספסל אלא היה יושב על הארץ ומלמד תורה וכו׳ (וזה כר׳ אבהו אלא שהוא הוסיף לפרש הגבורים. גבורותיו של דוד). דבר אחר תחכמוני אתה יושב בישיבה שאין בה סמיכה תדא כמוני מיכן אמרו וכו׳ (וזה הפירוש תחכמוני פירשו רב ג״כ אבל בענין אחר) מת״ל ראש השלישי (בגמרא השלישים). שתדא ראש לתורתי. ד״א ראש השלישי. תחלק עם ג׳ צדיקים אברהם יצחק ויעקב [ד״א ראש השלישי. שתדא ראשון של אבות] וכו׳ (עפ״י דפוס ויניציא הוספתי הדברים ואפשר שאינו שם אלא הגהה עפ״י הגמרא). ד״א ראש השלישי שתדא ראש לכל ישראל וכו׳. דבר אחר עדינו העצני. כשאתה יושב בבי״המד שתהא מעודן כתולעת. כשאתה יוצא למלחמה תהא קשה כעץ. מה שברך לפניי. על שמונה מאות חלל וגו׳ חסר אתה מאתים. אמר לפניו רב״שע מ״מ אני חסר מאתים. א״ל דוד בני לא כך בתבתי וכו׳ אבל אתה עשית רצוני ולא עשית כל רצוני רק בדבר אוריה החתי לפיכך חסר מאתים. והנה כל לב מרגיש ירגיש שעיקר הדרוש לפנינו. ונשתנה קצת בפי׳ ר׳ אבהו ורב. ועכ״פ לא העתק לפנינו מהגמרא:

סוטה (ל״ה ע״א וב׳). ויך באנשי בית שמש כי ראו בארון. משום דראו ויך. ר׳ אבהו ור׳ אלעזר. ח״א קוצרין ומשתחוין היו (רש״י לא בטלו ממלאכתן לכבדו והאי ראו לשון בוזין כמו אל תראוני שאני שחרחורת). וח״א מילי נמי אמור. מאן אמריך דאימריית (רש״י מי הכעיסך כשכעסת וכו׳). ומאן אתא עלך דאיפייסת. ויך בעם שבעים איש וחמשים אלף איש. ר׳ אבהו ור׳ אלעזר חד אמר ע׳ איש היו וכל א׳ וא׳ שקול כנ׳ אלף. וח״א נ׳ אלף היו וכל א׳ וא׳ שקול כע׳ סנהדרין. ולפנינו פי״א (צד נ״ח). היה להן לאנשי בית שמש כיון שראו את הארון ליטול את בגדיהם ולהניח על פניהם (שלא לראות כבלע את הקודש) ולבא וליפול לפני הארון כשעה אחת כשתים כשלש עד שיתכסה הארון. ויתגדל ויתקדש שמו של הקב״ה מסוף העולם ועד סופו. הן לא עשו כן אלא כשראו את הארון שוחקין וזוקפין ועומדין ומרקדין ומדברים דברים יתירים שנאמר ובית שמש קוצרים וגו׳ והן אינן יודעין וכו׳. לפיכך נפל מישראל נ׳ אלף וסנהדרי גדולה עמהן שנ׳ ויך באנשי בית שמש וגו׳. ומי הרג את כל אילו. אמרו לא הרגו אותן אלא אנשי בית שמש שלא היתה בהן דרך ארץ. פירוש דדריש מדכתיב ויך באנשי בית שמש וגו׳ ואח״כ כתיב ויך בעם שבעים איש וגו׳. כלו׳ בגלל אנשי בית שמש הכה בעם. ועכ״פ אלו הדורשים רחוקים זה מזה ברחוק מזרח ממערב:

בעבודה זרה (נ׳ ע״ב) דרשו המזמור למה רגשו גוים על ימות המשיח ומלחמת גוג ומגוג והקב״ה יושב ומשחק עליהן שנ׳ יושב בשמים ישחק. ואמרו בשם ר׳ יצחק אין לו להקב״ה שחוק אלא אותו היום בלבד. ופריך איני והא אמר רב יהודה אמר רב שתים עשרה שעות הוי היום. שלש הראשונות הקב״ה יושב ועוסק בתורה. שניות יושב ודן את כל העולם. כיון שרואה שנתחייב העולם כליה עומד מכסא דין ויושב על כסא רחמים. שלישית יושב ונן את כל העולם כולו מקרני ראמים עד ביצי כנים. רביעית יושב ומשחק עם לויתן שנ׳ לויתן זה יצרת לשחק בו. א״ר נחמן בר יצחק עם בריותיו משחק ועל בריותיו אינו משחק אלא אותו היום בלבד. ולפנינו בפי״ג (צד ס״א וב׳). ומיום שנברא העולם עד אותה שעה ישבתי על כסא בבוד שלי. שליש היום אני קורא ושונה. ושליש היום אני דן את הדין. ושליש היום אני עושה צדקה זן אני ומכלכל ומפרנס את כל העולם כולו ואת כל מעשה ידיי שבראתי בעולמי. ואין לפני שחוק אלא שעה אחת בלבד. א״מתי יש לפני שחוק בשעה שאו״ה מתגאים ואומרים בכמה גבורים הוא בא עלינו. יבא עלינו באלף אלפים גבורים וכו׳. ועל אותה שעה אני משחק שנ׳ למה רגשו גוים וגו׳ יושב בשמים ישחק. אף במקום אחר יש לפני שחוק ואין שחוק וכו׳. בשעה שפושעי ישראל מבלעין את הכשרים שבהן שנ׳ זומם רשע לצדיק וגו׳. מה כתיב אחריו ה׳ ישחק לו. וענין זה דשליש היום נכפל כמה פעמים כמו שרמזתי במ״ע אות ו׳. ולבי אומר לי שהיא הגדה פייטנית עתיקה. והביאה רב מא״י לבבל בשינוי סגנון עד שנוטות האגדות זו מזו הרבה. ועכ״פ האגדה שלפנינו היא קדומה. ומבאר שם לפנינו הטעם למה בשעה שפושעי ישראל מבלעין את הכשרים שחוק ואין שחוק. לפי שהקב״ה רחמיו מרובין על ישראל לעולם בין על רשעים שבהן בין על כשרים שבהן. והוסיף שם על זה. אף במקום אחר נתחרט הקב״ה ביצר הרע. אמר מה שבר עשיתי ונתחרטתי ממנו שבראתי אותו בעולמי וכו׳. וענין זה שמתחרט

[1] ולדעת סדר אליהו המקרא וחמשה סרני פלשתים ראו וגו׳ הוא מאוחר. ולא ידעו שהלוים הורידו את הארון. ומה שכתוב ואנשי בית שמש העלו עלות וגו׳ היינו אחר שהורידוהו הלוים הקריבו בני העיר לא כיפרו בזה מעשה אותן הקוצרים בעמק:

הקב"ה על יצה"ר אמרה רבי חמא ברבי חנינא בברכות (ל"ב ע"א) ומייתי עלה תלתא קרא. אלא שלא אמר בפירוש שמתחרט. אקריונהו לר' כהנא בחלמיה בגדה יהודה וגו'. אתא א"ל הכי אקריון. אדכריה רב לגמריה. בגדה יהודה וגו' וכו'. ובעל בת אל נכר. זה הבא על הכותית. וכתיב בתריה יברת ה' לאיש אשר יעשנה ער ועונה מאהלי יעקב ומגיש מנחה לה' צבאות. אם ת"ח הוא לא יהיה לו ער בחכמים ועונה בתלמידים. אם בהן הוא לא יהיה לו בן מגיש מנחה וגו'. ובשבת (י"ח ע"ב) הובא נמי בשם רב בשינוי לשון קצת. אם ישראל הוא לא יהיה לו ער בחכמים ולא עונה בתלמידים וכו'. אולם כפי הגמרא דסנהדרין לא אמרה רב מדעתיה אלא מגמריה. והוא לפנינו באליהו זוטא פ"ג (צר קע"ו) ומפרש לא ער בחכמים. לא מי ששואל בהלכה בבי"המד. ולא עונה בתלמידים ולא מי שמשיב בהלכה בתלמידים. ולא בהן המגיש מנחה וכו'. ובלי ספק דההיא ברייתא קדומה היא ואגמרה רב ואנשי. אלא שאין להוכיח אי מהכא או ממתניתא אחריתא אגמרה ליה לרב. ועכ"פ לפנינו לא הועתקה מהגמרא:

בגיטין (ס"ח ע"א). א"ל רב כהנא ורב אסי לרב כתיב ביה בהושע בן אלה ויעש הרע בעיני ה' רק לא כמלכי ישראל. וכתיב עליו עלה שלמנאסר וגו'. אמר להו אותן פרדסיאות שהושיב ירבעם על הדרכים כדי שלא יעלו ישראל לרגל בא הושע וביטלן. ואעפ"כ לא עלו ישראל לרגל. אמר הקב"ה אותן שנים שלא עלו לישראל לרגל ילכו בשבי. ובב"ב (קכ"א ע"ב) אמר עולא שיו"ט של ט"ו באב היה לפי שבטל הושע וכו'. וכ"ה בסוף תענית ושם מסיים. ואמר לאיזה שירצו יעלו. ובירושלמי סוף תענית איתאמרא בשם ר' חייה בשם רב שבו התיר הושע וכו'. ואח"כ איתא כהנא שאל לרב כל הדא טיבותא רבתא עבד וכתיב ביה עליו עלה שלמנאסר וגו'. א"ל ע"י ששמט את הקולר מצוארו ותלויי בצואר הרבים. לא אמר כל עמא יסקון. אלא מאן דבעי מיסוק יסוק. והנה עקרו שלֹ דבר הוא בסדר עולם פכ"ב. אותה שעה בין שראה הושע בן אלה שגלו עגלי הזהב עמד והעביר פרדסאות שהושיב ירבעם בן נבט על התחומין שלא לעלות לירושלים. שבכל מלכי ישראל הוא אומר וילך בדרך ירבעם וגו'. בהושע הוא אומר רק לא כמלכי ישראל וגו'. אלא מפני מה נתחתם גזר דינם לגלות בימיו. מפני שהיו ישראל תולין את הקלקלה במלכיהם וכו'. והנה רב לא משמיה דנפשיה אמרה אלא מברייתא דסדר עולם. אבל לישניה דרב שבירושלמי ליתא בסדר עולם ולא בגמרות. אולם הוא לפנינו באליהו זוטא פ"ט (צר קפ"ח). בימי הושע וכו'. אלא משעמד ירבעם בן נבט ועד שבא הושע בן אלה היתה עבירה קשורה ביחיד וקשה לפני אב הרחמים להגלות צבור בעון היחיד. ומשבא הושע בן אלה עמד וביטל כל המשמרות כולן. והיה מבריז ואומר כל מי שהוא רוצה לעלות לירושלים

---

[1] הואיל ובאה לידי כאן הלכה מפורשת החולקת על המשנה והתלמוד. שפסד אליהו אומר בפירוש נגד המשנה ואין הלכה כן. אפסד כאן מה שמצאתיו עוד חולק על התלמוד שלנו:

בפט"ז (צד ע"ג). אמר לי אין דם אדם אסור מן התורה. אמרתי לו בני מה ראיתה. אמר לי. רבי הכתוב אומר [וכל דם] לא תאכלו [בכל מושבותיכם לעוף ולבהמה]. הא אין כאן דם אדם. אמרתי לו. והלא הדברים ק"ו. מה אם בהמה וחיה ועוף שהן דרכן לאכילה אסור. אדם שאין דרכו לאכילה לא כל שכן שדמו אסור עלינו. והכתוב אומר רק חזק לבלתי אכול הדם [כי הדם הוא הנפש וגו']. ואומר כי נפש כל בשר [דמו בנפשו הוא וגו']. להביא את דם האדם שאסור באכילה וכו'. והנה לדעתו דם האדם אסור מק"ו ושרה וכתב ליה קרא. והנה גמרא ערוכה בכריתות שאין דם האדם אסור אלא מדרבנן. וקרי ליה התם דם מהלכי שתיים. לפי שהנפש סולדת מאכילת דם האדם. ופסק הר"מ בהלכותיו ה' מאכלות אסורות פ"ו. אבל דם דגים וכו' ודם האדם אין חייבין עליו משום דם וכו' דם האדם אסור מדברי סופרים אם פירש וכו';

בפט"ז (צד ע"ב). א"ל הקב"ה למשח לך אל העם וקדשתם וגו' ושנו חכמים (במשנה) וקדשתם בטבילה. וזהו כנגד סוגית הגמרא. דבכריתות (ט' ע"א) גרסינן לענין קבלת גרים. רבי אומר ככם (כגר

סנהדרין (פ"ב ע"א). בעא מיניה ר' כהנא מרב לא פגעו בו קנאין (בבועל ארמית) מהו. אנשיה רב לגמריה. אקריונהו לר' כהנא בחלמיה בגדה יהודה וגו'. אתא א"ל הכי אקריון. אדכריה רב לגמריה. בגדה יהודה וגו' וכו'. ובעל בת אל נכר. זה הבא על הכותית. וכתיב בתריה יברת ה' לאיש אשר יעשנה ער ועונה מאהלי יעקב ומגיש מנחה לה' צבאות. אם ת"ח הוא לא יהיה לו ער בחכמים ועונה בתלמידים. אם בהן הוא לא יהיה לו בן מגיש מנחה וגו'. ובשבת (י"ח ע"ב) הובא נמי בשם רב בשינוי לשון קצת. אם ישראל הוא לא יהיה לו ער בחכמים ולא עונה בתלמידים וכו'. אולם כפי הגמרא דסנהדרין לא אמרה רב מדעתיה אלא מגמריה. והוא לפנינו באליהו זוטא פ"ג (צר קע"ו) ומפרש לא ער בחכמים. לא מי ששואל בהלכה בבי"המד. ולא עונה בתלמידים ולא מי שמשיב בהלכה בתלמידים. ולא בהן המגיש מנחה וכו'. ובלי ספק דההיא ברייתא קדומה היא ואגמרה רב ואנשי. אלא שאין להוכיח אי מהכא או ממתניתא אחריתא אגמרה ליה לרב. ועכ"פ לפנינו לא הועתקה מהגמרא:

בגיטין (ס"ח ע"א). א"ל רב כהנא ורב אסי לרב כתיב ביה בהושע בן אלה ויעש הרע בעיני ה' רק לא כמלכי ישראל. וכתיב עליו עלה שלמנאסר וגו'. אמר להו אותן פרדסיאות שהושיב ירבעם על הדרכים כדי שלא יעלו ישראל לרגל בא הושע וביטלן. ואעפ"כ לא עלו ישראל לרגל. אמר הקב"ה אותן שנים שלא עלו לישראל לרגל ילכו בשבי. ובב"ב (קכ"א ע"ב) אמר עולא שיו"ט של ט"ו באב היה לפי שבטל הושע וכו'. וכ"ה בסוף תענית ושם מסיים. ואמר לאיזה שירצו יעלו. ובירושלמי סוף תענית איתאמרא בשם ר' חייה בשם רב שבו התיר הושע וכו'. ואח"כ איתא כהנא שאל לרב כל הדא טיבותא רבתא עבד וכתיב ביה עליו עלה שלמנאסר וגו'. א"ל ע"י ששמט את הקולר מצוארו ותלויי בצואר הרבים. לא אמר כל עמא יסקון. אלא מאן דבעי מיסוק יסוק. והנה עקרו שלֹ דבר הוא בסדר עולם פכ"ב. אותה שעה בין שראה הושע בן אלה שגלו עגלי הזהב עמד והעביר פרדסאות שהושיב ירבעם בן נבט על התחומין שלא לעלות לירושלים. שבכל מלכי ישראל הוא אומר וילך בדרך ירבעם וגו'. בהושע הוא אומר רק לא כמלכי ישראל וגו'. אלא מפני מה נתחתם גזר דינם לגלות בימיו. מפני שהיו ישראל תולין את הקלקלה במלכיהם וכו'. והנה רב לא משמיה דנפשיה אמרה אלא מברייתא דסדר עולם. אבל לישניה דרב שבירושלמי ליתא בסדר עולם ולא בגמרות. אולם הוא לפנינו באליהו זוטא פ"ט (צר קפ"ח). בימי הושע וכו'. אלא משעמד ירבעם בן נבט ועד שבא הושע בן אלה היתה עבירה קשורה ביחיד וקשה לפני אב הרחמים להגלות צבור בעון היחיד. ומשבא הושע בן אלה עמד וביטל כל המשמרות כולן. והיה מבריז ואומר כל מי שהוא רוצה לעלות לירושלים

יהיה) כאבותיכם. מה אבותיכם לא נכנסו לברית אלא במילה וטבילה והרצאת דם אף הם לא יכנסו לברית אלא במילה וטבילה והרצאת דמים. ואמרינן עלה בשלמא מילה וכו' הרצאת דמים דכתיב וכו' אלא טבילה מנלן. דכתיב ויקח משה וגו' ויזרק על העם. ואין הזאה בלא טבילה. ולא מייתי קרא וקדשתם בטבילה. וביבמות (מ"ו ע"ב) שאלו ג"כ טבילה מנא ליה. אלימא מדכתיב לך אל העם וקדשתם היום ומחר וכבסו שמלותם ומה במקום שאין מעון כיבוס בגדים וכו' ודילמא נקיות בעלמא אלא מהכא ויקח משה וגו' וגמירי דאין הזאה בלא טבילה. ופ' וקדשתם וגו' כמו שתרגמו המתרגמים ותזמינון יומא דין ומחר ויחוורון לבושיהון. וכבר הארכתי בזה בס"ע במכולתא מס' דבחדש פ"ג (ס"ד ע"א) אות י"א עיי"ש. אמנם חוץ מזו כל ענין הפרק הוא כנגד ההלכה שבגמרא. שזהו ששנה שם בא חבירו וכו' אף בזה יש בו מקרא ואין בו משנה. אמרתי לו בני רחיצת ידים מן התורה (וקטיעה רישא שחסר מה ששאל זה האיש). אמר לי רבי לא נאמרה לנו מהר סיני. אמרתי לו בני דברים הרבה יש לנו וחמורין הן ולא צדך הכתוב לאמרן וכו'. וע"ז מייתי הא דוקדשתם בטבילה. ואח"כ כתב. ולמדנו דהיצת ידים מן התורה ממשה אהרן ובניו שנ' וידבר וגו' ועשית כיור וגו' ורחצו ממנו וגו'. אבל בישראל מהו אומר והתקדשתם והייתם קדושים. מכן היה ר"ג אוכל חולין בטהרה. אמרו לא לכהנים בלבד ניתנה קדושה וכו'. ובאמת הלכה רווחת בישראל שאינה מן התורה אלא שלמה תיקנה ולקדשים בטבילת ידים. ולשאר דברים בנטילת ידים. ולא שמענו שתהיה נטילת ידים מן התורה רק לר' אלעזר בן ערך שאמר חולין ק"ו ע"א) וכל אשר יגע בו הזב א"ר אלעזר בן ערך מכאן סמכו חכמים לנטילת ידים מן התורה. ואמר רבא שם. מצוה לשמוע דברי ר"א בן ערך. ופירש"י רבא אמר דאורייתא היא וכו'. והא דגרסינן בברכות סוף פרק דאלו דברים. דאר"י אמר רב ואמרי לה במתניתא תנא והתקדשתם אלו מים ראשונים. והייתם קדושים אלו מים אחרונים. כי קדוש זה שמן. אני ה' אלהיכם זו ברכה. וודאי שאינה אלא אסמכתא. דמים אחרונים ושמן עדים הם על כך. אלא וודאי ברייתא עתיקתא כאן שנדחית מהלכה שבגמרא. ויש להעיר על הלשון רחיצת ידים. שהיא ע"ש לשון המקרא והמשנה. והא שמוסיים שכל המבטל בנטילת ידים וכו'. בלי ספק שהיא הוספה מגלין:

יבוא ויעלה. ועליו הוא אומר ויעש הרע וגו' רק לא כמלכי ישראל וגו' עליו עלה וגו'. ושמט קולר מצוארו ותלאו בצואר הרבים. מיכן אמרו כל העושה מצוה ואינו נומרה ה"ז מתחייב בנפשו וכו'. ולדעתי כל הסגנון של ברייתא זו מוכיח שהיא היא היתה המקור לדברי רב:

בסנהדרין (י"ט ע"ב). לכן כה אמר ה' אל בית יעקב אשר פדה את אברהם. וכי היכן מצינו ביעקב שפדאו לאברהם. אמר רב יהודה [אמר רב. (כ"ה בדקדוקי סופרים)] שפדאו מצער גידול בנים. והיינו דכתיב לא עתה יבוש יעקב וגו' לא עתה יבוש יעקב מאביו. ולא עתה פניו יחוורו מאבי אביו. ועי"ש ברש"י ותו'. ובב"ר פס"ג אמר ר' שמואל ב"ר יצחק מהאי קרא דאברהם לא ניצול מכבשן האש אלא בזכותו של יעקב וכו'. ובויקרא רבה פל"ו אמרה ר' ברכיה ור' לוי בשם ר' שמואל בר נחמן (ויראה דכצ"ל בב"ר רשב"ג). ומקור הרעיון הזה היא לפנינו באליהו וזטא פי"ב (צד קצ"ד). עם הארץ שהיקרא והישנה את בנו תורה בנו מצילו מדינה של גיהינם שנ' לכן וגו' ולא עתה פניו יחורו באבי אביו. דהיינו אברהם. ורב ביאר הדבר והרחיב. וכמו שפרשתי דבריו במ"ע שם אות ט'. ועכ"פ מאמר קדום הוא דברא מזכה אבא:

ר' אלעזר.

בתנחומא ס"פ תולדות (הוצאת מהורש"ב). א"ר אלעזר שלש דמעות הוריד עשו אחת מימינו ואחת משמאלו ואחת נסתלקה בתוך עינו. אמר הקב"ה הרי הרשע (היה) [הוה] בוכה על חייו מה אני מחזירו ריקם מיד אמר לאברו שיברכו. וז"ה האבלתם לחם דמעה ותשקמו בדמעות שליש. א"ר אבין בשם ר' אחא אמרו ישראל לפני הקב"ה רבש"ע ומה עשו הרשע על שהוריד שתי דמעות נתמלא[ת] עליו רחמים מיד. אנו תדירה ביום ובלילה עאכ"ו וכו'. ושם בפ' קדושים. בוא וראה כבוד אב ואם כמה חביבה וכו' מנין מעשו הרשע ע"י שביבד את אביו וכו'. ר"א אומר שלש דמעות וכו' והשלישית נקשרה בעינו ולא ירדה. אימתי בשעה שבירך יצחק את יעקב וכו'. ומה אם רשע זה על שביבד את אביו וכו'. ובמדרש תהלים מזמור פ' האבלתם לחם דמעה וגו' ר' אלעזר אומר ג' דמעות וכו' והשלישית היתה קשורה בעינו וכו'. ר' אבין אומר ואית דאמרי משמיה דרבי שמלאי. אמרה כנ"י לפני הקב"ה רבש"ע בזכות נ' דמעות שהוריד השלטתו מסוף העולם ועד סופו ונתת לו שלוה בעוה"ז כשחבוא לראות עלבונינו וכשנשפוך נפשנו עאכ"ו. והנה לפנינו פי"ג (צד ס"ה). ובשבר שתי דמעות שהוריד עשו נתנו לו את הר שעיר שאין גשמי ברכה פוסקין ממנו לעולם. ובשבר שנטל את כליו והלך לו מפני יעקב נתנו לו מאה מדינות. ובכפלת הרישא בפכ"ד (צר קכ"ד) ובאליהו וזטא פ"ב (צד קע"ד). והוא המאמר העקרי והקדום והדרשנים הרחיבוהו ותלו בו דרשותיהם. אולם הסיפא ובשבר שנטל את כליו וכו' לא נודע לי לה דוגמא. ובאליהו וזטא מסיים ואף בני שעיר שקיבלו את בני עשו בסבר פנים יפות נתנו לחן שכרן וכו'. ואף לזו לא נודע לי דוגמא:

בסנהדרין (צ"ב ע"א). וא"ר אלעזר כל שאינו מהגה ת"ח מנכסיו אינו רואה סימן ברכה לעולם שנ' אין שריד לאכלו על כן לא יחיל טובו. אין שריד אלא ת"ח שנאמר ובשרידים אשר ה' קורא. וא"ר אלעזר כל שאינו משייר פת על שולחנו אינו רואה סימן ברכה לעולם שנ' אין שריד לאכלו וגו'. ולפנינו פי"ח (צד צ"א). מעיד אני עלי את השמים ואת הארץ שבל ת"ח שאוכל משלו ומהגה מיגיעו ואינו נהנה משל צבור כלום. הרי הוא בכלל אשרי. וכל שלחן שאין ת"ח נהנה ממנו אינו מבורך שנ' אין שריד לאכלו וגו'. ואין שרידים אלא ת"ח שנ' ובשרידים אשר ה' קורא. והדברים מראים שזהו עיקרו של מאמר ר"א:

במכות (י' ע"ב). אמר רבה בר רב הונא. ואמרי לה א"ר הונא א"ר אלעזר מן התורה ומן הנביאים ומן הכתובים בדרך שאדם רוצה לילך בה מוליכין אותו. מן התורה וכו'. מן הנביאים וכו'. מן הכתובים דכתיב אם ללצים הוא יליץ וגו'. ובשבת (ק"ד ע"א). דאמר ריש לקיש מ"ד אם ללצים וגו' בא ליטמא פותחין לו בא ליטהר מסייעין אותו. ולפנינו באליהו זוטא פ"ג (צד קע"ו). ובאי זה צד. יעשה אדם עצמו צדיק לדבר אמת. מוסרין לו מלאך שמתנהג עמו בדרך הצדיקים ומדבר אמת. עושה אדם עצמו חסיד וכו'. ואם עושה אדם את עצמו רשע לבחש ולשקר. מוסרין לו מלאך שמתנהג עמו בדרך הרשעים ומבחש ומשקר. עושה אדם עצמו מודה בינונית וכו' שנ' אני ה' חוקר לב בוחן כליות לתת לאיש כדרכיו וכפרי מעלליו. ועל ידי דוד הוא אומר עם חסיד תתחסד וגו' ועם עקש תתפתל. ואם שכולם פונים אל נקודה אחת שונים הם זה מזה ולא הועתקו זה מזה:

שאר אמוראים.

בבא בתרא (ח' ע"א). גם כי יתנו בגוים עתה אקבצם וגו'. אמר עולא פסוק זה בלשון ארמית נאמר. אי תנו כולהו עתה אקבצם. ואם מעט מהם יחלו ממשא מלך ושרים. עיי"ש ברש"י. ולפנינו פ"ה (צד כ"ב). אדם שעבר עבירות וכו' וחזר ועשה תשובה וקרא תורה נביאים וכתובים ושנה משנה מדרש הלכות ואגדות ושמש חכמים. אפי' נגזרו עליו מאה גזירות הקב"ה מעבירן הימנו שנאמר גם כי יתנו בגוים וגו' אל תאמר כן אלא הוי אומר גם כי ישנו בגוים. והנה דרשו במדת אל תקרי. ולא עפ"י לשון ארמית:

בסנהדרין (צ"ב ע"ב). בענין מתים שהחיה יחזקאל. ר' יצחק נפחא אמר אלו בני אדם שחיפו את ההיכל כולו שקצים ורמשים. שנ' ואבוא ואראה והנה כל תבנית רמש ובהמה שקץ וכל גלולי בית ישראל מחוקה על הקיר סביב וגו'. וכתיב התם והעבירני עליהם סביב סביב. ועי"ש ברש"י. ולפנינו פ"ח (צד כ"ד). והעבירני עליהם סביב סביב וגו' ולהלן הוא אומר ואבוא וארא והנה כל תבנית וגו'. כאן נאמר סביב סביב ולהלן נאמר סביב סביב. מה סביב סביב האמור להלן משוקץ בע"ז. אף סביב סביב האמור כאן משוקץ בע"ז. וזה שלא בפיר"ש אלא גו"ש נמיר. אולם לא נאמר לפנינו שהיו אותן בנ"א שחיפו את ההיכל וכו'. ובשנלו מא"י מתו כולם באותה הבקעה. אלא ר"י נפחא הוסיף מעצמו כן. שכאן לא נאמר אלא שעובדי עבודה זרה היו. והנה יתכן דשמע ר"י נפחא הא דלפנינו. אבל וודאי לא הועתק לפנינו מהתם:

שם (ק"ו ע"ב). וא"ר יצחק מ"ד גם אל יחצך לנצח. אמר הקב"ה ניתי דוג לעלמא דאתי. אמר לפניו גם אל יחצך לנצח (ליתא הכי בכת"י דקדוקי סופרים עי"ש). לימרו שמעתא בי מדרשא משמיה. אמר לפניו יחתך ויסחך מאהל. ליהוי ליה בנין רבנן. ושרשך מארץ חיים סלה. ולפנינו פי"ח (צד ק"ז). גם אל יחצך לנצח. בין בעו"הז בין בעו"הב. יחתך ויסחך מאהל. זה בית המדרש. אמרו חכמים בין לעולם הזה בין לעו"הב ובין לימות המשיח אף שיחתו לא תיזכר בבי"המד. ושרשך מארץ חיים סלה. זה העו"הב שצדיקים חיים וקיימים בו לעולם ולעולמי עולמים. והסגנון מוכיח שהוא מאמר קדום בענין דוגמ ומדר אליהו נשתמש בו. ומאמרו של ר' יצחק הוא מאוחר אבל אין להכריע מאיזה מקור לקחו:

ביבמות (ס"ד ע"א). א"ר יצחק מפני מה היו אבותינו עקורים. מפני שהקב"ה מתאוה לתפלתן של צדיקים. וענין זה בחולין (ס' ע"ב) לר' אסי שעמדו דשאים על פתח קרקע עד שבא ארה"ר ובקש עליהם רחמים וכו' ללמדך שהקב"ה מתאוה לתפלתן של צדיקים. והיא לפנינו פי"ח (צד צ"ט) בתשובת אליהו על הנעצרים מהיות להם בנים. אמרתי לו בני מפני שהקב"ה אוהבן אהבה גמורה ושמח בהן ומצרפן כדי שירבו רחמים לפניו וכו'. תדע לך שכן צא למד מאבינו אברהם וכו'. מרבקה וכו'. מרחל וכו'. מחנה וכו'. אלא תפוס מידה ראשונה שאמרתי לך מתחלה. מפני שהקב"ה אוהבן וכו' כדי שירבו רחמים לפניו. וסגנון המאמר מלמד שהוא מקור הדעה הזו:

בפכ"ד (צד קכ"ה). ורעו של עשו הרשע וכו' כיון שמת יצחק ביטלו את המילה מבשרם. שנאמר בית נאים יסח ה' ויצב גבול אלמנה. בית נאים יסח ה' זה ביתו של עשו. ויצב גבול אלמנה. זה ביתו של עובדיה. ובסנהדרין (ל"ט ע"ב). א"ר יצחק מפני מה זכה עובדיהו לנביאות מפני שהחביא מאה נביאים (ועי' רש"י) וכו' חזון עובדיה וגו' מאי שנא עובדיה לאדום. א"ר יצחק אמר הקב"ה יבא עובדיה הדר בין שני רשעים וכו'. אמר אפרים מקשאה תלמידו של ר"מ משום ר"מ עובדיה גר אדומי היה וכו'. ויראה שמסורת קדומה היתה שאותה אלמנה אשת עובדיה מבית אחאב היתה. והוא הוא עובדיה הנביא:

בפ"ל (צד קמ"ט). כי שם שאלוני שובני וגו'. מלמד וכו' ואמרו שירו לנו משיר ציון. אמרו להן שוטי עולם אילו שרנו לא גלינו מארצנו. משלו משל לה"ד. לבת מלך שנשאת לבן מלך. אמר לה מזני לי את הכום אם לאו הריני מנרשיך. לא מזנה לו וגרשה. לסוף שגרשה הלכה ונשאת למוכי שחין אחד. אמר לה מזני לי את הכום. אמרה לו שוטה שבעולם. אני כל עצמי לא נתגרשתי אלא שלא מזגתי את הכום. אתה שאינך אלא באחד מעבדי עבדי אתה אומר לי מזני לי את הכום. כך ישראל וכו'. ומשל זה נמצא בפסיקתא רבתי פכ"ח (צד קל"ו ע"א). לר' יצחק בן טבלאי. אמרו שם. כי שם שאלוני שובנו וגו'. באותה שעה אמרו להם או"ה עמדו ושוררו לפני ע"ז כדרך שהייתם משוררים בבית המקדש. אמרו להם אילו אמרנו שירה במקומינו לא גלינו מארצנו ועכשו היאך נאמר שירה לפני ע"ז. היה ר' יצחק בן טבלאי אומר משלו משל לה"ד למלך ב"ור שנשא בת מלכים א"ל עמדי והשקני כום אחד וכו'. והנה שינו שם

הסנגון שיאמרו שירה לפני ע"ז, גם סנגון המשל שם משונה קצת, וכל חיך יטעם שעקרו לפנינו, ור"י בן טבלאי נשתמש בו. (ועי' בסה"ד ערך ר"י בן טבלא מי הוא):

בירושלמי סוף ברכות אמקרא אל תביז כי זקנה אמך. אמר רבי זעירא אם נזדקנה אומתך עמור וגדרה בשם שעשה אלקנה שהיה מדריך את ישראל לפעמי רגלים. הה"ד ועלה האיש ההוא מעירו וגו'. ומקור אלו הדברים הם לפנינו בפ"ח (צד פ"ח) באריכות יתירה מה שהיה עושה אלקנה בכל שנה ושנה להדריך את ישראל לפעמי רגלים. ובלי ספק שזה היה מקורו של ר' זעירא:

בסנהדרין (ע"א ע"א). אמקרא כי סובא וזולל יורש וקרעים תלביש נומה. א"ר זירא כל הישן בבי"המד תורתו נעשית לו קרעים קרעים שנ' וקרעים תלביש נומה. לפנינו בפי"ג (צד ס"ד). יהא אדם שואל ומשיב בישיבתו בבי"המד כדי שתרכה חכמתו בידו. וכדי שלא יבא לידי תנומה שנ' וקרעים תלביש נומה. לפי שאין לך מידה קשה בעולם אלא המתנמנם בבית הכנסת ובבי"המד. ולא זו בלבד אלא מתוך שהוא אוכל ושותה יבא לידי תנומה וכו'. ואם אין הברע שהוא המקור לדברי ר' זירא. עכ"פ לא יחשוב שום קורא שהועתק לפנינו מהגמרא:

שם (ק' ע"א). מאי ועלהו לתרופה. ר' יצחק בר אבודימי ורב חסדא. חד אמר להתיר פה של מעלה. וחד אמר להתיר פה של מטה. איתמר נמי חזקיה אמר להתיר פה אלמין. בר קפרא אמר להתיר פה עקרות. ר' יותן אמר לתרופה ממש. מאי לתרופה ר' שמואל בר נחמני אמר לתיאר פנים של בעלי הפה. והוא במנחות (צ"ח ע"א) בשינוי קצת. ועכ"פ כולהו סברי דלתרופה נושריקון הוא להתיר פה. ואיפלגי באיזה פה. ואמנם המקור הוא לפנינו פי"ח (צד צ"ג). אילו ואילו רפואה הן לישראל וכו'. ואומר והיה פריו למאכל ועליהו לתרופה. להתיר להן את הפה. ואיפלגי באיזה פה קאמר:

בפ"ה (צד כ"ה). וכך הוא מפורש בקבלה על ידי עבדיך הנביאים כי אני ה' לא שניתי ואתם בני יעקב לא כליתם. אמר הקב"ה מעולם לא הכיתי אומה ושניתי לה. לכך הוא אומר אני ה' לא שניתי. והוא בתנחומא פ' נצבים לר' חנינא בר פפא. ושם מסיים אבל אתם בני יעקב לא כליתם שנ' חצי אבלה בם. חצי כלין והם אינן כלין. וכך אמרה בנ"י וכו' מלה"ד לגבור שהעמיד את הקורה וכו' חציו כלין והקורה במקומה עומדת וכו'. ובסוטה (ט' ע"א) מייתי דא"ר חנינא אין הקב"ה נפרע מן האומה עד שעת שלוחה וכו'. אמימר מתני להא דר' חנינא בר פפא אהא. מאי דכתיב כי אני ה' לא שניתי וגו' לא הכיתי לאומה ושניתי לה ואתם בני יעקב לא כליתם. היינו דכתיב חצי אבלה בם חצי כלין והם אינן כלין. והענין מוכיח מתוכי שעיקרו לפנינו. והרחיבוהו בגמרא ואח"כ הרחיבוהו יותר בתנחומא:

שם בפ"ה (צד כ"ח). ובמה ירק אותם בכסף וזהב וכו'. להודיע לכל באי עולם שעשיר גדול היה אברהם. כדי שלא יהא הבריות אומרים לא יצא וכו' אלא בשביל לקפח את הממון שהיה עליהם. ובנדרים (ל"ב ע"א) איתאמרא בשם שמואל שהוריקן בוהב. ופי' הר"ן והרא"ש כדי שילכו עמו בנפש חפצה. ובב"ר פמ"ג א"ר שמעון בן לקיש באבנים טובות ומרגליות הוריקן. ובעל מ"כ הביא בשם התוספות כדי שלא יפנו אל השלל כ"א אל הצלת נפשות. והענין מוכיח מתוכו שעיקרו הוא לפנינו. והוא מאמר קדום. ודלא כפי' המפורשים:

בפ"ח (צד מ"ו). ולמדו ממני חכמים ארבעה דברים. שלא יעמוד אדם בבקעה להתפלל בדרך שאי"ה עושים. ולא יעמוד ברבים ויתפלל מפני דעת הבריות. לא יעמוד אדם בין הנשים ויתפלל מפני דעת נשים. ויקדש אדם את מחניהו ד' אמות לצפון וכו' ד' אמות למערב. ואם היה בתוך הבית נקדש כולו אפי' מאה אמה. וברייתא זו בצורתה לא נמצאת בגמרא. אולם נמצא לרב כהנא (ברכות ל"ד ע"ב) שאמר חציף עלי מאן דמצלי בבקתא. ופרש"י בבקעה שבשדות במקום צניעות הלה עליו אימת מלך ולבו נשבר. ותתי' הקשו מן ויצא יצחק לשוח בשדה. וכתבי א"ג בקתא דהכא מיירי בבקעה במקום שרגילין שם בני אדם לעבור והולכי דרכים. והנה רש"י תתר לבאר אמאי קרי ליה חציף. מה שלא יתבאר עפ"י התי'. ועכ"פ לפנינו נאסר משום חוקות הגוי. וקושית התו' ליתא שהרי מציבה חבוכה היתה בימי האבות ואסרה משום חוקות הגוים. והא דלא יעמוד ברבים וכו'. נמצא לו דוגמא (שם ג' ע"א) שהשיב ר' יוסי לאליהו כשאמר לו היה לך להתפלל בדרך. וא"ל מתירא הייתי שמא יפסיקוני עוברי דרכים. אולם לפנינו נראה שהטעם שיהא נטרד להסתכל על הבריות. וכדלהלן מפני דעת נשים. ובענין נשים לא מצינו אלא לענין שוק ושער וקול וגילוי טפח מה שדרכו להיות מכוסה שהוא ערוה לקרות ק"ש כנגדן (שם ב"ד ע"א). אלא סיפא דההוא בריית לענין קדושת המקום נמצא לו דוגמא אף שהוא בסנגון אחר (שם כ"ה ע"ב). ועכ"פ לא הועתקו אלו הדברים מהגמרות:

פי"א (צד נ"ו). לפי שכל ישראל ערבין זה לזה. למה הן דומין. לספינה שנקרעה בה בית אחד. אין אומרים נקרע בית אחד בספינה אלא נקרעה כל הספינה כולה. שנ' הלא עכן בן זרח מעל מעל וגו'. המאמר כל ישראל ערבין וכו' הוא בסנהדרין (כ"ז ע"ב) ובשבועות (ל"ט ע"א). והוא נלמד שם ממקרא וכשלו איש באחיו. ודרשו איש בעון אחיו. ופירשו התם דהיינו שיש בידם למחות ולא מיחו. וכמו שאמרו בשבת (נ"ד ע"ב) דכל שאפשר לו למחות ואינו מוחה נתפס על אותו עוון. ולפ"ז פירוש ערבים זה בזה. שהם נתפסים איש בעון אחיו כשיש בידם למחות. אמנם פי' יש בידו למחות הוא מבואר בשבת שם. כל מי שאפשר למחות לאנשי ביתו ולא מיחה נתפס על אנשי ביתו. באנשי עירו נתפס על אנשי עירו. בכל העולם כולו נתפס על כל העולם כולו. ופירש"י בכל ישראל. כגון מלך ונשיא שאפשר לו למחות שיראין מפניו ומקיימין דבריו. ואמרו שם. א"ר פפא והני דבי ריש גלותא נתפסו על כולי עלמא. כי הא דאמר ר' חנינא מ"ד ה' במשפט יבא עם זקני עמו ושריו. אם שרים חטאו וקנים מה חטאו (רש"י זקנים סנהדרין). אלא אימא על זקנים שלא מיחו בשרים. וספרו שם. רב יהודה הוה יתיב קמיה דשמואל אתאי התיא איתתא קא צווחה קמיה ולא הוה משגח בה. א"ל לא סבר ליה מר. אותם אונו מזעקת דל וגו'. א"ל שינגא רישך בקריתי רישי דרישך בחמימי. הא יתיב מר עוקבא אב בית דין דכתיב בית דויד כה אמר ה' וגו'. האומנם שזה שאמרו לפנינו לפי שכל ישראל ערבין זה לזה הובא על מה שקדם לזה בענין מ"ב אלף מאפרים שנהרגו במריבה עם יפתח. שאמרו שם. ומי הרג את כל אלה. אמור לא הרג אותן אלא פינחס בן אלעזר שהיה ספק בידו למחות ואינו מוחה. להפר לו נדרו ליפתח ולא התיר לו. ולא פנחס בלבד אלא כל מי שהוא ספק בידו למחות ואינו מוחה. להחזיר את ישראל למוטב ואינו מחזיר. את הדמים הנשפכין לישראל אינן נשפכין אלא על ידו שנ' ואתה בן אדם צופה וגו' באמרי לרשע וגו' ואת כי הזהרת רשע וגו'. לפי שכל ישראל וכו'. והנה אמרם שהיה ספק בידו למחות וכו'. מבואר לפני זה שאמר שם. לא מיחה בבני אפרים ולא התיר לו את נדרו ליפתח וכו'. ונחשב לו כאילו הוא סבב את כל הדבר. ושמא יאמר מאי איכפת לי. על זה אמרו. לפי שכל ישראל ערבין זה לזה ואי אפשר לומר מאי איכפת לי. ואין זה ערבות שיתפס בעונם. אלא הוא ערבות בכל המאורעות שהיה יכול לסלקם ולא סלקם שנחשבו לו כאילו הוא עשאם. ואינו יכול להתנצל במאי איכפת לי. וע"י המשל להה"ד לספינה וכו' הרחיבו עוד הענין. שכל ישראל ערבין זה לזה במוחלט וכמו שהביאו ראיה ממקרא הלא עכן בן זרח מעל מעל וגו'. וכי היו ישראל יכולין למחות בעכן. הלא מה שעשה בסתר עשה. ולא ידע איש מזה. ובאמת בברייתא בסנהדרין (מ"ג ע"ב) דפליגי תנאי ר' יהודה ור' נחמיה בפי' המקרא הנסתרות לה' אלהינו וגו'. מבואר שם דלר"י נענשין זה על זה אפי' בנסתרות. ובלשון רש"י שם. שעברו את הירדן. ושמעו וקבלו עליהם ברכות וקללות בהר גריזים ובהר עיבל ונעשו ערבים זה בזה כדאמרינן במס' סוטה. מיד נעשו זה על זה ואפי' לא ידע זה בעבירות שביד חבירו. ובימי עכן כבר עברו את הירדן. ולפ"ז אין הדבר תלוי באם יש בידו למחות. וכך תני רשב"י בויקרא רבה (פ"ד). משל לבני אדם שהיו יושבין בספינה נטל א' מהם מקדח והתחיל קודח תחתיו. אמרו לו חבריו מה אתה יושב ועושה. אמר להם מה איכפת לכם לא תחתי אני קודח. אמרו לו שהמים עולין ומציפין עלינו את הספינה. כך אמר איוב ואף אמנם שגיתי אתי תלין משוגתי. אמרו לו חבריו כי יוסיף על חטאתו פשע בינינו יספוק. אתה מספיק בינינו את עוונותיך. והנה בעל סדר אליהו הוא מסכים עם שטת התנאים. וחולק על שיטת האמוראים. או בלשון אחרת. ידע דעת התנאים אבל לא ידע דעת האמוראים:

בירושלמי דמ"ש פ"ה ה"ח. ר' הונא בר אחא בשם ר' אלכסנדרא בוא וראה כמה גדול כוחן של עושי מצות שבכל השקפה שבתורה ארורה וזה בלשון ברכה (כלו' השקיפה רוויהי מעשר). ולפנינו פי"ח (צד צ"ה). כל זמן שישראל עושין רצון אביהן שבשמים היא בעצמו ניפנה עליהן לברכה שנ' אמת מארץ תצמח וצדק משמים נשקף. אין השקפה אלא ברכה שנ' השקיפה ממעון קדשך וגו'. וס"ל דסתם השקפה היא לטובה. וברש"י עה"ת בפ' וירא. וישקיפו ע"פ סדום. כל השקפה שבמקרא לרעה חוץ מהשקיפה ממעון קדשך וכו':

לפנינו שם. וכל זמן שאין ישראל עושין רצון אביהם שבשמים הוא בעצמו נפנה עליהן לקללה. שנ' וצבא תנתן על התמיד. אין תמיד אלא ישראל. בפשע. זה פשעה של תורה. ותשלך אמת ארצה ועשתה והצליחה. הא אם השלכת דברי תורה ארצה מיד עשתה והצליחה מלכות הרשעה. וכיוצא בזה בירושלמי דר"ה פ"ג ה"ח. שמואל אמר וצבא תינתן על התמיד בפשע. בפשעה של תורה. ותשלך אמת ארצה. אימתי שישראל משליכין דברי תורה לארץ המלכות הרשעה הזאת נזרת ומצלחה. מה טעמא ותשלך אמת ארצה ועשתה והצליחה. ואין

אמת אלא תורה המד"א אמת קנה וגו'. ואין סנגון המאמרים דומים. דשמואל לא דריש אין תמיד אלא ישראל. ולפנינו לא הוצרך לדרוש ואין אמת אלא תורה:

בב"ב (פ"ח ע"ב). וא"ר לוי בוא וראה שלא כמדת הקב"ה מדת ב"ו. הקב"ה ברך ישראל בכ"ב וקללן בח'. ברכן בכ"ב מאם בחוקותי עד קוממיות. וקללן בח' מואם בחוקותי תמאסו עד ואת חוקותי נעלה נפשם (מויו עד מ"ם) ואילו משה רבינו ברכן בח' וקללן בכ"ב וכו'. ולפנינו בפ"ח (צד צ"ו) באותו סנגון. בוא וראה שלא כמדת הקב"ה מדת ב"ו. כשברך הקב"ה את ישראל בירכן מאל"ף עד ת"ו מאם בחוקותי עד קוממיות. וכשקללם מויו ועד מ"ם מואם לא תשמעו ועד נעלה נפשם. והנה הסנגון דומה אלא שלפנינו הוא יותר מבואר. והוזתו מוכיח עליו שהועתק מהגמרא. אולם אם תדקדק בו תקשה לך בו. כדרך שמקשין בגמרא. הא גופא קשיא. דקאמר שלא כמדת הקב"ה מדת ב"ו. מאי מדת ב"ו. בשלמא בדר' לוי שפיר. דקאמר ואילו משה רבינו ברכן וכו' אבל לפנינו מאי מדת ב"ו איכא. ואם תעמוד על סידורו עם מה שלפנינו ואם מה שלאחריו תמצא שאין למאמר הזה שום המשך ושייכות. שלפנינו מסיים במאמר בפשע זה פשעה של תורה וכו' מיד עשתה והצליחה מלכות הרשעה. ולאחריו דרש. ביוצא בדבר אתה אומר וכל ישראל עברו את תירתך וגו' מת"ל את תורתך מלמד שעברו עליה מאל"ף ועד ת"ו. בתב לו איזה מעתיק בגליון מאמרו של ר' לוי מפני הדמיון בירכן מאל"ף ועד ת"ו. לפרשו יפה. וסוף המאמר ואילו משה רבינו ברכן וכו' קיטע (ואולי כתב וכו' ונשמט לפנינו). ואח"כ נתוסף בפנים הספר מהגליון. ועכ"פ אינו אלא הוספה:

בפי"ח (צד ק"ו). בא הכתוב ללמדך שכל העושה מחלוקת על תלמידי חכמים כאילו עושה על מי שאמר והיה העולם שנ' היא דתן ואבירם וגו' אשר הצו וגו'. בסנהדרין (ק"י ע"א) כל החולק על רבו בחולק על השכינה שנ' בהצותם על ה'. ואין ענין המאמרים וסגנון דומים זה לזה ולא הועתקו זה מזה:

בר"ה (י"ח ע"א). ויהי בעשרת הימים ויגף ה' את נבל. עשרת ימים מאי עבידתייהו. אר"י אמר רב כנגד עשר לגימות שנתן נבל לעבדי דוד. רב נחמן אמר רבה בר אבוה אלו עשרה ימים שבין ר"ה ליוה"כ. רש"י שהמתין לו הקב"ה שישוב ולא שב. ולפנינו פי"ח (צד ק"ט). צא למד מנבל הכרמלי שבאו אותן עשרה תלמידים וראו כל אותן אכילה ושתייה ולא נהנו ממנו. הני אומרים לא ביקש זה אלא להורגן. ברוך המקום וכו'. מת"ל ויהי בעשרת הימים. אילו עשרת ימים שבין ר"ה ליוה"כ שנתן להם הקב"ה לישראל לעשות תשובה ולמחול להן על כל עוונותיהן. כך נתנו לו לנבל לעשות תשובה ולא עשה לכך נאמר ויהי בעשרת הימים. והנה אדר"י אמר רב ודאי דפליג. שהרי אמר שלא נהנו ממנו כלום שהיו אומרים שאינו מבקש אלא להורגן. ויפה כוונו. כמו שמסיים ברוך המקום וכו' שבשם שביקש נבל מיתתן של תלמידי חכמים וכו'. אבל בפירושו במקרא ויהי בעשרת הימים הוא מסכים עם הא דר"נ אמר רבה בר אבוה. אמנם ידענו מגמרא דב"מ (קי"ד ע"א) ודמגילה (ט"ו ע"ב) דרבה בר אבוה הוה רגיל להזדמן עם אליהו. וע"כ נראים הדברים שלפנינו הוא עיקר המאמר. ורבה בר אבוה עפ"י דברי אליהו פירשו:

פ"ב (צד קי"ג). מיכן אמרו ת"ח שיש לך בתוך ביתך וכו' לעולם ברכה נכנסת לו במעשה ידיו. שכן מצינו ביוסף שנכנס בבית פוטיפר. מה נאמר בו. ויהי מאז הפקיד אותו בביתו וגו'. מיכן אמרו ד' תביעות הן. תבף לסמיכה שחיטה. תבף לגאולה תפלה. תבף לנט"י ברכה. תבף לת"ח ברכה נכנסת לו במעשה ידיו. והנה לקמן פכ"ד (צד קכ"ה) שנה. הה"א ויקרא אחאב אל עובדיהו וגו'. מה אמר לו. אמר לו עובדיהו שמא אין מעשיך בשירין כמעשה החסידים. שכן ביעקב לא נתברך ביתו של לבן אלא בשבילו. שנ' נחשתי ויברכני ה' בגללך. ואומר ויברך ה' אותך לרגלי. יוסף לא נתברך ביתו של פוטיפר אלא בשבילו שנ' ויברך ה' את בית המצרי בגלל יוסף וגו'. והנה המאמר דתביעות הוא בהרכבה מקומות כמו שרמזתי במ"ע אות ו'. אמנם בכל המקומות הנוסחא ג' תביעות הן. אלא בברכות (מ"ב ע"א) גרסינן לה הכי. אלא כי הא דא"ר חייא בר אשי אמר רב ג' תביעות הן. תבף לסמיכה שחיטה. תבף לגאולה תפלה. תבף לנט"י ברכה. אמר אביי אף אנו נאמר תבף לתלמידי חכמים ברכה שנ' ויברכני ה' בגללך. איבעית אימא מהכא ויברך ה' את בית המצרי וגו'. ובירושלמי ריש ברכות בפ"ט וחכ"א

עד חצות. דא"ר זעירא בשם ר' אבא בר ירמיה ג' תביעות הן וכו' (כבגמרא אלא דבגמרא תבף לנטילת מים אחרונים בחמ"ז. ובירושלמי שם אמים ראשונים קאי. והיינו תבף לנט"י סעודה וכן בכבלי ברכות (נ"ב ע"ב) ועי"ש בתו'. וכבר רמזו על זה בגליון הש"ס שם מ"ב). ועכ"פ הוא בפי אמוראים שונים. ונחלקו בפי' תבף לנט"י ברכה ובבת"י דקדוקי סופרים ליתא אמר רב. וגרים אמר רב אשי אף אנו נאמר תבף לתלמיד חכם ברכה במעשה ידיו שנ' וכו'. ובהגהות שם מביא נוסחאות א"ר אשי ג' תביעות. ונ"א א"ר זירא בר אשי א"ר אשי. ובהא דאביי מביא נוסחא אחרינא אמר אביי אף אנו נאמר תבף לריח טוב ברכה שנ' כל הנשמה וכו'. נוסחא אחרינא אמר אביי אף אנן נמי תנינא תיבף לתלמידי חכמים וכו'. ושם מ"ג ע"ב הארוך עיד בדבר. ואף שם הביא הנוסחא אמר אביי אף אנן נמי תנינא. ובאמת הסגנון אף אנו נאמר הוא מוזר. ועכ"פ המאמר דג' תביעות הוא מאמר קדום והוא בפי הרבה אמוראים. ואיפלגי בעינו. ונ"ל דעיקר הנוסחא אף אנן נמי תנינא. ומאביי ידענו שהיה סדר אליהו שגור בפיו כמ"ש לעיל וע"כ אמר אף אנן נמי תנינא (ובזה אני מבטל מ"ש במ"ע בהערה דבורכא היא. יעמוד ע"ז המעיין) אמנם יש להעיר שהמאמר קטוע וצ"ל שכן מצינו ביעקב וכו' ואח"כ וכן מצינו ביוסף. וכמו שהיא לקמן פכ"ד. ורואה אני לבאר כאן עיקרן של המאמרים מיכן אמרו וכו'. מהיכא ילפי להו. שהוא נמשך על מה שאמר עד אמצא מקום וגו' מתוך כך זכה לדברים גדולים. ועקרו של דבר בספרי פ' עקב פי' ל"ח. וכן אתה מוצא בכל מקום שהצדיקים הולכים באה ברכה לרגלם יצחק ירד לנגר באה ברכה לנגר שנ' ויזרע יצחק וגו'. ירד יעקב אצל לבן וכו'. ירד יוסף אצל פוטיפר וכו'. ירד יעקב אצל פרעה וכו'. וכן אתה מוצא בארון אלהים שירד לבית עובד אדום הגתי ונתברך בשבילו וכו' והלא דברים ק"ו. והנה לפנינו לא הביא אלא מה שמפורש במקרא וע"כ לא חשיב יצחק בנגר ויעקב אצל פרעה. ובסוף ברכות בברייתא דת"ר מה שדרשו בכבור אבסנייא. פתח ר"א בנו של ריה"ג וכו' ויברך ה' את עובד אדום וגו'. והלא דברים ק"ו ומה ארון שלא אכל וכו'. המארח ת"ח בתוך ביתו ומאכילו ומשקהו ומהנהו מנכסיו עאכ"כ. ומכל זה ראיה דלאו מעצמו אמרו אביי. ונוסחא אף נמי תנינא עיקר. שהרי הדבר שנוי בברייתות:

פכ"א (צד קט"ז). מה טובו אוהליך יעקב. וכי מה טיבן של נחלים אצל בתי מדרשות. אלא מה נחלים יורדין בני אדם לתוכן כשהן טמאין וטובלין ועולין מתוכן כשהן טהורין כך בתי מדרשות בנ"א נכנסין לתוכן מלאין עונות ויוצאין מתוכן כשהן טהורין לכך נאמר מה טובו וגו' כנחלים נטיו. ואח"כ דורש בגנות עלי נהר אלו מלמדי תינוקות וכו'. ד"א אילו חכמים ונבונים וכו'. כאהלים נטע ה'. אלו ב"ש מדרשות. ד"א אל תקרי כאהלים אלא כאוהלים וכו'. ובברכות (ט"ז ע"א) ואמר ר' חמא ברבי חנינא למה נסמכו אהלים לנחלים דכתיב כנחלים נטיו בגנות עלי נהר כאהלים נטע ה'. לומר לך מה נחלים מעלין את האדם מטומאה לטהרה אף אוהלים מעלים את האדם מכף חובה לכף זכות. והנה האי דכתיב כנחלים וגו'. איתוסף בגמרא עי' ברש"י ותו' ובהגהות דקדוקי סופרים. וא"כ היה יכול לפרש דאמקרא דמה טובו אוהליך קאי כמו שפי' התו' שם וכמו שהיא לפנינו. אלא דא"כ היה צ"ל למה נסמכו נחלים לאהלים. שאין הא' הנסמך כ' אם הב' הוא נסמך לא'. אמנם אף שבעיקר הרעיון המאמרים דומים הם רחוקים זה מזה בסגנונם ואין שום ראיה מהם שהועתקו זה מזה:

פכ"ג (צד קכ"א). והלכ יודע אם לעקל אם לעקלקלות. המליצה הזו נמצאת לריש לקיש בסנהדרין (כ"ו ע"א). ובירושלמי דשביעית (פ"ד ה"א) מובא שהיא מר' עקיבא. ואף שבפי שניהם מלת לעקל היא בפשוטו לעקל בית הבד. אבל בכר השתמשו בה למליצה סתמית בדברים שרק הלב יודע אם הם מכוונים לטובה או לרעה בירושלמי שם ובתוספתא דשביעית פ"ג:

בפכ"ג (צד קכ"ג ור'). ראה בעיניך ובאזנך שמע דורו של משה לא כשרין הן ותורה היתה בהן וכו' שהרי תורה וגביאים היו עמהן וכו'. וענין זה שהיו להם במצרים תורה וגביאים הוא לר' חמא בר חנינא ביומא (כ"ח ע"ב). מימיהם של אבותינו לא פרשה ישיבה מהם. היו במצרים ישיבה עמהם שנ' לך ואספת את זקני ישראל וכו'. ושם אמר אברהם אבינו זקן ויושב בישיבה היה וכן יצחק ויעקב עיי"ש. ועכ"פ מסגנון הדברים מוכח שהדברים לא הועתקו משם:

פכ"ו (צד קל"א). אין הכן אלא שבת שנ' והכינו וגו'. ד"א וכו' מיכן לבדיקת סכין ולהפרשת גיד הנשה. ד"א וכו' מלמד שאמר לו יוסף לטבח פרע בית שחיטה והפרש גיד הנשה לפניהן. בחולין (צ"א ע"א) וא"ר יוסי בר' חנינא מ"ד וטבוח טבח והכן. פרע להן בית השחיטה. והבן טול גיד הנשה בפניהן. אמנם כד דייקת תמצא שאין הבדל ענין בין ד"א בתרא לד"א קמא. ואין הבדל ביניהם אלא בסגנון לשון. וע"כ הדעת נותנת דהאי ד"א אינו אלא הוספה עפ"י

סגנון לשון הגמרא, וכב״ר (פצ״ב) תני סתמא, והכן, ואין והכן אלא שבת המד״א והיה ביום הששי והכינו וגו׳ הדא אמרה ששמר יוסף את השבת קודם שלא תנתן, ועיקרו במכילתא בפתיחתא דויהי בשלח, וכן כל מה שהורש לפנינו בענינו של יוסף הוא במכילתא שם:

שם (צד קל״ג), מיכן אמרו עתידין שניתן של אוכלי ישראל שיהיו מושבין כ״ד אמות וחב״א שלשים, סגנון הלשון מראה שהיא ברייתא קדומה, ועיי׳ במ״ע אות כ״ד, ובברכות (נ״ד ע״ב) במאורע דעוג מלך הבשן אמרו, והיינו דכתיב שני רשעים שברת וכדרשב״ל דא״ר שמעון בן לקיש מ״ד שני רשעים שברת אל תקרי שברת אלא שרבבת, פרש״י לשון אשתרבובי אישתרבוב ירדו וגדלו למטה, ועיי׳ במגילה (ט״ז ע״ב) וכן אתה מוצא בשיני רשעים דכתיב שני רשעים שברת וארי״ל וכו׳, ולא איתאמרא התם מאן אמר לה עיי״ש, ובסוטה (י״ב ע״ב) משמע דמתניתא היא (ועיי׳ במגילה בנוסחאות דקדוקי סופרים, ואולי עיקר הנוסחא רב אמר ואמרי לה במתניתא תנא), והנה לפנינו לא מיתי קרא דשני רשעים שברת, ויראה דהיא היא דרשב״ל דרשיה, ולפנינו עיקרה של ברייתא, (ואילולא דמסתפינא הייתי אומר דנוסחת ששים בגמרא היא שיבוש וצ״ל שלשים כלפנינו):

פל״א (צד קמ״א), כיון שחטאו ישראל בעגל הביא את הכרוב והכניסו תחת השור וכו׳, בחגיגה (י״ג ע״ב) ואילו שור לא קא חשיב, אמר ר״ל (בפי׳ ר׳ חנגאל א״ר שמעון בן לקיש, ואפי׳ אם הוא ר׳ לוי בן דורו היה) יחזקאל ביקש עליו רחמים והפכו לכרוב וכו׳, והנה אפי׳ שבעל סדר אליהו עפ״י רשב״ל או ר׳ לוי אמרו אין ראיה לאחרו יותר מזמנו של ר׳ עגן, ועכ״פ לא הועתק מהגמרא:

בסדר אליהו זוטא פ״ב (צד קע״ג), ויש אומרים ממקום שניטל עפרו של אדה״ר שם נבנה מזבח שנ׳ וייצר וגו׳ עפר מן האדמה ואומר מזבח אדמה תעשה לי וכו׳, בירושלמי נזיר (פ״ז ה״ב) א״ר יודן בן פזי מלא תרווד אחד נטל הקב״ה ממקום המזבח וברא בו אדה״ר אמר הלואי ויברא ממקום המזבח ותהא לו עמידה הה״ד וייצר וגו׳ עפר מן האדמה וכתיב מזבח אדמה וגו׳ מה אדמה שנ׳ להלן מזבח אף כאן מזבח, ובב״ר פי״ד ר׳ ברכיה ור׳ חלבו בשם ר׳ שמואל אמרו ממקום כפרתו נברא המד״א מזבח אדמה תעשה לי, אמר הקב״ה הרי אני בורא אותו ממקום בפרתו והלואי יעמוד, והנה אלו המאמרים משונים בסגנונם, אולם הסגנון הפשוט הוא לפנינו, ולמד הימנו שכל זמן שביה״מק קיים מזבח שבו הוא כפרה לישראל בכל מקומות מושבותיהם, ובחו״ל חכמים ותלמידי חכמים הם כפרה לישראל בכל מקומות מושבותיהם, לפי שאדה״ר ומזבח חד הוא, והדברים מראין שזה הסגנון הוא הקדום והאמוראים שינו אותו כפי סגנונם:

וכיוצא באלו יש להוסיף עוד איזה מאמרים, ורואה אני להעיר כאן על מה שאמרו בירושלמי שבת (פ״א מתני׳ א׳) וקידושין (פ״א ה״ז) ר׳ חזקיה ר׳ ירמיה ר׳ חיה בשם ר׳ יוחנן אם יכול את לשלשל את השמועה עד משה שלשלה, ואם לאו תפוש או ראשון ראשון או אחרון אחרון, ואם בשמועות ההלכות כך שאכ״כ בהגדות שלא הקפידו התלמידים אלא להזכיר מפי מי שמעים ולא מפי מי שאמרה האומרה, וע״כ אין ראיה מזמנו של האומרה שהיא הגדה מאוחרת, שאפשר שהוא שלשלה עד מקורה והתלמידים לא הזכירו רק שמו, ואביא ראיה המפיצה אור על ביוצא בדברים אלו, במגילה (י״ד ע״א), אבי מלכה ואבי יסכה, וא״ר יצחק יסכה זו שרה, ולמה נקרא שמה יסכה שסכתה ברוה״ק וכו׳, ד״א יסכה שהכל סוכין ביפיה, והוא ג״כ בסנהדרין (ס״ט ע״ב), והנה ענין זה דיסכה זו שרה כבר נמצא ביוסיפון לרומיים בקדמניותיו, ואם ר׳ יצחק חדש בה דבר, אינו אלא אולי הדרוש למה נקרא שמה יסכה, ומי יודע אם הדרוש זה חדש ולא קדמוהו אחרים, אלא שלא נזכר שמם, וראיה לדבר הוא שהביאו דבר אחר הרי שנודעו להם דרשות ע״ז השם, ועפ״י ההגדה העתיקה תרגם יונתן ואבי דיסכה היא שרי:

אמנם טעמו של דבר שחתרו לומר ששרה בת הרן היתה, לפי שהיה קשה בעיניהם המקרא, וגם אמנה אחתי בת אבי היא אך לא בת אמי ותהי לי לאשה (בראשית כ׳ י״ב) ורחקו להבינו כמשמעו ובפשוטו שלקח אברהם את אחותו, ע״כ אמרו שבת הרן היתה ולפי שבני בנים הם כבנים קראה בת אבי, וכמו שנאמר הידעתם את לבן בן נחור (שם כ״ט ה׳) אף שבן בת־אל היה, וכן פירשו הרשב״ם שם, ועיי׳ רש״י וראב״ע שם, ויונתן תרגמו אחתי ברת אחא דא״ב היא ברם לא מגניסת אימא, כלו׳ בת אחי מאבי:

תכלית המאמר שלא נזכר שום שם אמורא בסדר אליהו אעפ״י שמזכיר שמות התנאים, והדברים שבאו בי והם ג״כ בפי האמוראים עכ״פ לא הועתקו מפיהם, א״כ לא נסדר אחר חתימת התלמוד, ולא קודם חתימת המשנה שהרי הוא מביאה:

מאמר ז׳ מה שהועתק במדרשים ובסדר התפלות מסדר אליהו רבה ווזוטא ודברים שנזכרו בו שמוכיחים על קדמותו.

אחר שתפסנו שתי קצוות בקידום ואיחור, ר״ל שוודאי לא נתחבר סדר אליהו עד גמר המשנה ולא נתחבר אחר גמר התלמוד, הנה יהיה להקציב זמנו בתוך זמן של סוף התנאים וסוף האמוראים, ורואה אני להעריך כאן מה שהועתק ממנו במדרשים במה שאין בו ספק, אלא דבר ברור הוא שהדברים לקוחים ממנו:

אמנם במדרשים המאוחרים נמצא שכל הדרושים בענין עשר מכות בשמות רבה, וקצתן בתנחומא פ׳ וארא, הם לקוחים מסדר אליהו רבה, כאשר העירותי על זה במ״ע אות ל״ה צד מ״ד, וביוקרא רבה נמצאו הדרשות בענין הקרבנות בפ״ו צד ל״ג ולהלן, אבל כבר עמדו חכמי דורותינו על זה שהוא שם הוספה מאוחרת, והעירותי ע״ז במ״ע אות י״ז צד ל״ג, והיה כתוב בתחלה בדרך הוספה בסוף הספר ואח״כ העתיקום ונתנום בתחלת הספר כאשר אוכיח להלן במאמר ח׳, ובמדבר רבה פ״ד מובא, אליהו אומר כל המרבה בבור שמים וכו׳ וכ׳ מעשיות, שבולא לפנינו בפי״ג צד ס״ה וס״ו, כאשר העירותי ע״ז במ״ע אות נ״ד צד ס״ה, וכן בסוף פ״ה שם אליהו אומר נתקבצו ויצאו למלחמה וכו׳, בענין בני עלי והארון, אלא שהדברים מקוטעים שם, כאשר העירותי ע״ז במ״ע אות ל״א צד נ״ט, ומסדר זה המדרש אמר בפירוש אליהו אומר, וייחס הסדר שלפנינו לאליהו:

אולם במדרשים המוקדמים נמצא בבראשית רבה פנ״ד שירת הפרות שלפנינו אמקרא וישרנה הפרות וגו׳ פי״א צד כ״ח, תני אליהו וכו׳, והועתק במדרש שמואל פי״ב תאני אליהו וכו׳, ובע״ז (כ״ד ע״ב) מייתי לשירה זו בשם ר׳ יצחק נפחא עיי״ש, ובלי ספק דר״י נפחא לא אמר הכי מסברא דנפשיה אלא על דרך מסורת, ומסורת זו מאליהו הוה להו, והנה החכם מוהריט״ל צונץ ז״ל בספרו על הדרשות (צד קפ״ו), הוצאת פ״פ דמיין) כתב שנראה שהמסדר מדרש בראשית רבה ידע את סדר אליהו, והוא ז״ל יסד עפ״י השערתו זמן חיבור מדרש בראשית רבה במאה הששית לחשבון הנוצרים (שם), ויהיה זה לחשבון בריאת העולם ד׳ אלפים ובתחלת המאה הרביעית, ואם המסדר הזה ידע את סדר אליהו א״כ אין לאחרו יותר מד׳ אלפים וסוף ג׳ מאות, אמנם ידענו שהתלמוד ידע את סדר אליהו רבה וזוטא וכמו שידע את תנא דבי אליהו, והתלמוד נגמר ד׳ אלפים ר״נט, ויהיו הדברים מסכימים שבזמן שנסדר התלמוד כבר היה סדר אליהו ידוע להם, ואעתיק כאן דברי מוהר״א וויים נ״י שהוא מלא וקבץ דברי החכמים שהיו ושכתבו לפניו, כתב בספרו דור דור ודורשיו ח״ג צד רנ״ה בדברו על בראשית רבה וז״ל, בין המקורות אשר שאב מהם הרבה (מלת הרבה שלא בדקדוק) הוא סדר אליה ומביאו בשם תני אליה (צונץ), ואף שהמאמר המובא בשמו נמצא גם בתלמוד לא העתיקו אלא מסדר אליה ולא מן הגמרא, ובהערה ו׳ שם הביא לשון המאמר, וכתב, והוא מסדר אליה ונמצא בתנא דבי אליה ומשם העתיקו הילקוט וכנ׳ הספר כאן, וט״ס כאן רומי וצ״ל רוני רוני (ולדעתי הדבר צריך תלמוד, שהרי התוספפי התנוספפי שאח״כ יוכיחו שעיקר הנוסחא רומי רומי, והוא לשון ציווי מן רום כמו קומי מן קום) ומבואר ברור שהעתיק הרבה מספר אליה, דהיינו מסדר אליה הנאבד כי זה שלנו הוא מאוחר מאד עכ״ד, ונמשך בזה אחרי מי שקדמוהו שעל דבריהם עתיד אני לידון:

ובפסיקתא דר׳ כהנא (שהוציא מוהר״ש באבער ה׳ יאריך ימיו) פי׳ בחדש השלישי (ק״ז ע״ב) ד״א רכב אלהים רבותים אלפי שנאן, מלמד שירדו[ו] עם הקב״ה כ״ב אלף מרכבות וכל מרכבה ומרכבה במראה שראה יחזקאל, רכב אלהים, מכת שעלה מבבל אמרו שירד (עם) הקב״ה לסיני בעשרים ושנים אלף מרכבות כך שנה אליהו זכור לטוב, ובמ״ע בפסיקתא רבתי קמייתא די׳ הדברות (צד ק״ב ע״ב) אות מ״ט העתקתי הדברים ורמזתי על אליהו רבה פכ״ב וזוטא פי״ב, וכתבתי גם מלת מכת היא שיבוש שהרי אין לה שום ענין, ונראה שצ״ל מכתב והוא הערת המעתיק הקדמון על נוסחא שמצא בכתב שעלה מבבל, א״נ שצ״ל מסורת ועיי׳ לקמן אות נ״ח, ע״כ, ופירוש הדברים הוא, דלקמן באותה פיסקא (צד ק״נ ע״ב) איתא, במסורת שעלה בידם מן הגולה מצאו כתב תרתין רבון דאלפי שנאן דמלאכין ירדו עם הקב״ה על הר סיני ליתן תורה לישראל, ועיי״ש במ״ע, והנה הארכתי קצת בדבר לפנינו פכ״ב במ״ע אות ה׳ קחני משם, וזוטא פי״ב (צד קנ״ג) במ״ע אות ג׳, אמנם בזוטא פ״ד במ״ע אות ג׳ (צד קע״ט) כתבתי בענין מלת מכת השערה אחרת והיא מתקבלת על הלב ואכפילה כאן באריכות תשלומה, איתא במדרש שה״ש רבה פ״א, עד שהמלך במסבו וגו׳, ר״מ ור״י, רמ״א עד שהמלך מלכי

המלכים הקב״ה במסבו ברקיע נתנו ישראל ריח רע ואמרו לעגל אלה אלהיך ישראל. א״ל ר׳ יהודה דייך מאיר. אין דורשין שה״ש לגנאי אלא לשבח וכו׳. נתנו ישראל ריח טוב לפני הר סיני ואמרו כל אשר דבר ה׳ נעשה ונשמע. היא דעתיה דר״מ למימר סריני נתן ריחו (צ״ל נרדי נתן סריו במ״ש לפנינו בזוטא צ׳ קע״ט. כלו׳ דלר״מ באמת היה צריך לומר נרדי נתן סריו). אלא מסכתא עלתה בידם מן הגולה ושנו בה שקפץ להם מעשה העגל והקדים להם מעשה המשכן, פ׳ כמו שאמרו באליה זוטא שזכר להם את הראשונות שאמרו כל אשר דבר ה׳ והעבירו את האחרונות מעשה העגל וקפץ אותו מעשה ולא ספרו עד שהקדים הציווי של מלאכת המשכן, וכן שינה וכתב ריחו ולא כתב סריו. והנה הזכירו מסכתא עלתה בידם מן הגולה ושנו בה. ועל כן קרוב הדבר להגיה במסכת שעלתה מבבל אמרו וכו׳, ועתה ראה זה מצאתי בפסיקתא רבתי דפוס ווארשוי עם הגהות רד״ל שהרב הזה שפירש והגיה כל המדרשים ורוח אלהין ביה הגיה ברבתי במסכת שעלתה בידם מן הגולה מצאו כתוב וכו׳. ועפ״י אלה הדברים אין ההשערה רחוקה כי זו המסכתא שעלתה בידם מן הגולה היא היא סדר אליהו רבה וזוטא. והיו בו אלה הדברים שנזכרו במקומות שהזכרנו. אשר עדיין לפנינו מענין אותם הדברים. ואל תתמה שתוכו של סדר אליהו מעיד עליו שמקור מחצבתו היה בארץ ישראל (שאדבר ע״ז להלן במאמר ט׳) והאיך אירע שלא ידעוהו איזה רבנן האנדתא עד שעלה בידם מן הגולה. שהרי אין לך מקצוע גדול בתורה כברייתא דתו״כ ומי לנו גדול כר׳ יוחנן ולא ידע אותה. ור׳ אלעזר בבלאה ידע אותה. כמספור ביבמות (ע״ב ע״ב). א״ל ר״י לר״ל ראיתי לבן פדת שיושב ודורש כמשה מפי הגבורה. א״ל ר״ל דידיה היא מתניתא היא. היכא תנא ליה. בתורת כהנים. נפק תנייה בתלתא יומי וסברה בתלתא ירחי. וא״כ כבר אפשר שנתחברה בא״י והיתה מגילת סתרים בדבי אליהו. ואח״כ נתפרסמה בבבל ומשם חזרה לא״י. וקראוה מסכתא שעלתה בידינו מן הגולה:

ובמדרש שה״ש (פ״ב) בפ׳ הראיני את מראיך. ר׳ אליהו פתר קרייה בעולי רגלים. הראיני את מראיך אלו עולי רגלים שנאמר שלש פעמים בשנה יראה וגו׳. השמיעני את קולך. זה קריאת ההלל בניסוך. בשעה שישראל קורין את ההלל קולן עולה למרום מתלא אמר פסחא וכו׳. כי קולך ערב. זה השיר. ומראך נאוה. זה הדוכן. והנה השם ר׳ אליהו לא נמצא עוד ולא הביאוהו מסדרי שמות התנאים והאמוראים. ע״כ דעתי כי מלת ר׳ היא ט״ס וצ״ל אליהו פתר קרייה וכו׳. כמו שהובא בבמדבר רבה פ״ד ול״ה אליהו אומר. ואף שבסדר אליהו שלפנינו לא נמצא המדרש הזה. אין זו ראיה שהרי ידענו שהרבה דברים נקטעו והסרים לפנינו. וא״כ אפשר שזה המאמר היא מן המקוטעים:

וכמו כן הרבה דיבורים בסדר אליהו רבה וזוטא שנמצאם בסידורי התפלות העתיקים והמאוחרים ובדברי הפייטנים. והדעת נותנת שכולם לקחו ממנו. וכשם שהוא לא לקח ממאוחרים כך לא לקח מהעתיקים, ואערכם כאן:

במסכת ברכות (ג׳ ע״א). גרסינן ולא זו בלבד אלא בשעה שישראל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ועונין יהא שמיה הגדול מבורך הקב״ה מנענע ראשו וכו׳. והנה נוסחתנו בארמית שמיה רבא מברך. ובנוסחת דקדוקי סופרים רבא מברך. ובהגהותיו שכ״ה בדפוסים הישנים אלא שמהר״של הגיה עפ״י התוספות הגדול מבורך. וז״ל מהר״של ועונין יהא שמיה הגדול מבורך כצ״ל. ומהרש״א הוסיף ונראה דל״ג נמי שמיה הגדול אלא שמו הגדול הכל בלה״ק וכ״ה לקמן בפ׳ מי שמתו. דשם (כ״א ע״ב) בשם תלמידי דר׳ יוחנן אמרי לכל אין מפסיקין חוץ מן ליהא שמו הגדול מבורך שאפי׳ עוסק במעשה מרכבה פוסק, אולם בנוסחת דקדוקי סופרים ג׳ התם נמי ליהא שמיה רבא מברך. ואני איסיף שאם תהיה הנוסחא בלה״ק צ״ל נמי יהי ולא יהא. ועיי׳ בתו׳ מה שכתבו לסתור הפי׳ במחור ויטרי. ומה שנתקן הקדיש בלשון ארמי. נראה כדאמרינן בסוף סוטה (מ״ט ע״א) אין העולם מתקיים אלא אסדרא דקדושתא (לפנינו הגי׳ אקדושה דסדרא) ואיהא שמיה רבא דבתר אגדתא. שהיו רגילין לומר קדיש אחר הדרשה (ועיי״ש ברש״י) ושם היו עמי הארצות ולא היו מבינים בולם לה״ק לכך תקנוהו בלשון תרגום שהיו הכל מבינים שזה היה לשונם. והנה הא דיהא שמיה רבא דבתר אגדתא נזכר לפנינו פ״ב (צד י״א) אילו האגדות שמקדשין את שמו הגדול בהן. ומראין הדברים שתחלת הקדיש היה בלה״ק ואח״כ הועתק לארמית. והנה חלקי הקדיש נמצאים לפנינו פי״א (צד נ״ו) יתגדל ויתקדש שמו של הקב״ה בעולם כולו שברא מסוף העולם ועד סופו. ושם (צד נ״ח) ויתגדל ויתקדש שמו של הקב״ה מסוף העולם ועד סופו. בפי״ט (צד ק״י) יברכוך וישבחוך ויפארוך יתברך שמך מהרה ובומן קרוב לעיני כל הבריות. אולם בד״ו ויפארוך שמך יתפאר ויתברך לעיני כל הבריות. אמנם בפי״ה (צד צ״ה) אבל במקדש האחרון שעתיד הקב״ה לבנותו בעגלא

ובזמן קריב. והיא זרות בזה הספר שהוא כולו בלה״ק. ואולי היה בתוב במהרה ובזמן קרוב והמעתיק אגב שטפיה כתבו בלשון ארמית. או שאילו הג׳ מלות הם הוספה מהמעתיק. ובמס׳ סופרים פי״ד הי״ב שנינו בענין הוצאת ס״ת. ועוד צריך לומר. על הכל יתגדל [ויתקדש] וישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא ויתעלה ויתהדר ויתקלס (הנכבר והנורא) שמו של מלך מלכי המלכים הקב״ה [הנכבר והנורא] בעולמות שברא העוה״ז והעו״הב ברצונו. וברצון כל עמו בית ישראל תגלה ותראה מלכותו עלינו במהרה ובזמן קרוב וכו׳ (כך הוא עפ״י הגהת הגר״א). אמנם יהש״ר מובא לפנינו הרבה פעמים וכולן בלה״ק. (צד ט׳) כך הקב״ה יהי שמו הגדול מבורך לעולם ולעולמי עולמים. (צד י״א) כך הקב״ה יהא שמו הגדול וכו׳. ובלי ספק שצ״ל יהי. (צד י״ח) מה ה׳ אלהיך יהי שמו הגדול וכו׳. (צד כ״ה) יושב על כסא שופט צדק יהי שמו וכו׳. (צד ל״ב) כשם שהקב״ה יהי שמו וכו׳. (צד ל״ג) אבינו שבשמים יהי שמך הגדול מבורך לעולם ולעולמי עולמים ותהא לך קורת רוח מישראל עבדיך בכל מקומות מושבותיהם וכו׳. (צד מ׳) שכשם שהקב״ה יהי שמו וכו׳ מגלגל ומעביר ואינו משמר קינאה ונקמה עליהם על ישראל בכל מקומות מושבותיהם ודברי תורה לא ימנע מהם כך הקב״ה וכו׳. (צד נ״א) אבי שבשמים יהי שמך וכו׳ ותהיה לך קורת רוח וכו׳ כדלעיל. (צד נ״ג) אבי שבשמים יהי שמך וכו׳ ותהא לך קורת רוח מישראל עבדיך שאמרתה. (והמלות בכל מקומות מושבותיהם נקטענו). (צד נ״ו) מי שיושב על כסא שופט צדק יהי שמו וכו׳. (צד פ״ג) אבי שבשמים יהי שמך וכו׳ מקומות מושבותיהם. (צד פ״ד) אבל הקב״ה ממ״ה ברוך הוא יהי שמו וכו׳ אינו כן, ב׳ פעמים. (צד פ״ט) אבי שבשמים יהי שמך וכו׳ מקומות מושבותיהן על שגידלתנו ורוממתנו וקידשתנו וקילסתנו וקשרתה לנו כתר דברי תורה מסוף העולם ועד סופו. (ק׳) אבי שבשמים יהי שמך וכו׳ מושבותיהן. (צד ק״ט) כשם שהקב״ה יהי שמו וכו׳ מגלגל ומעביר ואינו משמר קינאה ונקמה על ישראל בכל מקומות מושבותיהן ודברי תורה לא מנע מהם כך יהא אדם מגלגל ומעביר ולא ישמור קינאה ונקמה בלבבו על ישראל בכל מקומות מושבותיהן ודברי תורה לא ימנע מהם. (ועפ״ז יראה למחוק לעיל צד מ׳ מלות כדי לעשות משפט שהוספתי עפ״י הד״ו). וכן נראה למחוק שם מלת עליהם. וכן יש להגיה שם לא מנע). (צד ק״ג) כשם שהקב״ה יהי שמו וכו׳. (צד קט״ו) אבינו שבשמים ששמינו וכו׳ יהי שמו וכו׳ תהא לך קורת רוח וכו׳. (צד קכ״א) אבי שבשמים יהי שמך הגדול וכו׳ מקומות מושבותיהם. (צד קל״ו) כשם שהקב״ה יהי שמו וכו׳. (צד קל״ט) כשם שהקב״ה יהי שמו וכו׳ אוהב את ישראל בכל מקומות מושבותיהם. (צד קמ״ג) כשם שהקב״ה יהי שמו וכו׳ רחמן על ישראל בכל מקומות מושבותיהן רחמן וכו׳ כך יהא אדם וכו׳. (צד קנ״ו) כשם שהקב״ה יהי שמו וכו׳ מתכון ועושה שלום וכו׳. (צד קנ״ז) אבי שבשמים יהי שמך הגדול וכו׳ ותהא לך וכו׳ מושבותיהם שגידלתנו וקידשתנו וקילסתנו ורוממתנו ונקשרת לנו קשר בדברי תורה מסוף העולם ועד סופו. (לעיל צד פ״ט הנוסחא על שגידלתנו וכו׳ וקשרתה לנו כתר דברי תורה וכו׳. ושתי הנוסחאות באחת טובות ואין לדחות האחת מפני האחרת). (צד ק״פ באליהו זוטא) עד שנתגלה ממ״ה הקב״ה יהי שמו הגדול וכו׳; והנה בשבלי הלקט (הוצאת מוה״רש באבער) בענין תפלה סי׳ ח׳ אריכות דברים בענין הקדיש ופירושו. וכתב ור׳ בנימין אחי נר״ו כתב שתחלת אמירתו היתה בלשון עברי כמו שאמרנו למעלה (מהא דריש ברכות) ולא עוד אלא כל שעה שישראל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ועונין אמן יהא שמו הגדול מבורך כו׳ ובכמה מקומות (מצאתי) באגדה נמצא בלשון הזה. ובימי שמד גזרו שלא יאמרו שמו הגדול. לכך הנהיגו לאמרו בלשון ארמי שלא היו האויבים מכירין בו. ואעפ״י שבטל(ה) השמד לא רצו להחזיר הדבר לישנו בלשון עברי כדי שלא ישתכחו הנסים והנפלאות וכדי לעשות פומבי לדבר. והנה כל זה אינו אלא דברי נביאות שלא הביא שום ראיה לגזרה זו. גם לא פירש לאיזה אגדה כוון. ואולי כוון לסדר אליהו. שכאן הוא באמת בכמה מקומות בלשון הזה. ובשבת (קי״ט ע״ב) אריב״ל כל העונה אמן יהא שמיה רבא מברך בכל כחו קורעין לו גזר דינו וכו׳. אמנם בטור או״ח סי׳ נ״ו שהאריך בענין הקדיש ופירושו כתב. אבל בכל הספרים נרסינן כל העונה אש״ר הגדול מבורך וזה ראיה לפי׳ ר״י שאינו אלא תרגום של שמו הגדול. (ועכ״פ הר״ת אש״ר ט״ם וצ״ל א״ש. שהרי כתוב אחריו הגדול). ובעל עבודת ישראל העיר על מדרש קהלת פ״ט עיר קטנה זה ביהכ״נ וכו׳ שבשעה שהזקן יושב ודורש ועונין אחריו אמן יהי שמו הגדול מבורך וכו׳. אמנם לעומת זה נמצא במדרש משלי פ״י שבשעה שחכם יושב ודורש וכו׳ ולא עור אלא בשעה שעונין אמן יהא שמיה רבא מברך וכו׳. ובכל אלה לא נתבאר באיזה זמן נתקן הקדיש. ואם מתחלה נתקן שיהיו הקהל עונין יהא שמיה רבא וכו׳. או שכבר נתקן הקדיש ואח״כ התקינו שיהו עונין יהא שמיה רבה. אולם מדשכחו רבנן לענייה זו ריב״ל במס׳ שבת ואליהו לר׳ יוסי

בברכות נראה שעניה זו עדיין חדשה היתה בימיהם ושבחוה כדי להרגיל בה הצבור. וע״כ אפשר שעפ״י סדר אליהו התקינו שיהיו הצבור עונין כך. וע״כ ספרו בברכות שאליהו הפלי׳ בשבחה. וראינו שהרבה אליהו בסדרו להזכיר זה אם בנסתר יהי שמי הגדול וכו׳ או בנוכח יהי שמך הגדול. ועיקרה בלה״ק ואח״כ הרגילוה בפי העם בלשון ארמית:

בפכ״א (צד קי״ח) מיכן אמרו יהא אדם ירא שמים ומודה על האמת ודובר אמת בלבבו בכל יום ויום ישכים ויאמר רבון כל העולמים לא על צדקותינו אנחנו מפילים תחנונינו לפניך וגו׳ ואומר בעת ההיא אביא אתכם וגו׳ בשובי את שבותיכם לעיניכם אמר ה׳. והנה תפלה זו בירושלמי וקצתם בשינוי בבבלי. ואם נבא לדון מי לקח ממי. אם בעל מסדר התפלה מסדר אליהו או בעל סדר אליהו מסדר התפלה. הנה הדעת נוטה דנסדר בתפלה עפ״י סדר אליהו. שאין צורך למסדר סדר אליהו לכל אלו הברכות חוץ מהאחרונה ברוך שזכר וכו׳. וזו אינה בסדר התפלה. אבל אם עיקר סידורן בסדר אליהו אין כאן תימה. שהוא קבץ ברכות מפוזרות לעניינים שונים והיו חביבין בעיניו ועשה מהן טופס אחד:

בפי״ח (צד צ״א). לפיכך כל הבוטחים בשמך באמת לא יבושו לעולם. דוגמא לזה בתפלת ש״ע בברכת על הצדיקים. ותן שכר טוב לכל הבטחים בשמך באמת ושים חלקנו עמהם ולעולם לא נבוש כי בך בטחנו. ומכאן ראיה שעיקר הנוסחא שם ולעולם לא נבוש (עי׳ בעבודת ישראל):

בפי״ט (צד ק׳). [אבינו] שבשמים ראה בעוניינו (הוי״ו היא לסימן קמץ חטוף) וריבה ריבנו ויעלה עלבונינו לפניך בכל שעה ושעה. כ״ה בנוסח הד״ו ועפי״ז הגהתי. אולם בכת״י יראה. וירוב. ועכ״פ הוא בעין נוסח התפלה בש״ע ראה בעוניינו וריבה ריבנו:

בפל״א (צד ק״ס) מיכן ואילך אם נעמוד אנו ובנינו ובנותינו ויהיה לנו פה בים ולשוניו כהמון גליו ושפתותינו כמרחבי רקיע אין אנו יכולים להודות ולומר לפניך ה׳ אלהינו. דוגמת אלו המליצות הם בברכת השיר נשמת. ושם הן מורחבות יותר. אמנם אין להכריע מי לקח ממי:

בפי״ד (צד ס״ט) קשה לפני אב הרחמים להפסידן מן העולם. התואר אב הרחמים השתמשו בו בסידורי התפלות בהוצאת ס״ת אב הרחמים הוא ירחם עם עמוסים וכו׳. ובשבת אחר ש״ע אב הרחמים היטיבה ברצונך את ציון וכו׳:

בפ״ו (צד ל״א) מרחוק ה׳ נראה לי ואהבת עולם אהבתיך וגו׳. לא נאמר אהבה רבה אלא אהבת עולם וכו׳. והנה בברכות (י״א ע״ב) פליגי בברייתא ת״ק סבר אין אומרים אהבת עולם אלא אהבה רבה וכה״א ואהבת עולם וגו׳. ולענין הלכה נחלקו הגאונים. ונראה מלשון הסרר אליהו שהוא בא להכריע כרבנן:

בפכ״ג (צד קכ״ג) כשעמדו אבותינו על הר סיני וכו׳ ערך לפניהם נזיקין וכל מידות הדין. ואח״כ אמרו. ברוך ה׳ אלהים אלהי ישראל אלהי צבאות יושב הכרובים אתה הוא האלהים לבדך על כל ממלכות הארץ אתה עשית את השמים ושמי השמים בתבונה. ומראין הדברים שבזמן בעל סדר אליהו היה מנהגם לברך כך אחר קריאת התורה. וייחס ברכה זו לדורו של משה. והוא כעין שמסופר בנחמיה סי׳ ט׳ כי אחר שקראו בספר תורת ה׳ אלהיהם ויאמרו הלויים וגו׳ קומו ברכו את ה׳ אלהיכם מן העולם עד העולם ויברכו שם כבודך ומרומם על כל ברכה ותהלה אתה הוא ה׳ לבדך אתה עשית את השמים שמי השמים וכל צבאם וגו׳. ובדהי״א סי׳ ט״ז מסופר שאחר שהביא דוד את הארון והציג אותו בתוך האהל אשר נטה לו עמדו הלויים בשיר וסיימו הודו לה׳ כי טוב כל״ח. ודברו אל העם. ואמרו הושיענו וגו׳ ברוך ה׳ אלהי ישראל מן העולם ועד העולם. ויאמרו כל העם אמן והלל לה׳. ובזה הטופס מסיים ספר ד׳ בתהלים. הושיענו וגו׳ ברוך ה׳ אלהי ישראל מן העולם ועד העולם. ואמר כל העם אמן הללויה. וספר ב׳ מסיים ברוך ה׳ אלהים אלהי ישראל עשה נפלאות לבדו וגו׳. וספר א׳ מסיים ברוך ה׳ אלהי ישראל מהעולם ועד העולם. ובברכת דוד לעיני כל הקהל בדהי״א סי׳ כ״ט. ברוך אתה ה׳ אלהי ישראל אבינו מעולם ועד עולם. וקצת מנוסח זה הוא בתפלת לעולם יהא אדם וכו׳ שהוכרתיה. והיא מקוטעת לפנינו. נאמר שם. יכירו וידעו כל באי עולם כי אתה הוא האלהים לבדך לכל ממלכות הארץ אתה עשית את השמים ואת הארץ וגו׳. ואמר כאן אתה עשית וגו׳ בתבונה. ע״ש המקרא לעשה השמים בתבונה במזמור קל״ו. אמנם טופס ברכה בזו שלפנינו לא נודע לי. ובלי ספק שהיתה שגורה בימיו:

בפי״ג (צד ס״ב). רבש״ע גלוי וידוע לפניך כי יצה״ר מנרה בנו ברחמיך הרבים קבלינו בתשובה שלימה לפניך. ועי׳ במ״ע אות י׳. וקצת דמיון לתפלה זו היא בתפלה דר׳ אלכסנדרי בברכות (י״ז ע״א) רבון העולמים גלוי וידוע לפניך שרצונינו לעשות רצונך ומי מעכב שאור

באליהו זוטא פ״ד (צד קע״ט). ברוך שאמר והיה העולם ברוך הוא ברוך אומר ועושה ברוך גוזר ומקיים ברוך עושה בראשית ברוך שזכר את הראשונות והעביר את האחרונות וכו׳. בירושלמי ברכות ריש פ׳ הרואה. הרואה בכל צריך לברך ה׳ ברכות. ראה פרת אומר ברוך עושה בראשית וכו׳. ראה מקום שנוטלין ממנו עפר אומר ברוך אומר ועושה ברוך גוזר ומקיים. וברכות אלו נתקנו לפנינו בסדר היום. והנה בבבלי ברכות (נ״ז ע״ב) דרש רב המנונא להא דהרואה בבל. ושם ליתא רק ברוך אומר ועושה גוזר ומקיים. א״כ סדר התפלה אינו עפ״י הבבלי. והנה הסגנון שאמר והיה העולם הוא נמצא למרבה. אולם האיך מצאנום מפוזרין בירושלמי וקצתם בשינוי בבבלי. ואם נבא לדון מי לקח ממי. אם בעל מסדר התפלה מסדר אליהו או בעל סדר אליהו מסדר התפלה. הנה הדעת נוטה דנסדר בתפלה עפ״י סדר אליהו. שאין צורך למסדר סדר אליהו לכל אלו הברכות חוץ מהאחרונה ברוך שזכר וכו׳. וזו אינה בסדר התפלה. אבל אם עיקר סידורן בסדר אליהו אין כאן תימה. שהוא קבץ ברכות מפוזרות לעניינים שונים והיו חביבין בעיניו ועשה מהן טופס אחד:

בפי״ח (צד צ״א). לפיכך כל הבוטחים בשמך באמת לא יבושו לעולם. דוגמא לזה בתפלת ש״ע בברכת על הצדיקים. ותן שכר טוב לכל הבטחים בשמך באמת ושים חלקנו עמהם ולעולם לא נבוש כי בך בטחנו. ומכאן ראיה שעיקר הנוסחא שם ולעולם לא נבוש (עי׳ בעבודת ישראל):

בפי״ט (צד ק׳). [אבינו] שבשמים ראה בעוניינו (הוי״ו היא לסימן קמץ חטוף) וריבה ריבנו ויעלה עלבונינו לפניך בכל שעה ושעה. כ״ה בנוסח הד״ו ועפי״ז הגהתי. אולם בכת״י יראה. וירוב. ועכ״פ הוא בעין נוסח התפלה בש״ע ראה בעוניינו וריבה ריבנו:

בפל״א (צד ק״ס) מיכן ואילך אם נעמוד אנו ובנינו ובנותינו ויהיה לנו פה בים ולשוניו כהמון גליו ושפתותינו כמרחבי רקיע אין אנו יכולים להודות ולומר לפניך ה׳ אלהינו. דוגמת אלו המליצות הם בברכת השיר נשמת. ושם הן מורחבות יותר. אמנם אין להכריע מי לקח ממי:

בפי״ד (צד ס״ט) קשה לפני אב הרחמים להפסידן מן העולם. התואר אב הרחמים השתמשו בו בסידורי התפלות בהוצאת ס״ת אב הרחמים הוא ירחם עם עמוסים וכו׳. ובשבת אחר ש״ע אב הרחמים היטיבה ברצונך את ציון וכו׳:

בפ״ו (צד ל״א) מרחוק ה׳ נראה לי ואהבת עולם אהבתיך וגו׳. לא נאמר אהבה רבה אלא אהבת עולם וכו׳. והנה בברכות (י״א ע״ב) פליגי בברייתא ת״ק סבר אין אומרים אהבת עולם אלא אהבה רבה וכה״א ואהבת עולם וגו׳. ולענין הלכה נחלקו הגאונים. ונראה מלשון הסרר אליהו שהוא בא להכריע כרבנן:

בפכ״ג (צד קכ״ג) כשעמדו אבותינו על הר סיני וכו׳ ערך לפניהם נזיקין וכל מידות הדין. ואח״כ אמרו. ברוך ה׳ אלהים אלהי ישראל אלהי צבאות יושב הכרובים אתה הוא האלהים לבדך על כל ממלכות הארץ אתה עשית את השמים ושמי השמים בתבונה. ומראין הדברים שבזמן בעל סדר אליהו היה מנהגם לברך כך אחר קריאת התורה. וייחס ברכה זו לדורו של משה. והוא כעין שמסופר בנחמיה סי׳ ט׳ כי אחר שקראו בספר תורת ה׳ אלהיהם ויאמרו הלויים וגו׳ קומו ברכו את ה׳ אלהיכם מן העולם עד העולם ויברכו שם כבודך ומרומם על כל ברכה ותהלה אתה הוא ה׳ לבדך אתה עשית את השמים שמי השמים וכל צבאם וגו׳. ובדהי״א סי׳ ט״ז מסופר שאחר שהביא דוד את הארון והציג אותו בתוך האהל אשר נטה לו עמדו הלויים בשיר וסיימו הודו לה׳ כי טוב כל״ח. ודברו אל העם. ואמרו הושיענו וגו׳ ברוך ה׳ אלהי ישראל מן העולם ועד העולם. ויאמרו כל העם אמן והלל לה׳. ובזה הטופס מסיים ספר ד׳ בתהלים. הושיענו וגו׳ ברוך ה׳ אלהי ישראל מן העולם ועד העולם. ואמר כל העם אמן הללויה. וספר ב׳ מסיים ברוך ה׳ אלהים אלהי ישראל עשה נפלאות לבדו וגו׳. וספר א׳ מסיים ברוך ה׳ אלהי ישראל מהעולם ועד העולם. ובברכת דוד לעיני כל הקהל בדהי״א סי׳ כ״ט. ברוך אתה ה׳ אלהי ישראל אבינו מעולם ועד עולם. וקצת מנוסח זה הוא בתפלת לעולם יהא אדם וכו׳ שהוכרתיה. והיא מקוטעת לפנינו. נאמר שם. יכירו וידעו כל באי עולם כי אתה הוא האלהים לבדך לכל ממלכות הארץ אתה עשית את השמים ואת הארץ וגו׳. ואמר כאן אתה עשית וגו׳ בתבונה. ע״ש המקרא לעשה השמים בתבונה במזמור קל״ו. אמנם טופס ברכה בזו שלפנינו לא נודע לי. ובלי ספק שהיתה שגורה בימיו:

בפי״ג (צד ס״ב). רבש״ע גלוי וידוע לפניך כי יצה״ר מנרה בנו ברחמיך הרבים קבלינו בתשובה שלימה לפניך. ועי׳ במ״ע אות י׳. וקצת דמיון לתפלה זו היא בתפלה דר׳ אלכסנדרי בברכות (י״ז ע״א) רבון העולמים גלוי וידוע לפניך שרצונינו לעשות רצונך ומי מעכב שאור

שבעיסה ושעבוד מלכיות יהי רצון מלפניך שתצילנו מידם ונשוב לעשות חוק רצונך בלבב שלם. ואולי יש להשלים מתפלה זו מה שחסר לפנינו. כמו שרמזתי במ״ע: ואגב אורחא אעיר על סגנון לשון התפלות בברכות שם שמהם נוכל להכיר מדרגת סגנונם בלשון הקודש:

בסדר אליהו זוטא פ״ב (צד קע״ג) לעמוד ולעשות רצונו בלבב שלם. ובברכת ברוך אלהינו שבראנו לכבודו וכו׳. וישם בלבנו אהבתו ויראתו ולעשות רצונו ולעבדו בלבב שלם. ובעל עבודת ישראל הביא נוסחא. וישם לבנו לעשות רצונו ולעבדו בלבב שלם. והביא עוד נוסחאות אחרות:

ונמצאו בו תפלות שאינני יודע להם דוגמא. אבי שבשמים צדיק אתה חסיד אתה וכל מעשיך באמונה יגולו רחמיך הרבים על בניך. אבי שבשמים זכור בריתך עם הראשונים עם שלשה צדיקים עם אברהם יצחק ויעקב. אבי שבשמים זכור כמה קנייניך אשר מעולם וכו׳. וכל התפלה שם בפי״ט (צד ק״י וקי״ב). ותפלת אליהו זו שוחקת לב אבן למים להזיל דמעות עינים. ותפלתו מיוסדת במה שאמר בפי״ד (צד ע״א) מיכן ואילך מה עלינו לעשות. לשפוך רחמים ולבקש תחנונים ותפלה מלפניו ולמצא פתח אחד וכו׳ מה אם יתגלגלו רחמיו הרבים עלינו וכו׳. וכמו כן התפלה בפכ״ב (צד קי״ט). יהי רצון מלפניך אבי שבשמים שלא תתנו ביד שליה לעולם:

בפ״כ (צד קט״ו). אבינו שבשמים ששמינו בשמו ושמו נאה לו והכל שלו והכל מעשה ידיו יהי שמו הגדול מבורך וכו׳ תהא לך קורת רוח וכו׳. ועיי׳ במ״ע אות כ״א שרמזתי על הדוגמא בפיזט. וכן נשתמש ר״א הקליר במאמר של פי״ג (צד ס״ה) אם אש אחזה בלחיים וכו׳ כמו שרמזתי במ״ע אות נ׳. וכן נראה שסגנון הפייטן קודם הוידוי ליו״הכ כי אנו עמך וכו׳ יסודו על המאמר שם. לא אני הוא שאתם בני ואני אביכם אתם אחי ואני אחיכם אתם רעי ואני רעכם אתם דודי ואני דודכם. אלא שהפייטן שינה הסגנון והוסיף עליו:

אמנם הדברים שנזכרו בסדר אליהו שמוביחים על קדמותו הם. בפ״א (צד ה׳ וכו׳) מספר מויכוחו שהיה לו עם חבר פרסי עובד האש: בפ״ז (צד מ״א) הוא קורא בשם לארבע עשרה מיני בינים. ואלו השמות קצתן הם בלה״ק וקצתן בלשון ארמית. ושמות כאילו הם מפי העם. ולפ״ז דברו העם בימיו בלה״ק מעורבת עם לשון ארמית: ובפ״כ (צד ק״ג) מספר. פ״א הייתי עובר ממקום למקום מצאני זקן א׳ א״ל רבי מ״מ חלק הקב״ה את עולמו לשני גוים לשתי ממלכות וכו׳. ועיין הב׳ ממלכות הוא כמו שפירשתי שם במ״ע אות י״א שהם רומי ופרס. ולפ״ז כבר פשטה מלכות הפרסיים בימיו. אמנם אין לחשוב על מלכות אדום וישמעאל. שאין בכל הספר שום רמז על דת הישמעאלים. ובכל נסיעותיו ממקום למקום לא הזכיר שהיה בערב או שדבר עם ערבי. גם נרגיש רוח הפרסי הנושב בו שלא בכוונתו רק לפי תומו. בסיפורו על אברהם ונמרוד בפ״ה (צד כ״ז) עשה את נמרוד לעובד האש. ספר שם. אמר לו ואני אעבוד לאלוה של אש והריני משליך אותך בתוכה וכו׳. גם ספר. מיד כפתוהו ועקדוהו ונתנוהו ע״ג הארץ והקיפוהו עצים מארבע רוחות חמש מאות אמות לצפון חמש מאות אמות לדרום וכו׳ למערב וכו׳ למזרח. הקיפו והציתו בהן את האור וכו׳. מאיכן בא המספר הזה לשנות ברבר מסיפורן של הגניה מישאל ועזריה שהושלכו לגו אתון נורא יקדתא. ולאיזה צורך הרחיקו מהעקוד הזה שהיה נתון ע״ג הארץ את העצים הרחק ת״ק אמות מכל צד. אין זאת כי אם לפי שברת הפרסיים אסור לטמא את האש ולהשליך לתוכה כל הלאה ודבר טמא. ואף כי גויה המת. וע״כ עשו המרחק הזה שימות מקרני האש וחומה ולא יגע בה: בפל״א (צד קנ״ז) בהסיפור משגיאת דוד להביא את הארון בעגלה נאמר שם. אמרו כולם בא ארון משדה פלשתים בעגלה אף בעגלה יבוא לבית דוד מלך ישראל. והקב״ה נשבע בשמו הגדול ביום שנשא עמרם את יוכבד דודתו לו לאשה במצרים לשם שמים שינטל ארון ותורה עמו ותנתן בזרועו של עמרם שני ולבני קהת לא נתן וגו׳. ובמ״ע אות ח׳ כתבתי שלא נודע לי מקור או דוגמא לזה המדרש. והנה לאחר מתן תורה נאסרה דודתו משום ערוה. אולם אפי׳ קודם מתן תורה שלא נאסרה מאי מעליותא הוה ומה טוב עשה שנשא את דודתו לשם שמים. ואנו לא מצינו דוגמא לדבר רק בהנושא את בת אחותו בפט״ו (צד ע״ח). אמנם ידענו שבאומת הפרסיים היתה להם מצוה לישא את קרובתו: בפ״י (צד נ״ג) הוא אומר ברגשות הלב. בית דוד מה אתם יושבים או מה אתם מבקשים את ימות המשיח ואת הגאולה. כה אמר ה׳ בית דוד דינו לבקר משפט וגו׳. הנה היו בימיו עיין מזרע דוד בראש העם. אם הנשיא בא״י או הריש גלותא בבבל והוא מוכיח אותם. ובפכ״ו (צד קל״ג) ממאמר עתידין שיניהן של אוכלי ישראל וכו׳ (עיי׳ במ״ע שם אות כ״ד) מוכח שהיתה לו תרעומת על ראשי ישראל וקציניהם (ועיי׳ שבת קל״ט ע״א וסנהדרין צ״ח ע״א. ושם ז׳ ע״ב):

גם היו נוהגין במקומו ובזמנו בתרומות ומעשרות באשר נדבר עוד מזה להלן: תכלית המאמר שעדי הספר מתנכו מעידין על קדמותו:

מאמר ח׳ בלקויי הספר.

לקויי ספרים הם מג׳ מינים וכעין שאמר רבא (חולין מ״ז ע״א) חסיר או יתיר או חליף. וכל אחד מאלו הלקוים נחלק בג׳ חלקים. לקויי אותיות ולקויי מלות ולקויי מאמרים. ואין כוונתי כאן לדבר באותיות ובמלות שכבר הנהתים והקורא ימצא לפנינו ספר מוגה על ידי כפי ידיעתי חוץ מיתיר באותיות שהוא מטיב המעתיק לכתוב כך. כגון יתירי י״ד וה״א שהנחתים כמו שהן. אבל מה שארצה לסדר כאן הם. חילוף חסרון ויתרון במאמרים. ולא אסדרם כפי חילוק הלקוים כי אם בסדור צדי הדפין. אמנם מה שקיצר המעתיק בפסוקים והדרש נסמך אם על מה שלפניו או על מה שלאחריו הנחתי הדבר על הרוב כמו שהוא. שאין זה ממין הלקוים. אלא שבך היה מנהג המעתיקים בכל המדרשים לרמוז על הכתוב ולקצר בו. ועל הקורא הוא לשים לבו לכל ענין המקרא:

פ״ב (צד ז׳). בעינינו שרבו נכנס עלינו שעבוד בתוך שני אלפים של ימות המשיח ויצא מהן יותר משבע מאות שנה. ולשון הברייתא בגמרא. בעונותינו שרבו יצאו מהן מה שיצאו. במלת בעונינו אין כאן חסרון שזה הרבוי נמצא ג״כ במקרא. אולם יש לעמוד כאן על ייתור לשון ויצא מהן. שלא היה חסר המאמר לומר. בעינינו שרבו נכנס עלינו שעבוד בתוך ב׳ אלפים של ימות המשיח יותר משבע מאות שנה. הא למדנו שהמאמר ויצא מהן יותר משבע מאות שנה הוא הוספה מגליון איזה מעתיק:

שם. (צד ו׳). ד״א למנצח וגו׳ והלא הן במקומן וכו׳ אעפ״י שהכל שלו וכו׳ אין שמחתו בכל אלא עם זרעו של אברהם בלבד שנאמר. בפנים מחקתי מלת שנאמר והוספתי מלת אלא עפ״י הילקוט. אבל לבי אומר לי שהמאמר קטוע וחסר הפסוק וגם סיום הדרוש:

שם. ולילה ללילה יחוה דעת זה [לילן] של כתובים. בכת״י מקום פנוי כמו מלה וישתים הרומז על חסרון (שכך דרכו של זה המעתיק כמו שנמצא להלן למרבה) והגהתי והוספתי מלת לילן. ואולי יש להגיה זה [תרגום]. שתורה נביאים וכתובים שהם בלה״ק קרוים יום ותרגום שבדניאל ועזרא קרוי לילה. ואעפ״י ששנינו בפ״ד דידים שמטמאין את הידים. הבדילן לפי שאינם בלשון עברי:

בפ״ג (צד י״ד) כשם שיושבין בבתי כנסיות וכו׳ כדי שלא ישכחו וכו׳. כבר העירותי במ״ע אות ז׳ שהמאמר קטוע וחסר. שעל המאמר שמתחיל במלת כשם. צריך שיבא בתשלומו מאמר שמתחיל במלת כך. ודוגמא לזה בכמה מקומות בזה הספר:

שם. בענין כל דבר שעתיד להיות בסוף וכו׳. סדר העניינים הם. ישיבה. מאור פנים. חייהן של צדיקים שלא בצער ושלא ביצ״הר. תחיית המתים. כבוד ועוז. אבילה ושתייה שמחה ורינה. דם ובשר ושבר. שהם שבעה ענינים. ומונה במקצתן מי שנעשה להם בעו״הז ובמאור פנים חסר מי שנעשה לו בעו״הז. אבל בפרטן הזכיר את משה (צד י״ז). ובלי ספק שכאן חסיר: חייהן של צדיקים. הוא דורש בפ״ד (צד י״ט) עד סוף הפרק. והנה הזכיר לענין זה אברהם יצחק ויעקב יעבץ ויתרו. ובפרטן בפ״ד שחק ולא הזכירן ואח״כ בסוף כל העניינים (צד כ״ז) מדבר על אברהם (ובצד כ״ט) על יעקב. ואח״כ על יתרו ואח״כ על יעבץ. והנה יצחק חסר לגמרי בפרטן. ויעבץ ויתרו הם מסורסים. ויראה שהסירוס הוא בכללן וצ״ל יתרו ויעבץ. ועכ״פ חילוף מאמרים כאן. שנסדרו שלא במקומן שראוין להיות נסדרים קודם תחיית המתים. ויצחק הוא חסיר: והנה הר׳ הוא תחיית המתים והח׳ כבוד ועוז. ובפרטן הוא דורש כבוד ועוז בריש פ״ה (צד כ׳) ואח״כ (בצד כ״ב) הוא דורש בתחיית המתים (עד צד כ״ד). ואף כאן נתחלפו העניינים: בענין כבוד ועוז. הזכיר בכללן ליהושפט מלך יהודה. וזה לא נזכר כלל בפרטן. ובלי ספק שחסר. ולא זו בלבד אלא שבפרטן הוא דורש אחר כבוד ועוז מקים מעפר דל לצדיקים לימות המשיח ולעו״הב. וזו לא נזכר בכללן. ולפי זה הפרט יהיו שמונה עניינים ולא שבעה: וסדר בכללן אבילה ושתייה וכו׳ דם ובשר וכו׳. ובפרטן הוא דורש תחלה דם ובשר (צד כ״ד). ואח״כ אבילה ושתייה (צד כ״ו) הרי שהעניינים מסורסין ומחולפין. ואל תתמה שהרי בד״ו חסר הכל מן סוף צד כ״ה עד ריש צד כ״ט. כמו שהערותי ע״ז במ״ע אות כ״ו (צד כ״ה). והערותי על כל זה במ״ע אות י׳ (צד ט״ו):

בפ"ה (צד כ"G). מיכן אמרו אל יפטר אדם וכו'. זה המאמר אין לו שום ענין עם הקודם ויראה שה"א קטוע רישא וחסר כמו שהעירותי במ"ע אות כ"ו. ואפשר שאינו אלא מסורס ומחולף. וצ"ל אחר גדולה שימושה יותר מלימודה וכשנשתלח מלאך וכו'. וזה המאמר דאל יפטר וכו' מקומו בסוף אחר הם הולכים הלוך ורבר:

שם (צד כ"ד). מכאן אמרו עשרה מלאכי שרת וכו'. המאמר מקוטע וחסר כמו שהעירותי במ"ע אות מ"ג:

שם (צד כ"G). והלך והוציאו לו וכו' עד נמרוד יושב וכו'. הדברים מקוטעין וחסרין כמו שהעירותי במ"ע אות ד':

בפ"ו (צד ל"G בד"ה הביאני. שיש לו להקב"ה בתורתו מאמר להן לישראל וכו'. בכת"י מקום פנוי כב' מלות. והדברים מחוסרים כמו שהערותי במ"ע אות ט"ז:

שם (צד ל"G). נמצא מיום שנברא העולם ועד עכשיו צ"ד עולמים ומ"ד שנים. דיבור זה הוא בעין הערה שאינה מהדרוש. שהדרוש הוא לפרש עלמות מלשון עולמית ואח"כ מפרש עלמות מלשון על מות. והנה אין לחשוב אהבת ישראל אלא משעה שהיו בעולם דהיינו מב' אלפים תורה. ובחשבון ההערה הזו שאינה צריכה אל הדרוש נכללו ג"כ ב' אלפים של תוהו. אלא הערת המעתיק היא. ואולי היתה בגליון והובאה אח"כ לפנים הספר. ואם הוצרכו דברים באילו אל הדרוש ויהיו חלק ממנו (מה שבאמת אינם) היה כתוב ומיום שנברא וכו'. ומלת נמצא מוכחת. שהוא רעיון המעתיק שעמד על החשבון:

בפ"ז (צד מ'). בד"ה ומה נשנית מצרים וכו' כל המאמר לקוי בחסרון ושיבוש והגהתיו כפי יכלתי:

שם (צד מ"ה בסוף). אף על פי כן לא היתה וכו'. בכת"י מקום פנוי מורה על חסרון מלות. ועיי' במ"ע אות מ"ב מה שצדדתי להגיה:

בפ"ט (צד נ"א). אלו דברי וכו' רבון כל העולמים וכו'. ב' מקומות פנוין בכת"י. הא' כפי שורה שלימה. והב' בשורה וחצי שורה. כמו שהערותי במ"ע אות י"ח וי"ט. וכן בסוף המאמר (צד נ"ב) מקום פנוי כב' מלות כמו שהעירותי במ"ע אות כ"ד:

שם (צד נ"ב) בד"ה ברוך המקום. בכת"י ד' מקומות פנוין. וחסירין מלות ושורות שלימות כמו שהעירותי ע"ז במ"ע אות כ"ח כ"ט ל' ול"א. ובקצתן הגהתי עפ"י הילקוט:

בפ"י (צד נ"ה) דומה כמי שמשמיעין. בכת"י מקום פנוי. והשלמתיו. עיי' מ"ע אות כ':

בפי"א (באותו צד). מה אעשה לאילו. בכת"י מקום פנוי כחצי שורה. עיי' מ"ע אות ג':

בפי"ב (צד ס') הוספתי מאמר שלם עפ"י הר"ו ובשבר הפת וכו':

שם. (בשורה אחרונה). אל תהנה ממנו ואם נהנת. בכת"י מקום פנוי כד' מלות והשלמתין מסכרא. עיי' מ"ע אות י"ג:

בפי"ג (צד ס"ב). הוספתי המאמר אלא לפי שהקב"ה רחמיו מרובין עפ"י הילקוט. שהדבר נראה שהמאמר מקוטע:

שם (בסה"ד). הוספתי כי יצחי"ר מגרה בנו. ובכת"י מקום פנוי לרמז על החסרון:

שם (צד ס"ד) מה אם ימחלו לך עליהם. בכת"י מקום פנוי והגהתיו. עיי' מ"ע אות ל"ז:

שם (באותו צד). הוספתי ועליהן צרות ורעות ובכת"י מקום פנוי כשש מלות. עיי' מ"ע אות מ"א. ועי"ש את מ"ג מה שהוכרחתי להגיה מסברא:

שם (צד ס"ה). הוספתי ארבע עשרה שורות ועוד עפ"י הילקוט. שבלי ספק הם חסרים לפניני:

שם (צד ס"G). מלאתי מקום פנוי שבכת"י עפ"י הר"ו והילקוט. עיי' במ"ע אות ס"ט:

שם (צד ס"ח). ב' מקומות פנוים בכת"י כמו שרמזתי במ"ע אות פ"ב ופ"ג ולא ידעתי להשלימם:

בפי"ד (צד ס"ט). מקום פנוי בכת"י והשלמתיו עפ"י סנגון הספר עיי' מ"ע אות ח':

שם (צד ע"א). ששה מקומות פנוין בכת"י באותו הצד. ומהם כחסרון שש מלות ולא ידעתי להשלימן עיי' במ"ע אות י"ח י"ט כ' כ"א וכ"ב:

בפט"ו (צד ע"ב). עיי' במ"ע אות א'. אולם מסתברא ששאלת השואל היא קטועה וחסירה:

שם. הא למדת שכל המבעט בנט"י סימן רע לו. עיי' במ"ע אות ו'. ומסתברא שכל זה הוספה מגליון. כי במאמר הקודם מיכן אמרו כל המזלזל ברחיצת ידים סימן רע לו רשם לו אזה מעתיק בגליון נוסחא אחרינא הא למדת וכו'. והובאה לפנים:

שם (צד ע"ה בשורה האחרונה). השלמתי החסרון מהסברא ועפ"י הילקוט. עיי' במ"ע אות כ"ג:

שם (צד ע"G). מקום פנוי בכת"י והשלמתיו עפ"י נוסחת הד"ו עיי' במ"ע אות כ"ו:

שם (צד ע"G). [מעמיקי] שפה. בכת"י מקום פנוי. ועיי' במ"ע אות ל':

שם (צד ע"ט). עיי' במ"ע אות מ"ג ומ"ד שהדברים משובשין ומסורסין שם:

בפי"ח (צד צ"G) פעם אחת היו רבותינו יושבים וכו' בא אליהו ועמד לפניהם וכו'. והנה הסנגון משונה מכל הסיפורים שבזה הספר. שאין אליהו המספר אלא אחרים ספרו עליו. וזה מוכיח שאינו מגוף הספר אלא היא הוספה. וכבר היתה הוספה זו בספר שביד הגאונים. כמו שהזכרתי בהערותי:

שם (צד צ"ח). בכת"י מקום פנוי והשלמתיו. עיי' במ"ע אות נ"ח:

שם (צד ק"ב). מאמר חסר והשלמתיו. עיי' במ"ע אות פ"א:

שם (צד ק"ד). לקוי ביתרון ומרבה שלום וכו'. והסגרתיו:

שם (צד ק"ה). מאמר מקוטע וחסר והשלמתיו עפ"י האדר"נ עיי' במ"ע אות ק"ה:

בפ"כ (צד קי"G). בשם שהקב"ה וכו' מקוטע וחסר כך וכו'. ועיי' במ"ע אות ג':

שם (צד קי"ד). ויהיו כעולי מצרים וכו'. מסורס ומחולף. עיי' במ"ע אות י"א:

בפכ"א (צד קי"G). בד"ה חעטופים ברעב וגו' אמרו כשירד וכו' עד גמירא. והנה כל המאמר עד וכן אהרן וכו' ולא עד בכלל כולא באליהו זוטא פ"ד (צד ק"פ). ושם הנוסחא נבקבלה הוא אומר מי הקדמני והוא נוסחא הנוגה. והא דאהרן ליתא שם. אבל בילקוט איתא לה. (ועיי' מה שכתבתי במ"ע אות כ"ד. והנני מבטל כאן הדברים במקצת). והמשך המאמר הוא. שדרש לעיל (צד קט"G) אין חוצות אלא בתי מדרשות וכו' והביא המקרא בחוצותיו חגרו שק. לומר שלכך נענש מואב לפי שבחוצותיו של הקב"ה היינו בבית המדרש שלמעלה חגרו שק. וכמו שאמר באותה שעה היה הקב"ה מבנים ינון ואנחה וכו'. ואח"כ האריך בענין בלעם. ואחר שדרש הפסוקים בנבואת בלעם הוא חוזר אל המקרא העטופים ברעב וגו' שהתחיל בו. לסיימו שנגזרה גזירה על ישראל שילמדו אותה וכו' (וכמו שהוא באליהו זוטא). וכולא דיבור אחד ואח"כ מתחיל ד"א העטופים ברעב וכו'. והא דוכן אהרן אומר אילמלי קרח וכו' אין לו שום ענין לכאן. אמנם ענין לו שם באליהו זוטא שדרש קודם לכן באהרן. ובאהרן מה כתב בו ומה נאמר בו וכו'. אלא שנקטע שם וחסר מן משכורתי שלמה עד משכורתי שלמה. ומפני דמיון הלשונות טעה המעתיק וקיטעו. ומפני דמיון המאמרים שבכאן ובזוטא הוסיף איזה מעתיק גם כאן וכן אהרן אומר וכו'. וכל זה המאמר אינו אלא הוספה:

בפכ"ב (צד ק"כ). מקום פנוי בכת"י באיזה אותיות לתשלום המלה והשלמתיה ע"י הגהה עפ"י הילקוט. אמנם גם בסידורן של חלקי המשל הדברים מחולפין ומסורסין כאשר העירותי במ"ע אות ח':

שם (צד קכ"א) המשך התפלה אבי שבשמים וכו'. הוא שב אל תחלת הענין כי תקנה עבד עברי וגו':

בפכ"ג (צד קכ"ב). מקומות פנוין מנוקדים. ודעתי במ"ע אות ט' שכבר מצא המעתיק בספר שהעתיק ממנו כן:

שם (צד קכ"ד). בכת"י מקום פנוי כה' מלות ובמ"ע אות י"ז צדדתי להשלימן:

שם (באותו צד). מאמר שלם. מעיד אני עלי וכו' שאין לו ענין עם שקודם לו ושלאחריו. וכל זה המאמר הוא לעיל בפי"ד צד ע'. והסגרתיו:

בפכ"ד (צד קכ"ה) כך ביון שבא. בכת"י מקום פנוי כג' וד' מלות. ובמ"ע אות ד' צדדתי להשלימן:

בפכ"ו (צד ק"ל). ד"א וכו' אלא לשון נוטריקון. עיי' במ"ע אות ח'. והאמת שהדברים מראים שכולו אינו מהספר אלא הוספה היא מפסיקתא דר' הדברות. ואפשר שהמאמר שלאחריו נסתכל הקב"ה וכו' וצפה בי' בני אדם שבעטו בו וכו' אינו אלא הוספה מהפסיקתא. ובסילוק כל המאמר יהיה ההמשך יותר נאה ויפה:

שם (צד קל"א). ד"א וכו' מלמד שאמר לו יוסף לטבח וכו'. המאמר נראה כהוספה עפ"י הגמרא:

בפכ"ז (צד קל"G). מעשרה שעשו באותו מעשה וכו'. במ"ע אות ז' נדחקתי לפרשו. אמנם יותר יתכן שהמאמר קטוע וחסר:

שם (צד קל"ג). מבשרך וגו' משלו משל וכו'. במ"ע אות י"ג נדחקתי לפרשו אבל יותר קרוב אל הלב שהמשל והנמשל מעורבבין בשיבוש שנסתרסו הדברים ונתחלפו בו. והנמשל הוא ג"כ קטוע וחסר:

שם. ברוך המקום וכו' שבשם שיושבין וכו'. המאמר קטוע וחסר הנמשל כך וכו'. ועיי' במ"ע אות י"ט:

פכ"ח (צד ק"מ). בד"ה מה בין אהבה וכו'. נתוסף בו ע"י שיבוש ביקש למסור את בנו וכו' והסגרתיו עיי' במ"ע אות ה':

שם (צד קמ"ג). סליק פיסקא. נראה שהוא שלא במקומו. כי ריש הפיסקא שלאחריו הוא נמשך אדלעיל. ותחלת הפיסקא היא מתוך הרחמים וכו':

פכ"ט (צד קמ"ו ומ"ז). עיי' במ"ע אות כ"ח ול'. והאמת שהלב אומר שכל המאמרים מן הה"א לא תשא שמע שוא עד סוף הפיסקא אינם מן הספר. ואינם אלא הוספה מאיזה סופר:

בפ"ל (צד ק"נ. נ"א נ"ב ונ"ג). הלב אומר שכל המאמרים מן ד"א מזמור לאסף היה ריח"נ אומר וכו' עד ולא זו בלבד (צד קנ"ד) אינם מן הספר. ונתוספו אלו הדברים מאיזו קיבוצי אגדות:

שם (צד קנ"ה). חסר המאמר לפי שהקב"ה וכו' והשלמתיו עפ"י הד"ו. עיי' במ"ע אות מ"א:

פל"א (צד קנ"ג). כיוצא בדבר אתה אומר וכו'. עיי' במ"ע אות ד'. ויותר יתבן שחסר כאן איזה מאמר המחבר את מה שלפניו ושלאחריו:

שם (צד קנ"ג). בד"ה בית ישראל. משחרב בית אחרון ועד עכשיו תשע מאות שנה. וקודם לזה בד"ה מדורו של מנשה. ומשחרב ועד עכשיו הרי תשע מאות. במ"ע אות נ"ב הראיתי דתת"ק לאחר חורבן הם ד' אלפים ותשכ"ה לבריאת עולם. והשויתי זה המנין עם המנין דפ"כ (צד ז') ועם המנין דפ"ו (צד ל"ג) ואמרתי שעיקר המנין הוא בפ"ו ד' אלפים ותשמ"ד לב"ע. והיה צ"ל תת"ק וט"ו אלא דפרטי לא קחשיב. גם יש לומר דחסרה כאן מלת ועוד. שמי שכתב כתב תת"ק ועוד. והמעתיקים השמיטו המלה לפי שאינה מבוררת. והנה לעיל הוכחתי שהדברים בפ"ב ובפ"ו חזותן מוכיח עליהן שנתוספו ממעתיק אחד בזמן ההוא. לא כן כאן שהדברים פשוטים בלי תוספות מלה ומראיהם כמראה דברים היוצאים ממחבר הספר. אבל בפי שראינו בפרקים הקודמים. בלי עדותן של בעלי הגמרא דאגמריה אליהו לר' ענן סדר אליהו רבה וזוטא עדותן מוכיח מתוכן שנתחברו בתחלת זמן האמוראים בימי מלכות פרסיים. ושאי אפשר שנתחברו בזמן ממשלת המחמדנים מבלתי שימצא שום רושם לדבר. א"כ תגדל תמיהתנו על החשבון ת"ק שנאמר כאן. על זאת אשיב. היא הנותנת שהחשבון הנזכר כאן הוא על כרחך מאותר ממעתיק אחד שהיה באותו הזמן. ואראך כיוצא בזה. ידענו שר' אליעזר הקליר נזכר בתשובות ר' נטרונאי גאון ותור קולו היה נשמע טרם בלות ד' אלפים ות"ר לב"ע. ובקרובות לת"ב כתב אאבן תשע מאות ועוד כי לא דש בן גרני. אשר מזה למד הרוו"ה לקבוע זמנו של הקליר בסוף המאה השביעית לאלף הה'. א"כ על כרחנו נאמר שאיזה מעתיק הקרובות שינה הזמן הנכתב בראשונה ותפס את זמנו בעת שהעתיקו. כמו כן נאמר בחשבון שלפנינו שאין זה חשבון המחבר כי אם חשבון המעתיק. ואם נוסיף מלת ועוד לומר הרי תשע מאות ועוד. יהיו הזמנים שלפנינו ושל הקרובות מסכימים לגמרי. והשערה קרובה כי מידי מעתיק אחד הוקבעו אלו הזמנים. ומי שהעתיק הקרובות הוא הוא המעתיק את הסדר אליהו. ואל תתמה שיתיר לו המעתיק לשנות המנין הקדום על פי שעתו ועתו. שכך נמצא בתשובת הגאונים (הוצאת מקיצי נרדמים) סי' מ"ה מר' משה בן מר יצחק המערבי. על הא דמס' ע"ז (ט' ע"א) אי טעי תנא ולא ידע פרטיה כמה הוי לישייליה לספרא וכו'. אם יטעה התנא השונה את החיצונה. וזה פירוש השמועה השניה תנא דבי אליהו ששת אלפים שנה שני אלפים תוהו וכו' יצאו מהן תשמ"ט. גם זה בכלל שנה שתוסיף צריך התנא להוסיף בחשבונו. והשנה הואת שהיא שנת ש"א (אלף ש"א לשטרות) כן שונין יצאו תשמ"ט וכו'. ודבריו מאירין את העין. שכך היה דרכם בשהיו שונין שקבעו בשמועתם חשבון הזמן שהיו עומדין בו. וכמו שיעשה השונה כך עשה המעתיק. ולפעמים יוכר בלשונו שהיא הוספתו ולפעמים לא יוכר:

סדר אליהו זוטא מתחיל פרק א'. משום דבי אליהו הנביא אמרו לעולם יהא אדם ערום ביראה וכו'. הצדיק אבד וגו' מיכן אמרו וכו': משום דבי אליהו הנביא אמרו לעולם יהא אדם כשור וכו'. פעם אחת הייתי עובר וכו'. בימי ר' דוסא בן ארקינס וכו'. משום דבי אליהו הנביא אמרו גדולה צדקה וכו'. עד נמירא: והנה סגנון הלשון משום דבי אליהו הנביא אמרו. מוכיח שהדברים מקובצים אם מספר אחר או בקבלה בעל פה. ובאמת כל אלו המאמרים חוץ

מן בימי ר' דוסא וחוץ מן המאמר גדולה צדקה וכו'. כולם הם לפנינו בשינוים מעטים בסדר אליהו רבה כמו שרמזתי עליהם בהערותי. ובבת"י פארמא מתחיל הספר. אמרו משום אליהו הנביא גדולה צדקה וכו'. בעין פתיחה ואח"כ הוא מסמן פרק א'. מה שהוא לפנינו פ"ב ומאמר בימי ר' דוסא וכו'. והמאמר שלפניו פעם אחת הייתי וכו'. סדרם בסוף הספר. אמר אליהו ז"ל פ"א הייתי וכו'. ועכ"פ אינם מעיקר הספר. וזה המותב רצה לסיים הספר בסיום של בימי ר' דוסא וכו'. עד שיבא אליהו ומשיח וכו' שנ' הנה אנכי שולח לכם וגו': והנה פ"א שלפנינו אינו מן הספר אלא היא הוספה. וכמו כן פט"ו שלפנינו הוא הוספה מהמעתיק. וכל מאמריו שם מקובצים מסדר אליהו רבה בשינוים מעטים. והוא מתחיל את פרקו. אמר אבא אליהו זכור לטוב וזכור לברכה וכו'. וזה הסגנון הוא מורה שהוא מהמעתיק. וקבץ לו מאמרים שהיו חביבין עליו. וסיים את הספר במאמר אליהו מהיכן הוא בא. ואח"כ ניתוסף לו המאמר אמר ר' יוסי וכו'. אם מאותו המעתיק עצמו או אחר כך ע"י מעתיק אחר. ועכ"פ אלו הב' פרקים הם הוספות. ויהיה עיקר הסדר הוזטא מן פרק ב'. פ"א הייתי מהלך וכו' בדרך מינות. ובבת"י פארמא שהוא נסמן שם פרק א'. מתחיל אמר אליהו פ"א הייתי מהלך וכו'. וירא שהמלות אמר אליהו מהוספות המעתיק הן. וכן בפ"ג הכל ברא וכו' שהיא פ"ב הוא מתחיל אמר אליהו הכל ברא:

בפ"ב (צד קע"ב). כל העושה מצוה נותנין לו שברו וכו'. עיי' במ"ע אות ו'. ויותר נראה שבאמת הדברים מקוטעין וחסירין:

בפ"ג (צד קע"ה עד קע"ח). כוונת הספר לומר הטובה אינה יוצאה לעושה רעה והרעה אינה יוצאה לעושה טובה אלא טובה בלפי טובה והרעה בלפי רעה. ושקר ועוול לא ברא הקב"ה והכל הוא מחטאו של אדה"ר. ובפ"ד (צד קע"ח עד קפ"א) בא לדמות חטא ישראל בענל עם חטאו של אדה"ר. ושלשל הדברים לבא ולדרוש בענין מדותיו של הקב"ה. אמנם הדברים מקוטעים ואינם משולבים ומרוכסים יפה זה בזה שחסרים הלולאות המחברות וע"כ הסגנון מקוטע:

בפ"ז (צד קפ"ד). חסירה בבא דוכריה שהוזכרה לעיל בסדר אליהו רבה פי"ז (צד פ"ח):

בפי"ד (צד קצ"ג). עיי' במ"ע אות י"א שהדברים מקוטעים וחסרים. וזה הפרק הוא סיום סדר אליהו זוטא. שפרק ט"ו הבא אחריו הוא מתוספת המעתיק כמו שכתבתי. וא"כ התחלת הזוטא הוא בסיפור שבא אליו אדם אחד בדרך מינות. וסיומו שבא אליו אדם אחד מתלוצץ ומלעיג:

ומלקויי הספר הם. שנויי שמו ושינויי סידורו ופרקיו. ואקדים תחלה דברי ר' נתן בעל הערוך:

כתב הערוך בערך סדר לבאר הגמרא דכתובות (ק"ו ע"א). סדר אליהו רבא וסדר אליהו זוטא. פי' משניות חיצוניות הן. ורבה הוי ג' בבי ול' פירקין וזוטא י"ב פרקי. ודאמרי בגמרא תנא דבי אליהו כולהן בגוייהו:

והנה הספר שלפנינו עפ"י בת"י רומי שמו באמת סדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא. אמנם בדפום הראשון ויניציאה שנ"ה. כתוב על ראש העמודים על כל עמוד ועמוד סדר אליהו רבא. סדר אליהו זוטא. אבל בפתיחת השער כתוב עליו. ספר תנא דבי אליהו. והמדפיס בהקדמתו קורהו. תנא דבי אליהו. וכן קורהו שם בסוף הספר והוא נדפס עפ"י כת"י ישן. ומדנכתב על כל עמוד ועמוד סדר אליהו. יש לדון שהיה כתוב כך בכת"י. והשם שעל השער תדב"א הוחק ע"י המדפיס והמגיה: בעל הילקוט כתב הרבה פעמים בליקוטיו תנא דבי אליהו וכו'. והרבה ליקוטים לא סימן אותם באופן זה אלא הביאם סתם. אמנם נרשם בגליון (אם מידו או מה שמסתבר יותר מיד אחרים) תנא דבי אליהו. ויראה שזה גרם להמדפים ולהמגיה לקרותו תדב"א. ומה שתפס הילקוט בסגנונו לומר תנא דבי אליהו הוא שחשב להביא מאמריו של אליהו על הדרך שהובא בגמרא תנא דבי אליהו:

בעל ראשית חכמה (קושטאנדינא ת"צו) הביא בהקדמה ב' א'. וכן אמר בתנא דבי אליהו (והמאמר שם בנוסחת הילקוט אעפ"י שלא הזכירו וכפל הדבר בדף ק"ח ע"א והזכיר שהוא מן הילקוט): מאמר ארוך ט"ז ע"א וב' בשער היראה. והזכיר נדפס בילקוט: שם כ"ד ע"ב. מאמרם ז"ל בתנא דבי אליהו ילקוט בפסוק ה' יתן אומר תני רשב"י וכו'. והוא טעות שזה המאמר אינו אלא בפסיקתא. אלא שקודם זה הובא שם בילקוט מאמר מתנא דבי אליהו ועל מאמר הפסיקתא חסר הרמז. ושם ל"ג ע"ב מאמר מתדב"א ומזכיר את הילקוט. ושם נ"ג ע"א הביא מאמר מתדב"א הובא בילקוט. ואעיר כאן שהוא המאמר שלפנינו (צד ל"ד) ושניתוסף בויקרא רבה כמו שהערותי במ"ע אות י"ז (צד ל"ג) והוא כתב עליו וז"ל. וקרוב ללשון הזה הובא בסוף ספר ויקרא רבה ומשם הגהתי הלשון והוספתי בו קצת עכ"ל. נמצינו למדין מזה שאיזה מעתיק הוסיף בסוף

המדרש הרבה מאמרים מסדר אליהו ואח"כ קבעום מעתיקים אחרים בפנים הספר כמו שהם לפנינו.[1] ושם נ"ד ע"ב אמר בתנא דבי אליהו והובא במדרש וכו'. והוא בבמדבר רבה פ"ב שרמזתי עליו במ"ע בפי"א אות ל"א (צד נ"ט). ושעה שהיה סבור שכל דברי המדרש שם הם המשך מהתדב"א. ובשער האהבה נ"ו ע"ב עוד בתנא דבי אליהו מה בין אהבה וכו'. והוא לפנינו פכ"ח (צד ק"מ) והשלים זה המאמר בפ"ז פ"ב ע"ב. והוא ג"כ מן הילקוט אף שלא הזכירו. וכמו כן מה שהביא שם בתחלת הפרק הוא מן הילקוט. וכן בפ"ו ע"ז ע"ב וכן אמר בתדב"א וכו'. ומסיים הובא בילקוט וכו'. ובשער התשובה פ"א ק"א ע"ב וכן אמר בתדב"א נדפס בילקוט פ' תשא וכו'. ועי' עוד שם בפ"ה ק"ל ע"א. ומלשונו נדפס בילקוט מוכח שלא היה סדר אליהו נדפס לפניו. אבל היה לו כת"י כמו שנראה להלן. ושם פ"ב ק"ט ע"ב. עוד בתנא דבי אליהו מענין תשובתו (של דוד) ילקוט שמואל וכו'. ובפ"ז קל"ה ע"ב אמר בפירוש ילקוט נביאים תדב"א הכינו לכם וכו'. ושם קל"ז ע"א וכן אמרו בתדב"א בילקוט פ' כי תשא וכו'. ובשער הקדושה ר"א ע"ב. ושם בילקוט לעיל וכו' אמר תנא דבי אליהו וכו'. ושם ר"ז ע"ב עוד בתדב"א הובא בילקוט וכו'. בשער הענוה פ"ג רמ"א ע"א וכן כתוב בתדב"א הועתק ילקוט פ' כי תשא וכו'. ושם עוד בתדב"א פ' אתם נצבים וכו'. והוא בילקוט שם. ובפ' גידול בנים רע"ב ע"ב עוד בתדב"א וכו' הובא בילקוט וכו'. והנה כל ליקוטיו הם מן הילקוט וע"כ קרא אותו תנא דבי אליהו כאשר מצא בילקוט בפנים ובגליון:

אמנם היה לבעל ראשית חכמה ג"כ כת"י מן סדר אליהו. רק שנקל היה לו להשתמש בספר נדפס מבספר כת"י. וזה הכת"י הביאו בשער התשובה פ"ג ק"ט סוף ע"ב וכו'. וז"ל עוד בתנא דבי אליהו נמצא אצלנו בכתיבת יד ז"ל והמלך דוד זקן ויכסוהו בבגדים וש"ה וקוי ה' יחליפו כח אהז"ל י"ג שנה שכב דוד חולה ומוטל במטה ושבעה כרים היו מחליפים בכל יום מתחתיו מרוב ארס שהיה יוצא מגופו הה"ד ערסי אמסה. אלה י"ג שנה של ייסורין בשביל מעשה שעשה בבת שבע. וכל שונאיו היו אומרים מתי ימות. וש"ה אויבי יאמרו רע לו מתי ימות ואבד שמו. וכששמע כן נתן נפשו בתפלה ובתחנונים ובקש רחמים מלפני הקב"ה ואמר רבון העולמים העמידני בשביל בית המקדש שמסר לי שמואל הנביא ובבקשה ממך חזקני ואמצני והקימני והורידני ממטה זו לשלום ואשלים להם מגלתי בנין בית המקדש. מיד שמע הקב"ה תפלתו וקם ממטתו שני' ויקם דוד המלך על רגליו (דהי"א כ"ח) והיכן עמידת האדם אם לא ברגליו מהו על רגליו מלמד שנתרפא ועמד בריא. עד כאן לשונו. והנה בסדר אליהו שלפנינו אין מכל זאת מאומה. וגם אינו מסגנון לשונו. ולשון אחז"ל י"ג וכו' מורה שהוא מדרש מאוחר. ואיזה מעתיק הוסיפו לסדר אליהו. (כמו שנתוספו בדי"ו הפרקים מפט"ו עד פרק כ"ה) והוא לקוח ממדרש אגדת בראשית פל"ח בשינוי לשון קצת: ובפ' גידול בנים רע"ב ע"ב כתב. ואני המעתיק הצעיר אליהו מצאתי בתנא דבי אליהו כתיבת יד שתי מימרות מתייחסות לדרוש זה בענין גדול הבנים לעבודת ה' ראיתי להעתיקם הנה. לפיכך חייבין כל קהל להעמיר מלמדי תינוקות ויהיו מצויים בכל עיר ועיר כדי (שילמדו) [שילמדו] אותן תורה דאמר רשב"ל משום ר' יהודה הנשיא אין העולם מתקיים אלא בהבל פיהם של תינוקות של בית רבן וכו'. והנה כולא בשבת (ק"ט ע"ב. באיזו שינוי נוסחא). ואינו מסגנון סדר אליהו. והיא הוספת איזה מעתיק. וכבר אפשר שאיזה קיבצי אגדות תלו מאמריהם באילן גדול בסדר אליהו כדי להרבית הקופצים עליהם. (ולזה המין אחשוב ג"כ איזה עלים מהגניזה ששלח לי ידידי מוהר"ז שעכטער העתקתם והם ששה דפים בעלי ב' עמודים. הדף הא' מתחיל באמצע פרק בענין תשובה ומסיים בדף ב' ע"ב שורה ז' סליק פירקא (באותיות גדולות) מאליה קטן (באותיות קטנות) ומתחיל אמר שמואל הקטן (ע"ש) [ענ] עשיר ורשע עומדין וכו'. וכולא שם בריית' דיומא ל"ה ע"ב באיזו שינוים. והיא עד דף ג' ע"ב ובשורה י' סליק פירקא. ובשורה י"א מתחיל. אחר ניהנם זה הסדר מן תלמוד רבא. כתוב מלך יושב על כסא דין מזרה בעיניו כל רע. אמר רבן יוחנן בן זכאי וכו' (ורמז מוהר"ז שעכטער בגליון מסכת גיהנם וחיבוט הקבר). והוא עד סוף דף ד' ע"ב. ובריש דף ה' שורה א' כתוב סליק פרקא (באותיות גדולות) זה סדר מן אליה רבה (באותיות קטנות). שורה ב'. תלמוד גדול כתוב זובח תודה יכבדני וג' ומי שנשתנה תודה מכל הקרבנות אילא אמר ר' יהושע בן לוי כל הזובח את יצרו. וכו'. והנה אין באלה הדפים שום דבר שייוחס לסדר אליהו רבה וזוטא. אמנם אלו שיורי הגניזה יעידו אל הצורך לזהירות גדולה שלא לדון מתוך כתבי יד ועל פי

[1] וזה נעלם ממורי"טל צונץ ז"ל. עיי' בספרו על הדרשות סוף פ"י (הוצאה פפ"רמו קצ"ד). וכבד דבר ע"ז במקום אחר הרב מו"ה יהודה הנודע בשם דר' טֶהָאדָאר.

כתבי יד שאינן מוחזקין בחזקת כשרות. שהסדרן הזה מזכיר מאליה קטן. אמר שמואל הקטן. זה הסדר מן תלמוד רבא. זה סדר מן אליה רבה. וזיופיו נראין מתוכו. ואפשר שזה הוא שגרם לבעל הערוך למסור על סדר אליה רבה כמה בבות וכמה פרקים הוא כולל. מה שלא עשה כן בשום ספר. לפי שראה שזייפו הרבה את הספר הזה): אמנם מצאתי בו בשער הקדושה קם"ח ע"ב אמקרא אל תאהב שינה פן תורש וגו' שכתב. גם פיר' בתנא דבי אליהו על עוני התורה. אמר בתנא דבי אליהו וכו' על פסוק זה ואין לחם אלא תורה שנ' לכו לחמו בלחמי וגו'. ואומר ה' אלהים נתן לי לשון למודים וגו' הא למדת שאין ד"ת נבלעין אלא במי שהוא מייעף בהן כך היתה ריה"ק מבשרת את תלמידי חכמים ואומרת בני אעפ"י שנתתי לכם טובה בעוה"ז איני צ"ל בעוה"ב מפני ששכר גדול יש לכם אל תזלזלו בתורתי ואל תרבו באכילה ושתיה עד כאן לשונו: וכוונת אמרו אל תזלזלו וכו'. כן מובן מתוך דברי תדב"א לעיל מזה דקאמר וז"ל. מי מוריש את עצמו מי שהוא מרבה באכילה ושתיה וכו'. והנה כל זה לפנינו בזוטא פי"ד (צד קצ"ו) אמנם בנוסחא אחרת. ובילקוט ליתא מכל זה כלום. והעתיק הדברים מכת"י שלו. אולם ממה שהוא קראו תנא דבי אליהו. אין להוכיח שבכת"י עצמו היה שמו כך. שכבר אפשר שאע"פי שהיה שמו עליו סדר אליהו. לא הקפיד לקראו תדב"א כפי מה שהורגל עפ"י הילקוט:

והנה עפ"י השער הנדפס בויניציאה קראו בעל זקוקין דנורא תדב"א. ואחריו הלכו כל המדפיסין וקראו שמו תדב"א והשביחו את עיקר שמו סדר אליהו:

ומ"ש הערוך פי' משניות חיצוניות הן. כלו' ברייתות. ובלה"ק משניות. ואין הבדל אם ענינם הלכה או הגדה. וכבר הזכרתי זאת לעיל (צד מ"ו):

ומ"ש ורבה הוי ג' בבי וכו'. הנה אף זה מלקויי הספר שהוניחו המעתיקים חלוק הבבות. והדברים מראין שדבר זה היה נוהג ובא מימים קדמונים לחלק הספרים ברבה וזוטא. והרבה בני בבי: ספר משלי בבא א' עד סוף סי' ט'. ואח"כ מתחלת בבא ב'. משלי שלמה בן חכם וגו'. ואותה בבא מסיימת בסי' כ"ב בפסוק ט"ז עשק דל וגו'. ואח"כ מתחלת בבא ג'. הט אזנך ושמע וגו'. ואמר בפתיחה זו הלא כתבתי לך שלשים במועצות ודעת. קראם שלשים על שם הג' בבות. ומסיימת בסי' כ"ד. ווזהי משלי רבתא. ואח"כ נסדר. גם אלה משלי שלמה וגו'. והם משלי זוטא עד סוף סי' כ"ט. ואח"כ באו הוספות. הוספה א' דברי אגור וגו' סי' ל'. הוספה ב' דברי למואל וגו' עד פסוק ט'. ואח"כ הוספה והיא חסילה. אשת חיל: וכשנסתכל בספר קהלת נמצא שבבא א' מסיימת בסוף סי' ב'. ובבא ב' מתחלת לכל זמן וגו' ומסיימת בסוף סי' ג'. ובבא ג' מתחלת בסי' ד' ושבתי אני וארא וגו' ומסיימת בסוף סי' ה'. ואח"כ חסילה יש רעה וגו' והיא סי' ו'. ואחריהם קהלת זוטא המתחלת בסי' ז'. טוב שם משמן טוב וגו'. וזו נחלקה ג"כ לבבות ומסיימת בבא א' בפסוק כ"ד. ובבא ב' מתחלת סבותי אני ולבי וגו' שם פסוק כ"ה ומסיימת בסי' ט' פסוק י'. ובבא ג' מתחלת שבתי וראה תחת השמש וגו' ומסיימת בסי' י' פסוק ט"ו. ואח"כ הוספה א'. אילך ארץ וגו' עד סוף פסוק ח' בסי' י"א. ואח"כ הוספה ב'. שמח בחור וגו' עד סוף פסוק ז' סי' י"ב. ואח"כ חסילה. הבל הבלים אמר הקוהלת וגו'. והמתבונן על סגנון הלשונות יעמוד על אלו החלוקות: וכן כשנסתכל בשיר השירים נמצא שבבא א' מסיימת בפסוק ז' סי' ב' השבעתי אתכם בנות ירושלים וגו'. ובבא ב' מתחלת קול דודי וגו'. ומסיימת השבעתי אתכם בנות ירושלים פסוק ה' סי' ג'. ובבא ג' מתחלת מי זאת עלה וגו' ומסיימת בפסוק א' סי' ה' שתו ושכרו דודים. ואח"כ שיר השירים זוטא. אני ישנה וגו'. ומסיימת בבא זו אחת היא יונתי וגו' פסוק ט' סי' ו'. ובבא ב' מי זאת הנשקפה וגו' שם פסוק י'. ומסיימת אני לדודי ועלי תשוקתו פסוק י"א סי' ז'. חסילה א'. לכה דודי נצא השדה וגו' ומסיימת השבעתי אתכם בנות ירושלים וגו' פסוק ד' סי' ח' כסיום בבא א' ובבא ב' בשיר השירים רבה. ואח"כ חסילה ב'. המתחלת מי זאת עלה מן המדבר בבבא אחרונה של שה"ש רבה ובבא אחרונה של שה"ש זוטא. וסגנון השירים יוכיח על אלו החלוקות.[1] ועל סגנון אלה החלוקות נסדר סדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא. אלא

[1] הרשב"ם כתב בריש ויקרא לפי שכתב למעלה בסוף הספר ולא יכול משה לבוא וגו' לכך קראהו הקב"ה וכו'. וכן הוא בראב"ע ורמב"ן. ובסוף סי' כ"ו כתוב אלה החקים וגו' אשר נתן ה' בינו ובין בנ"י בהר סיני ביד משה. ובסוף הספר כתוב אלה המצות וגו' בהר סיני. הא למדנו שספר שמות וספר ויקרא כספר אחד מב' חלקים הם. אולם ספר במדבר הוא חותם אלה המצות וגו' בערבות מואב על ירדן ירחו. ותהיה לפ"ז תורתו של משה. הרבה בג' בבי. א' בראשית. ב' שמות ויקרא. ג' במדבר. ואח"כ התורה הזוטא והיא דברים:

שהמעתיקים.והמדפיסים ערבבו הדברים, אף כי לא יכלו להשביתם כי ענייניהם מוכיחים מתוכם על יסוד סידורן:

הבבא הראשונה היא עד סוף פ״ה (צד ל״א). הבבא הב׳ היא מתחלת משכני אחריך וגו׳ (באותו צד) עד סוף פי״ז (צד פ״ח). ובאלו הב׳ בבות יש לעמוד בכל אחת ואחת על חיבור וקישור ענייניה. ואח״כ מתחלת בבא ג׳ קומי רוני (צד פ״ט) והוא הולך ודורש באותו המקרא עד סוף פכ״א (צד ק״ח). ולזה הענין שייך הדרוש מזמור לאסף פ״ל (צד קמ״ו) עד סופו (צד קנ״ו). ובלי ספק שעירוב פרשיות כאן. שב׳ הדרושים קומי רוני ומזמור לאסף הם כב׳ חלקים בענין אחד. והוא הענין הא׳ בבבא ג׳. והענין הב׳ הוא פכ״ב הנה אנכי שלח מלאך וגו׳ (צד ק״ח) והולך ודורש בפ׳ משפטים ובי׳ הדברות עד סוף פכ״ז (צד קל״ט). והענין הג׳ בדברים שהאדם קונה לאביו שבשמים. מתוך האהבה פכ״ח (צד קל״ט). מתוך הרחמים פכ״ט (צד קמ״ג) עד סופו. (והופסק אח״כ ע״י הערבוב במזמור לאסף צד קמ״ו וכו׳. מתוך השלום פל״א (צד קנ״ו). ואח״כ הה״א את מי נועץ ויבינהו וגו׳ (צד ק״ם) עד גמירא. וסיים במה שהתחיל וסופו נעץ בתחלתו. והנה הבבא נחלקת לג׳ עניינים. אמנם להלן אראך שהפיסקא קומי רוני היתה פסיקתא לעצמה ונתייחסה לאליהו ונתוספה אח״כ לסדר אליהו רבה. וכמו כן הפיסקא מזמור לאסף אינו אלא פסיקתא לעצמה. וא״כ אין לדון הדברים שבאים בתוכה להוספות אלא כולא היא הוספה. והיא שלא במקומה. ותהיה עיקר הבבא מן הנה אנכי שולח מלאך: אמנם סדר אליהו זוטא אם נסלק ממנו כל ההוספות והיתרונות הוא מתחיל בפ״ב בסיפור פ״א היתי מהלך וכו׳ ומסיים בפי״ד בסיפור כיוצא בו:

ויותר מקולקלים הם סדרי הפרקים. והנה הערוך כתב ג׳ בבי ול׳ פרקין וזוטא י״ב פרקי. והנה מצינו בג׳ בבי דניקין שכל בבא ובבא הוא מי׳ פרקים. והיינו ג׳ בבי ול׳ פרקי. ומצינו בתוספתא דטהרות (הוצאת צוקערמאנדל). דכלים נחלקה לג׳ בבות. בבא א׳ בת ז׳ פרקים. בבא מציעא בת י״א פרקים. ובבא בתרא ג״כ ז׳ פרקים א״כ סכום כולם כ״ה פרקים. ובתוספתא הנדפסה ברב אלפס אינו חלוקה לבבות אלא ג׳ מסכתיות הן כלים. טהרות. טומאה וטהרה. אולם בפרקיהן מסכימים כאחת. ודעת ריש מתיבתא דילן הרב החכם מוהר״א שווארץ היא שיסוד החלוקה היא עפ״י המשנה. ומשנה דכלים היא בת ל׳ פרקים: ויתכן שחלקו לפנינו את הסדר לל׳ פרקים לפי שהוא ג׳ בבי. ולא נעשו הבבות לפי הפרקים אלא הפרקים לפי הבבות:

והנה בבת״י שלפני לא נסמנו מנין של הפרקים עד חסילה דקומי רוני. אלא שמסיים בסוף כל פרק ופרק סליק פירקא. אולם בד״ו מפירקא ב׳ ולהלן סימנו המנין. כלו׳ סליק פירקא ב׳ וכן כולן. וסימנו בראש הדפין מנין הפרקים. ואערכם כאן ואעיר על קלקולן. סליק פירקא הראשון שוה בשתיהן. ופ״ב מתחיל בשתיהן ד״א ימים יוצרו. ולדעתי יותר טוב היה להפסיק בד״ה אלה דברי דוד האחרונים (צד ז׳) ובדף ה׳ בד״ו בראש העמוד ופרק א׳ תחת פרק ב׳. בפ״ה (צד כ״ה) חסר בד״ו מן מזבח בפרה ולהלן עד שנ׳ ויברכהו שהוא לפנינו בפ״ו (צד כ״ט). ועל ידי כך מסיימת הבבא בד״ו סליק פירקא ה׳. ולפנינו הוא פרק ו׳. וא״כ הבבא בת ו׳ פרקים: בבבא ב׳ משכני וגו׳ כתוב בראש העמוד פרק ו׳. חוץ מי״א ע״ב בטעות פרק ד׳. והנה ע״כ מתחלת בבא ב׳ ולהלן המנין לפנינו בא׳ יותר מבד״ו. ואני סימנתי מנין הד״ו ג״כ ובהסבר. לפי שכבר הוא מנין הרגיל. וגם כשאני מסמן איזה פרק הנני מסמנו לפי מנין הרגיל. פרק ז׳ מתחיל הרי הוא אומר טובה חכמה וגו׳. והמשך הדרוש הוא אדלעיל כי חסד חפצתי ולא זבח. וחכמה היא טובה מכלי קרב. ועל ידה בא לחדריו של מקום. וכמו שפירשתו במ״ע. ואולם כבר אפשר שהמאמר מקוטע וחסר. ועכ״פ היה יותר טוב להפסיק במאמר הה״א ולמי ראו עיניך. וסיום הפרק הוא ומגלה אותם מארצם ומוכרן לע״ז (צד מ״ו). ונראה שנפסק שלא במקומו. ותחלת פ״ח יהיה ישמור אדם דברים בלבו שלא יעשה שותפות וכו׳ (צד מ״ח). ואח״כ ישמור וכו׳ שלא יאבל עם הגוי וכו׳. והפרקים הבאים הם בהמשך לזה עד פי״ב (צד נ״ט). ואח״כ ישמור וכו׳ שלא יאבל עם עמי הארץ וכו׳. ואח״כ ישמור וכו׳ שלא ירבה שחוק וכו׳ פי״ג (צד ס״ג). ואח״כ לעולם ישמור וכו׳ שלא יבא לידי חטא (צד ס״ה). שהם חמשה דברים שאמר עליהם ישמור אדם. והנה סיום פרק ח׳ הוא ומגלה אותם מארצם (צד מ״ח) ובד״ו בטעות סליק פירקא ז׳. וכן בראש העמודים נסמן בטעות. פעם פרק ז׳ ח׳. תחת ח׳ ט׳. ואח״כ פרק ח׳ תמורת ט׳. וגכון הוא בסיומו סליק פירקא ט׳. פרק י״ג ישמור וכו׳ שלא ירבה שחוק (צד ס״א). בד״ו דף כ׳ ע״ב בטעות פרק י״ב. פט״ו בא חבירו וכו׳ (צד ע״ב) וסיומו ולעולמי עולמים (צד פ״ג) וגם בד״ו אין בו פירקא כלל. אלא שהיה לו לסיים אח״כ סליק פירקא ט״ו והוא מסיים סליק פירקא י״ו. ובן בראש העמוד שלפניו ושלפני פניו כתוב י״ו. ועל כן עשה בעל זקוקין הנורא

בדיבור ולדוה בנדתה סיום פרק. והמאמר פעם אחת הייתי יושב וכו׳ הוא פרק י״ו (בצד פ׳) וכמו שהעירותי על זה במ״ע. ועל ידי הבלבול הזה הוא מונה בד״ו המאמר הה״א נקי כפים לפרק י״ז (צד פ״ג). והנה מסיימת הבבא הב׳ לפנינו ובד״ו בפרק י״ז (צד פ״ח). קומי רוני הוא פרק י״ח. ובד״ו מסיים זה הפרק בדיבור זו היא אחריתו של עולם סליקא י״ח (והוא לפנינו צד ק״ט). ילפנינו בבת״י אין כאן סליק פירקא. אבל הפסק שורות יש ורישומו ניכר שהיה כתוב סליק פירקא ונמחק. וכן בלמעני למעני אעשה סליק פירקא י״ט. ובבת״י הוא כמו שלפני זה. ואח״כ בלא יבושו עמי לעולם (לפנינו צד קט״ו) סליק פירקא. וחסר המנין אלא שבראש העמוד הוא מונה אח״כ פרק כ״א. ולפנינו כתוב עליו חס׳ל ה. ומכאן ואילך נרשמו בבת״י מנין הפרקים והנה אנכי שולח מלאך שהוא פרק כ״ב בד״ו הוא מונה לפרק כ׳. ולפ״ז הוא מונה החסילה לפרק י״ט. יהוא מונה והילך עד שהפרק האחרון היא פכ״ט. ובד״ו הפרק האחרון היא פרק ל״א. וא״כ שניהם אינם מסכימים עם מנינו של הערוך. ונראה שבאמת שפרק ט״ו שלא הופסק היה גם לפני הערוך פרק אחד. ורק בטעות נסמן בסוף סליק פירקא י״ו. ושבשתא כיון דעל על ונהיו ל״א פרקים. ובעל זקוקין דנורא קבע לשבשתא זו. וע״כ בכל ההוצאות סימנו ל״א פרקים: ובסדר אליהו זוטא מונה הערוך י״ב פרקים. ולפנינו בבת״י ט״ו פרקים. ובד״ו ובכל ההוצאות מבעל זקוקין דנורא ואילך הם כ״ה פרקים. וכבר עמדו החכמים על הדבר שמפרק ט״ז ואילך אינו מסדר אליהו. ובבת״י פארמא סימנו באמת י״ב פרקים. והנה לעיל הראיתי שעיקר הזוטא הוא מפרק ב׳ עד סוף פי״ד וישארו י״ג פרקים. ואפשר שלפני הערוך היה פירקא ה׳ הקטן עם פירקא ו׳ לפרק א׳. וע״כ הוא מונה י״ב פרקים: ומה שאמר. ודאמרי בגמרא תנא דבי אליהו כולהון בגוייהו. כבר דברתי לעיל בזה הענין: ולתשלום ענין הלקויים אומר. שהבת״י שנדפס ממנו בויניציאה קיצר המעתיק הרבה פעמים בסגנון ולא השחית הענין. ד״מ בפי״ג (צד ס״ד). אם היה בתוך בני המשפחה ובני המשפחה שמחין בו לסוף מגלה את המשפחה. ואם היה בתוך בני השכונה ובני השכונה שמחין בו לסוף מגלה את בני השכונה. אם היה בתוך המבוי ובני המבוי שמחין בו לסוף מגלה את בני המבוי. אם היה בתוך החצר ובני החצר שמחין בו לסוף מגלה את בני חצר. אם היה בתוך העיר ובני העיר שמחים בו לסוף מגלה את בני העיר. ובד״ו ואם היה בתוך המשפחה שמחים בו לבסוף מגלה את המשפחות. ואם היה בתוך בני השכונה שמחין בו לבסוף שהוא מגלה את בני השכונה. ואם היה בתוך בני מבואו וכן בתוך בני החצר וכן בתוך בני העיר שנ׳ וכו׳. וביוצא בזה הרבה: ובעל זקוקין דנורא הוסיף הרבה דברים עפ״י סגנון הגמרא. אם מה שלקח מהגמרא או עפ״י רוח דמיונו: ובהוצאות של אחריו קיטעו הרבה דברים מפני חמת המציק. ואילו הלקויין נעשו בכוונה הן לחסר הן להוסיף. ואינם מענין הלקויין שלא נעשו בכוונה וההסרון בא שלא מדעת והיתרון בא שלא בכוונת הכותב הראשון להביא הדברים בפנים הספר: ועתה אחרי העריכי את כל זאת לפני הקורא אבא לדבר במה שקדמוני החכמים לגלות דעותיהם בטיב סדר אליהו רבה ואבחנה דרכיהם:

מאמר ט׳ כולל התשובות על החכמים שדברו בטיב הספר וזמנו.

ראשונה יסעו דברי החוקר המהולל הרב מו״ה שלמה יהודה ליב כהן רפאפורט ז״ל בספרו תולדות רבינו נתן בצד וסי׳ מ״ג. ואעתיק את דבריו קיטעא קיטעא לפי שאבליע בתוכם מה שיש לי להשיב עליהם. ואלו הם דבריו:

> הספרים הנזכרים ראשונה בס׳ הערוך. הם א׳ סדר אליהו רבא וזוטא שלמד אליהו לרב ענן. יעויין ערך סדר ג׳ ז״ל פי׳ משניות חיצוניות הן ורבה הוי ג׳ בבי ותלתין פרקין וזוטא י״ב פרקין. ודאמרי בגמרא תנא דבי אליהו כלהון בגוייהו עכ״ל. מעתה נחזי אנן אם הספר הנקרא אצליכו תנא דבי אליהו הוא זה הנזכר בגמרא. שזה שלפנינו כולל ל״א פרקים בחלק א׳ הנקרא רבא ולא נחלק לבבי כלל וכ״ה פרקים בח״ב הנקרא זוטא:

והנה ממה שכתבתי במאמר שלפני זה ימצא כל קורא קלישות וחלישות אלה הראיות ולא נדין מזה רק שצורה חצונה של הספר שביד הערוך היתה אחרת ממה שנמצאה לנו. ואם נבא להחזיר העטרה ליושנה נתקן הספר כמו שהיה ביד הערוך:

אח״כ אמר. גם אינם משניות רק אגדות ודרושים:

ואנו ידענו כי משניות חיצוניות הן הן בארמית ברייתות. ונקראו כן בין דברי הלכות ובין דברי הגדות:

אח״כ אמר. ויותר עוד מתנגד לדברי התו׳ בכתובות שם שכתבו שסדר אליהו רבה כולל ארבע ידות מהספר וזה שלפנינו אינו כולל אפילו שתי ידות:

על אלו הדברים אין צורך עוד להשיב:

אח״כ כתב. גם שם הספר שלפנינו תדב״א. ועיקר השם הוא בגמרא ובערוך סדר אליהו. ותמיה על בעל שם הגדולים ח״ב מערכת סמ״ך שהביא ראיה ממאמר זה של בעל הערוך שתדב״א שלפנינו הוא הנזכר בגמרא. מפני שכתב ודאמרינן בגמרא תנא דבי אליהו כלהון בגוייהו עכ״ל. ולא העיר על ראש דברי הערוך שם שמברריים ההפך כנ״ל:

והנה אנחנו ראינו שאין מבררין ההפך. וגם מה שמרייק החכם הזה בשמא אינו מן השם שהרי ידענו שבאמת עיקר השם הוא סדר אליהו. ונתגלגל הדבר ע״י קיבוצי הילקוט לקרא הספר תדב״א עד שהשכיחו עיקר שמו:

אח״כ כתב. גם לא כל המאמרים הנמצאים בש״ס בשם תדב״א מוזכרים בספר שלפנינו. ואין רצוני עוד להאריך פה. ובמקום אחר הראיתי שנתחבר ספר זה שלפנינו בבבל עם הרבה מדרשים מאוחרים:

נעלם ממני באיזה מקום כתב הרב הזה את דבריו. האומנם שבעל הספר בא לבבל ג״כ אבל כל סיפוריו הם בא״י. ועכ״פ בלמדו עם רב ענן היה בבבל ימה שאמר. שלא נזכרו בו כל תדב״א שבגמרא. הנה הערכנו לעיל מאמר ה׳ כל אלו התדב״א שבגמרא שהם ט׳. ג׳ מהם דברי הלכה וששה מהם דברי הגדה. והתדב״א המזכר שם סי׳ ה׳ לא איתאמר בפירוש בסדר שלפנינו אבל מכללא איתאמר. וכמו כן הוא במאמר סי׳ ט׳ דמכללא איתאמר לפנינו. אך כל זה אינו סותר קדמותו של סדר אליהו. דודאי תנא דבי אליהו לחוד וסדר אליהו לחוד. שהיה להם קבוצי ברייתות מהם שהובאו על שם תנא דבי אליהו. ומהם שהוקבעו להיות שונין בבית המדרש והובאו בשם ת״ר. ומהם שהיו שנורין בפיהם ולא ידעו מקורן והובאו סתם. והם נמצאים בסדר אליהו. כמו שהוכחנו כל זאת במאמר ה׳. ונקבצו אלו הברייתות באותו הזמן שנקבצו שאר הברייתות הידועות לנו אחר שנגמרה המשנה:

אח״כ כתב. ואעיד כאן דק זאת שהמחבר בעצמו לא רצה לתעלים זמן החיבור. וגלהו תכף בפ׳ (א׳) [ב׳] שכתב(ו) ונכנס שעבוד של ב׳ אלפים מימות המשיח יותר משבע מאות שנה. א״כ נתחבר אחר ד״א ת״ש בימי ר׳ שרירא גאון. ודברי המפרש שם בלתי נכונים. שמקשה על דברי הש״ס שאמרו ובעונותינו [שרבו] (ש)יצאו (מן ב״א של ימות המשיח) מה שיצאו. והלא התימות התלמוד היה לפני אלף החמישי (לשונו שם הוא. היה קודם שהתהיל אלף החמישי) ע״כ. ובאמת לא נחתם התלמוד עד ימות רבנן סבוראי שהוא בין ד׳ ובין ש׳ לאלף החמישי. יעויין אגרת רש״ג היטב. ועל דברי תדב״א ודאי דל״ק שמאוחר הוא. ואינו הוספה מסופר כמו שרצה המפרש לדחוק שם וכו׳:

הנה לא יפה עשה החכם הזה שלא העתיק הדברים בלשונם. שנוסחת הד״ו היא. ובעונותינו שרבו יצאו מה שיצאו ונכנס שעבוד בתוך ב׳ אלפים של [ימות] משיחנו ויצאו מהם יותר משבע מאות שנה (ובנוסחת בעל זקוקין דנורא של ימות בן דוד). וחוותא של נוסחא זו מוכיח עליה שהרכיבו הדברים עם נוסחת הגמרא. אמנם עיקר הנוסחא כמו שהיא לפנינו. ושהוכחנו מסגנון לשונה בפרק שלפני זה צד פ״ג שסגנון הלשון מוכיח שהיא הוספה מאוחרת:

וכתב. ואינו הוספה וכו׳ שכן מרשים המחבר עוד בסוף ח״א מספרו ומשנחרב הבית עד עכשיו הרי ט׳ מאות שנה. עיי״ש שנשנה דבר זה ב׳ פעמים. והנה נחרב בית שני בשנת ג״א תתס״ה א״כ זמן המחבר בשנת ד״א תשכ״ח. והיא ממש בשנה שנסמך רב שרירא לגאון. ולפ״ז ע״כ מ״ש שם (פ״ו) משנברא העולם עד עכשיו תשעים עולמים (של ג׳ שנה) וצ״ד שנה הוא ט״ם וצ״ל תשעים ואבע עולמים וכ״ד שנה מסכים בקרוב לחשבון הנ״ל:

והנה בדבריו האחרונים חכם עדיף מנביא. ובאמת הנוסחא האמתית לפנינו (צד ל״ז) תשעים וארבעה עולמים ומ׳ ד׳ שנים. וכבר דברתי על השוואת אלו המנינים במ״ע אות נ״ב בפרק האחרון (צד קם״ג). ולעיל שם צד פ״ד הוכחתי מסגנון הלשון דהא דפ״ו אינה אלא הוספה.

ודברתי שם ג״כ בענין המנין ט׳ מאות שנה משנחרב הבית. והזכרתי מה שהמחבר רוז״ה הוכיח מקרובות לת״ב על זמנו של ר״א הקליר שהיה בימי ר׳ שרירא גאון. ואנו כהיום ידענו שכבר הזכירו ר׳ נטורנאי גאון לר״א הקליר. וע״כ אתה אומר שהמנין תת״ק ועוד הוא מיד המעתיק שתפס החשבון של זמנו ולא מר״א הקליר. וכאן אוסיף מדיליה על דיליה. ר״ל מ״ש החכם הרב שי״ר בענין ר״א הקליר בתולדותיו (צד צ״ט) סי׳ ג׳. אחר שהביא דברי רוז״ה הביא הוא עוד קינה אחרת המתחלת לך ה׳ הצדקה לר״א הקליר שנזכר בה ג״כ המנין תת״ק. וכתב אח״כ בסי׳ ד׳ וז״ל:

ומה שרצה הגאון בעל צ״ח על ברכות לומד שהמאמר תשע מאות ועוד בקרובות לת״ב נוסף מאיזה חכם מאוחר. מלבד שנשארים דברי הפייטן שם כחסרים בלי מאמר זה. הנה גם המאמר השני שהבאנו בהערה הסמוכה והיא בקינה המתחלת לך ה׳ הצדקה יורה בבירור ג״כ מספר תת״ק מזמן החורבן. ובמאמר זה השני ירבה עוד יותר הדוחק לומר שנוסף הוא. שאם נשמטהו יהיו הדברים חסרים ובלתי מובנים ועו״ש:

והנה זה אמת ויציב שאי אפשר לסלק המאמרים כאן ולומר שנוספו. אמנם זאת לא נאמר רק נאמר שהמעתיק תפס מנין זמנו תחת הזמן שהיה כתוב במאמר קודם זמנו:

אח״כ כתב. והגאון רז״מ ז״ל בהקדמת מחזור קרבן אהרן כתב שבפירוש הראב״ן על מחזור כת״י שנמצא אצלו כתוב. אלף ועוד. במקום תשע מאות ועוד. והעיר בשם הראב״ן במקום אחר שהוסיף מספר בזה מדיליה. באמרו שבזמן הפייטן היה כך. ועכשיו שיש יותר מאלף ראוי לומר אלף ועוד. הנה יודה הרא״בן עכ״פ שלפנינו היה כתוב תת״ק. ואין לדחוק ולומר שהיה כתוב עוד מספר יותר קדום ואיזה סופר אחדהו עד תת״ק. שלא נמצא זכר להתפשטות פיוטי הקליר בזמן קדום וכו׳:

והנה בהיום ידענו שיש זכר להתפשטות פיוטי הקליר קודם זה. ועל כרחו יודה שהמעתיק הוסיף על המנין. ומפי הראב״ן ראיה שכך היה דרך הסופרים והמעתיקים. ולעיל צד פ״ו הבאתי משם תשובת הגאונים שכך היה מנהג השונים. והנה מהם למדו המעתיקים:

סוף סוף כל אלו הראיות להרב החכם שי״ר ז״ל בטלות ומבוטלות. ומבלי ראיה אין להוציא ספר מחזקתו: אח״כ הביא הרב הנ״ל שאר ספרים שהובאו בערוך. בן סירא. יוסף בן גוריין. דה״י של משה ופדר״א. או ברייתא דר״א. ולא הרגיש לתת טעם למה מתאר ר״נ בעל הערוך את זה הספר לחלקיו ופרקיו ומה שהובא בו. מה שלא עשה בן בשום ספר:[1]

ואחרי דברי הרב הנזכר נבא לחכם מוהריט״ל צונץ ז״ל. ונאמר רוחו של שי״ר מדבר מתוך גרונו של צונץ. והוא יחד לסדר אליהו מדור לעצמו ולתנא דבי אליהו מדור לעצמו. בספרו על הדרשות (פַּפַּר״מ 1892) צד צ״ג אמר. כפי שאעתיקהו מלשון אשבנז:

סדר אליה הזכירו הגמרא (הערה א׳. כתובות ק״ו ע״א. ועיי׳ באר שבע ווינציא 1614 דף ע״א עמוד ד׳ כי מחברו היה ר׳ אליהו) ובולל ההלכות אשר למדם אליהו לרב ענן. והוא ב׳ חלקים סדר רבה וסדר זוטא. (ואח״כ הביא דברי הערוך. וכתב) ולפי זה כלל זה הספר הנאבד מאתנו גם דברי אגדה בו הרבה באילו הברייתות שהובאו בגמרא בשם תנא דבי אליהו הם מענין הגדה. ונראה לי כי הובא זה הספר בבראשית רבה ובספר בן סירא. ע״כ:

ורמז בהערה ג׳ אל הספר הנאבד. על דברי הרב שי״ר בתולדות ר׳ נתן. ויראה שלבעלי התו׳ בכתובות היה נודע להם זה הספר. ובהערה ד׳ הוא מסמן המקומות בגמרא דאמרי תדב״א (יהשמיט הא דקידושין). ואפשר שהיו בו נ״כ מאמרים כהא דברכות כ״ט ע״ב (ר״ל דא״ל אליהו לר״י אחוה דר׳ סלא חסידא לא תרתח ולא תחטי וכו׳). ובהערה ה׳ מסמן בב״ר פנ״ד תני אליהו (היינו שירת הפרות רומי רומי השטה) ועיי׳ בן סירא דפום ויניציאה דף כ׳ ע״א. ע״כ:[2]

[1] עוד אעיר כאן על מ״ש הרב הנ״ל שם (צד ל״ז) סי׳ כ״ט וז״ל. ועיי׳ תשובת רשב״ש סי׳ מ״ט חלוקי גרסאות בסדור ר׳ עמרם גופיה בתפלת דבש״ע בשחרית. השואל כתב שקצת יחידים אומרים כי כל מעשיהם תהו ויומי חייהם הבל ומביאים ראיה מסדור ר׳ עמרם (וזהו כנוסח האשכנזים). וע״ז צעק הרשב״ש שם מר וכתב שבסדור ר׳ עמרם הוא. כל מעשינו. ויומי חיינו (כנוסח הספרדים). אולם בתדב״א פכ״א שמחברו מאוחר הרבה לר׳ עמרם נמצא נוסח האשכנזים. מעשיהם ויומי חייהם: והנה האמת היא שהשמיטו המעתיקים טופס התפלה הן בכת״י והן בד״ו. ולא נקטו אלא תהלתה וסופה. אלא שבעל זקוקין דנורא השלימה. והראיה א״כ תהו והבל. וכמו כן מ״ש שמחבר[ו] מאוחר הרבה לר׳ עמרם הוא בטל. וכן עמרם סידר לתפלה עפ״י סדר אליהו. עיי׳ במ״ע שם (צר קי׳ח) אות כ״ח: [2] ונראה לי שכוון אל ספר שראיתיו ביד הרב החכם דר׳ ציגלער בעיר קארלסבאד והוא קטוע וחסר חרבה דפין וכו אלפא ביתא לבן

ואח"כ יחד מדור לתנא דבי אליהו בספר הנזכר צד ק"ט וכתב:

כמו בשנת תתקע"ד (לנוצרים דהיינו ד"א תשל"ד לב"ע) ויהיה זה בזמנו של ר' שרירא גאון (והעיר באות א' על תולדות דר' נתן ועל ההשבונות שבספר זה) כתב רב אחר בבבל ושמו נעלם מאתנו ספר בעניין אמונה ומוסר בלשון הקודש. ונקרא תנא דבי אליהו. והוא נחלק לב' חלקים. סדר אלי' רבא וסדר אליהו זוטא (ובהעדה ב' הביא ראיה שהיה בבלי. בפי"ח היא אומר בעצמו שדד בבבל ומדבר ממקומות שאינם דרים בהם רק ישראלים.[1] ושראה הדבות המגדל בבבל בפכ"א:[2]

ואח"כ כתב שזה הסדר כולל ל"א פרקים ומדבר על סגנון לשונו ועניניו. ואמר אולי השתמש זה המחבר בסדר אליהו הקדמון, ומאריך עוד בענין סדר אליהו זוטא ומה שניתוסף עליו. ואין צורך להכפיל דבריו יקחם הקורא משם:

סוף סוף בעיקר מה שאנו נידונים בו שם לו ליסוד דברי תולדות דר' נתן. ואנו ראינו חלישות וקלישות ראיותיו ושרובן מבוטלין לגמרי. וא"כ כשל עיזר ונפל עזור: ובזה מבוטלין ג"כ דברי בעל איצר הספרים סי' נ"ה בערך סדר אליהו רבא וכו' וסי' תרמ"ה בערך תנא דבי אליהו. וכן מבוטלין דברי הרב מוהר"א ווייס בספרו דור דור ודורשיו בענין זה בח"ג צד רפ"ח. וח"ד צד רט"ז:

בספר בכורים תרכ"ו להמנוח ר' נפתלי קעללער צד נ"ט בקורת והערות למדרש תדב"א מאת יעקב ריי־פמאן, הכותב הזה יצא לידון בדבר חדש (וז"ל) כי זה הספר היה למבראשונה על סדר פרשיות התורה ועוד על סדר פרשיות הנביאים והכתובים אך ברב הימים חלו בו ידי חדשי משחית ותברתנה ממנו הרבה מאד וכו'. ונסמך בראש דבריו על דברי בעל ראשית חכמה שער הענוה פ"ג עוד בתדב"א פרשת אתם נצבים וכו'. (ע"ז כבר העיר המו"ל בשם מוהר"א יעלינעק ז"ל שבעל ר"ח הביא הדברים עפ"י הילקוט). אמנם המבקר הזה סרם הפרקים בחשבו שאינם במקומם בדי לקיים השערתו. ובאמת לא עמד על טיב הספר וכוונתו:[3]

סירא ועל כל אות מדרש שלם ליוסף עוזיאל בנו של בן סירא. ואח"כ והוא דף ט"ז אלפא ביתא אחרת לבן סירא ומסופר שם מפליאות לדתו. כי ג' נולדו ע"י אמבטי (לעיל בהערה צד כ"ט). ובן סירא נולד לשבעה ונגמרו שיניו והיה מדבר תכף כשיצא מרחם אמו. ונאמר שם. אמרו עליו על בן סירא שלמד ספר ויקרא ביום אחד וכו' ואמרו עליו על בן סירא שאותה שנה (ר"ל שנולד בה) למד ס"ת כולה. לשנה שנית למד מקרא ומשנה ותלמוד הלכות והגדות וכו'. לשנה ששית למד ספרא וספרי ותאנא דבי אליהו. לשנה שביעית לא הניח דבר גדול ולא קטן שלא למד וכו': ואני מעתיק הדברים אם שכולם דברי פיוטים וכוזבים יש ללמוד מדברי הפייטן המפטפט הזה שהחשיב תדב"א עם ספרא וספרי. ואם אין ראיה לדבר חשיבות זה זכר לדבר שבכתי' שלפני נכתב הספרא ואחריו סדר אליהו: [1] אמנם לפי נוסחתנו (צד ק') אין לדבריו שום יסוד ואדרבה הוא אומר מפורש בפי"ח (צד צ"ה) ובזוטא פ"א (צד קס"ה) שהוא מיבנה ממקום חכמים ורבנים: [2] אבל שם נאמר (צד קי"ה) כמה מגדלים בנתה מלכות רומי מי גדען וכמה מגדלים בנתה מלכות מדי מי בעט בו במגדל ראשון ונתן ראשו במקום אחד וגופו במקום אחר וכ"א מיל בין זה לזה. ופי' בעל זקוקין דנורא על דור הפלגה וכו' ואחריו נמשך מוהריט"ל צונץ, ואני כתבתי בכ"ע שם אות כ"ה. אבל על איזה מאורע כוון נעלם ממני. שמלת בעט אינו מורה על מגדל של דור הפלגה. שלא נאמר בתורה רק ויחדלו לבנות העיר. ומהמשך הלשון יש לפרש במגדל הראשון של רומי או של מדי. וכן אמרו ונתן ראשו וכו' אפשר לפרשו על הבועט. שזה שבעט במגדל ראשון נהרג באופן זה. סוף סוף לאיזה מאורע כוון נעלם ממני: [3] ורואה אני להעתיק ממנו איזה דברים נכונים ודברים המתקבלים על הלב. בתו' כתובות (ק"ד ע"א) בד"ה לא נהניתי. דאמרינן במדרש עד שאדם מתפלל שיכבס[ו דברי] תורה לתוך גופו יתפלל שלא יבנסו מעדנים לתוך גופו ומייתי הא עובדא דרבי. והיא לפנינו בפכ"ו (צד קל"ג) בשינוי נוסחא. וכן הרא"ש כנה את הספר מדרש סתם במו"ק פ"ג סי' פ' יש במדרש לדורתם חסר וי"ו כלו' לדור תם וכו' והוא לפנינו שם (צד קל"ב): ואח"כ האריך בפרקים הנוספים על ס"א זוטא. אח"כ כתב. המבקרים החדשים הוכיחו כי הספר הזה איננו סדר אליהו דהוה מתני אליהו לר' ענן וכי הוא אך פרי ימות הגאונים. וכבר הרגיש בזה הרב הגאון יעב"ץ בספרו מטפחת ספרים (ח"ב סי' פ"ח) וכתב. וכאשר נראה בפרטות בספר הדב"א שחובר בדור אחרון של גאונים עכ"ל. ומלת אחרון אינגה מדוקדקת כי גאון אחד הזכיר את הספר הזה בלשון המורה על היות הספר הזה קדום לו הרבה יעוין תוס' ב"מ ק"ד ע"ב בד"ה מהו שיסדרו. ולי נראה עוד כי הספור מסדר אליהו דהוה מתני אליהו הנביא לר' ענן איננו כ"א מליצה חידות ככל הסיפורים מאליהו וכו'. (אמנם חמציין בס' המטפחת ימצא שלא כתב היע"בין על סדר אליהו כך כ"א על ההשבונות שהזכרנו בו. וזה

בבית תלמוד ח"א (תרמ"א) בתב הרב מי"ה חיים אפפענהיים מאמר בקרת לספר תדב"א (צד רס"ה). ובא בהשערה חדשה (אשר קדמוהו כבר החכם באכער. הערת המו"ל) שמחבר הספר היה שליח מצוה לנסוע ולדרוש נגד הקראים. ותמך השערתו על יסודו של הרב החכם שי"ר שאין התדב"א הסדר שלמדו אליהו לר' ענן:

אמנם נקרא הספר על שם אליהו מפני שקצת דבריו בביאת הגאולה ובעו"הב ומפני שלא היו יודעין ממקור מי יצאו הדברים יחסוהו לאליהו (רס"ה) ואסיפה ברייתות והגדות דבי אליהו וסדר אליהו רבא וזוטא כבר נאבדו בימי המחבר הזה. והדברים אשר שאב מהן אינם רק מה שנזכרו בתלמוד ומה שנמסרו לו בע"פ מדבותיו וכו'. והנה המחבר לא העלים לנו זמן חיבורו וכו'. כי אין ספק שהמחבר התוכח עם הקראים וכו':

ואח"כ מדבר מהפרקים מט"ו ולהלן שנתוספו על הזוטא. שהם יותר מאוחרים. וז"ל (ר"ע) שחלק ראשון מן הזוטא נתחבר איזה שנים אחר בלות ספר רבה מפני שבעל זוטא התוכח ג"כ עם הקראים. ובודאי לא היו ימים כבירים עד שיצא חלק ראשון של הזוטא לאור. אמנם הפרקים האחרונים מפרק ט"ו ולהלן נתוספו בזמן מאוחר מאד עד שבעל ילקוט שמעוני לא ראה אותם וכו'. (והנה דבריו האחרונים נאמנים מאד. אבל מה שאמר בענין הרבה והזוטא אינם אלא דברי נביאות). ובצד ש"ד הביא דעת צונץ שמושבו של המחבר היה בבבל ודעת גרעץ שהמחבר היה איש רומי ושהעיר רומי כינו בבל. והוכרח לדחות את דבריו לפי שבארץ איטליא לא ישבו הקראים. ואמר. אמנם פליאה ממני שהרי המחבר דבר מכמה מקומות ומדינות בארצות קדם מירושלים מבבל מפרס ודומיהן. ומעניני איטליא ושאר ערי אירופא ויושביהן לא זכר מאומה. ואח"כ האריך בעניני הוכוחים עד שבא לוכוח הראשון בענין רחיצת ידים בפט"ו (צד ע"ב). ואמר

כי הקראים כפרו במצות דרבנן וכו'. ובכוונה אמר השואל רחיצת ידים ולא אמר נטילת ידים וכו' שדרכן של הקראים היתה לעשות פומבי לדבר שהשתמשו דק בלה"ק:

ויש להשיב על זה. שבאמת שאלת השואל היא חמירה והספר עצמו משתמש בזו הלשון. ולשון הסדר אליהו היא על טהרת לש"הק בסגנון מיוחד ולהלן במאמר י"א אויבי שרחיצת ידים היא לשון משנה: וכתב שע"ז השיב המחבר שעיקר מצות נט"י מה"ת וכו' והאריך בדבר. והחכם ר' וואלף יעבץ בס' כנסת ישראל שנה ראשונה תרמ"ז צד שצ"ו סתר את דבריו וכן דחאם החכם דר' הערמאן פֿאגעלשטיין בספרו קורות הימים ברומי כרך א' (אלף תתצ"ו לחשבונם) צד ר"ה (ועי"ש צד ר"ו שהעמים במאמר פי"ד (צד ע"א) א"ל רבי ב"פ גלו ישראל א' בבית ראשון וא' בבית שני וכו' דברים שאין להם שחר) יקחום הקורא משם. ואני אוסיף עליו שזה השואל השני היה חברו של הראשון. כמ"ש בא חבירו וישב בנגדו אף בזה יש בו מקרא ואין בו משנה. והשואל הראשון הוא שם פי"ד (צד ע'). פ"א הייתי עובר ממקום למקום מצאתי אדם אחד שיש בו מקרא ואין בו משנה וכו'. ושאל ממנו ד' שאלות. ואין לאחת מהן שום המשך אל שיטת הקראים. ויותר נראה שאילו השואלים היו נוטים לדברי מינות. וכענין שאמר בסדר אליהו זוטא פ"ב (צד קע"א) פ"א הייתי מהלך בדרך ומצאני אדם אחד ובא אלי בדרך מינות ויש בו מקרא ואין בו משנה וכו'. ולא שהיה מין אבל לפי שלא היו בו דברי משנה היה בדרך מינות. ותבלית

אמרו וכאשר נראה בפרטות יעוי"ש. שאילו הפרטות נכתבו בדור אחרון של גאונים. ור' שרירא גאון בדור אחרון הוא שבטלה ישיבת סורא ורש"ג ורה"ג מלכו בפומבדיתא). בפט"ו (צד ע"ג) רבי אין דם אדם אסור מן התורה וכו' לחביא דם אדם שאסור באכילה. והיא נגד ההלכה בכריתות כ' ע"ב וכ"א ע"ב ועי"ש כ"ה ע"א. פ"א (צד ה') הייתי מהלך בכרך גדול שבעולם. אולי צ"ל שבעילם. תשחורת (שם) לשון דרישה וחקירה וחפוש (ובוונתי לדבריו בהערותי). שם (צד ו') שבראם חקב"ה בעולמו. צ"ל שבראתי בעולמי (וזו הגהה שאינה צריכה שדרך לדבר כך. ונוסחת הכת"י היא שברא הקב"ה על פני האדמה). והגיה עפ"י הירושלמי. מ"מ ברא הקב"ה בהמה וחיה שקצים ורמשים בעולמו א"ל אלהים דיין (ולא עמד על עיקר השאלה וע"כ תפס ג"כ בהמה וחיה שבאמת בירושלמי ליתא. ואני הגהתי ג"כ עפ"י הירושלמי עיי' במ"ע אות י"ט. גם דעתו להגיה בירושלמי ר' נהוראי שאל לאליהו וכו'. וכבר הראיתי לעיל צד ל"ג שאין זה נכון). פי"ח (צד ק"ה) מה מים הללו אין בנינו של עולם אלא במים וכו'. זה דעת אחד מחכמי יון וכו'. (אמנם האמת דר' יוחה בן פזי דרש בירושלמי הגיגה ריש פ"ב מתחלה היה העולם מים במים. ואולי זו כוונת ר"ע (הגיגה י"ד ע"ב) אל תאמרו מים מים). ועוד לו הגהות במה שעפ"י הכת"י הנוסחא נכונה:

תשובותיו הם כמ"ש בסוף, ברוך המקום ב"ה שבחר בחכמים ובתלמידיהם ששנו לנו את המשנה וכו':

הענין חב' היא. אמר לי רבי אין שחיטה מן הצואר. אמרתי לו בני מה ראיתה והלא שחיטה עצמה היא גופה מה"ת שכך שנו חכמים וכו'. וז"ל החכם הנזכר:

עוד שאל השואל אם שחיטה מן הצואר היא מה"ת כי השואל בעצמו היה נבוך בדבר מפני שדעות הקראים הקדמונים חלוקים בענין זה וכו':

וע"ז השיב המשיב ר"ו הנזכר. אבל בשחיטה הלא ידענו כי בכללה הקדקו בה גם הם: והנה באמת נשמר בזה מוהר"ח אפפענהיים. במ"ש כי השואל בעצמו היה נבוך וכו' קצתן אמרו שבעופות מליקתה היא שחיטתה וקצתן סברו שגם בבהמה המליקה במקום שחיטה וקצתן הסכימו בעיקר הדברים עם הרבנים וכו'. אמנם הדברים בעיקרם בנוים על אדני תהו. שאדם הזה לא שאל כלל אלא אמר בדרך החלטה רבי אין שחיטה מן הצואר. ויראה שהיתה דעתו שדי בנחירה אם בצואר או בתחיבת הסכין בלב. ויותר נראה שדעתו היתה קרובה לדעת המינות:

הענין הג' היא דם אדם. או כמו שאחז"ל (כדי שלא להוציא דבר מגונה מפיהם) דם מהלכי שתים. וע"ז כתב החכם הנזכר. עוד שאל השואל אם דם אדם אסור מה"ת וכו'. והארך בדבר: ובאמת אף כאן לא שאל אלא אמר בדרך החלטה. כמ"ש אמר לי אין דם אדם אסור מן התורה וכו'. ומביא לו מקרא. ואליהו השיבו מק"ו. וגם הסדר אליהו הוא חולק על הגמרא כמו שהעיר ע"ז החכם רייפמאן ז"ל הבאתיו לעיל בהערה. ובפרט במאמר. העבודה אף דם מן החי ונקרש ונתמצה ומיוחד בפ"ע ונותנו בכלי אחד אף זו אסור באכילה וכו'. והיא לנ' הילקוט העבודה] אף דגים וכו' שהוא נגד הגמרא. וכמו שהביא הנ"ל במרוצת דבריו וז"ל. והנה מתוך תשובתו של המחבר למד הרב באכער שהמחבר הסכים עם הקראים שאמרו שדם דגים וחגבים אסור מה"ת וכו'. והנה אם היה זה המחבר שלוחא דרבנן לסתור ששת הקראים איך נפל הוא בשחיתותם להודות במקצת לדבריהם. והשולחים אותו שלחו את דבריהם ביד כסיל:

הענין הד'. אמר לי רבי בהמה שמקריבין ממנה קרבן לה' חלבה אסור בהמה שאין מקריבין חלבה מותר. וכתב החכם הנ"ל:

עוד שאל השואל אם חלב בהמה שלא נקרבה ע"ג מובה מותר מפני שהקראים רצו להתיר את החלב לגמרי:

ותשובתי ע"ז היא. חדא שלא שאל אלא אמר בדרך החלטה. ועוד שלא אמר בהמה שנקרבה או שלא נקרבה אלא בהמה שמקריבין ממנה וכו'. ויהיה לפ"ז חלב בעלי מומין מותר. וכן חלב כלאים. וכן בחו"ל בשנחרב הבית שאין מקריבין קרבן משום בהמה. ומתשובתו אתה למד כן. שהרי השיבו שאיסור חלב נוהג בין בארץ ובין בחו"ל ושהוקש לדם. ועיי' בראב"ע וברמ"בן פ' ויקרא ופ' צו:

הענין הה' אמר לי רבי שמא מותר גזל של אה. והנה בענין זה העמים הרב הנ"ל דברים שלא יסבלם הלשון. וכבר השיגו החכם המשיב הנזכר וז"ל. לפי דברי החכם הזה שאל השואל את בעל הספר למען הוציא ממנו כי הרבנים מורים היתר בגזל נכרי. והלא שאלתו היתה על גזל אה עושה מעשה עמו. ותשובת בעל הספר גם היא על אחיו מישראל וכו'. יקחם הקורא מספריהם: ואני פרשתי הדבר שם במ"ע אות י"ב דגזל אה הוא אה ממש מאב ואם עי"ש. יאוסיף כאן. שלכך נאמר גוזל אביו ואמו וגו'. שמורה לו היתר שסוף סוף הוא יורשו. ובענין שאמרו רועי לוט כך אמר הקב"ה לאברהם לזרעך אתן את הארץ הזאת וכו' למחר הוא מת ולוט בן אחיו יורשו וכו' (ב"ר פמ"א). וזה הענין ג"כ בגזל אה. שאם אין לו בנים אחיו יורשו. ויורש אפי' את אשתו. ולכך הוצרך לומר גזל אה בין יש לו יורשים בין אין לו יורשים גזל הוא:

הענין הו'. עוד שאל הקראי אם בת חמורה או בת הבת וכו'. וגם בכאן העמים בהם דברים שאין סגנון הלשון סובלם. ושאלת השואל היתה איזו מהן חמורה לפי שדימה שהבת לא נאמרה בפירוש. ותשובתו היתה שזו ערוה וזו ערוה ושקולין הן:

הענין הז'. אמר לי זב חמור או נדה חמורה. וכתב הרב החכם הנ"ל וז"ל:

כבר העיר הרב באכער שכוונתו היתה שזה ראייה לשיטת אלה החכמים מכת הקראים שאמרו זב חמור מנדה ונדה א"צ ז' נקיים וכו':

ואני רואה ולא אבין היכן מצינו מן התורה שתצטרך הנדה לז' נקיים והלא הנדה טמאה שבעה ימים בין ראתה בהם בין לא ראתה בהם ואם פסקה לראות טובלת אחר שבעה ימים מתחלת ראייתה. וז' נקיים הם חומרא לדונה כובה. ולזה יודה כל רבני שא"צ ז' נקיים מן התורה. ובעקרו של ענין לא דברו אלא בענין הטבילה. שדעת זה השואל כמו שפרשתי שעיקר טבילת הנדה היא משום טומאה כטבילת הזב אחר ז' נקיים. אולם פסקה מלהיות ערוה בסוף שבעה. ואם הבעל טמא כנון בטומאת מת יכול להזדווג לה שכבר פסקה מלהיות ערוה. ועיי' מ"ש במ"ע אות כ"א וכ"ד:

ואח"כ חזר הרב החכם הזה לפרק שלפני זה להכריח ענינם ולהתאימם עם שטתו שהשואל קראי היה. ולא באתי להעתיק כל הדברים שפירש אותם הרב החכם ז"ל עפ"י שטתו ואיכה בטלם החכם הבא אחריו וחקרו. יקחם הקורא ממאמריהם. רק תפסתי עיקר הענינים שהקורא נתפס בהן. לפי שנאמר על אלו שפגעו בו שהיה בהן מקרא ולא היה בהן משנה. ויפה כתב עליו החכם הנ"ל וז"ל:

ובעל הספר אשר לא ועד הרבנים כ"א ה' אלהים שלחהו ורוחו. מצא ד' כתות בישראל. מי שיש בידו מקרא משנה גמרא ודרך ארץ. מי שיש בידו מקרא משנה וד"א. מקרא וד"א. ומי שאין בידו אלא דרך ארץ בלבד. וגם את הדיוטא התחתונה הזאת אהב בעל הספר בכל נפשו. ושיחה זאת לא היתה במאה השמינית עם קראי נוכל בבבל. כ"א במאה הרביעית עם הדיוט תמים בא"י ובעל הספר רצה להחכימו ולהורותו. אף עלתה בידו:

האומנם במה שנתעה החכם ובקי גדול באגדות פראָפֿעסאר דר' ווילהעלם באבער (במכתב חדשי של נעשיכטע אונד וויסענשאַפֿט דעם יודענטהומס שנת כ"ג צד רס"ו וכו') יעמוד על זה הקורא בהתבוננות מעט על סידורו. שהוא התחיל במאמר. פ"א הייתי מהלך בדרך מצאני אדם א' ובא אצלי בדרך מצות היה בו מקרא ולא היה בו משנה וא"ל רבי מקרא נתן לנו מהר סיני משנה לא נתן מהר סיני וכו' (זוטא פ"ב צד קע"א). ופי' בעל זקוקין דנורא וההולכים אחריו שהלך בדרך לעסוק באיזה מצוות. וההחכם החכם הנ"ל לפרשו מלשון כי ינצו. ונסתייע מלשון הקראים. וזכר מצותיהם וחזק דבריהם. (ובספרי כי תצא פי' רצ"ב כי ינצו אנשים. אין שלום יוצא מתוך מצות). ודן ממאמר זה על כל אלו הויכוחים. אולם האמת שהנוסחא משובשת וב' כת"י מעידין על הנוסחא שהיא. בדרך מינות:

ואני רואה להוסיף כאן למען הבין הדבורים. שיש בו מקרא ואין בו משנה. כבר שנו במשנה (קידושין מ' ע"ב) כל שישנו במקרא ובמשנה ובדרך ארץ לא במהרה הוא חוטא וכו' וכל שאינו לא במקרא ולא במשנה ולא בדרך ארץ אינו מן היישוב. נמצא שיש מי שישנו במקרא ובמשנה ובד"א. ושאינו במקרא. שנה ולא קרא. ולא במשנה. קרא ולא שנה. ולא קרא ושנה וישנו בדרך ארץ. (וכמו שהוא לפנינו בפ"י צד ל"G). ואמרו שם בגמרא וכל מי שאינו לא במקרא וכו' דור הנאה ממנו. שנאמר ובמושב לצים לא ישב. מושבו מושב לצים. ופרש"י וזה שאינו באחד מאלו במה יתעסק אם לא בליצנות. ורבא דרש בעירובין (כ"א ע"ב) לכה דודי נצא השדה. אמרה כנ"י לפני הקב"ה רבש"ע אל תדינני כיושבי כרכים שיש בהן גזל ועריות ושבועת שוא ושבועת שקר (רש"י כרכים מקום שווקים הן וישוב גדול ורגל רוכלין וסוחרין מצויה שם לפיכך גזל ועריות נוהג בהן). נצא השדה. בא ואראך תלמידי חכמים שעוסקין בתורה מתוך הדחק וכו'. נראה אם פרחה הגפן. אלו בעלי מקרא. פתח הסמדר. אלו בעלי משנה. הנצו הרמונים אלו בעלי התלמוד (כ"ה בפי' ר"ח ובנוסחתינו בעלי הגמרא). ושם (נ"ד ע"ב) תנא דבי ר' ענן מ"ר רוכבי אתונות צחורות וכו'. והולכי. אלו בעלי מקרא. על דרך אלו בעלי משנה. שיחו אלו בעלי תלמוד וכו'. ובכ"מ סוף אלו מציאות דרש רבי יהודה בר' אלעאי מ"ד שמעו דבר ה' החרדים אל דברו. אלו תלמידי חכמים (רש"י ששימשו חכמים הרבה ללמדם טעמי משנתם. זה בזו וזה בזו. שאין הכל בקיאין בשויון). אמרו אחיכם. אלו בעלי מקרא. שנאכם. אלו בעלי משנה (עיי' פרש"י ויראה דדריש לה בש"ן ימנית). מנדיכם אלו עמי הארץ וכו'. הרי שהיו כתות כתות והן הן שנאמר בהן שיש בו מקרא ואין בו משנה. ואין ספק שהיו נמצא' בבעלי מקרא אלו שלא הודו לדברי המשנה אף קודם פרצת הקראים. שהרי אמרו בסנהדרין (צ"ט ע"ב) לבאר השם אפיקורוס. רבא אמר כנון הני דבי בנימין אסיא דאמרי מאי אהני לן רבנן מעולם לא שרי לן ערבא ולא אסרו לן יונה. ופרש"י לא אמרו לנו שום חידוש שלא מצינו בתורה. וזה הוא יסוד הקראית שאמר ר' ענן מיסדה חפישו באורייתא. ושם (עמוד א') תניא אידך כי דבר ה' כזה וכו' ואפי' אמר כל התורה כולה מן השמים הוץ מדקדוק זה מק"ו זה מנ"ש זו זה הוא כי

דבר ה׳ בזה וכו׳ רבי נתן אומר כל מי שאינו משגיח על המשנה. ופרש״י זה שעושה כמו שאינה עיקר. הרי שהיו נמצאים יחידים אחר שבטלה כת הצדוקים וקודם שהתחילה כת הקראים שהיו מתווכים בין אלו הכתות. ולא חסרו בישראל בין בא״י ובין בבבל אנשים שהיו בעלי מקרא ולא היו משגיחים על המשנה. וכשעמד רב ענן יסדם לכת שלמה. ואילו היו אלו המבקרים דנים בדעת צלולה היו אומרים היולד גוי פעם אחת האם תעמוד כת באמונות בפתע פתאם לחפץ ודעת איש אחד. אלא כך הוא מנהגו של עולם וכך היא השיטה. שדעות מפוזרות פורחות באויר ואין דעת הכל נוחה בקיומו של דבר הנהוג. והלבבות תוססין ויקום אדם אחר ויקבץ אלה הנפרדים ודעותיהן השונות ויעשה אותם לכת אחת. ועפ״י טבע הענין לא תכלול אותה הכת כל אלו הדעות הנפרדות כי אם תברר מהם מה שדעת רובם מסכמת להם. ואלו היו אלה המבקרים דנים כך. היתה התולדה היוצאת מאלה הסיפורים. שהם מזמן טרם הולדה כת של קראים:

ועתה אבא אל האחרון שפרסם שיטתו בענין הספר שלפנינו והוא החכם ר׳ וואלף יעב״ץ שהזכרתיו. וקרא את מאמרו בס׳ חכם עדיף. כלו׳ שעדיף לו לומר שזה הספר מעשה ידי חכם מלומר שהוא מאליהו הנביא. והביא לסעד דבריו דברי הבאר שבע ובעל מאור עינים ונחלת אבות לדון יצחק אברבנאל והוסיף עליהם את

הרב בעל שנות חיים הנוטה לנסתרות בדרשותיו. שהזכירו לתומו בתורת חכם ולא בתורת נביא. בפ׳ לך לך. והרב הגדול תנא דבי אליהו תירץ וכו׳. ושם באותו הדף ע״ב. והרב הגדול מ׳ אליהו פ׳ מצורע הביא וכו׳ ובפ׳ כי תצא קורא לו מהר״ר תד״א.[1] ועדות הברורה המכוונת הזאת נשמרה לנו בבית (אסף) [יוסף] או״ח מ״ו. שם מובא מאמר משבלי הלקט (במודפס לא נמצא)[2] לענין לעולם יהא אדם ירא שמים. שהמקור לתפלה זו הוא תד״א כ״א. וז״ל תנא בסדר אליהו רבה העטופים ברעב וכו׳ (ומעתיק והולך את כולו. ואח״כ כתב) ובכן הודיע לנו הר׳ בנימין וכו׳ כי שם המחבר הוא אבא אליהו הרשום בתהלת פט״ו בתד״א זוטא אמר אבא אליהו (והוסיף המעתיק) זכרו לטובה ולברכה.[3] ופרק זה ראוי מצד ענינו להיות כעין הקדמה כי הוא פותח בשבח התורה ולומדיה ובשבחן של ישראל. אך משגגת הסדרן הוטל כמעט אל סוף הספר:[4]

ובהערה א׳ לזה כתב הפרקים הבאים מפרק ט״ו ואילך אמנם יש בהם דברים אשר נראה כי לבעל הספר הם ואולי רובם אך כל מתבונן יראה בם כי נשתנו מענין ברייתם הראשונה וכו׳. ומאריך לפרטם ומסיים. הדברים בעצמם בפרקים אלה לבעל הספר הם אך לא בצורתם ובסדורם.[5] ואח״כ כתב:

עפ״י הדברים האלה יתבאר לנו מדוע יזכיר בעל הספר את אליהו הנביא מדי דברו (אליו) [עליו] בדרך גוף שלישי לא בדרך מדבר בעדו חוץ ממקום אחד שחשב המעתיק לתקן ונמצא מקלקל:

ובהערה ב׳ כתב. ד׳ פעמים נזכר אליהו זכור לטוב בספר זה וכלם בדרך גוף שלישי. מ״מ זכה אליהו הנביא פ״ה (צד כ״ב). וכן בימי אליהו הנביא פי״ז (צד פ״ז). עד שיבא אליהו ובן דוד (זוטא) פ״א (צד קס״ט) שהרי אחאב שאל את אליהו (שם) פ״(ז) [ח] (צד קפ״ח). מלבד זה יש ספור אחד הבא שתי פעמים בספר זה. במקום אחד נזדייק לשם שמים. ובמקום השני שכח המעתיק לזייפו. וזהו. פ״א היו רבותינו הולקים... מהיכן אליהו בא. באתי אליהן ועמדתי לפניהן ואמרתי... אין אני באתי אלא מזרעה של רחל (פי״ח) כל הרגיל בסגנון ספר זה ישתומם על בבידות המבטא אין אני באתי וכו׳. והאריך לתקן הלשון לגוף שלישי[6] ואח״כ כתב:

[1] יראה שלקח דבריו מהילקוט. ואין הספר הזה תחת ידי. ועכ״פ הוספת ראיה זו גרעון היא שאין מביאין ראיה מן המתמיהין: [2] לפנינו נמצא בהוצאת מוהרש״ב ה׳ יאריך ימיו: [3] כ״ה בזקוקין דנורא עפ״י הד״ו. אבל נוסחתם זכור לטוב וזכור לברכה. ולא נתוספו רק מלות וזכור לברכה שכך הזכירו את אליהו תמיד זכור לטוב: [4] וכבר כתבתי ברור שכל הפרק היא הוספת המעתיק ואינו מגוף הספר וכולל ליקוטים מהספר עצמו: [5] וכבר ידענו כי אינם מגוף הספר והמלקטם לקח גם דברים מסדר אליהו: [6] אמנם הקלקול הזה גרם בעל זקוקין דנורא שחשב לתקן נוסחת הד״ו וקלקלה. ואמתת הנוסחא לפנינו צד צ״ז. וכבר אמרתי שכולא הוספה. שאליהו מספר תמיד בגוף המדבר בעדו. והוכחתי זאת בראיות ברורות. אולם כשמדבר על המקראות המדברים על אליהו היא מדבר בגוף שלישי. ועיי׳ במ״ע פ״ה צד כ״ב אות י״ח:

עוד שם זה נזכר בתורת כתובת לראש ח״ב. מעשה דבי אליהו הנביא ארז״ל לעולם יהא אדם ערום ביראה וכו׳[1] מי לא ישתומם בראותו את מרגלא בפומיה דאביי (ברכות י״ז) שומה בפי הנביא. ולא עוד אלא שהוא קורא לו רבותינו. אך ברור הדבר כי המאסף הראשון רשם בראש ח״ב מעשה דבי אליהו. כלו׳ אבא אליהו. כי אבא פלוני כמו מר פלוני וכו׳:

והאריך לומר שהחליפו דבי תחת רבי והוסיפו מלת הנביא. ושהמאמר משום דבי אליהו אמרו לעולם יהא אדם כשור וכו׳ הובא בילקוט משום אדם אחד אמרו וכו׳. ושבלי הפק לא כתב הילקוט משום דבי אליהו הנביא. אלא משום אבא אליהו. והיה כתוב בר״ת משום א״א אמרו. ובא מעתיק טועה וכתב משום אדם אחד. אח״כ כתב:

עוד יותר מאשר נחזיק טובה לה״ד בנימין וכו׳ על נקבו את שם בעל הספר[2] נברך את זכרו על הודיעו לנו את דורו הסתום ומתפרש ממקום אחר מתשובת רב שר שלום גאון השמורה בסדר ר׳ עמרם דף י״א. וז״ל ורב שר שלום ריש מתיבתא דמתא מחסיא שדר הכי. לומר בתפלה של שחרית בשבתות ובי״ט וביוה״כ. פעמים [באהבה]. אין מנהג בישיבה ובבל כולא אלא בתפלת מוסף בלבד וביוה״כ אף בנעילה. מפני כשנגזרה גזירה על שונאיהן של ישראל שלא לקרות ק״ש כל עיקר יהיה אומר אותה ש״ץ בהבלעה בעמידה בכל תפלה דשחרית בין בחול בין בשבת. כיון שבטלה הגזרה והיו פורסין את שמע כתקנה ומתפללין בקשו לסלקה כל עיקר שהרי חזרה ק״ש (כל עיקר). אלא אמרו חז״ל שבאותו הדור. נקבע אותו במוסף שאין בה ק״ש. ולמה קבעוה במוסף כדי שיתפרסם הנס לדורות. לפיכך במוספין הוא דאמרה בתפלת שחר אין אמרו שהרי קראו ק״ש כתקנה. ובהרחבה שיש לתשובה זו בס׳ הפרדס סי׳ ד׳ נמצאה תוספת דברים אלה. וכל הצבור היו אומרים בלחש שלא יבינו המינין וכו׳ שנתחברו עם היונים והיו מריעים לנו. ובשביל הפחד לא היו יכולים לומר מלכות שמים בקול כי האורבים ידעו עד ארבע שעות זמנה לקרות. ואחר ארבע היו האורבים הולכים וישראל מתאספים יחד בסתר ובפחד... ובתוך הקדושה היו אומרים פעמים כאהבה... כיון שבטלה הגזירה והיו פורסין את שמע (בתקיעות?) [בקביעות] וקול רם ובלא פחד קבעוה במוסף. ונהגו לאומרה בקול גדול לפרסם כי על הנס תקנוה וכו׳:

מן הדברים האלה יש להתבונן כי בשני דברים לא יכלו אבותינו בשעת הגזירה לקיים מצות ק״ש כתקונה וכו׳. (והאריך בזה וסיים) והתפלה רבון העולמים לא על צדקותינו וכו׳ וק״ש קטנה שבתוכה היא התקנה שהתקין אבא אליהו לאמרה שחרית ביחיד בקומו ממשכבו וכו׳ וישכם ויאמר. ובכן למדנו כי רב שר שלום ובעל הפרדס והר׳ בנימין בן ר״א הרופא כוונו לדבר אחד וכו׳. ועתה אין לנו לבקש בלחי את מקום הגזרה ואת זמנה. ובהמצא אלה לנו. יודע גם דור אבא אליהו ומקומו וכו׳. התוספת הקטנה הנמצאת בס׳ הפרדס כי היונים הנוצרים היו הגוזרים הודיעה לנו כי קיסרות ביצאנין הוא המקום וכי אין לחקדים את הגזרה לפני שנת פ״ה לאלף החמישי (325 למנין הרגיל) שנת עלות קאנסטאנטין הגדול על הכסא ואשר אז נעשתה ידם תקיפה וכו׳. מן המקום נעמוד על הזמן. ואם חן מקום על יושביו נכיר כי מקום אבא אליהו היה בארץ ישראל. בכל דבריו נראה כי אבותינו בימיו עובדי אדמה היו. חטים ושעורים פול ועדשים וכל מיני קטניות היה בעיניהם מיטב ברכת ה׳ פי״ט (צד קי״א). למפנקי דבני מערבא. אלה הרגילים בשמן וסיכה להם כשתיה. נחשב שמן לסוך לצורך ומחסור. כלחם לאכול ובגד ללבוש (זוטא) פ״ה (צד קפ״א) וכו׳. חושש היה ועושה סיגים ומזהיר את העם לבלתי הכשל בספק אכילת טבל ופירות שביעית פי״ב (צד כ״ט). ואת האשה שתהא קוצה חלתה בטהרה פי״ח (צד צ״ב). ויספר לעם עונש כהן שהאכיל לבהמתו תרומה פי״ג (צד ס״ו)[3] וכו׳:

[1] אמנם אמתת הנוסחא היא. משום דבי אליהו הנביא אמרו וכו׳: [2] העמים בו דברים שלא כוון. אלא שלאליהו ז״ל קראו אבא אליהו: [3] שפתים ישק משיב דברים נכוחים לאלו האומרים שהספר חובר בארץ בבל או גם בארץ איטליא כי רוח אירופא נושבה בו. וכי אין זאת רוח אירופא טבל שביעית תרומות ומעשרות טומאות וטהרות אתמהא. אמנם היא כמשנה שאינה צריכה כי בסיפוריו הוא בעצמו אומר לפי נוסחתינו שהוא מעיר יבנה ממקום חכמים ורבנים (צד צ״ה וקס״ח). ובעל שיטה זו שנתחבר התדב״א בארץ איטליא הוא החכם דר׳ גרשון בספרו קורות ישראל כרך ה׳ (בהוצאה השלישית) צד רצ״ד וכו׳. אמנם ראיותיו אינם ראיות כי אם טעיות. אמר כי זה המחבר שמה כבא עם הונגריא ויעשו נקם באומות צוררי ישראל. והם הם שאמר עליהם פ״ג (צד ט״ו) דם ובשר ושבר גוג לע״ל וכו׳. ובפ״ה (צד כ״ד וכ״ה). שקרא המחבר את עם הונגאריא גוג ומגוג כמו שקראום בני דורם סקיתן. וכמה נפלאים מעשיה הכותב הזה שעשה מהנהרגים הורגים ומהנצלבים צולבים. ועוד כתב ומה שהוא יותר מוכיח הוא

זכרון הנס הנאמר בתשובה והמפורש עוד יותר בפרדס יוכיח כי לא היה שם ביטול גזרה סתם. כי אם תשועה ביד רמה וכו׳ אין זאת כי אם ידם רמה על צורריהם. ותקומה כזאת היתה לישראל בשנת שע״ד בבא שַׂרְבָּרְצֵי שר צבא פרס על אדמת ישראל והגביר הנדיב בנימין איש טבריא עזור לו גם בכסף גם בגדודים אשר התיצבו עליו מכל גבול ישראל. אז שקטה הארץ ארבע עשרה שנה. ואם התחזק הרקליוס קיסר בשנת שפ״ח ויך בישראל מכה רבה בעצת כהניו ויפר את בריתו אשר כרת עמם. מהרה גם רעתו מאד כי בשנת שצ״ח נכבשה הארץ לפני כליף אומר וכו׳:[1]

ואחר שקבע זמנו ומקומו של זה הספר האריך לתאר את בני הדור ההוא עשיריו וענייו העוסקים בתורה ובעלי בתים העוסקים בדרך ארץ להתאים עמהם דברי בעל הספר ולימודיו. וערך נועם הלימודים. שלא להבדיל בין עם לעם. עד שהבריו:

קדבו נא חכמים יודעי ספר ויודעי העתים. העידו והגידו. הנשמעו עוד דברים כאלה מפי כהני אחת הדתות וכו׳ וזכרו כי דור אבא אליהו דור של שמד היה וצרותיו לא הקשיחו את לבו וכו׳:

ואומר נאים הדברים לאומרם. כולם מלאים חן ונעימות. אמנם אינם מוכיחים שדוקא בדור ההוא היו הדברים כמו שתארם ולא בדורות שקדמו לאותו הדור.[2] סוף דבר. החכם הזה הולך בעקבות אלה שאמרו שאין הספר הזה סדר אליהו רבה וזוטא שלמד אליהו וכיר לטוב עם ר׳ ענן. אלא שהציל את מחברו שאינו מכותבי פלסתר אלא איש אמונים היה ושמו אבא אליהו. והיה זה אחר נמר התלמוד ונתחבר בא״י. ואודה לו שטובה גדולה עשה עם החיים ועם המתים. אמנם איכבה אוכל להודות לו אחר שראינו שהספר מזכיר את התנאים ואומר דבר בשם אומרו ואינו מזכיר שום אומרא. ורוב מה שנמצא בו ונמצאם בפי האמוראים רובם הם אמוראים שמסופר עליהם שאליהו זכור לטוב הוה רגיל גביהו. ואם נמצא דבר בפי אמורא אחרון כגון בפי אבוי. הוא על טהרת הלשון שבספר שלפנינו וסגנון רעיוניו. וכמעט שכל הברייתות שהובאו בשם תנא דבי אליהו בתלמוד הובאו בסדר אליהו שלפנינו כמו שכתב בעל הערוך. ואם גדולי ישראל עשו מתנא דבי אליהו חכם ולא נביא. מה יושיענו בזה. האם נסדרו בתלמוד אחר שכבר נגמר וקם חכם אחד שהיה שמו אבא אליהו. ומדוע לא נזכר בו התלמוד

שזה המחבר מונה לבריאת העולם ובבבל מנו היהודים לחשבון שטרות. האם שכח הכותב הזה שזה המדבר הוא בונה על ב׳ אלפים תורה וכו׳. והנה בא אחריו דר׳ הערמאן פאגעלשטיין ותפס בשיטתו לעשותו לבעל הספר איש איטליא. והסיפור (צד ה׳) פ״א הייתי מהלך בכרך גדול וכו׳. זו רומי. ובא אלי חבר א׳ וכו׳. עשה מזה החבר נוצרי. שאחד מהנוצרים אמר שישראל עובדי אש הן (צד ר״ט). ופירש סופר אתה. לבלר אתה. והמציאה הגדולה אשר מצא (צד ר״א) היא המחלוקת בין הקיסר והאפיפיור. והיא בפ״יט מהזוטא לפי ד״ו. והנה חוץ ממה שאין אלו הפרקים מסדר אליהו. והפרק הזה שם לפרקי דר׳ אליעזר. הנה המשל שם למי ששנאו המלך המולך בכל המדינות ולמי ששנאו ההגמון השולט בהגמוניא אחת. ועל כיוצא בדברים אלו נאמר עשות ספרים הרבה אין קץ. ונמשך אחר גראָץ גם מרא דאתרן הרב הגדול והמפורסם מוהר״ם ג׳ידעמאנן (בספרו על יהודי איטליא. ווין 1884. בהערה ב׳ צד ש׳) אם שדחה דברי החכם גראָץ אשר הפך בכל להומי הוא הולך בעקבותיו לעשותו חכם איטליאני אשר נסע למרחקים בארץ הקדם. ומי גרם לכל אלה. אמור הרב החכם המנוח שי״ר שקבע זמנו של הספר בימי ר׳ שרירא גאון ושבעל הספר היה מכותבי פלסתר שתלה עצמו באילן גדול:

[1] ובהערה ג׳ דבר על הזמנים המובאים בספר שהם מאוחרים לזמן שקבע ואמר. שהוא מרגילות המעתיקים שמכניסים את זמנם לתוך הספר. ורמז על הפסיקתא רבתי פי׳ א׳ (עיי״ש במ״ע אות ט״ז). ונדחק לפרש המקרא שהובא ע״י לפנינו (צד ז׳) שנ׳ עשה ה׳ אשר זמם וגו׳. אמנם כוונת הדורש לסוף המקרא (כמו שנמצא לאלפים) בצע אמרתו אשר צוה מימי קדם וגו׳. שמימי קדם צוה ב׳ אלפים יומות המשיח ובצע אמרתו. ופירש בצע כמו בזע. פתות אותה פתים (ויקרא ב׳ ו׳) תרגומו בצע יתה ביצועין. ורבים בדברי חז״ל:

[2] בהערה ד׳ טרח לסתור הדעה שזה הספר נתחבר בארץ אטליא וכן לסתור הדעה שנתחבר בארץ בבל. והוא הולך וכובש עיר כבושה כאשר ראינו בשכבר. אך זאת באתי להעתיק בקוצר אמרים כדי להעיר עליהם. כתב. ועל דבר התלמוד הבבלי השגור בפינו. אם נעמיק מעט נראה. כי לא את החלק הבבלי שבתלמוד זה כי אם את החלק המשותף לשני התלמודים המשנה הברייתות ומאמרי האמוראים הראשונים הוא דורש ומטיף. וזה לנו האות כי כל דבריו עברית צחה חוץ משני דברים שהוא גודס בלשון ארמי. תוכחת ישעיה לחזקיה וכו׳ ברכות י׳ בפ״ח. ומעשה אחאב ועובדיה סנהדרין ל״ט בפכ״ד וכו׳. על זאת רואה אני להעיר שסגנון התלמוד הבבלי נמצא בו למאות ואם לא בלשון ארמי. אבל מי גרם כל זאת ומי עשה כל אלה הוא בעל זקוקין דנורא. ישוה נא החכם הזה את הספר שאני נותן לפניו עם הספר שהיה לפניו ויגלה עפר מעיניו:

כלל אחר שכבר נגמר. ומאריה דאברהם בעלי התלמוד ספרו שאליהו היה שונה עם ר׳ ענן סדר אליהו רבא וסדר אליהו זוטא. לו תהיה רק הגדה בעלמא. עכ״פ היו מסדרי התלמוד יודעים ספר ששמו סדר אליהו רבא וזוטא. ולא נאמר כאן נמצא וכאן היה אם לא יכריחנו דבר רק קטנות אמנה. תופס אני כלב שלם במאמר החכם פתי יאמין לכל דבר. אבל לבי אומר לי ג״כ פתי יכחיש לכל דבר. ולב חכם לימינו לחקור ולדרוש בהלך רוח הנפשות איכבה נתהוו פליאות אחרות נבואה ובת קול ורוח הקודש וראיית המלאכים וצפיית היכלות. כל אלו הדברים היו בתוך הנפשות. ומדוע לא יהיה אליהו זכור לטוב מדבר מתוך גרונו של איזה חכם דהוה רגיל אליהו גביה. והוא כתב מה ששמע ולא באונים ומה שראה ולא בעינים ומה שהבין ולא בהקשת המופת. והכותב הזה סדר בספרו ג״כ מעשיות ששמע מחבריו ורבותיו ממאורעות אליהו שהיה אליהו רגיל גבייהו. צא ולמד ר׳ שרירא גאון מספר בתשובתו (בס׳ יוחסין דפוס אמשטרדם שנת תע״ז) דף פ״ט ע״א. על ידי חלום ארברוה למר יוסף גאון והוה חסיד טובא וזקן מאד. ואתמר דהוה אליהו ז״ל אתי ליה ויתיב במתיבתא ביומי די ליה. יומא חד אמר להו לרבנן כד סיב ואשטיף ארוחו ליה לגברא סבא דאתא לגביה. ולא חזו ליה רבנן וידעי דאליהו ז״ל הוה וארוחו ליה טובא. והאי דמרוחין השתא מצד ימין מסטר רישא. מההוא מעשה הוא דעבדי וכו׳. ובי ר׳ שרירא גאון ורבנן דההוא זימנא כובנים וכפרנים היו. האומנם שר׳ שרירא הוא זהיר במליו וכתב ואתמר. ולא שהוא מעיד בדבר. אבל היא מעיד דמרוחין השתא מצד ימין מסטר רישא דמההוא מעשה הוא דעבדי. ובי אימסר עלמא לשקראי ולשקרוראי. אלא כך צפו וכך האמינו. וכמו כן כל אילו הסיפורים ומעשיות של אליהו שהבאתי לעיל כך צפו וכך האמינו:

אמנם מה שאני נבוך בו הוא. שכל הדברים שמספר לנו החכם הנזכר והם מיוסדין בעדות תלתא רברבי מענין הגזרה. ושתפלת רבון העולמים שהוזכרה לפנינו בפי׳ דקומי רוני (צד קי״ח) באותו הזמן נתקנה. הם נבנסים אל הלב וחוזתן מוכיח עליהן שדברי אמת הן. הנה אלו הדברים מביאין אותי להבריע שפי׳ קומי רוני (מצד פ״ח עד סוף החסילה צד קי״ח) היא פסיקתא לעצמה ונתחברה באותו הזמן שקבע לה החכם הנ״ל. (וכמו כן נתוסף הפרק הל׳ מזמור לאסף) והחכם שחברה היה ג״כ מדבי אליהו. ואליהו דבר מתוך גרונו וע״כ היא דומה בלשונה וסגנונה לכל הסדר. ויהיה לפי זה עיקר בבא ג׳ מן הגה אנכי שולח מלאך וכו׳ (צד קי״ח) עד גמירא (חוץ מפי׳ מזמור לאסף) ועי״ז יובן יותר המשך כל הבבא. ויהיה לפי זה עיקר סדר אליהו רבא וזוטא כבר נודע למסדרי התלמוד. אלא שבאורך הזמן נתוספו בו הוספות כמו שהערבתים לעיל. ופי׳ דקומי רוני נתוספה בשעת הגזרה הזו. ואולי שעי״כ תפתר לנו החידה הנפלאה בפי״ט (צד ק״ט). אחר תפלה המעוררת כל פנימיות הנפש מתחיל ואומר. העבודה בכל יום ויום בכל שעה ושעה שאני קורא את המקרא הזה. אלך ואשובה אל מקומי וגו׳ נשבר לבי בקרבי הרי לך כמשיב על בנימין אחי. אמשול לך משל וכו׳. והיא חידה נפלאה בנימין מאי עבדתיה. יבואו נא החוקרים אשר כתבו השערותיהם על תנא דבי אליהו מקומו ושעתו ויפתרו לי בנימין זה מי הוא. ובעל זקוקין דנורא עשה לו נוסחא חדשה. נשבר לבי בקרבי רחפו כל עצמותי היתי כאיש שכור וכגבר עברו יין מפני ה׳ ומפני דברי קדשו. רבש״ע מה אומר ומה אדבר הרי אני אומר לך כמו שהשיב יהודה על דברי בנימין אחיו. אמשול לך משל וכו׳. ואח״כ עשה פירוש ארוך על נוסחתו אשר בדא מלבו. ובנוסחא הישנה שהיא נוסחת הד״ו כתוב על דברי בנימין. (והנהתי אני עפ״י הד״ו ופרשתיו). ואחרי שהיתי אני כאיש שכור כשלשה ימים ולילות למצא פשר דבר ראיתי שבאותו הסי׳ שכתוב בו המקרא אלך ואשובה וגו׳. שהוא פסוק ט״ו. כתוב קודם בפסוק ח׳ תקעו שופר בגבעה וגו׳ אחריך בנימין. ומדעתי כי דרך בעל הספר הזה שמביא מקרא וכוונתו אם אל מה שכתוב אחריו או אל מה שכתוב לפניו. עלתה בידי לפרשו כמ״ש במ״ע אות י׳. ושמחתי עד מאד למצא פשר דבר. אף שראיתי כי הוברחתי לדחוק במה שקראו אחו. ומעתה אם השערת החכם הנ״ל נכונה ואמתית. אשאל ליודעי עתים האין זה בנימין איש טבריה. ואבא אליהו אומר לו. בכל מאמצי בחך לא תועיל כי השם יתברך שמו גזר עלינו אלך ואשובה אל מקומי. אולם מה אעשה שערין אני נבוך בגופו של שמד. שאבא אליהו יתקן תפלה זו בדברי ר׳ בנימין בשבלי הלקט נגד היונים הנוצרים כמו שכתוב בפרדס. ואני מוצא בשבלי הלקט סי׳ מ״ה דין תפלת מוסף (צד ל״ח בהוצאת מוהר״שב) וז״ל. מצאתי בתשובת הגאונים ז״ל מה שאומרים במוספי שבתות וימים טובים פעמים ולהיות לכם בקדושה. לפי שבימות רב נחמן גזר יוגרד מלך פרס שלא יקראו קריאת שמע (שמע) [שמע] (לאלתר). מה עשו חכמים שבאותו הדור. תקנו [לאלתר] להבליעו בין כל קדוש[ו]ת בין בשחרית בין במוסף [ו]בין במנחה בין בחול ובין בשבת [ו]בין

בי"וט. ומאי הבליעה. ריש"א שמע ישראל סיפא אני ה' אלהיכם. ולמה תקנוה לאומרה בהבלעה. כדי שלא תשתכח שמע מפי התינוקת. ובקשו רחמים מן השמים ובא תנין בחצי היום ובלע יוזגרד ובית משכבו ובטלה הגזרה. והיו מתפללין על הסדר ופירסו על שמע כתיקנה בפרהסיא. ובקשו לסלקה לאלתר שלא לאומרה. אמרו חכמים שבאותו הדור לא נבטל אותה שלא לאומרה בלל כדי שיתפרסם הנס. אלא נקבע אותה בתפלת המוספין ובתפלת נעילה שאין שם ק"ש בלל. וכן מנהג בשתי ישיבות. (יעי' בטור או"ח סי' רפ"א). ואין ספק בעיני שר' בנימין בשבלי הלקט סי' י' שכתב. שלא אמרו אבא אליהו אלא כנגד דורו של שמד שגזרו שלא לקרוא את שמע] וכו'. לאותה הגזרה בוון. על כן גם אני אלך ואשובה אל פירושי לפתור החידה המזכרה. אולם בגופה של הגזרה אני נבוך באיזה זמן היתה. אם בזמן ר' נחמן והיינו ג"כ זמנו של ר' ענן. כמו שכתוב בשבלי הלקט. או בזמן אחר. שנמצא בתשובה הידועה לר' שרירא גאון (פ"ח ע"א) דאחר רבינא והוא סוף הוראה הוה בתריה רב ריחומי. ואית דחלפי רב רחומי. ושביב בערן שמדא דגזר יוגרד. ובתריה מלך רב סמא בריה דרבא. ובאותו הפרק דיליה ודמר בר רב אשי שמענו מן הראשונים וראינו כתוב בספרי זכרוניהם דבעו רחמי ובלעיה תנינא ליוזגרד מלבא בבי משכבו ובטל שמדא. יהיה איך שיהיה פיסקא דקומי רוני היא לדעתי פסיקתא לעצמה ואינה מנוף סדר אליהו רבא. אלא שאח"כ הבליעוה בין בבא ב' לבבא ג' והיא בסנגונה ולשונה כנוף הספר שהיה ביד מסדרי התלמוד וספרה ההגדה שאליהו למר אותה לר' ענן:[1]

מאמר י' בכוונת הספר ומגמתו וסידור רעיוניו.

מדרש סדר אליהו רבה וזוטא הוא מיוחד בסגנונו ועניניו בין שאר ספרי ההגדה. כי כולם הרבות והפסיקתות והתנחומא אינם רק ילקוטים אם על סדר הכתובים או דרשות לפרשיות. ולא נמצא בהם מחבר במחבר הספר הזה שאינו מלקט אלא כותב ספר בסגנון מיוחד ובסדר מיוחד. ודבריו אינם במרגליות החרוזים בחוט כי אם כטבעות השלשלת האחוזות זו בזו. ואבלול בזה גם ספר פרקי דר' אליעזר וסדר עולם אם כי מעשה סופרים המה. בעל פרקי דר"א לא הוציא מלים מלבו. רק אסף דעות והגדות רבות ועשאן למוצק אחד בתבנית שלמה וסדרן

[1] אחר שכבר היו אלו העלים בבית הדפוס העירני האברך דר' חיות תלמיד בית מדרשנו שבעל הכרם החכם מו"ה ר' אלעזר אטלאס כתב מאמר אבא אליהו (הכרם תרמ"ח צד צ"ו עד ק"ב) והנה ראיתי שתקע כל דבריו על דברי החכם יעב"ץ שכבר בטל זה החכם את דברי כל מי שקדמו לו. ואח"כ הוא משיב על דעת החכם הזה ויאמר לו תפסת מרובה לא תפסת. כי אבא אליהו בשבלי הלקט אינו שם חכם אבל הוא כנוי לאליהו הנביא שאליו יחס את הספר וכו'. ואח"כ כתב. מצאנו ציון אחד מפורש הסותר את כל בנינו. והביא הא דתשובת הגאונים בשבלי הלקט סי' מ"ח וסיים. מי לא יכיר כי למעשה הזה כוון גם רב שר שלום גאון וכו'. ואח"כ הביא דברי ר' שרירא גאון וכתב. מזה נראה כי מקום הגזירה היה בבל ולא ארץ ישראל כדעת יעב"ץ גם הזמן יקדים כערך מאתים שנה וכו'. כי ההרחבה שנמצא בספר הפרדס לתשובת רב שר שלום יצאה כשגגה מלפני השליט שלא ידע זה המעשה מיוזגרד מלך פרס וחשב כי רב שר שלום כוון בזה על הימים הראשונים עת סבלנו רבות מהיונים הסורים באמצע ימי הבית שני וכו': אמנם במה שהשיב יפה השיב והדין עמו אבל בהשערתו שהביא הוא לא דבר נכונה. כי בנה את יסודו על קורי עכביש. הוא השתומם כי לא נזכר בתבד"א שם משיח וכתב. נפלא הדבר כי רבות תרשו חורשים על גבי הספר תבד"א וכו' ולא נתעורר אף אחד מאלה וכו' כי לא נזכר בו פעם אחת השם משיח וכו' ובכולם תפס את השם בן דוד וכו'. כי כאשר נצרך לו להביא את לשון התלמוד שנמצא בו השם משיח יהפוך בלשונו וכו' — כמו ימות בן דוד. אדבעה חדשים ואלו הן בן דוד ובן יוסף —. וכתב. על דבר זה כזה לא נוכל לאמר כי מקרה הוא וכו' וסבה אחרת לא נמצא כי אם שנזהר לבלי השתמש בשם הזה אשר השתמשו בו חנוצרים. ומתוך כך בא לידי החלטה כי היה המחבר בזמן ההתחלה להרחבת הדת הנוצרית. והביא לו ראיות שישובת המחבר בקביעות היתה בירושלים או סמוך לה ולבבל הלך רק לעתים רחוקות. והנה חי בעל התבד"א בהחלת התפשטות דת הנוצרים על ידי מלכי ביצאנץ המושלים בארץ, ובסוף כתב שבא לידו דפוס ווינציא ושם כתוב תמיד משיחנו, וגם שם הלשון מגומגם. ימות משיחנו תחת ימות המשיח. ואין בזה סתירה להשערתו כי אולי תקן שמה המגיה מדעתו וכו': והנה אנחנו ידענו שעיקר הנוסחא הוא משיח כמו בכל ספרי חז"ל. ועל אודות המשנים לבן דוד או למשיחנו כבר הודעתי טעמם בהקדמה האשכנזית: עוד זאת אזכיר שאף הוא פירש עניין שתי וערב בפ"ו (צד ל"ו) כמו שפירשתי במ"ע שם אות ל"ה עפ"י הגמרא דחולין בדרך אחר קצת:

בסגנון מיוחד ובלשון אחת. ובעל סדר עולם לא היה מעשהו רק לסדר המאורעות שסיפרו הכתובים. לישבן על זמנן. לא כן אבא אליהו זכור לטוב. ואם אמר על עצמו בששאלו חבר הפרסים סופר אתה. שהוא סופר משהו (צד ה'). בענות רוחו השיב כך. כי באמת הוא סופר שלם בעל רעיונות והגות לב ומוציא מלים מפיו בלשון מדברת גדולות. ומלאכת אומן זקן ורגיל מלאכתו. וכל ספרו נכתב בקולמוס אחד על מהרת הלשון וסגנון נעים. ודבריו מעוררים את הנפש להפנות אליו. ולכל אשר יחפוץ יטה אותה לתקוה ולשמחה לתונה ובכי. אמנם מה היתה מגמתו ותכליתו ועל איזה קיטב יסובבו דבריו ומה בא ללמד. על זאת אשיב. לא לחנם קרא את ספרו סדר. כי הוא כעין סדר עולם. רק שהסדר עולם הוא מסדר המאורעות והוא יסדר סדר ההנהגה במאורעות בסבתם וגלגולם אם לקיום או לחורבן העולם. ולא לפי הגיון בן אדם אשר למראה עיניו ולמשמע אזניו ישפוט. כי אם על פי רוח אלהים אשר בקרבו הוא חוזה אל המסבב כל הסיבות. וכשהתחיל ואמר. ברוך המקום ב"ה שמכיר בראש ובסוף ומגיד מראשית אחרית מקדם עד שלא נעשה ויודע מה שנעשה ומה שעתיד להיעשות וצופה לטובה וכו'. הודיע בזה תכלית ספרו להראות ע"י המאורעות אמתת הדברים שכך היא ההנהגה שלמעלה. וכיון שכן הנה הראש הוא לעיני אנוש. העת אשר שולח האדם לעבוד את האדמה ונגרו ונגרש ממצבו שהיה בעדן גן אלהים. והסוף הוא יהיה בימות הגאולה שישיב האדם לקדמותו ולמצבו הראשון. וכל מאורעות בני האדם עלי תבל הן בין אלה שתי הקצוות. על כן התחיל ספרו במקרא ויגרש את האדם. ובסוף הספר שב למקרא שהתחיל בו. וסוף ספרו נעוץ בתחלתו. ולדעתו פירוש המקרא. וישכן מקדם לגן עדן את הכרובים ואת להט החרב המתהפכת. שמקדם אשר שם האדם בגן עדן השכין את הכרובים. שידמה להם האדם. וזה מתן שכרו. ואת להט החרב המתהפכת זו גיהנם. וזה מתן ענשו. ועשה כן לשמור את דרך עץ החיים. שישמור האדם את דרך זו דרך ארץ. וישמור את עץ החיים זו תורה. כי מלת לשמור שב אל האדם. והוא שישמור על דרך ועל עץ החיים. ומעת שגורש האדם קיומו תלוי בדרך ארץ. שדרך ארץ קדמה לכל (שם). ורואה אני לבאר תחלה לאיזו ענין השתמש אבא אליהו במושג דרך ארץ:

ואומר מלות דרך ארץ הם כוללים עפ"י המקראות כל מה שיגיע את האדם במנהגו של עולם. כשקרבו ימי דוד למות אמר לשלמה בנו (מ"א ב' ב') אנכי הולך בדרך כל הארץ. וקרא את המיתה דרך ארץ. ושבחשבו בנות לוט שכלו כל יושבי תבל ולא נשארו כי אם הן ואביהן אמרו (בראשית י"ט ל"א) ואיש אין בארץ לבוא עלינו בדרך כל הארץ. וכינו חז"ל עפ"י המקרא זה זוונן של זכר ונקבה דרך ארץ.[1] אמנם במשנה אמרו. רבן גמליאל בנו של ר"י הנשיא אימר יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ שיגיעת שניהם משכחת עון (אבות פ"ב ב'). וכתב הר"מ ר"ל בדרך ארץ הנה העוסק בפרנסה. ובאמרו הנה. רמז בזה שבמקום אחר הוא מושג אחר. ובפרש"י לאבות כתב. שיגיעת שניהם וכו'. שמתוך שהוא לומד ועוסק בתורה ובסחורה להתפרנס אינו חומד וגוזל ממון אחרים. ורבינו יונה כתב. שעל ידי שהוא יגע בתורה ובמלאכה לא ישלוט עליו יצה"ר וכו' ולא יעמד בטל לעולם פן יתענג ורם לבבו וכו'. אולם שהכוונה הנה הוא העסק בפרנסה תוכיח לשון הסיפא וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה. אמנם אמרו בפ"ג מי"ז בשם ר"א בן עזריה אם אין תורה אין דרך ארץ אם אין דרך ארץ אין תורה. הר"מ לא פירש כלום. שלדעתו ענינו ידוע ממקום אחר ואינו צריך לפרשו. ובאמת כיון שיש לנו מסכתא שלמה בהלכות דרך ארץ. וכבר בימי התנאים היה להם קיבוצי הלכות דרך ארץ כדגרסינן בברכות (כ"ב ע"א) ר"י אומר שונה להם בהלכות דרך ארץ (פרש"י כגון דרכן של ת"ח שהיא בריית ופרק בן עזאי הנותן ד' דברים אל לבו). הנה מבואר שמושג דרך ארץ כולל מדות והתנהגות האדם שהוא מן הישוב. ולמעלה מזו מדות והתנהגות של תלמידי חכמים. וזו המעלה מדרך ארץ לא נקנית רק ע"י התורה. אבל מה שפי' רש"י שם. אם אין תורה אין ד"א. כמ"ש לעיל יפה ת"ת עם ד"א. פירוש זה וודאי אינו. שהרי לענין זה שנה אח"כ אם אין קמח אין תורה וכו'. ור' יונה פי' כלו' מי שאינו יודע תורה אינו שלם במדות של דרך ארץ. כי רוב המדות הטובות שיש בדרכי העולם בתורה הם. כמו והעבט תעביטנו. הענק תעניק לו. מאזני צדק אבני צדק. וכמה כיוצא בהם. א"כ בלא תורה לא יהיו דעותיו שלמות בדרך ארץ. אם אין ד"א אין תורה. ר"ל שצריך תחלה לתקן את עצמו במדות ובזה תשכון התורה עליו. שאינה שוכנת לעולם בגוף שאינו בעל מדות טובות וכו' ע"כ: וכששנה רבי (אבות ריש פ"ב) איזהו דרך ישרה שיבור לו האדם. כל שהיא תפארת לעושיה ותפארת לו מן האדם. זו הדרך הישרה היא דרך ארץ השלמה. והיא

[1] וד"ת ד"א נשתבשו למלות דבר אחר:

לכל מין האדם. וזו היא ששנו ספ"א דקידושין, כל שישנו במקרא ובמשנה וכד"א לא במדרה הוא חומא שנ' והחוט המשולש לא במהרה ינתק; וכל שאינו לא במקרא ולא במשנה ולא בד"א אינו מן הישוב:

ואבא אליהו כלל הנאה וההנון והמועיל והישר במלות דרך ארץ, והפכן המגונה והמקולקל והמזיק והמעוקם הם מה שאינן מדרך הארץ, והוא מושג נרדף עם מלת כהונן, אמר (צד נ') וכשחזרה ודברה עמו כהונן הזדה לדבריה ואלו הן דברים שדיברה בדרך ארץ וכו'. ונמצא שמושג דרך ארץ היא הבסים הגדולה שחברת מין האדם מיוסדת עליה. וע"כ דרך ארץ קדמה לכל. אמר על כהני פלשתים. אעפ"י שעובדי ע"ז היו היתה בהן ד"א, ומה היא ד"א שהיתה בהן. אמרו להן אם משלחים אתם וגו' (צד נ"ח). לא הרג אותן, אלא אנשי בית שמש שלא היתה בהן ד"א (שם). כל אדם הקץ בחיים טובים בעולם הזה סי' רע לו לה"ד למלך בו"ד שזימן את עבדו וכו' וטרף אותן בפניו נמצא אותו העבד נעשה כפוי טובה לפני המלך וכי זו היא ד"א אין זו ד"א (צד ס"ט). בני לא זהו ד"א שאדם עושה בידו והקב"ה מברך כל מעשה ידיו (צד ע'). יושבי בית ראשון אעפ"י שהיו עובדי ע"ז היתה בהן ד"א, ומה היא ד"א שהיתה בהן צדקה וגמילות חסדים (צד ע"א). ברוך המקום ב"ה שמשלם לאוהבו וליריאיו שכר דרך הארץ בעוה"ז וקרן קיימת לו לעוה"ב שבשכר קיתון של מים וכו' (צד נ"ט). ושמא תאמר אותן ע' אלף שנהרגו בגבעת בני בנימין מ"מ נהרגו. היה להן לסנהדרין גדולה שהניח משה ויהושע ופינחס בן אלעזר עמהם שיקשרו וכו' ויחזרו בכל עיירות ישראל וכו' וילמדו את ישראל ד"א וכו' הן לא עשו כן וכו' וכשעשו בגבעת בני בנימין דברים מכוערין ודברים שאינם ראויין באותה שעה ביקש הקב"ה להחריב את כל העולם כולו. אמר לא נתתי תורתי לאילו אלא שיקראו וישנו בה וילמדו הימנה ד"א (נ"ט). ברוך המקום ב"ה שנתן ד"ת לישראל שילמדו מהן ד"א שלא ירבו עוונותיהן בעולם (צד ע"ט). יש בו באדם דברי תורה יודע בעצמו שלא יבא לידי עבירה ולידי דבר מכוער (צד ק"א). פעמים יש תורה עאכו"כ הא יש בכם ד"א (צד פ"ד). אפי' שאין בידו של אדם אלא ד"א ומקרא בלבד שכרו מונח לפני בלבד שיהא שמור מן העבירה (צד י"ג). לא כך כתבתי בתורתי אעפ"י שאין בהן דברי תורה אלא מדרך ארץ ורדפו מכם חמשה מאה (צד נ"ו ועיי' צד ט"ז). יש בו באדם ד"א ומקרא בלבד מיסרין לו מלאך אחד לשמרו (ק'). הנני מביא וגו' בם עור ופסח אילו עמי הארץ שיש בהן ד"א ושאר המצות וכו' (צד ס"ט). הוציא עם עור ועינים למו אלו עמי הארץ שיש בהן ד"א ושאר המצות וכו' (צד פ"ב). לאמר לאסורים צאו אלו עמי הארץ שיש בהן ד"א ושאר מצות וכו' (ק"ח). בקשו רחמים על בעלי בתים שבישראל בשביל ד"א שיש להן עאכו"כ שיש בהן דברי תורה (צד ק"ג). וזרעו במים רבים אלו בעלי בתים שבישראל שבשביל ד"א שיש בהן עאכו"כ הן וביניהן ובני ביניהן וכו' (ק"ו). שני עמלין הן א' עמל בדברי תורה וא' עמל בד"א. הרוצה שיעמול בד"א נותנין עליו עמל ד"א וכו' והרוצה שיעמול בד"ת נותנין עליו עמל ד"ת וכו' (צד ס"ב). משלו משל להד"ד למלך ב"וד שהיו לו בנים ועברים וכו' ושיגרן למקרא ולמשנה וללמוד ד"א וכו' עמד הוא עצמו והלך אליהן ומצאן קורין ומצאן שונין ומצאן עסוקין בדרך ארץ (צד קצ"ד). בוודאי יהא אדם יודע לפני מי הוא עומד ומה דבר מדבר לפני מי שהוא גדול ממנו (צד פ"ג) ועוד נכפל (צד ק"ג). בשמונה דברים העולם חרב ובארבע דברים העולם מתיישב. בשמונה דברים העולם חרב על הדינין ועל העבודה זרה וגילוי עריות ושפיכות דמים וחילול השם ודברים מכוערין שאדם מוציא מתוך פיו וגסות הרוח ולשון רע וי"א אף על החימור וכו'. ובארבעה דברים העולם מתיישב מתוך צדקה ומתוך הדין ומתוך האמת ומתוך השלום (צד ע"ד). ינהג אדם עצמו בשתים עשרה מדות וכו' לפי שכל אותן י"ב מדות כל אחת ואחת שברה ועושה בצדה (צד ס"ג וס"ד): והנה בכל אלו המאמרים הוא מדבר, אם בדרך ארץ בכלל שקדמה לתורה. ואם בדרך ארץ שיגיע האדם אליה ע"י התורה. אמנם מה שהיא מנהגו של עולם בחברת מין האדם היא קורא ג"כ דרך ארץ, אמר, ארבע מדות בד"א, יש שנושא אשה לשם זנות וכו' ויש שנושא אשה לשם שמים וכו' (זוטא קע"ג). צא ולמד מד"א בלום אדם נוטע כרם וכו' (שם קפ"ב) צא למד מד"א אדם עד שלא ישא אשה וכו' (צד קפ"ה). אבל העסק בפרנסה הוא אינו קורא דרך ארץ. והוא קורא העסק הזה משא ומתן, או סחורה או עסק סתם. וכענין שאמרו באבות (פ"ב מ"ה) ולא כל המרבה בסחורה מחכים. ובמשנה קירהו ג"כ עסק סתם. אמרו רמ"א הוי ממעט בעסק ועסוק בתורה (שם פ"ד מ"י). ולשון הר"מ אמר הוי ממעט בסחורה והתמד על התורה וכו'. ואולי היתה נוסחתו כך. אמר. וירבה בישיבה וימעט בסחורה (צד ח'). למלך ב"וד שהיו לו בנים גדולים מהן בעלי תורה מהן בעלי משנה מהן בעלי משא ומתן (צר י"ב). כל ת"ח שמרבה בעסק ואינו מתפרנס וכו' וכל ת"ח

שמרבה מלאכה ואין מכניס ממנה פירות וכו' (צד י"ג). משל למלך וכו' בהם בעלי מקרא בהם בעלי משנה בהן בעלי משא ומתן ויש לו למלך עסק ומלאכה עמהן (צד ס"ט). כך ישראל לפני הקב"ה יש בהן בעלי מקרא בהן בעלי משנה בהן בעלי משא ומתן (צד ע"א). כל זמן שאשתך בירכתי בתיך וכו' באין בניה מהן בעלי מקרא וכו' ומהן בעלי משא ומתן (צד צ"ב). אשרי אדם שמרבה את ישיבה ואת התורה וממעט את הסחורה (צד ק"ב). בעלי מקרא בעלי משנה בעלי משא ומתן (צד קס"ג):

אמנם המעשים שהם אינם בדרך הארץ והם מגונים הוא קורא אותם. דברים מכוערים ודברים שאינן ראויין וכו' דבר שלא כהונן צד י"ג וכ'. ול"ד. ושם איתא דרכים מכוערין. וצד ל"ו. ול"ז. ושם איתא ג"כ דרכים מכוערין. וצד ל"ח דרכין מכוערין ודברים מכוערין. והנהתי שאינן ראויין. וצד מ' אין לך אומה שהיא שטופה בעולם בדרכים מכוערין ודברים שאינן ראויין וחשודין בכשפים ובזימה אלא מצרים לבד. וצד נ"ו וכשעשו בגבעת בני בנימין דברים מכוערין ודברים שאינן ראויין. ובצד ל"ב דרש ויעקב איש תם. תם מן הגזל תם מן העבירה תם מן דבר מכוער. וכן הוא דורש לדורותם צד קל"ב. ונראה שיש להניה שם תם מן דבר מכוער. וצד ס"ד הזהר מעשות שלא כהונן. וצד ס"ז והצל עצמך מן הגזל ומן העבירה ומן דבר מכוער. וצד ס"ט ופ"ב עמי הארץ שיש בהן דרך ארץ ושאר המצות מרחיקין עצמן מן העבירה ומן הגזל ומן דבר מכוער (ובצד קל"ח. מן עבירה ומן גזל. נראה שצריך להניה ומן דבר מכוער). ושם ס"ט בנ"א שבאו לידי מקרא ומשנה ומלוכלכים בדרכים מכוערין ובדברים שאינן ראויין. צד פ"ג. אבי שבשמים וכו' שכל דברים מכוערין ודברים שאינן ראויין שעשו ישראל לפניך לא שמרת להם קנאה וכו'. צד פ"ז. כיון שבא אדם למקרא ולמשנה ופירש לדרכים מכוערין וכו' הקב"ה מתאנח וכו'. צד צ'. מעשה בכהן א' וכו' והיו לו עשרה בנים וכו' ובכל יום ויום היה מתפלל וכו' כדי שלא יצא א' מהן לידי עבירה ולידי דבר מכוער. צד ק'. מ"מ אתם עושין דרכים מכוערין וכו'. ושם ק"א מ"מ הן עושין דרכים וכו'. ושם. בדלו עצמכם מעבירה ומגזל ומדבר מכוער. צד ק"ג בני לא עשית כהונן. צד ק"ד. אמרו חכמים מעשיך יקרבוך מעשיך ירחקוך ביצד עשה אדם דרכים וכו' מרחיקין אותו מאצל השכינה. צד ק"ח. רשעי או"ה לבד שעומדין ומדברין דברים מכוערין כנגד ישראל. צד ק"א. יש בו באדם דברי תורה יודע בעצמו שלא יבא לידי עבירה ולידי דבר מכוער. צד ק"ב. ישמור אדם עצמו ועל בניו ועל בני ביתו שלא יצא א' מהן לידי עבירה ולידי דבר מכוער. קט"ו. יבקש אדם רחמים על עצמו על אשתו ועל בניו ועל בני ביתו שלא יצא א' מהן לא לידי עברה ולא לידי דבר מכוער. צד ק"ב. אוי להן לרשעים שבשביל מעשיהן מקולקלין ודבריהם שאינן ראויין מביאין עצמן לידי פסיל. (ונכפל צד קל"ב). צד קל"ו. יכול אפי' אמר לו (אביו) עבור מכל מצוות וכו' אלא מניין חוץ מעבירה ומגזל ומדבר מכוער שלא ישמע לו וכו'. צד קל"ח. אלו עמי הארץ וכו' הבאתי לעיל. צד קל"ט. והרחק עצמך מן העבירה ומדבר מכוער. צד קמ"ג. כך אמר להם הקב"ה לישראל. בניי כלום חיסרתי לכם מה אני מבקש מכם הא איני מבקש אלא כדי שתהיו אוהבין זה את זה ותהיו מכבדין זה את זה ותהיו יריאין זה מזה ולא ימצא בכם לא עבירה ולא גזל ולא דבר מכוער אלא שלא תבואו לידי פסול לעולם:

ואם כי עבירה וגזל הם בכלל הדברים המכוערים ושאינן ראויין והמנע מהם הוא בכלל דרך ארץ. שהרי הם בכלל שמונה הדברים שהעולם חרב בהן. תפסן לעצמן ופרטן. כי סתם עבירה היא וגזל. וגזל ועריות נפשו של אדם מחמדתן ומתאוה להן (עיי' סוף מבוא). ובכלל השמונה דברים היא גסות הרוח. והנה דור המבול ואנשי דור הפלגה ואנשי סדום נעקרו מן העולם מתוך אלו שמונה דברים. וכן פרעה סנחריב וגבוכדנצר (צד ע"ד). אמנם גסות הרוח הוא המחבלת והמחרבת תיקונו של עולם ביותר. שאין בעלי כתים שבישראל נעקרין מן העולם ויורדין לארץ אלא כשביל גסי הרוח. אימתי בזמן שישראל אוכלין ושותין ושבעין ומבעטין וכו'. כל אילו דברים אינן אלא בשביל גסי הרוח וכו' (צד ק"ג). כארזים עלי מים. אילו גסי הרוח שבישראל. שבשביל גסי הרוח שבישראל שיש בהן דברי תורה. עאכו"כ המזלזלין עצמן בדברי תורה (צד ק"ז). כלו' שכולן מבורכין ויש בהן ד"ת ואפי' בגסי הרוח שבהן ודומין לארז כמ"ש לעיל (צד י"ב) קול ה' שבר ארזים אלו בנ"א וכו' מה ארז זה אינו מוציא פירות בך כל מי שאין בו ד"ת משול בארז. צד קנ"ז. אחיתופל וכו' בשביל גסות הרוח שהיתה בו נעקר מן העולם. קנ"ח ו"ט. כל מי שיש בו גסות הרוח נעקר מן העולם. והולך ופורט אנשי מבול אנשי מגדל אנשי סדום סנחריב וגבוכדנצר. גסות רוח היתה לפרעה וכו'. שאיל מלך ישראל גסות רוח היתה בו. בית ישראל וכו' גסות רוח היתה בהן ובה גלו מארצם. אחרי דברים כילם נאמר תיעבה בע"ז נאמר תועבה בגסות הרוח וכו' תועבת ה' כל גבה לב. אף הקב"ה שהבל שלו והבל

מעשה ידיו אין יכול לסבול את גסי הרוח שנ' גבה עינים ורחב לבב אותו לא אוכל. ודמיון לאילו הדברים בסובה (כ"ט ע"ב) אמר רב בשביל ד' דברים נכסי בעלי בתים יוצאין לטמיון על כובשי שכר שכיר וכו' ועל נסות הרוח. וגסות הרוח כנגד כולן אבל בענוים כתיב וענוים יירשו ארץ וגו':

נמצינו אומרים שקיום העולם מתבוסס על דרך ארץ שהיא מניעת המעשים המקולקלין ודרכים מכוערין ודברים שאינן ראויין ושאינן הגונין, והיא ההליכה במדות נאות ומשובחות שהעולם מתקיים בהן: אלו הדברים נאמרים בכל מין האדם. אמנם קיומן של ישראל הוא בעץ החיים זו תורה. ואמר אבא אליהו (צד ע"א) דרכן של בנ"א שאומרים תורה קדומה לכל שני' ה' קנני ראשית דרכו. אבל היתי אומר ישראל קדושין קודמין וכו' (עי"ש שהדברים מקוטעין) שהתורה בשביל ישראל נבראה:

אולם קודם שאדבר בעמוד התורה צריך שנשקיף על גלגול סידורו של עולם כפי שלמדו אליהו: אבא אליהו קורא גלגולו של עולם שיטות. שיטה הראשונה היא מתחלת ההויה עד ויגרש את האדם. גלגולה של שטה זו הוא אחת שהיא שתים. מעשה מרכבה ומעשה בראשית. וקודם כל ההויות נבראו במחשבה ששה דברים שהם יסוד כל המחצב בקיומו של עולם, והם. תורה גיהנם וגן עדן (עונש ושבר) וכסא כבוד (הנהגת כל הנבראים) ושמו של משיח (תיקונו של עולם אם יתקלקל) ובית המקדש (דביקות האדם בבוראו ית'). ולכל אלה ישראל קודמין במ"ש לעיל. שהתורה הוא צורך למי. ואם אין ישראל תורה למה. והתורה היא המיעצת איך יברא העולם התחתון (צד ק"ס). והנה המרכבה. כרובים אופנים מלאכי השרת וכסא כבוד למעלה מהן וספיר למעלה מהן והקב"ה בשמי השמים העליונים (שם). והתחילה מעשה בראשית ונבראו שמים וארץ וכל צבאם בבת אחת (שם). ונדחפו הויות המרכבה שקדמו והוקבעו בכסא כבוד מארבע מדות שברא הקב"ה בעולמו אדם בהמה חיה ועוף. פני אדם פני אריה פני שור ופני נשר. ולאחר כך כשנעשה העגל נשתנה פני שור לפני כרוב (קס"א). ומאור פניו של אדם קודם שגורש מג"ע היה כמאור פני הכרובים. ואלמלא חטא אדה"ר היו חיי האדם כחיי העולם הבא. אבל כשחטא גורש מג"ע ונתהווה עולם התוהו וקיום מין האדם היה תלוי במדות דרך ארץ וכי שטה אחת עד דור המבול. וקלקלו בני האדם בדרך ארץ והביא עליהן המבול והיתה אותה שעה במדת האבל (צד קם"ב). ובעשרה דורות הללו מעת שגורש האדם מג"ע עד נח לא פקד עליהם כל חטאו של אדה"ר רק מה שנאמר אל האשה שהוא ימשל בה (צד ק"צ). והאריכו שנים לבורקן אם יעשו גמילות חסדים זה עם זה. שהיא ממדת דרך ארץ. ולא עשו (צד פ'). ויום שמת בו אדה"ר עשאוהו יום טוב שלא היו צריכין לווני ולפרנסו ולכלכלו (צד פ"א). ולא היה להם לא אימת מלכות ולא מדת הפורענות עד שבעטו מרוב הטובה וירדו לידי חמס וגזל וגילוי עריות ושפיכות דמים. ולא היה בהם שום דרך ארץ והיו מהלכין ערומים בלא לבוש (צד ק"צ): מן המבול ועד דורו של מנשה שיטה אחת ונתגלגלו באותה השטה בסוף ימי התוהו ימי התורה והכרזונה והמלכות עד שגרם מנשה בתורבן כל הטובות שניתנו לישראל: בעשרה דורות מנה ועד אברהם היה בדעתו של הקב"ה לחלקם לשבעים לשון והוא לא עשה כן אלא עשאן לשון אחד וביקשו להחריב את כל העולם כולו והפיץ אותם (צד ק"צ ועי' במ"ע אות ד'). נח עמד ומיחה ברבים ק"כ שנה (צד פ' וקע"ד) וניתנה לו תורת בני נח. והעמיד הקב"ה שבעה נביאים לאו"ה (צד ל"ח). שהיה בדעתו לבטל את עולם התוהו וליתן תורה שלימה. שם נתנבא ד' מאות שנה שיקבלו את התורה ולא קיבלו ממנו (צד קכ"ז קמ"א וקע"ד). ואחריו אליפז התימני וכו' ואיוב מארץ עוץ. בלעם בן בעור האחרון שבכולם ולא הניח הקב"ה דבר בעולם שלא גילה אותו לבלעם (צד קמ"ב וקצ"א) וקלקל בה ולא נמצאה בו דרך טובה ולא בא לידי צדקה מעולם אלא בא לידי לה"ר. ונשאר העולם בתוהו. וגלגל הקב"ה והביא אברהם לעולם בשכרו של שם (צד ק"ד) עמד אברהם ופיגר כל ע"ז שבעולם (צד קע"ד). ומסר עצמו על כבוד שמים למיתה באור כשדים (צד כ"ז). וזכה לחיים שלא בצער ושלא ביצ"הר. וכלו בימיו ב' אלפים של תוהו והתחילו ב' אלפים של תורה (עי' ע"ז ט' ע"א). וכיון ששמעו האומות ממנו דברי תורה המליכוהו עליהם ומלך בעולם ע"ה שנה. ועליו נאמר לבבתיני באחת מעניך. אבל בשקיבלו ישראל את התורה באו לידי מצוות גדולות ולחבילות חבילות של תורה והיו בכלה שתראה בשתי עיניה. ונתברך אברהם בחכמה בבינה בדעה ובהשכל בעושר ובנכסים (צד ב"ח וכ"ט). והיה מפקח על עיני הבריות ומכניסן תחת כנפי השכינה (שם) ויעקב בכר היו לו מקרא משנה מדרש הלכות והגדות. כלו' תורה בכתב ותורה בעל פה (שם) וקיים יעקב אבינו את התורה קודם שתינתן (צד ק"פ). וקנו אברהם יצחק ויעקב העו"הם והעו"הב בשביל מעשיהם הטובים

ותלמוד תורה (שם וקכ"ז) ונשתבחו בצדקה (צד קם"ט). ועל דבר קל שאמר אברהם שלא כהונן גרם לבניו שירדו למצרים (צד ס"ה וקע"ד) ולא נגלל הקב"ה והוציא את ישראל ממצרים אלא בשביל שרה רבקה רחל ולאה (צד קל"ח): כשהיו ישראל במצרים תמימי דרך היו. שהיו כולם אנודה אחת וכרתו ברית שיעשו גמילות חסדים זה עם זה. וישמרו בלבבם ברית אברהם יצחק ויעקב. ושלא ינוחו לשון בית יעקב אביהם וילמדו לשון מצרים. והיו מלין את בניהם. ומשיאין ועושים משתה לבניהם ולבנותיהם אף כי תקפו עליהם הגזירות (צד קכ"ג וכ"ד). ותורה ונביאים היו עמהן (צד קכ"ד ועי' במ"ע אות ס"ג). אבל זרעו של עשו כיון שמת יצחק ביטלו את המילה מבשרם (צד קכ"ה): כשקיבלו ישראל את התורה ואמרו נעשה ונשמע נכתרו מכתרו של אד"ה (קודם החטא). ובשעה שסרחו במעשה העגל ירדו ק"כ ריבוא מלאכי חבלה ונטלום מהם. ועתיד הקב"ה להחזיר כל כתריהן של ישראל לימות המשיח ולעוה"ב (צד קע"ט). ונגזרה עליהם גזירה שילמדו מתוך הצער ומתוך השעבוד מתוך הטלטול ומתוך הטירוף מתוך הדחק ומתוך שאין להם מזונות. ובשכר אותו הצער שנצטערו עתיד הקב"ה לשלם שכרן לישראל לימות המשיח כפול ומכופל (קי"ז וק"פ). ולא מצא הק"בה מדה טובה להן לישראל אלא עניות. שמתוך עניות הם יריאין את ה' ועושין חסד וצדקות (צד קפ"א). ונעשו עם שעניות יפה לו (צד קע"ו). וכשבא בלעם מצאן שיושבין קהלין קהלין ועסוקין בתורה וכו'. גדולים ישראל ממלאכי השרת גדולים הן בדברי תורה גדולים הן מכל באי העולם ומכל מעשה ידיו שברא בעולם (צד קט"ו):

ואילמלא חטאו בעגל היו באין מיד לידי מדת ימות המשיח ועה"ב. שהיתה בדעתו של הקב"ה שכל אומה ומלכות שיקבלו את התורה יהו חיים וקיימים לעולם ולעולמי עולמים. שנ' והלוחות וגו' חרות על הלוחות אל תיקרי חרות אלא חירות. שאין מלאך המות שולט בהם וכו'. ומע"ז שעברו בא עליהן מלאך המות שנ' אני אמרתי אלהים אתם וגו' חבלתם מעשיכם אכן כאדם תמותון וגו' (צד קע"ט) וכמו כן לא היה היצה"ר שולט בהן. שהוא היצה"ר הוא השטן הוא מלאך המות (ב"ב ט"ו ע"א). ומי שיצה"ר שולט בו אינו בן חורין: וענין אמרו שיהיו חיים וקיימים וכו'. אינו שלא יחזרו לעפרן כלל. אלא שלא יהא מלאך המות שולט בהן. ויחזרו לעפרן במיתה שקראוה מיתת נשיקה. ומשיחזרו לעפרן הן הוזרין וחיים. שכך אמר אבא אליהו (צד קע"ח) מעיד אני עלי שמים וארץ שאלמלי לא נקבצו בני אדם למיתה אין כל בריה יורד לידי צער אלא מתוך שיאכל וישתה ושמח הוא עם אשתו על בניו ועל בני ביתו נפטר לבית עולמו. ואין פירות ותבואה באין לידי הרקבה אלא מתוך דרכיהם של בני אדם. ואין בנ"א באין לידי בושה אלא מפני דרכיהם. ואין עניהם של בנ"א כהות בחצי ימיהם אלא מתוך דרכיהם. ואין בנ"א מימאין בנגעים אלא מתוך דרכיהם. ואין הנשים מימאות ביבה אלא מתוך דרכיהם. שנ' כה אמר ה' בורא השמים וגו' יוצר הארץ ועושה הוא כוננה לא תהו בראה וגו'. צא ולמד מדרך ארץ. כלום אדם בונה בית אלא על מנת להכנים בו פירות ולהכנים בו כלים ולהכנים בו כספים. או להצית בו את האור. אף כך בני אדם מתוך דרכיהן נידונין. דנין אותן מתוך דרך ארץ בשביל להצילם מיום הבא לקראתם וכו'. ואמר שם (צד קע"ו). מפי עליון לא תצא הרעות והטוב. אפשר לומר כן והלא מידות טובות יוצאות מלפניו. אלא אמור כן הטובה אינה יוצאה לעשיה רעה והרעה אינה יוצאה לעושה טובה. אלא טובה כלפי טובה והרעה כלפי רעה: וענין ביטול יצה"ר אינו שיהא אדם נמנע מתענוגי הגופים. אלא יאכל וישתה ונושא אשה ויהיו לו בנים וייעבד את האדמה וישמרה והכל לשם שמים. כלו' שיעשה הכל בחכמתו ובתבונתו כחפץ השם. ובכל אשר יעשה הוא משעבד לבו לשם ית'. וזהו שאמרו בתפלה וכוף את יצרנו להשתעבד לך (ועי' רמב"ן בפ' והנחש). וביטול היצה"ר אינו ביטול היצר אלא ביטול הרע שבו. והיא חייהן של צדיקים שלא בצער ושלא ביצ"הר לימות המשיח ולעו"הב. ונעשה מקצת חייהן שלא בצער ושלא ביצ"הר לצדיקים בעו"הו לאברהם ליצחק וליעקב וליעבץ וליתרו וכל הדומה להן (צד י"ד):

ושטה זו היא מפורסמת בדברי התנאים. ולחשובת פנה זו אערכם כאן, שנינו במכילתא דיתרו פ"ט. רבי יוסי אומר על תנאי כך עמדו ישראל על הר סיני שלא ישלוט בהם מלאך המות שנ' אני אמרתי אלהים אתם וגו'. ואיתניא ברייתא זו בע"ז ה' ע"א עי"ש (ואולי הוא ר' יוסי דהוה רגיל אליהו עמיה). ובספרי נשא סוף פ' א' רבי יוסי הגלילי אומר בוא וראה מה כח עבירה קשה. שעד שלא פשטו ידיהם בעבירה לא היו בהם זבים ומצורעים ומשפשטו ידיהם בעבירה היו בהם זבים ומצורעים. והרחיבו בעלי האגדה הענין בויקרא רבה פי"ח ובמדבר רבה פ"ז עי"ש (ואולי היינו ר' יוסי סתם היינו ריה"ג). ותנאי זה היא בפ' אם בחוקותי תלכו וגו'. שהיא מספר הברית שקרא משה באזני העם כדעת ר' ישמעאל במכילתא מס' דבחדש פ"ג עי"ש במ"ע

אות ח', וע"כ פירשו בתו"כ בפ' בחוקותי. ונתנה הארץ יבולה לא בדרך שהיא עושה עכשו אלא כדרך ששעתה בימי אדה"ר וכו' וכן פירשו שם אינך מקראות. ואח"כ פירשו שם המקראות על העתיד. ואמרו שם ולא תגעל נפשי אתכם משאני גואל אתכם שוב איני מואס בכם. (אין מן הצורך להעתיקם כולם. אמנם ישים הקורא את עיניו על כל הפרשה שם). והענין שכל אלו ההבטחות היו ראויין לבא מיד לאחר מתן תורה. אלא לפי שפשטו ידיהם בעבירה הפסידום. ויגיעו להם לימות המשיח. ומברייתא דתו"כ הסתמית אנו למידין שהיו אותן הדברים מפורסמים:

בין שחטאו בעגל נפלו ממדרגה שהיה בו אדה"ר קודם החטא ושבו להיות כאדה"ר אחר החטא. אלא שכבר זכו לתורה שנגזרו ב' אלפים תורה מימות אברהם ולא שב העולם לתהו. והיו הדברים מתגלגלין בשטה זו. וזכו צדיקים מקצת ממה שיהיה לצדיקים לע"ל (צר י"ד וכו'). בימי שפוט השופטים למה היו ישראל דומין למלך ב"וד וכו' אמר הרי הן כתינוקות של בית רבן מה אעשה לאילו. סרחו במעשיהן ומסרן למלכות וחזרו ועשו תשובה וגאלן מיד (צר נ"ה). ומן פ"ז (צר מ"ג עד פי"א (צר נ"ט) דורש אבא אליהו על זמן שפוט השופטים. בפי"ז מדבר על משה ועל יציאת ישראל ממצרים למדבר ועל עמידתם בסיני ועשייתם המשכן והיותם במדבר. ובימי יהושע בן נון קיבלו עליהן ישראל מלכות שמים באהבה. לפיכך הארין הקב"ה את פניו מהן ג' מאות שנה. בימי שמואל הנביא קיבלו עליהן ישראל מלכות שמים ביראה. בימי אליהו הנביא היו ישראל יראי שמים לאמתן. בימי ירבעם בן יואש ראה ה' את עני ישראל וגו'. והלא ירבעם עובד ע"ז היה אלא מפני שלא קבל להי"ר על עמוס הנביא. בימי חזקיהו היו ישראל עסוקין במקרא במשנה במדרש בהלכות ואגדות. שכרן דבר שעתיד להיות בסוף נעשה לחזקיה ולדורו וקבע להן נחמה וכו' (והוא מן צד פ"ג עד ספ"ח). ומדבר על מנין הנביאים ועל ישעיה בן אמוץ ונבואתו בפרט (צר פ"ב ופ"ג). ולדור מלך ישראל שמשיה יצא ממנו ייחד פ"ב וג' (צר ז' וח' וי"ג). וכן הוא מדבר על יחידים שכלו בחטאם. דתן ואבירם דואג האדומי ואחיתופל. וגבל הכרמלי (צר ק"ו עד ק"ט). ויסד שכל אחד ואחד לפי שכרו בא בעולם. אלקנה הכריע את ישראל לכף זכות וחינך אותם במצות. בשכר אלקנה שמואל. חוקיה גבהה דעתו עליו ואבל עם הגוי על השלחן וע"כ הראה לו ארון וגילה סוד העליונים נתנו לו מנשה בנו (צר מ"ו ומ"ח). לא גילגל הקב"ה והביא אברהם לעולם אלא בשכר של שם וכו'. ולא גלגל הקב"ה והביא מלכות יון לעולם אלא בשכרו של יפת וכו'. לא גלגל הקב"ה והביא מלכות רומי לעולם אלא בשכרו של עשו וכו'. לא גלגל הקב"ה והביא מלכות מדי לעולם אלא בשכרו של כורש וכו'. לא גלגל הקב"ה והביא את סנחריב בעולם אלא בשכרו של אשור וכו'. לא גלגל הקב"ה והביא נבוכדנצר לעולם אלא בשכרו של מרודך וכו'. לא גלגל הקב"ה והביא המן לעולם אלא בשכרו של אגג וכו' (צר קי"ד וכו' וקכ"ה. ושם מסיק שכר אליפז התימני ושכר ירבעם בן נבט). כל העושה מצוה נותנין לו שכרו וכל העובר עברה נותנין לו שכרו. מה שכרו של נחש הקדמוני שעמד וקלקל את כל העולם. מה שכרן של אדם וחוה שעברו על הציווי. מה שכרו של קין שהרג את הבל אחיו. ומה שכרו של למך שהיה מתאבל על אחי אביו. ומה שכרו של נח שעמד ומיחה ברבים כל אותן ק"כ שנה וכו'. ומה שכרן של שם ויפת וחם וכו' ושכרו של אברהם וכו'. ומה שכרו של ישמעאל שעמד וקבר את אביו. שכרו של יצחק וכו'. שכרו של עשו וכו'. בני שעיר שקיבלו את בני עשו בסבר פנים יפות נתנו להן שכרן (צר קע"ד). צדיקים תחלתן מריבה וסופן שמחה. אברהם יצחק ויעקב. רשעים תחלתן שמחה וסופן מריבה. פרעה סנחריב ונבוכדנצר (צר קצ"א וקצ"ב). ובכר הזכרתי אלו שכלו מפני גסות רוח שהיתה בהן ושאול מלך ישראל ביניהן (צר קנ"ח ונ"ט). בימי עוזיהו מלך יהודה נתגבאו ד' זקנים והושע בן בארי זקן שבכולם וכו' (צר קפ"ו). בימי אחז מלך יהודה היו עשויים דברי תורה באילו פרגונים הם עמד וחתם את התורה וכו' (קפ"ז). בימי הושע בן אלה נלכדה הארץ וכו' (קפ"ח). בימי מנשה בן חזקיהו מלך יהודה שעמד ועשה צלם של ארבעה פנים והעמידו בהיכל וכו' (שם). אמרו על דורו של מנשה ממקום שנפלו לא יעלו. ובו פסקה השטה שהתחילה מן המבול (צר קס"ב וקס"ג):

מדורו של מנשה ועד שנבנה בית האחרון שיטה אחת (שם). בימי צדקיהו מלך יהודה היה ירמיהו הנביא מתנבא על ישראל וכו' (צר קפ"ח). שכל מי שהוא עושה התורה בצער ועושה את המצוות בצער שכר דרך ארץ ניתנה לו והקרן שמור לו. ולפי שלא מצא הקב"ה בבני אדם שעושין את התורה בצער ובוגין בית אחרון בצער. ומצערין עצמן על התורה ועל המצוות. עד שבאו אותן בני אדם ועשו את התורה ואת המצוות בצער. וציערו עצמן על התורה ועל המצות לפיכך נתן להן הקב"ה משנה. להן ולבניהן ולבני בניהן עד סוף כל הדורות

(צר קע"ב וקע"ג): והכוונה באמרו כאן משנה היא משנת חכמים. שהרי השיב כך לזה שבא בדרך מינות ואמר מקרא ניתן לנו מהר סיני משנה לא ניתן לנו מהר סיני. והשיבו והלא מקרא ומשנה מפי הגבורה נאמרו. והמקרא היא כחיטין וכפשתן והמשנה היא כפת שנאפה מן החיטין וכמפה שנעשה מן הפשתן והיא פרוסה עליו. ואח"כ אמר לו אם אמצאך בתוך משנת חכמים יעשו דבריך בדאין. והשיבו מענין סידורי התפלות וקריאת התורה וברכת הנהנין. וכי יש לנו אלו מהר סיני והלא אינן אלא מתוך משנת חכמים. ואתה מחזיק בהן ונוהג בם. וכלפי משנת חכמים אמר לו שוכו בה בשבנו בית האחרון בצער (צר ק"כד. והלשון קטועה קצת) אבל בשהיו מהלכין... בית אחרון בצער לא הנית הקב"ה דבר בעולם שלא גלאי לישראל שנ' סוד ה' ליריאיו:

נמצינו אומרים שישראל נתבוססו על התורה מוסף על דרך ארץ. שבר"א הם משותפים עם מין האדם כולו. ולעצמם נתייחדו בתורה. ואין זה לימוד המצוות שבתורה כי אם העסק בתורה עצמה. וכמו שאמר. שהוא עושה התורה בצער ועושה את המצוות בצער. שעשיית התורה לחוד ועשיית המצוות לחוד: וראוה אני לבאר את הדבר מהכתובים. כדי להבין את דברי החכמים. מיכה אמר הגיד לך אדם מה טוב ומה ה' דורש ממך כי אם עשות משפט ואהבת חסד והצנע לכת עם ה' אלהיך (מיכה ו' ח'). וירמיהו אמר כי אם בזאת יתהלל המתהלל השכל וידע אותי כי אני ה' עשה חסד משפט וצדקה בארץ כי באלה חפצתי נאם ה' (ירמיה ט' כ"ג. וכלפי זה נמצא במזמורי יתמי. אשר בלי ספק נתיסדו בבית האחרון. במזמור א' אשרי האיש אשר לא הלך בעצת רשעים ובדרך חטאים לא עמד ובמושב לצים לא ישב. ולא סיים. כי אם בתורת ה' יהלוך ובאורה צדיקים יעמוד. ובמושב עושי חסד משפט וצדקה ישב. אמנם סיים. כי אם בתורת ה' חפצו ובתורתו יהגה יומם ולילה. והנה עשה ההגיון בתורה יומם ולילה למעלה היותר נכבדת. וכמו כן נמצא במזמור תמניא אפי פסוקים המורים על מעלת העסק בתורה. גל עיני ואביטה נפלאות מתורתך. טוב לי תורת פיך מאלפי זהב וכסף. לולי תורתך שעשעי אז אבדתי בעניי. מה אהבתי תורתך כל היום היא שיחתי. קדמו עיני אשמורות לשית באמרתך. ועוד כיוצא באלה. ובזה הדרך תפסו חכמי ישראל לעשות תלמוד תורה כנגד כל המעשים הטובים. ושנו בתו"כ ריש בחוקותי. אם בחוקותי תלכו מלמד שהמקום מתאוה שיהיו ישראל עמלים בתורה. ומביא לזה מקראות רבות להסמיך הדבר. ומסיים. וכה"א מי יתן והיה לבבם זה להם ולשמר כל הימים למען יטב להם ולבניהם לעולם מלמד שהמקום מתאוה שיהיו עמלים בתורה (ולהלן אפרש ראיה זו). ואח"כ שנו. אם בחוקתי תלכו יכול אלו המצות. כשהוא אומר ואת מצותי תשמרו ועשיתם אותם הרי מצות אמורות. הא מה אני מקיים אם בחוקותי תלכו להיות עמלים בתורה. וכה"א אם לא תשמעו לי יכול אלו המצות וכשהוא אומר ולא תעשו את כל המצות האלה הרי מצות אמורות. א"כ למה נאמר אם לא תשמעו לי להיות עמלים בתורה. ואח"כ הוא דורש שם כל המקראות שנאמר בהם זכור. שתהא שונה בפיך. והנה פירשו אם בחקותי. כמו ששנו בתו"כ סוף התוכחה ובספרי ראה פי' נ"ט אלה החוקים אלו המדרשות (כמ"ש במבוא למכילתא). ואמרו שם פי' נ"ח ושמרתם. זו משנה. ועשיתם זו מעשה. את כל החקים אלו המדרשות. ופי' שם בפ' עקב פי' מ"ח אמקרא כי אם שמור תשמרון את כל המצוה הזאת. מגיד הכתוב שכשם שאדם צריך להזהר בסלעו שלא תאבד כך יהא אדם צריך להזהר בתלמודו שלא יאבד וכו'. ושם פי' מ"א והיה אם שמוע תשמעו אל מצותי. למה נאמר. לפי שהוא אומר ולמדתם אותם ושמרתם לעשותם. שומע אני שלא נתחייבו בתלמוד עד שנתחייבו במעשה (שעיקרו לידע המעשה) ת"ל וכו' מגיד הכתוב שמיד נתחייבו בתלמוד וכו' ומת"ל ולמדתם אותם ושמרתם לעשותם. מגיד הכתוב שהמעשה תלוי בתלמוד ואין תלמוד תלוי במעשה. וכן מצינו שנש על התלמוד יותר מן המעשה וכו'. עי"ש. והנה התלמוד אינו תלוי במעשה. ומזה התלמוד נשים פטורות. אבל התלמוד התלוי במעשה וודאי שאף הנשים חייבות בו. דמיון לדבר כל תורת הקרבנות הם מעשה לכהנים בזמן הבית. אבל התלמוד בהם הוא לכל ישראל ואף שלא בזמן הבית. נמצינו אומרים שאף שהרבה מצות תלויות בארץ ובזמן הבית. וא"כ אינן נוהגות לעולם. מ"מ התלמוד שלהם הוא נוהג לעולם. וע"כ פירשו מי יתן והיה לבבם וגו' למען יטב להם ולבניהם לעולם. שהמקום מתאוה שיהיו עמלים בתורה. שזה הוא לעולם. ואמרו בתו"כ שם לא מאסתים ולא געלתים לכלותם. וכי מה נשתייר להם שלא נגעלו ולא נמאסו והלא כל מתנות טובות שנתנו להם ניטלו מהם. ואלולא ס"ת שנשתיירה להם לא היו משונים מאו"ה כלום וכו': ומזה יסדו חז"ל השם תלמוד תורה. שהעיקר בתורה הוא הלימוד. ואמרו יפה תלמוד תורה עם ד"א (אבות פ"ב מ"ב). וריב"ז אמר (שם מ"ח) אם למדת תורה הרבה אל תחזיק טובה לעצמך כי לכך נוצרת. והנה דעתו כי עיקר יצירת עם ישראל הוא לעסוק בתורה.

וע״כ קבעו בברכת התורה. לעסוק בדברי תורה. וכשנבחה זרע אברהם כמאמר השי״ת כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה׳ לעשות צדקה ומשפט וגו׳ (בראשית י״ח י״ט). אינו אומר יצוה ללכת בדרך ה׳. כי אם צוואתו על השמירה. וזו השמירה הוא משנה. כלו׳ העסק בתורת דרך ה׳. ולתכלית זו נבחרו לממלכת כהנים ולהקרא כהני ה׳ ומשרתי אלהינו. מעתה התשובה על השאלה לאיזו תכלית נבחרה אומה הישראלית ומה תהיה מגמתה עלי ארץ. התשובה על זה להנות ולעסוק בדברי תורה שע״כ הם שומרים דרך ה׳ וזהו כהונתם. ודברים אלו הרחיב אבא אליהו בסדרו. שאם עמוד דרך ארץ הוא קיומו של כל מין האדם ובכללם אומה הישראלית. עמוד התורה הוא קיומה של אומה הישראלית והוא להם עץ החיים. וכמו שאמרו בברכת התורה אשר נתן לנו תורת אמת וחיי עולם נטע בתוכנו. וחז״ל במליצתם (ע״ז ח׳ ע״ב) המשילו האומות למרגליות ולאבן טובה ולאנך וישראל המשילו לספר תורה. ואמרו שם מרגלית ייעשה בסים לאבן טובה ואבן טובה לאנך ואנך לספר תורה:

ועל קוטב זה סובב והולך סדרו של אבא אליהו. עתיד הקב״ה לישב בבית המדרש שלו וצדיקי עולם יושבין לפניו. ואומר להם בניי דור פלוני כך עשה תורה וכך עשיתי עמו צדקה ואדם פלוני כך עשה תורה וכך עשיתי עמו צדקה וכו׳ (צד ד׳). אבל עשית לנו בחוכמתך ובתבונתך שלישים במועצות ודעת והודעתנו. דור פלוני עשה כך תורה כך קנסתי עליו טובה. ואדם פלוני כך עשה תורה וכך קנסתי עליו טובה. ודור פלוני כך עשה רעה וכך קנסתי עליו מיתה. ואדם פלוני וכו׳ (צד קמ״ו). נשבע אני בכסא כבודי שלי שאפי׳ תינוק בבית רבו ועוסק בתורה לשמי שכרו מונה לפני בלבד שיהא שמור מן העבירה (צד י״ג). ואמר בלבד שיהא שמור מן העבירה. היא כלפי מה שספר. שמצא בעיר גדולה שכולה ישראל בגולה של בבל מלמד תינוקות אחד שישבו מאתים נערים לפניו. ומת הרב ואשתו ובניו וכל התלמידים. והיה בוכה ומתאנח עליהן. עד שבא מלאך א׳ ושאלו מ״מ אתה בוכה. וכשהשיב את דבריו. לא אבכה ולא אתאנח על אילו שבאו לידי מקרא ומשנה ועכשיו הלכו להן כלא היו. אמר לו יפה אתה בוכה ומתאנח. מ״מ הן עושין דרכים מכוערין ודברים שאינן ראויין ומקלקלין את עצמן ומוציאין ש״ז חנם (צד ק״א). לא משה בלבד (נכנס מאור פניו עמו) אלא כל תלמיד חכם שעוסק בתורה מקטנותו ועד זקנותו ומת. עדיין לא מת אלא בחיים הוא לעולם ולעולמי עולמים (צד י״ח). מכן אמרו כל ת״ח שעוסק בתורה בכל יום תמיד בשביל להרבות כבוד שמים אין צריך לא חרב ולא חנית ולא רומח ולא כל דבר שיהיה לו שומר שהקב״ה משמרו בעצמו ומה״ש עומדין לו סביב סביב וחרבות ביד כולן ומשמרין אותו וכו׳ (צד י״ט). מכן אמרו יש בו באדם ד״א ומקרא בלבד מוסרין לו מלאך אחד לשמרו וכו׳. קרא אדם תנ״ך מוסרין לו ב׳ מלאכים לשמרו וכו׳. קרא אדם תנ״ך ושנה משנה מדרש הלכות ואגדות ושימש ת״ח הקב״ה משמרו בעצמו. משלו משל וכו׳. (צד ק׳). ובפ״ל. לפי שהקב״ה יושב ומשמר מי שיש בו דברי תורה לאמתו וכו׳ עשה אדם שתים שלש טובות מוסרין לו מלאך א׳ לשמרו וכו׳ קרא אדם תנ״ך מוסרין לו מלאכים שנים לשמרו אבל קרא אדם וכו׳ משלו משל וכו׳ (צד קנ״ה. והנה נכפל בשינוי קצת) במה הקב״ה מושיע את ישראל מבין האומות בבני אדם שהן משכימין ומעריבין לבית הכנסת או לבית המדרש ועסוקין בדברי תורה בכל יום תמיד וכו׳ (צד נ׳). אשרי מי שמחדש דברי תורה על פיו. דומה כמי שמשמיעין אותו מן השמים ואומר לו הקב״ה בני בית המדרש הגדול שלי שלך הוא וכו׳ (צד נ״ה). ארבעים אלף מישראל שנתקבצו ויצאו למלחמה ויש ביניהן זוג א׳ של תלמידי חכמים דומה שהוא מסרם בידן (שם). ברוך המקום ב״ה ששמחתו מרובה על ישראל לעולם. שכשם שישראל עושין את התורה בעו״הו ושמחין בה כך תורה שמחה בהן לעולם וכו׳ (צד כ״ב). אדם שעבר עבירות הרבה וקנסו עליו מיתה עד ארבעה דורות שנ׳ פוקד עון אבות וגו׳ וחזר ועשה תשובה וקרא תנ״ך ושנה משנה מדרש הלכות ואגדות ושימש חכמים אפי׳ נגזרו עליו מאה גזירות הקב״ה מעבירן הימנו (שם). שני בנ״א שמהלכין בדרך ועוסקין בד״ת אין דבר רע יכול לשלוט בהן (צד כ״ג). ומפני מה זכה יעבץ לחיים שלא בצער ושלא ביצ״הר בעו״הו ממה שעתיד ליתן לצדיקים לע״ל. מפני שהיה מחזר בכל ישראל ומלמד תורה ברבים לשם שמים. וכל המלמד את חבירו פסוק א׳ או הלכה א׳ או דבר א׳ כאילו הוא נותן לפניו חיים וכו׳ (צד ל׳). מיכן אמרו יעשה אדם מעשים טובים ואח״כ ישאל תורה מלפני המקום וכו׳. קורא אדם תנ״ך ויודע להשיב בהם ישמרם בידו ויברך וישבח וינדל וירומם ויקדש לשמו של מי שאמר והיה העולם הקב״ה. ואינו צריך לומר למי ששונה הלכות (צד ל״א). קרא אדם ולא שנה עדיין בחוץ עומד. שנה ולא קרא עדיין בחוץ עומד. קרא ושנה ולא שימש חכמים דומה כמי שנעלמו ממנו וכו׳ אבל קרא אדם תנ״ך ושנה מדרש הלכות ואגדות ושימש חכמים אפי׳

מת עליך אפי׳ נהרג עליך הרי הוא בשמחה לעולם (צד ל״ג). בעת ההיא יובל שי לה׳ צבאות וגו׳. משלו משל להי״ד למלך ב״וד שהביא עבדו דורון לפניו איפה של חטים. טחנה ולא ביררה ה״ז דבר מגונה. ביררה ולא טחנה ה״ז דבר מגונה. ביררה וטחנה ולא הוציא ממנה סולת ה״ז מידה בינונית. אבל ביררה וטחנה והוציא ממנה סולת ה״ז מדה שלימה. כך ת״ח דומין בעו״הו בדברי תורה. קרא אדם ולא שנה ה״ז דבר של גניי. שנה ולא קרא ה״ז דבר של גניי. קרא ושנה ולא שימש ת״ח זו היא מדה בינונית. אבל קרא אדם תנ״ך ושנה משנה מדרש הלכות ואגדות ושימש ת״ח זו היא מדה שלימה (צד צ״א). כל המלמד תורה ברבים לישראל לשם שמים ואינו נושא פנים לעשיר ולעני. אלא מקרא שהוא מקראן כאחת ומשנה שהוא משנן כאחת. מתוך כך הקב״ה מרחם עליו ונותן בו רוח חכמה ובינה וריעה והשכל ונותן חלקו עם ג׳ צדיקים אברהם יצחק ויעקב (צד ס״ג). ירבה אדם דברי תורה שאין לך שכר גדול יותר מהן. יהא אדם שואל ומשיב בבית המדרש כדי שתרבה חכמתו בידו וכו׳. ישאל אדם את הפסוק ואע״פי שהכל משחקין עליו. ואת ההלכה ואע״פי שהכל משחקין עליו. יכנים אדם עצמו לגופה של תורה אעפי׳ שאינו בקי בהלכה כלום וכו׳ (צד ס״ג וס״ד). לפי שכל מצוות שעושה אדם בעו״הו אין בהם כח להאיר אלא כאור הנר בלבד. אבל תורה מאירה מסוף העולם ועד סופו. וכל הזקק לחכמים ולתלמידיהן מעלין עליו כאילו עשה רצון אביו שבשמים (צד ט״ג). אל ילמד אדם תורה ברבים אא״כ קרא תנ״ך ושנה משנה ומדרש שנ׳ מי ימלל וגו׳. (צד ס״ג). אמר הקב״ה לאדם. בני מיום שנתתיך על פני האדמה עשה מעשים טובים ותלמוד תורה. והצל עצמך מן הגזל ומן העבירה ומן דבר מכוער (שם). קרא אדם תנ״ך בילדותו והזקין ושנה משנה מדרש הלכות (ותלמוד) ואגדות ושונה עם חבירו עליהן הוא אומר הנה מה טוב ומה נעים וגו׳. ד״א הנה מה טוב וגו׳ שני אחין בבית א׳ וקוראין זה עם זה ושונין זה עם זה ואוכלין ושותין זה עם זה ושמחין זה בזה עליהן הוא אומר הנה מה טוב. (צד ס״ח). וכך אמר להם הקב״ה לישראל בניי קראי את המקרא ושנו את המשנה והרבו אותו ער שאני בא בעצמי ואומר לכם על הטהור טהור ועל הטמא טמא על הטמא במקומו ועל הטהור במקומו (שם). מעיד אני עלי את השמים ואת הארץ שיושב הקב״ה ומחלק בידו מזונות לכל באי העולם ולכל מעשה ידיו שברא בעולם וכו׳. משל למלך וכו׳. כך בית ישראל דומין בעו״הו בדברי תורה. כיון שבא אדם לידי מקרא ומשנה ומלמד מהן יראת שמים ומעשה הטוב שהן זנין ומפרנסין ומכלכלין אותו עד שיכנס לבית עולמו (צד ע׳). מפני מה חביבין על הקב״ה דברי תורה יותר מכל באי העולם ומכל מעשה ידיו שברא בעולם וכו׳. מפני שמכריעין את ישראל לכף זכות ומחזיקין אותן במצות ומביאין אותן לחיי עי״הב. משל למלך ב״וד שיש לו בנים בתוך ביתו. ויש לו עבד זקן ביניהם שהוא מלמד את בניו דרכים נאים וכו׳. אמר אלמלא עבד זקן שיש לי בתוך ביתי וכו׳. כך דברי תורה הואיל ומכריעין את ישראל וכו׳. לפיכך חביבין עליו דברי תורה על הקב״ה וכו׳ (צד ע״א). דרכן של בני אדם שאומרים תורה קדומה לכל וכו׳ אבל הייתי אומר ישראל קדושים קודמין וכו׳ (שם). שני פעמים גלו ישראל א׳ בבית ראשון וא׳ בבית אחרון וכו׳ אחרון לא ניתן להן זמן וכו׳ משל למלך ב״וד וכו׳ כך ישראל לפני הקב״ה יש בהן בעלי מקרא. בהן בעלי משנה. בהן בעלי משא ומתן. סרחו במעשיהן פירש מהן. בוכין והולכין אחריו. אמר להן חזרו מאחרי וכו׳ (עי״ש במ״ע) מיכן ואילך מה עלינו לעשות לשפוך רחמים ולבקש תחנונים ותפלה מלפניו. ולמצא פתח אחד בדברי תורה מכל הפתחים שפתח לנו ע״י עבדיו הנביאים וכו׳ מה אם יתגלגלו רחמיו הרבים עלינו וכו׳ (צד ע״א). ברוך המקום ב״ה שנתן דברי תורה לישראל שילמדו מהן דרך ארץ שלא ירבו עוונותיהן בעולם שבל העובר על מה שכתוב בתורה לוקה (צד ע״ב. כלו׳ אף שהדברים אסורים מדרך ארץ ניתנו בדברי תורה להתחייב מלקות עליהן שלא ירבו עוונותיהן). ובשעמדו אבותינו על הר סיני לקבל עליהן תורה היה הקב״ה צופה ובא שמא לא יקבלו ישראל תורתי עליהן כדרך שלא קיבלו עליהן א״ה והתחתם עליהן גזר דין ויאבדו מן העו״הו ומן העו״הב. כיון שקיבלו עליהן עול שמים בשמחה אף הוא ירד ממקום כבודו ותפארתו משמי שמים העליונים (צד פ״ה). כיון שבא אדם למקרא למשנה ולמד מהן יראת שמים ומעשים טובים הן מלוין אותו עד שנכנס לבית עולמו. וכיון שנכנס לבית עולמו הקב״ה שמח ובא בנגדו. אומר מה אם יהיה לו בן או בן בן (צד פ״ה). כל ת״ח שיושב בינו לבין עצמו וקורא ושונה הקב״ה יושב כנגדו וקורא ושונה עמו (צד פ״ט). ועל הנחל יעלה על שפתו וגו׳. מה יש בנחל זה. יש בו תורה. מקרא ומשנה ומדרש והלכות ואגדות. ומעשים טובים ותלמוד תורה. והכל נמשכין ויוצאין מלפני הגבורה ועוברים ביניהן של ישראל. ותלמידי חכמים מיכן ומיכן והכל מותקן ומונח לפניהם. משלו משל להי״ד. למלך ב״וד שהיו עבדיו ובני ביתו מסובין לפניו על השלחן. כיון

שראה אותם שאכלו את המאכל ומתק עליהם. ושתו את המשתה ומתק עליהם. עמד אף הוא וצבר ציבורים ציבורים לפניהן שאין להם סוף. כך ת״ח דומין בעו״הז בדברי תורה. כיון שקראו את המקרא ושנו את המשנה ומתק עליהם הקב״ה מרחם עליהם ונותן בהם חכמה ובינה ודיעה והשכל ומעשים טובים ותלמוד תורה וכו׳ (צד צ״א). כל זמן שת״ח בירכתי בי״המד מתוך כך הקב״ה מרחם עליהם ונותן בהם חכמה ובינה ודיעה והשכל ומעשים טובים ותלמוד תורה (צד צ״ב). לחדשיו יכבר. למחדשי תורה שמחדשין את התורה בכל יום תמיד וכו׳. ד״א לחדשיו יבכר. למכבדי תורה שמכבדין את התורה בכל יום תמיד. כאי זה צד עיר שיש בה גוים ויש בה עשרה בתים של ישראל ומשכימין ומעריבין לבית הכנסת ולבית המדרש אעפ״י שאו״ה נגד סביבותיהם היו מכבדין אותן ויריאין מהן שנ׳ על כן יכבדוך עם עז וגו׳ (צד צ״ג). אל גנת אגוז וגו׳. מה אגוז זה יש בו ארבעה בתים כך כל חכם וחכם מישראל שיש בו ד״ת לאמיתו יש בו חכמה ובינה דיעה והשכל (שם). כל העוסק בתורה בין בעו״הז ובין לימות המשיח ובין לעו״הב אינו רואה במדת פורענות העתידה לבא (שם). שכל אותן בני אדם שאתה רואה שמספיקין ועומדין במקומם ואין בהם ד״ת לאחר שעה מתין והולכין להם. לפי שאין מלוין אדם לבית עולמו אלא דברי תורה בלבד (צד צ״ה). בוא וראה כמה גדול פשיעה של תורה שלא חרב העולם בראשונה אלא בפשעה של תורה (עיי׳ במ״ע) ולא חרבה ירושלים ולא חרב ביהמ״ק אלא בפשעה של תורה וכו׳ (צד צ״ג). לא חרב עולם אלא מפני פשעה של תורה ולא חרבה ארץ ישראל אלא מפני פשעה של תורה וכל צרות הבאות על ישראל אינן אלא מפני פשעה של תורה. גדול ורב הוא לפני הקב״ה פשעה של תורה מפני שהיא שקולה כנגד כל העבירות שבעולם (צד קמ״ח). ברוך המקום ברוך הוא שבחר בחכמים ולתלמידיהם ולתלמידי תלמידיהם ומקיים עליהם במידה שאדם מודד בה מודדין לו. וכשם שיושבין בבתי כנסיות ובבתי מדרשות שבכל יום שפניו להן קורין לשם שמים ושונין לשם שמים ויריאין בלבבן ומחקקין דברי תורה על פיהם ומקיימין עליהן כי קרוב אליך הדבר מאד בפיך וגו׳. ומקבלין עליהן עול שמים. כך הקב״ה בכיוצ נותן להם שמחה לצדיקים בעל כרחם שלא בטובתם שנ׳ נתת שמחה בלבי וגו׳. משלו משל להד״ד למלך ב״וד שהיתה לו גינת עצים סמוכה לתוך ביתו ומובלה ומערה ומשקה מים מהשוקת ונותן לה זבל בזמנה כל עץ ועץ שיש בה ימי זקנותו יפין לו מימי בחורותיו. כך כל חכם וחכם מישראל שיש בו דברי תורה לאמיתו ימי זקנותו יפין לו מימי בחורותיו וכו׳ (צד צ״ו). אשרי אדם שמרבה את ישיבה וממעט את הסחורה יושב והוגה בדברי תורה בכל יום תמיד (צד ק״ב). אשרי אדם ששם עצמו כשור לעול וכחמור למשוי ויושב ויהגה בד״ת בכל יום תמיד מיד רוה״ק שורה עליו ותורתו בתוך מעיו. אשריכם זורעי על כל מים. ואין מים אלא ד״ת וכו׳. על כל מים כיצד. קורא אדם תנ״ך ושנה הלכות ומדרש וירבה בישיבה וימעט בסחורה מיד רוה״ק שורה בתוך מעיו ומלתו על לשונו וכו׳ (צד ח׳). אשרי אדם שמשחק עצמו בדברי תורה ויושב וחורש בהן כבהמה החורשת בשדה (שם). לא זכה אותו אדם לדבר תורה אלא אם כן מסר עצמו לכבוד שמים למיתה. כשור הזה שמכניסים אותו בעול ומוסר עצמו על כבוד בעליו לעבדו (צד קכ״א). עשה אדם מעשים טובים ותלמוד תורה מעשיו מקרבין אותו אצל שכינה (צד ק״ד). ד״א שפכי כמים לבך מה מים הללו חיים הם לבל באי העולם ולכל מעשה ידיו שברא בעולם כך בית ישראל וכו׳ אין מתקיימין אלא בדברי תורה וכו׳. מה מים חיים לעולם כך ד״ת חיים לעולם וכו׳ מה מים הללו אין בניינו של עולם אלא במים. אין העולם מתגדל אלא במים. ואילמלי מים אין העולם עומד. כן אלמלא ישראל ודברי תורה לא נתקיימו שמים וארץ וכו׳ (צד ק״ה). ד״א וכו׳ מה מים הללו מקוה טהרה הן וכו׳ כך דברי תורה מקוה טהרה הן לישראל בכל מקומות מושבותיהן. בוא וראה כמה גדולה כחה של תורה שמטהרת את פושעי ישראל בזמן שעושין תשובה אפי׳ מעבודה זרה שבירן וכו׳ (שם). מה טובו אוהליך וגו׳. וכי מה טיבן של נחלים אצל בתי מדרשות. אלא מה נחלים יורדין בנ״א לתוכן כשהן מעכ״ן וטובלין ועולין מתוכן כשהן טהורים. כך בתי מדרשות בנ״א נכנסין לתוכן כשהן מלאין עונות ויוצאין מתוכן כשהן טהורים (צד קט״ו). כל חכם וחכם מישראל שיש בו ד״ת לאמתו יש בלבבו מאה מחשבות של מקרא מאה מחשבות של משנה ומאה מיני תשובות של תלמוד שנ׳ מי זאת וגו׳ (צד ק״ו). כשם שהקב״ה יהי שמו הגדול מבורך וכו׳ ירד משמי השמים העליונים וכו׳ ושכן ביניהם של ישראל בשביל תורה שעשו וכו׳ אפילו יש לו לאדם מאה בתים ומאה כרמים ושדות ניח את הכל ויילך לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ולכל מקום שמהדשין בו תורה שבשביל דבר זה אדם זוכה לכל (צד קי״ג). כנגות עלי נהר. אילו מלמדי תינוקות שבישראל שמוציאין מלבם חכמה ובינה דיעה והשכל ומלמדין לעשות רצון אביהם שבשמים וכו׳. דבר אחר אילו

חכמים ונבונים שבישראל שעסוקין בתורה בכל יום תמיד וכו׳. אפי׳ שנים אפי׳ שלשה ועוסקין בתורה בכל יום תמיד עליהם הוא אומר היושבת בגנים חברים מקשיבים לקולך (צד קי״ג). יהא אדם למד תורה באימה וביראה ברתת ובזיע (צד ק״ח) אנכי ה׳ אלהיך. ברוך המקום ברוך הוא שבחר בהן בישראל מכל באי העולם ומכל מעשה ידיו שברא בעולם וקנה אותן קנין גמור בנים ועבדים לשמו. פעמים מדבר עמהן כשהוא מדבר עם הרבים. פעמים מדבר עמהן כשהוא מדבר עם היחיד. באהבה שאהב אותן ובשמחתו ששמח בהן מדבר עמהן כשהוא מדבר עם היחיד. לפיכך יהיו אימרים כל אחד ואחד. מתי יגיעו מעשיו למעשה אברהם יצחק ויעקב שלא קנו העו״הז והעו״הב אלא בשביל מעשיהם הטובים ותלמוד תורה (צד קכ״ו). באתי לגני אחותי כלה. זו כנסת ישראל. אריתי מורי עם בשמי. זו תורה נביאים וכתובים. אכלתי יערי עם דבשי. זה מדרש הלכות ואגדות. שתיתי ייני עם חלבי. אילו מע״ט ותלמוד תורה שחכמי תורה מצפין להן. אכלו רעים שתו ושכרו דודים (צד קכ״ט). כך אמר להן הקב״ה לישראל. בניי אני הוא שישבתי תתק״ע דורות קודם שיברא העולם עד שדרשתי וחקרתי וצרפתי ובחנתי כל דברי תורה. מיום שנברא העולם ועד אותה שעה יושב אני על כסא כבוד שלי. שליש היום אני קורא ושונה. ושליש היום אני דן את העולם. ושליש היום אני עושה צדקה וזן ומכלכל ומפרנס את כל העולם וכל מעשה ידיי שבראתי בעולם. אני הוא שהנחתי תתק״ע דורות קודם שיברא העולם ובאתי ונדבקתי בכם. אני הוא שהנחתי שבעים לשונות שבארץ ובאתי ונדבקתי בכם. אני הוא שנאמר כי כי אני ה׳ ואין עוד אלהים ואפס במוני. וקראתי אתכם אלהים בנים ועבדים וכו׳ וקראתי אתכם אחים ורעים וכו׳ השויתי שמכם לשמי הגדול וכו׳ (צד ק״ל):

הנה העתקתי הרבה מאמרים בשבח התורה ובמעלת לומדיה. ושהיא קיומן של ישראל. ויותר ממה שהעתקתי עוד כתוב שם. ושברן של ישראל שנתייחדו בו מכל או״ה היא התקוה המקווה לעתיד לבא:

ואעתיק איזה מאמרים כדי שנעמוד על דעתו בענינים שלעתיד לבא. רק אקדים לזאת מאמרו. לפיכך נשבע הקב״ה לעמו שלא יחליפם בעם אחר ולא ישנם ולא ימירם באומה אחרת שנ׳ לא אעשה חרון אפי וגו׳ (צד קכ״ג). ובסדר אליהו זוטא (צד קצ״א) מאותה שעה נשבע הקב״ה לעמו שלא ישנם בעם אחר ולא יחליפם באומה אחרת ולא ישכינם בעיר אחרת שנאמר לא אעשה וגו׳:

דבר אחר ימים יוצרו. זה יום גוג לעתיד לבא. לפי שהעו״הז דומה לפני מי שאמר והיה העולם לבעל הבית ששכר פועלים ועיין בהם למי שעושה לאמתו שנ׳ עיני ה׳ המה משוטטות בכל הארץ. אחד שעשה לאמתו ואחר שאינו עושה לאמתו הכל מותקן לפניו לסעודה. לפיכך נתחייבו או״ה לישטף ולהאבד מן העולם ולירד לגיהנם על ששלחו יד על ישראל וירושלים ובנגד בית המקדש וכו׳ כשם שנאספים קהלין קהלין ובאין לבזבז ממונן של ישראל כך הקב״ה מאספן על הרי ישראל לעשות בהם נקמות גדולות על אשר לא שמעו בדברי תורה ועל אשר עינו את ישראל וכו׳ (צד ה׳): ד״א ימים יוצרו וגו׳. זה יום שביעי לעולם. לפי שהעו״הז הווה ששת אלפים שנה וכו׳. וכשם שאנחנו עושים שמטה לשבע שנים כך עתיד הקב״ה לעשות שמטה לעולם יום אחד שהוא אלף שנים וכו׳ ואימר מזמור שיר ליום השבת. לעולם שבולו שבת וכו׳. זה יום שביעי לעולם. ולמוצאי שבת זה העולם הבא שאין בו מיתה לעולם ולעולמי עולמים ואין בו לא חט ולא עוון. לא מכות ולא מרדות. אלא כל אחד ואחד שמח בחכמתו ובתבונתו וכו׳ (צד ז׳). (ובמבילתא בשלח מס׳ ד׳ ופ׳ יתרו פ״א מנו שש מדות לישראל. ארץ ישראל ועולם הבא ועולם חדש ומלכות בית דוד וכהונה ולויה. ונראה דעו״הב היינו ימות המשיח ועולם חדש היינו מה שקרא כאן העו״הב ועיי״ש פ׳ בשלח במ״ע אות ל׳): ברוך המקום ברוך הוא שבחר בחכמים וכו׳ אבל פושעיהם של ישראל אינן כן. אלא בקטנותם רכים ובזקנותם קשים. כה שברן. שמעלין ושורפין אותן בבית המדרש הגדול ובישיבה גדולה וכו׳ (צד י״ד): לעתיד לבא ישיבה להק״בה בבית המדרש הגדול שלו וצדיקי עולם יושבין לפניו וכו׳: מאור פנים לצדיקים לימות המשיח ולעו״הב. חייהן של צדיקים שלא בצער ושלא ביצ״הר לימות המשיח ולעולם הבא וכו׳. תחיית המתים להקב״ה בין לימות המשיח בין לעו״הב וכו׳. כבוד ועוז לצדיקים לימות המשיח ולעו״הב וכו׳. אבילה ושתייה שמחה ורינה לצדיקים לימות המשיח ולעו״הב וכו׳. דם ובשר ושכר גוג לעתיד לבא על הרי ישראל וכו׳ (צד י״ד וט״ו): חיים שלא בצער לימות המשיח ולעו״הב כיצד. עתיד הקב״ה לישב בבית המדרש הגדול שלו וצדיקי עולם יושבין לפניו הן ונשיהן ובניהן ובנותיהן ועבדיהם ואמהותיהן ועושין להן צורך בתיהן וכו׳ (צד י״ט): עתיד הקב״ה לישב בבית המדרש שלו וצדיקי עולם יושבין לפניו ונושאין ונותנים

במקרא במשנה בהלכות ובאגדות ואומרים על טמא טמא ועל טהור טהור על טמא במקומו ועל טהור במקומו. ואח"כ מביאין את הרשעים ודנין אותן בפניהן. יש נידונין שלשים יום וכו'. כללו של דבר שנו רבותינו במשנה משפט רשעים לגיהנם י"ב חודש. ואח"כ עומדין צדיקין לפני מי שאמר והיה העולם ואומרים לפניו. רבש"ע כשהיינו באותו עולם אילו בני אדם היו משבימין ומעריבין לב"הכנ וקורין ק"ש ומתפללין ועושין שאר מצוות. ואימר להן. אם כך עשו לכו ורפאו אותן. מיד הולכין צדיקים ועומדין על עפרם של רשעים ומבקשין עליהן רחמים. והקב"ה מעמידן מעפרן על רגליהם וכו' (צד ט"ו): מאור פנים של צדיקים לימות המשיח ולעו"הב כיצד. יש שנותנין לו מאור פנים כצאת השמש בגבורתו בשעה ראשונה. ויש שנותנין לו בשתי שעות. ויש שנותנין לו בשלש שעות. ויש בארבעה שעות. ויש בחמש שעות. ויש בשש שעות. ויש כל היום כולו. ויש שנותנין לו מאור פנים כמאור לבנה בראש חודש. ויש שנותנין לו כחמשה לחודש. ויש כעשרה לחודש. ויש כט"ו לחודש. ויש ככוכבים גדולים. ויש ככוכבים קטנים. ויש שנותנין לו מאור פנים כאויר הרקיע בשעה שהוא מטוהר מן העבים. ויש שמשחרת פניהם כקדירה. זה הכלל כל הנישא פנים לטובה זוכה ומקבל פני שכינה. המזוהם והמלוכלך אינו מסב בפני המלך (צד ט"ז): כבוד ועוז לצדיקים לע"ל ולעו"הב כיצד. הקב"ה יושב בבי"המד שלו וצדיקי עולם יושבין לפניו. לכל א' וא' נותנין לו מאור פנים בתורה שיש בו. ומלאכי שרת עומדין להם סביב סביב לישראל ובוכין בלבבם. אשריהן של ישראל שכל אותו הצער והעינוי והלחץ שהיה להם חלף הלך לו עכשיו כל אותה טובה גדולה להם וכו'. לפי שבעו"הז היו כל או"ה מחרפין את ישראל. ואומרין לישראל בסף ווהב לנו וכו'. וכי מה שכר מוציאין על דברי תורה שכך מצטערין עליה. לאחר שעה כשניעו ימות המשיח ובטל מלאך המות מן העולם יהיו כל או"ה אומרים אשרי העם הזה שעלה לו גורל לטובה. אשרי העם הזה שה' אלהיו בהלקי (צד כ' וכ"א): תחיית המתים להקב"ה בעו"הז כדי לקדש שמו הגדול. לימות המשיח כדי ליתן שכר לאוהביו ולירא לעו"הב וכו' (צד כ"ב): אכילה ושתייה ורנה לצדיקים לימות המשיח ולעו"הב כיצד. מיטות מוצעות לצדיקים בתוך האש ואוכלין ושותין ושמחין שמחה גדולה. שנ' לכן כה אמר ה' אלהים הנה עבדי יאכלו ואתם תרעבו הנה עבדי ישתו וגו' הנה עבדי ירונו וגו'. לעיני שמים וארץ חמה ולבנה כוכבים ומזלות וכל מעשה בראשית כולן וכו'. אתם צדיקי עולם שעשיתם לי רצוני בתורתי בכל יום תמיד מה נאמר בכם וזרחה לכם יראי שמי שמש צדקה וגו' (צד כ"ג): ואף הריגה שהרג הקב"ה את ישראל בעונותיהן בעו"הז רפואה היא להם לעו"הב שנ' לכו ונשובה אל ה' וגו' יחיינו מיומים זה העו"הז וימות המשיח. וביום השלישי יקימנו זה העו"הב (צד כ"ט): בית דוד מה אתם יושבים או מה אתם מבקשים את ימות המשיח ואת הגאולה וכו' (צד נ"ג). עתיד הקב"ה לפדות את ישראל מבין האומות ויביא להן ימות המשיח וימות הגאולה ויהיו שלשה דברים הללו (מלאך המות ויצה"ר וישיבת בית הכסא עיי"ש במ"ע אות ט') נטולין מהן לעולם (צד פ"א):

וב' המאמרים האלו מוכיחין דימות המשיח וימות הגאולה ב' ענינים שונים הם. שאין ימות הגאולה בלא ימות המשיח. אבל ימות המשיח היו באפשרות אף אם לא היו נצרכים לגאולה. שאלמלא חטאו בעגל היו מגיעין לימות המשיח מיד אחר מתן תורה. ששמו של משיח בלו' ענינו ומושגו הוא משה דברים שקדמו לבריאת עולם. וגלות וגאולה לא קדמו לבריאת עולם. שאינם יסוד לגלגול באי העולם:

עתיד הקב"ה לישב בבי"המד הגדול שלו וצדיקי עולם יושבין לפניו ולומר להן. בניי אני הוא שנמסרתם למיתה עלי. אני הוא שנהרגתם עלי. אתם כמותי ואני כמותכם. מה אני חי לעולם חי וקיים לעולמי עולמים אף אתם תהיו חיים וקיימים לעולם ולעולמי עולמים (צד ס"ח): שמעוני אחיי ועמי. מי שיש לו עינים יראה. לב יחכם. וכליות יבין. שאין בין אדם לבהמה כלום. וגדולה היא לאדם שמושיבין אותו עם המלך בקרון. ויסתכל בלבבו ובנופו ובעצמו. וידע הרוח ונשמה שברא הקב"ה בעולם מסוף העולם ועד סופו. כשהן חוזרין לעפרן שוב אינן חוזרין אלא ישראל בלבד. באהבה שהוא אוהב אותן ובשמחה ששמח בהן מעמידן מן העפר על רגליהן, ומושיבן בין ברכיו ומנפנף ומחבקן ומנשקן ומביאן לחיי העו"הב שנ' כי כאשר השמים החדשים וגו' (צד פ"ו): ותקטן עוד ואת בעיניך וגו'. זה העו"הב שאין בו מיתה לעולם ולעולמי עולמים (צד צ'): ושרשך מארץ חיים סלה. זה העו"הב שצדיקים חיים וקיימים בו לעולם ולעולמי עולמים (צד ק"ו): הקב"ה שאין לו אחים לא בעוה"ז ולא לימות המשיח ולא לעו"הב אלא צדיקי עולם שעושין תורתו בכל יום תמיד וקורא אותן אחיי ורעיי (צד ק"ט): פעם אחת הייתי עובר ממקום למקום ומצאתי זקן אחד. אמר לי וכי יש או"ה לימות המשיח. אמרתי לו. בני כל גוים

וכל ממלכות שעינו את ישראל ולחצו את ישראל באין ורואין בשמחתן של ישראל והולכין לעפרן ושוב אין חוזרין לעולם שנאמר וכו'. וכל ממלכות וכל גוים שלא עינו את ישראל ולא לחצו אותן באין והווין אברים וכורמים לישראל שנאמר וכו'. אילו כשירים לימות המשיח. יכול אתה לומר הואיל ובאין לימות המשיח והן באין לעולם הבא וכו'. והלא דברים ק"ו מה אם הפסח שהוא דבר הקל אמר הכתוב כל ערל לא יאכל בו. עולם הבא שהוא קדשי קדשים עאכ"ו שלא יהא ערל אוכל בו לעולם ולעולמי עולמים ולא יהא דר בו לעולם ולעולמי עולמים (צד קכ"א): לא זכו או"ה שיאכלו אלא עו"הז בלבד אבל ישראל זכו שיאכלו שני עולמים העו"הז והעו"הב (קמ"א):

כללו של דבר שקנין העו"הז הוא תלוי בדרך ארץ. אבל קנין העו"הב הוא תלוי בעסק התורה. והיא דעת ר' אלעזר בכתובות (קי"א ע"ב). א"ר אלעזר עמי הארצות אינן חיים שנ' מתים בל יחיו וגו'. כלו' סיפא דקרא דריש רפאים בל יקומו לכן פקדת ותשמידם ותאבד כל זכר למו (ישעיה כ"ו) ופי' רפאים במרפה עצמו מדברי תורה (וכן פירש"י עיי"ש). והנה המקרא קאי אאו"ה שהצירו לישראל כמ"ש קודם לזה ה' אלהינו בעלונו אדנים זולתך וגו'. ונקוט ר' אלעזר בלשונו עמי הארצות לכלול בלשונו אף עמי הארץ דישראל שהם מרפים עצמם בדברי תורה. ואח"כ הביא מסדר הש"ס ברייתא דתניא כוותיה. תנ"ה מתים בל יחיו יכול לכל ת"ל רפאים בל יקומו. במרפה עצמו בר"ת הכתוב מדבר. ואח"כ סיפרו בגמרא. א"ל ר' יוחנן לא ניחא למרייהו דאמרת להו הכי. ההיא במרפה עצמו לעכו"ם הוא דכתיב. א"ל מקרא אחר אני דורש דכתיב כי טל אורות טליך וארץ רפאים תפיל (שם) כל המשתמש באור תורה אור תורה מחייהו וכל שאין משתמש באור תורה אין אור תורה מחייהו. כיון דחזייה דקמצטער א"ל רבי מצאתי להם תקנה (לע"ה דישראל) מן התורה ואתם הדבקים בה' וגו' וכי אפשר לדבוקי בשכינה וכו'. אלא כל המשיא בתו לת"ח וכו' והמהנה ת"ח מנכסיו וכו' כאילו מדבק בשכינה. ועיי' לקמן באליהו וזומא שנעשין שמשין לצדיקים בעו"הב:

במה הקב"ה מדמה פני הצדיקים לעתיד לבא בשיטה ראשונה (צד קס"ד). (כלו' השטה שהיתה קודם ויגרש את האדם). וכל העומדין לימות המשיח הולכין לארץ ישראל שוב אינן חוזרין לעפרן לעולם שנאמר והיה הנשאר בציון וגו'. לאנה הולכין. בשעה שהקב"ה מקבל פני צדיקין לע"ל באין לפניו כבנים לפני האב וכעבדים לפני אדוניהן וכתלמידים לפני רבם וכו' (שם): ובסדר אליהו זוטא. גדולה צדקה שממהרת להביא את ימות המשיח ואת ימות הגאולה (צד ק"ע): שמשין לצדיקים לעו"הב מנין. או"ה במילין שנ' ויצאו וראו בפגרי האנשים וגו' הא אין כאן או"ה. אלא שמשין לצדיקין לעו"הב מנין. היה אומר. עמי הארץ שלא קראו ולא שנו ואין בהן ע"ז ואין בהם חמס ונזל ואין בהן גילוי עריות ואין בהן שפיכות דמים מביא אותן ועושה אותן שמשין לצדיקים לעו"הב (ועיי' במ"ע אות ז' וח') וכו' (צד קצ"ד):

עפ"י אלו הליקוטים למדנו. העולמות הם ג' העו"הז וימות המשיח ועו"הב שיהיה אחר שנות אלף השמיטה. כי העו"הז הווה ב' אלפים תהו ב' אלפים תורה וב' אלפים ימות המשיח (אילו לא גרמו העונות) והאלף השביעי הוא יום שכולו שבת ולמוצאי שבת עו"הב. וקודם שנות השמטה תחיית המתים. ואילו לא חטא אד"הר לא היה עולם התוהו. ואילו לא חטאו ישראל בעגל היו ימות המשיח מיד אחר מתן תורה. ועתיד הקב"ה שיבא ויפדה את ישראל מבין או"ה ויביא להם את ימות המשיח ואת ימות הגאולה: קיום מין האדם היא תלוי במדות דרך ארץ ושכרן של בני אדם העו"הז. קיום האומה הישראלית היא בתורה ובדרך ארץ ושכרן כפלים העו"הז והעו"הב:

אמנם הדברים שמזהיר עליהם אבא אליהו ביותר אם מצד דרך ארץ או מצד התורה הם. בפכ"ה (צד קכ"ח) במה קונה אדם את אביו שבשמים. קונהו במעשים טובים ותלמוד תורה. הקב"ה מקניהו העו"הז העו"הב וימות המשיח. [במה] קונהו הקב"ה לאדם. קונהו מתוך אהבה מתוך אחוה מתוך יראה מתוך ריעות. מתוך האמת מתוך השלום. מתוך שפל ברך ומתוך ענוה. מתוך ישיבה מתוך מיעוט סחורה מתוך שימוש חכמים מתוך פילפול תלמידים. מתוך לב טוב מתוך דרך ארץ. מתוך לאו לאו מתוך הן הן: בפכ"ח (צד קמ"ג) כך אמר להם הקב"ה לישראל. בניי בלום חיסרתי לכם. מה אני מבקש מכם. הא איני מבקש אלא כדי שתהיו אוהבין זה את זה. ותהיו מכבדין זה את זה. ותהיו יריאין זה מזה. ולא ימצא בכם לא עבירה ולא גזל ולא דבר מבוער. אלא שלא תבואו לידי פסול לעולם וכו': שם (צד ק"מ) לא נתנה תורה על מנת כן אלא לקדש שמו הגדול שנ' עברי אתה ישראל וגו'. מיכן אמרו יחתיך אדם עצמו מן הגזל מישראל ומן הגוי ואפי' מכל אדם שבשוק. שהגונב לגוי לסוף שהוא גונב לישראל. והגוזל לגוי לסוף שהוא גוזל לישראל. נשבע לגוי לסוף שהוא נשבע לישראל. מכחש לגוי לסוף מכחש על ישראל. שופך דמים לגוי לסוף שהוא שופך דמים לישראל. ולא נתנה תורה על מנת כן

אלא כדי לקדש שמו הגדול. ושמתי בהם אות ושלחתי מהם פלטים וגו' מהו אומר בסוף הענין והגידו את כבודי בגוים: בפ"ו (צד ל"ז) מעיד אני עלי את השמים ואת הארץ בין גוי ובין ישראל בין איש ובין אשה בין עבד ובין שפחה קוראין את המקרא הזה צפונה לפני ה'. זוכר הקב"ה עקידת יצחק בן אברהם: בפ"ט (צד מ"ה). מעיד אני עלי את השמים ואת הארץ בין גוי ובין ישראל בין איש ובין אשה בין עבד ובין שפחה הכל לפי מעשה שעושה רו"חק שורה עליו: בפי"ג (צד ס"ה) כלום משוא פנים לפני בין גוי ובין ישראל ובין איש ובין אשה ובין עבד ובין שפחה עשה מצוה שכרה בצדה שנ' צדקתך כהררי אל: בפ"ו (צד קל"ה). והלכת בדרכיו. בדרכי שמים. מה דרכי שמים רחום. ורחמן על הרשעים ומקבלן בתשובה. כך אתם תהיו רחמנים בדרכי שמים. מה דרכי שמים חנון. נותן מתנות חנם ליודעין ולשאין יודעין אותו. כך אתם תנו זה על זה. ד"א מה דרכי שמים ארך אפים. מאריך רוחו עם הרשעים ומקבלן בתשובה. כך מתנות זה לזה. ד"א מה דרכי שמים ארך אפים. מאריך רוחו עם הרשעים ומקבלן בתשובה. כך תהיו אתם מאריכין פנים זה לזה לטובה. ואל תהיו מאריכין פנים זה לזה לפורענות. ד"א מה דרכי שמים רב חסד מטה כלפי חסד. כך אתם תהיו נושאים פנים כלפי טובה לעשותה יותר מן הראוי: ועל מה שהוא מזהיר ביותר עוד הוא כי בוד אב ואם בפכ"ו ובפפ"ו: וכן הוא מזהיר בכבוד תלמידי חכמים ביותר ובמעלותיהם. ואעתיק מזה איזה מאמרים. בפ"ה (צד כ"ה). מעיד אני עלי את השמים ואת הארץ שכל תלמיד חכם שהוא קורא לשם שמים ושונה לשם שמים ואוכל משלו ונהנה מיגיעו עליו הוא אומר לא ראיתי צדיק נעזב וגו'. ולא עוד אלא בני ביתו יראין ממנו והקב"ה אוהבו אהבה גמורה ביותר. ואומר וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך וגו' כי תלך במים אתך אני וגו': בפ"י (צד נ"ב). מי שיש לו ת"ח בשכונתו ויודע בו שהוא קורא לשם שמים. והיה זנו ומכלכלו ומפרנסו. נמצא מקיים את ת"ח את אשתו ואת בניו. ואת כל הקורין ושונין עמו. עליו הוא אומר פדה בשלום נפשי וכו': בפי"ב (צד נ"ט) ירבה אדם סעודתו עם תלמידי חכמים כדי שילמד מהן דברי תורה: בפי"ח (צד צ"א). מעיד אני עלי את השמים ואת הארץ שכל ת"ח שאוכל משלו ונהנה מיגיעו ואינו נהנה משל צבור כלום הרי הוא בכלל אשרי. וכל שלחן שאין ת"ח נהנה ממנו אינו מבורך וכו': בפכ"ז (צד קל"ט) מי שיש לו ת"ח בשכונתו ויודע בו שקורא לש"ש ושונה לש"ש וזנו מכלכלו ומפרנסו. נמצא מקיים אותו תלמיד ואת אשתו ואת בניו ואת כל אשר לו ואת כל הקרובין עמו במשפחה. לכך נאמר ומבשרך אל תתעלם: בפ"ל (צד קמ"ח). ד"א אהלי שורד. מה אהל זה אי אפשר לו להתקיים בלא יתידות בלא מיתרים. כך ישראל אי אפשר להם להתקיים בלא תלמידי חכמים. שנ' וכל מיתרי נתקו וכו' אלו חכמים שבישראל וכו' והווין להן לישראל כמיתרי עולם וכו':

ומה שאני רואה עוד להעיר עליו ולהעתיק ממנו. שלקח דוגמא לדורו ממעמד ישראל במצרים שזכו לגאולה. בפכ"ג (צד קכ"ג) פ"א הייתי עובר ממקום למקום ומצאתי זקן א' ואמר לי. רבי דורות הללו בשירין מיוצאי מצרים. אמרתי לו מה ראיתה בני לדורות הללו שהן כשירים מיוצאי מצרים. ראה בעיניך ובאוזיך שמע. דורו של משה לא כשירין הן ותורה היתה עמהן. אלא ראה בעיניך ולבך תשית לכל הדברים. שהרי תורה ונביאים היו עמהן (עיי' במ"ע אות ט"ז) וכו'. אף דוד המלך משבח יוצאי מצרים אשר יצאו ממצרים. מצוה אחת היתה בהן והרבו ממנה מאה מצות. שנתקבצו וישבו עד שהיו כולם באגודה אחת. וכרתו ברית שיעשו גמילות חסדים זה עם זה. וישמרו מילה בבשרם ברית אברהם יצחק ויעקב. ושלא יניחו לשון יעקב אבותם וילכו וילמדו לשון מצרים מפני עבודה זרה שנ' מי כעמך ישראל גוי אחד וגו'. ומיד בפרק שאחר זה מתחיל. אל תהן ה' מאויי רשע וגו'. מה בין כהן של יוצאי מצרים לזרעו של עשו הרשע. יוצאי מצרים מצוה אחת היתה בידן וכו' כדלעיל. אבל זרעו של עשו הרשע אינו כן אלא כל זמן שיצחק קיים קיימו את המילה בבשרם. כיון שמת יצחק ביטלו את המילה בבשרם וכו'. וכל זה הקדים בפ' שלפני זה (צד קכ"ג) באריכות. נקבצו וישבו וכו'. באיזה צד עבדו ישראל את אבינו שבשמים במצרים. שלא שינו את לשונם. והיו המצריים אומרים להם למה אתם עובדים אותו. אם תעבדו אלהי מצרים יקל עבודתו מכם. משיבין ישראל אומרים שמא עזב אברהם יצחק ויעקב את אלהינו שבשמים שיעבוד בניהן אחריהן. אמרו להן לא. אמרו כשם שהם לא עזבו אותו כך לא נעזבנו. והיו ישראל מלין את בניהם במצרים. אמרו להם מצריים. מה שמא תקל עבודה קשה מכם. משיבין ישראל וכו' שמא שכח אברהם יצחק ויעקב את ברית אלהינו וכו' כך לא ישכחו בניהן אחריהן. ד"א והיו ישראל מלין את בניהן במצרים. אמרו להם מצריים למה אתם מלין אותן. שלאחר שעה אנו משליכין אותן בנהר. אמרו להן נימול אותן לאח"כ עשו בהם כרצונכם. והיו ישראל עושין משתה לבניהן ולבנותיהן במצרים. א"ל מצריים למה אתם עושין להם משתה ואחר שעה אנו מוציאין אותן ללחץ ולעינוי. א"ל אנו

נעשה משתה ואח"כ עשו כרצונכם. יש מוציאין לשני ימים. יש מוציאין אותו לג' ימים. יש שהיו מוציאין אותו לז' ימים. המת מת והנהרג נהרג. והבא בחיים חיים וכו':

ומראין הדברים שכלפי בני דורו דבר אבא אליהו כך. שהרי ענין המשתה לבניהן ולבנותיהן לא נזכר כלל באגדות. ובענין המילה נזכר באגדות שבטלוה במצריים. אלא אמר דבריו כנגד אלו המתבוללים ומשכו את ערלתן. ושפתם היתה יונית. ומהם היו שנזרו על עצמן. לא נישא נשים כדי שלא נלד לבהלה. אמר בזה להם שיהיו כולם באגודה אחת ויעשו גמילות חסדים זה בזה וישמרו לשונם וברית מילה ויפרו וירבו וסוף הגאולה שתבא. ומי יתן והיו דבריו נשמעים בכל בית ישראל גם בימינו:

אמנם היסוד בדרכי ההנהגה היא המאמר. במדה שאדם מודד בה מודדין לו. צד ה' כשם שנאספים קהלין וכו'. צד י"ד ומקיים עליהם במדה וכו'. צד ט"ו אתה משול בתיו ותורה בתיו וכו'. צד י"ח כתר יפה שמונח להם וכו'. צד כ' כשם ששם ארצי ונחלתי וכו'. צד כ"א שבשם שישראל עושין את התורה וכו'. צד כ"ד כשם שאו"ה מעניין את ישראל וכו'. צד מ' ואילך הוא דורש העשר מכות שהביא הקב"ה על מצריים במדה שמדדו בה. צד נ' ברוך המקום ב"ה שמשלם לבנ"א איש כדרכיו וכל א' וא' איש כמעשיו ומקיים עליהם במדה וכו'. צד נ"ט מיכן אמרו במידה וכו'. ושם ובצד ס' דורש בקבלת אברהם את אורחיו האיך שלם לו הקב"ה במדה שמדה. צד צ"ו ברוך המקום ב"ה וכו' ומקיים עליהם במדה שאדם מודד וכו'. צד צ"ח ואתה צדיק ודן אתה לבני אדם איש כדרכיו ומשלם אתה לבנ"א כל א' וא' איש כמעשיו ומקיים אתה עליהם במדה שאדם מודד וכו'. צד ק"ו ברוך המקום וכו' ומקיים עליהם במדה וכו'. שם כשם שמסתרין וכו'. צד ק"ח כשם שעוברין עבירה בחדרי חדרים וכו'. צד ק"ט שכשם שביקש נכל מיתתן של ת"ח וכו'. צד ק"א במדה שמדדו בה מדדתה להם וכו'. צד קי"ד לפי שכל א' וא' לפי שכרו בא בעולם וכו'. צד ק"ל הדרוש על י' הדברות יסודו על הכלל במדה שאדם מודד וכו'. צד קל"ז ברוך המקום וכו' ויקים עליהם במדה וכו'. צד קמ"ט מידה כנגד מידה וכו'. צד קנ"ו שכשם שתפס אחיתפל וכו':

ובסדר אליהו זוטא קצת דברים שהם הוספות ומלואים לאליהו רבה. אמנם עיקר מה שנתייחד זה הספר בו הוא בפרקים ה' עד י"ד והוא ביאור בהנהגת העולם צדיק ורע לו רשע וטוב לו. מדה הנוהגת בכל משפחות האדמה בין בישראל בין באומות (צד קפ"ד. וצד פ"ח):

וכל דבריו ודרושיו הם מסולסלים במעשיות ובמשלים. אמנם המעשיות רובם מאירעות שאירעו לו שנתווכח עם אנשים שונים. וכבר סדרתים לעיל במאמר ד' והם כ' סיפורים. וחוץ מאלה. מעשה בשתי משפחות של כהנים (צד נ"ג). מעשה בהגמון א' (צד נ"ד). מעשה באדם א' (צד ס"ה). שוב מעשה באדם א' (צד ס"ו). מעשה בכהן א' (שם). מעשה בכהן א' (צד צ'). מעשה בברתא אחת (צד קט"ז). מעשה בר' יהודה הנשיא (צד קל"ג). פעם אחת נכנס ר' צדוק לבית המקדש (צד קמ"ט). שוב פ"א נכנס ר' נתן לבי"המק (שם). בא אדריאנוס קיסר ותפש אלכסנדריא של מצרים (צד קנ"א). באתה מלכות רומי והרגה את בית תר (שם). אשה אלמנה ושבעה בניה (שם). ובשתפשו את ר"ש ואת ר' ישמעאל (צד קנ"ג). בזוטא. בימי ר' דוסא בן הרכינס (צד קס"ח). שהם ט"ו מעשיות. נמצאו כולם ל"ה מעשיות. ובסוף הספר עוד מעשה א"ר יוסי פ"א הייתי מהלך בכרך גדול של רומי וכו'. אבל זו היא הוספה מהמעתיק:

ואמנם המשלים הם נאים מאד[1] והם כוף פ"א צד ו'. פ"ב צד ט'. שם צד י"א. עוד שם. עוד שם. שם צד י"ב. וכולם הם משל למלך. ושם צד י"ב משל לבעל הבית. פ"ד צד י"ח משל למלך. שם צד כ'. פ"ה צד כ"ה שני תינוקות. שם ב"ט משל למלך. שם צד ל' משל לענבי הגפן. פ"ו צד ל"א משל למלך. שם צד ל"ד. עוד שם. פ"ז צד מ'. פ"ט צד מ"ט. פי"א צד נ"ה. שם נ"ו לה"ד לספינה. פי"ד צד ס"ט למלך ב"ד. עוד שם. שם צד ע'. שם צד ע"א. עוד שם. פט"ו צד פ"ב. עוד שם. פי"ז צד פ"ח. פי"ח צד פ"ט. שם צד צ"א. עוד שם. שם צד צ"ב. עוד שם. שם צד צ"ז. שם צד ק'. עוד שם. שם צד ק"ו. פי"ט צד ק"י. פ"כ צד קי"ג. שם צד ק"ד. פכ"א צד קי"ז. פכ"ב צד קי"ט. שם צד ק"כ. פכ"ד צד קכ"ה. שם צד קכ"ו. פכ"ה צד קכ"ח. פכ"ו צד קל"ה. פכ"ז צד קל"ז. עוד שם. שם צד קל"ז. פכ"ח צד ק"מ. פכ"ט צד קמ"ג. פ"ל צד קמ"ט. שם צד ק"נ. עוד שם. שם קנ"ה. עוד שם. שם צד קנ"ו. עוד שם. פל"א צד קנ"ט. עוד שם כהן שקנה. שם צד ק"ס. שם צד קס"ב. שם צד קס"ד. ובזוטא פ"ב צד קע"א. שם צד קע"ג. שם צד קע"ד. פ"ד צד קע"ח. שם צד ק"פ. פ"ה צד קפ"א. פ"ו צד קפ"ב. פי"א צד קצ"א.

[1] וכמדומה לי שהרבה מהם נעשו בדוגמת חיי הרומיים. וזו תהיה ג"כ הוכחה לקדמות הספר:

פ"ב צד קצ"ג, פ"ג צד קצ"ד. והם ע"ג משלים. ואם נחשוב להם ל"ה מעשיות יכללו כולם ק"ח. ואילו המעשיות שהם בויכוחים כוללים לפעמים ב' וג' וד' עד שנמצא בפט"ו שכולל ח' ויכוחים. מעתה עשוי הספר מקלעות מקלעות ציצים ופרחים חוץ מפרי מגדיו בדברי לקח ומוסר. והדרת סגנון לשונו הוא בטהרת לשון הקודש ואמרותיו אמרות טהורות לוקחי לבבות. ומראש ועד סוף רוח ה' דבר בו ומלתו על לשונו. ואין כמוהו בכל ספרות העתיקה:

מאמר י"א בסגנון לשונו המיוחד. ובדרשות המיוחדות בספרו.

כתב אבא אליהו צד י"ט. שדברי תורה בפולין בכל מקום. והמשים את לבבו לדברי משה רבינו בס' דברים מתחלת סי' ה' עד סוף סי' י"א ימצא כי הוא מכפיל דיבורים ומליצות בסגנונו המיוחד לו. ולא מוזרים המה כפולין כאלה גם בדברי הנביאים. וכל הבקי בהם ידע אותם. וכמו כן השתמש בסגנון הזה בעל סדר אליהו. ורואה אני לערוך כאן אלו הכפולין בספרו. ואם לא יהיו כולם יהיו עכ"פ רובם. ואפרש ג"כ הרבה ממליצותיו כסדר הספר:

ברוך המקום ברוך הוא שמכיר בראש ובסוף וכו' (צד ג'). ברוך המקום ברוך הוא שאין לפניו משוא פנים וכו' (צד ח'). בפ"ז (צד מ"ב). בפ"ט (צד מ"ט). בפי"ב (צד ס'). בפט"ו (צד ע"ז). בפי"ח (צד ק"ח). שם (צד ק"ט). בפכ"ט (צד קמ"ג). בפל"א (צד קנ"ג). ושם (צד קנ"ט). בה"מ ב"ה שבחר בחכמים ובתלמידי תלמידיהם עד סוף [כל הדורות] ומקיים עליהם במדה שאדם מודד בה מודדין לו כשם שיושבין בבתי כנסיות ובבתי מדרשות ובכל מקום פניו להם קורין לשום שמים ושונין לשם שמים ויראה בלבבם ומחזקין דברי תורה על פיהם כדי שלא ישכחו דברי תורה מפיהם ומפי בניהם לעולם ולעולמי עולמים וכו'. ובלי ספק שהוא קטוע סיפא כמו שכתבתי במ"ע אות ז'. ויראה שצ"ל ובתלמידיהם. ובפי"ח (צד צ"ג) הנוסחא ולתלמידיהם ולתלמידי תלמידיהם ומקיים עליהם וכו' וכשם שיושבין וכו' שבכל יום שפניו להם וכו' ויראין בלבבם ומחקקין דברי תורה על פיהם ומקיימין עליהן כי קרוב וכו'. ועי"ש במ"ע אות ל'. ועכ"פ נראה להגיה ובתלמידיהם ובתלמידי וכו'. ושם (צד ק"ג) הנוסחא ובתלמידיהם וכו'. והתם נמי ליתא עד סוף כל הדורות. וגרים כשם שיושבין וכו' ובכל מקום פניו להם וקורין בהם לשום שמים ויראה וכו'. ושונין לשם שמים ליתא. וגרים ומחזקין ד"ת על פיהן ומקיימין עליהן טוב לגבר וכו'. ובפכ"ז (צד קל"ג) ובתלמידיהם וכו' ויקיים עליהם. (וצ"ל ומקיים). בכל מקום וכו' ושונין לשם שמים ויראה בלבבן ומחקקין וכו' ומקיימין עליהן כי קרוב וכו': ברוך המקום ברוך הוא ששמחתו מרובה על ישראל לעולם פ"ה (צד כ"א). ברוך המקום ברוך הוא שספר עצמו עם הצדיקים הראשונים פ"ו (צד ל"ה). ברוך המקום ברוך הוא שהבטיח את אבותינו ונתן ביטחון לבנים פ"ז (צד ל"ט). ברוך המקום ברוך הוא שמשלם לבני אדם איש כדרכיו וכל אחד ואחד איש כמעשיו ומקיים עליהם במדה שאדם מודד בה מודדין לו פ"ט (צד מ'). ברוך המקום ב"ה שהוא מעביר עונותיהן של ישראל ואינו משמר קנאה ונקמה עליהן ודברי תורה לא מנע מהן ועונותיהם ראשונים מעביר מנגד פניו. שם (צד נ"ב). ובפי"ח (צד ק"ט) בה"מ ב"ה שאין לפניו משוא פנים כשם שהקב"ה יהא שמו הגדול מבורך לעולם ולעולמי עולמים מגלגל ומעביר ואינו משמר קנאה ונקמה על ישראל בכל מקומות מושבותיהן ודברי תורה לא מנע מהן כך יהא אדם מגלגל וכו': ברוך המקום ב"ה שרחמיו מרובין על ישראל לעולם וחם על כבודן בכל מקומות מושבותיהן פי"א (צד נ"ז). ובפי"ח (צד פ"ט) ב"המ ברוך הוא שרחמיו מרובין על ישראל לעולם אעפ"י שסרחו במעשיהן וכעס עליהן רחמים שלו מקדימין עמהם בכל יום תמיד: ברוך המקום ב"ה שמשלם לאוהביו וליריאיו שכר דרך הארץ בעוה"ז וקרן קיימת לו לעוה"ב פי"ב (צד נ"ט). ברוך המקום ב"ה שהוא מקדש את שמו הגדול בגלוי לעולם פט"ו (צד ע"ז). ברוך המקום ב"ה שנתן דברי תורה לישראל שילמדו מהן דרך ארץ שלא ירבו עונותיהן בעולם שם (צד ע"ט). וכעין זו בהגדת ליל פסח בה"מ ב"ה ברוך שנתן תורה לעמו ישראל: ברוך המקום ב"ה שבחר בהן בישראל מכל באי העולם ומכל מעשה ידיו שברא בעולם וקנה אותם קנין גמור בנים ועבדים לשמו פכ"ב (צד קי"ח) ובפכ"ה (צד קכ"ד) ובפכ"ו (צד קכ"ט). ברוך המקום ב"ה שנפרע משונאיהן של ישראל פכ"ד (צד קכ"ו). ברוך המקום ב"ה שזוכר את ירושלים בכל שעה ושעה ואין לפניו לא עוולה ולא שכחה ולא משוא פנים פ"ל (צד קמ"ו): ועיקרו בלשון המשנה סוף מדות. ברוך המקום ברוך הוא שלא נמצא פסול בזרעו של אהרן. ועי' בפירושי להגדה של פסח צד פ"ז:

שמכיר בראש ובסוף (צד ג') וכו'. ובזוטא (צד קפ"ט) איני מכיר בראש ואיני מכיר בסוף (בתמיה) והלא אני מכיר בראש ואני מכיר בסוף. שם (צד ג') ומגיד מראשית אחרית מקדם עד שלא נעשה ויודע מה שנעשה וכו'. וכולא להלן (צד ו') ושם הנוסחא ומקדם אשר לא נעשה יודע מה שנעשה וכו':

וצופה לטובה ואין צופה לרעה (צד ג'). דוגמתו להלן פי"ח (צד צ"ח) שאתה חפץ בטובה ואי אתה חפץ ברעה חפץ אתה בטובה לעשותה בשמחה אין שקוד אתה ברעה לעשותה באנחה. ובסגנון אחר בזוטא פ"ג (צד קע"ג) ובפ"ו (צד מ') לפי שכל דרכיו אמת אין מדה רעה יוצאת מלפניו אלא כל מדות טובות יוצאות מלפניו וכו':

ועשיר ושמח בחלקו (צד ג'). עפ"י לשון המשנה דאבות איזהו עשיר השמח בחלקו. ובאליהו זוטא פ"ב (צד קע"ג) ומנין שיטול שכרו בעולמו שברא שנ' כי חלק ה' עמו וגו'. ולהלן פ"ב (צד י') אעפ"י שהכל שלו והכל מעשה ידיו אין שמחתו בכל אלא עם זרעו של אברהם בלבד. וכדלעיל בה"מ ב"ה ששמחתו מרובה על ישראל לעולם. ובפ"ו (צד ל"ח) והריני עמו בשמחה לעולם. ובמליצה זו ששמחה לפניו כביכול על ישראל משתמש בהרבה מקומות:

עלי להעביר ראשונים וכו' שהעביר כל רעתם מנגד פניו (צד ג'). בגמרא דר"ה (י"ז ע"א) ועובר על פשע תנא דבי ר' ישמעאל מעביר ראשון ראשון וכן היא המדה. ועי"ש ברש"י ולפנינו מפורש שמעבירן מנגד פניו. ובעל הספר משתמש הרבה במליצת מעביר. ולהלן צד נ"ב הבאתיו לעיל שהוא מעביר עונותיהן של ישראל וכו' ועונותיהם ראשונים מעביר וכו' ובכמה מקומות:

אל תקרא ויעבר אל ויעביר (צד ג'). במדת אל תקרא משתמש בהרבה מקומות צד כ"א. כ"ד. פ"ט. ק"ל. קל"ד. קל"ח ועוד שם. קמ"ח ועוד שם:

ואלו הן דברים וכו'. צד ג'. לשון שאילה. פ"ב (צד ז') עיי' במ"ע אות ז'. פ"ל (צד קמ"ח) עיי' במ"ע אות ב'. וצד קמ"ט (עיי' במ"ע אות ז'): מלה זו פעמים מלא יו"ד ופעמים חסר יו"ד ומשמשת בה' לשונות: על הרוב היא כמו אלה. וקריאתה אילו בצי"רי הא"לף. והיו"ד סימן לקריאת הצי"רי: והב' נמצא במקרא ואלו חיה אלף (קהלת ו' ו') ואלו לעבדים (אסתר ז' ד'). והיא כמו אם לו. אי אין (בחיריק) לו. והיו"ד תמורת הדג"ש בלמ"ד. וזו ג"כ הרבה בתלמוד: והג' היא כמו ואלו צלם חד (דניאל ב' ל"א) ואלו קרן אחרי (שם ז' ח') ואלו עינין (שם) והיא כמו ואלו שם שם ב'. ה'. ו' וז') ועניינה כמו הנה בלה"ק. והא"לף בחטף פתח. ובתלמוד ואלו אכילת פסחים לא קתני (ברכות ט' ע"א). ועקרה חסר יו"ד. והיא ג"כ הרבה בתלמוד ובתבוה המעתיקים מלא יו"ד בשיבוש. וכן נמצא במשנה הרי תמורת ארו: והד' ואילו בקהלת (ד' י') והיא דוגמת אי לך ארץ (שם י' ט"ז) והוי"ו בחו"לם: והה' היא לשון שאילה כמו אי אלו. והיא כמו איזה ליחיד. ולרבים אי אלו. בירושלמי פאה פ"ו ה"ב א"ר אילעאי שאלתי את ר' יהושע באילו עומרין חלוקין ב"ש וב"ה. והוא ג"כ בתוספתא שם פ"ג ושם הגי' א"ר אלעזר שאלתי את ר"י על אילו עמרים נחלקו וכו'. וכן בירושלמי ריש דמאי. אילו הן השיתים ר' שמעון בריה דר' אבי אמר אילו שהן יוצאות מתחת העלין וכו' ואילו הן הבכורות עד שלא הושיב שומר וכו'. אילו הן המסויפות משיקפלו המקצועות. והוא בתוספתא ריש דמאי. ובמשנה שביעית פ"ט מ"ט ואלו הם אבני כתף וכו'. ובאדר"נ פ"ח. אלו הן יראי ה' אלו שגוזרים גזרה וכו'. ואלו הן ולחשבי שמו אלו שמחשבין בלבם וכו'. ובמס' כלה. מה יעשה אדם וכו' יעשה חפצי שמים וחפצי אשתו. ואלו הן חפצי שמים יפוז מעותיו לעניים שנ' וכו' אלו הן חפצי אשתו ר"א אומר יפתה אותה וכו' ר' יהודה אומר ישמחנה וכו'. ובמדבר רבה פי"ד. ואילו הן ד' חרשים. דוד בא ומפרש לי גלעד וכו':

עתיד הקב"ה לישב בביהמ"ד שלו וצדיקי עולם יושבין לפניו (צד ד') ובפ"ג (צד י"ד וט"ו) ובפ"ד (צד י"ט) ובפ"ה (צד כ'). ולשון צדיקי עולם בהרבה מקומות. וכן שוטי עולם (שם צד כ"ה) ובכמה מקומות. וכן שוטים שבעולם (צד ה'):

בניי דור פלוני כך עשה תורה וכך עשיתי עמו וכו' (צד ד'). כמו ותלמודו בידו (פסחים נ' ע"א). ולהלן פ"ו (צד ל"ו) שיש בו ד"ת ושמורין בידו:

ואומר להם להרים ולגבעות לאפיקים ולגאיות (צד ד'). לשון המקרא (יחזקאל ו' ג'. ל"ו ד'. ו'):

מי שאמר והיה העולם (צד ה'). בכינוי זה משתמש הרבה. ולפעמים בסיום ברוך הוא או הקדוש ברוך הוא (צד ל"א). ונמצא הרבה בספרי ובשאר ברייתות:

הכל מותקן לפניו לסעודה (צד ה'). ובפי"ח (צד צ"א) והכל מותקן ומונח לפניהם. מן תקן בפיעל יאמר מתקן מתוקן בבינוני. כמו הכל סדור ומתוקן לפניהם בפ"כד (צד קכ"ג). אבל מן התקין בהפעיל יאמר בבינוני מתקין מותקן. וענין הפיעל עשייה ותיקון. וענין ההפעיל היא הכנה. ומזה ומתקין את הקורות בפ"לא (צד ק"ס). ומותקן הוא נרדף עם מוכן. ונמצא הרבה בעבר התקין התקנתי. ומה שנמצא בתפלת יוצר של שבת ראה והתקין צורת הלבנה צ"ל והקטין כמו שהובא בטור או"ח רפ"א. שאל"כ היה צ"ל ראה ותקן:

קהילין קהילין (צד ה'). ובפכ"א (צד קט"ג). קהל לשון זכר. הקהל הוה (שמות ט"ז ג') ויהיה הרבים קהלים כמו דבר דברים. ובשם מופשט קהלה (נחמיה ה' ז') וברבים קהלות. אמנם נמצא מקהלים. במקהלים אברך ה' (תהלים כ"ו י"ב) ומקהלות. במקהלות ברכו אלהים (שם ס"ח כ"ד). ונמצא קהלת שם מקום מחנה בצי"רה הה"א ויחנו בקהלתה (במדבר ל"ג כ"ב) ובעל הספר עשה מזה שם הרבים קהילין כלו' מחנות מחנות:

והיתה שם תשחורת (צד ה'). הענין מוכיח שענינו כמו שפירשתי וכן פי' המנוח מוהר"י רייפמאן הבאתיו לעיל (צד צ"ד) ונמצא באבות (פ"ג מ"ב) ר' ישמעאל אומר הוי קל לראש ונוח לתשחורת. ויתכן לפרשו ג"כ מזה הענין ובענין שפירש"י שם עי"ש. ובירושלמי דתענית פ"ב ה"ב תני ושפל ברך ונוח לתשחורת ורגיל בחכמה ורגיל באגדה וכו'. ונראה שהוא מקוטע וצ"ל וקל לראש ונוח לתשחורת. והם מענין שפל ברך. וכאיכה רבה פ"א בכה תבכה וגו' ובאיכה זוטא נו' ב' מעשה באשה אחת שהיתה בשכונתו של ר"ג והיה לה בן תשחורת ומת והיתה בוכה עליו בלילה וכו'. נ"ל שפירושו שהיה ממונה לכך. וכמו שכתבתי במ"ע:

סופר אתה וכו' (צד ה'). בדורות הראשונים קודם דורן של תנאים היו חכמי ישראל נקראים סופרים. אולם בדורות שלאחר המשנה נמצא השם סופר למלמדי תינוקות. והנה אין ענינו כאן מלמד תינוקות אתה. שהרי השיב לו משהו. אלא ענינו חכם ישראל אתה. אבל אעפ"י שכבר נשתקע השם סופר בארץ ישראל לחכמי ישראל. נשתייר זה השם הישן לחכמי ישראל בין האומות ולא נשתנה:

ובחכמתו ובתבונתו ברא עולמו וכו' (צד ו'). וכן לעיל בראש הפרק. באד"ר (פל"א) כך הקב"ה יהא שמו הגדול מבורך לעולם ולעלמי עולמים בחכמתו ובתבונתו ברא את כל העולם כולו וברא את השמים ואת הארץ עליונים וכו'. כולא כסגנון בעל הספר שלפנינו:

שמלכותו קיימת בשמים ובארץ ובשמי השמים העליונים (צד ו'). בסגנון תפלת אתה הוא וכו' דשחרית והוא נכפל להלן בפ"ח (צד כ"ג):

מכה אתכם וכו' מלקה אתכם (צד ו'). דוגמא לדבר בוידוי דיוה"כ מכת מרדות. מלקות ארבעים:

אשרי אדם ששם עצמו כשור לעול וכו' אשרי אדם שמשחק עצמו בדברי תורה וכו' פ"ב (צד ח'). אשריהן של ישראל שכל אותו הצער והעינוי והלחץ שהיה להם חלף והלך לו פ"ה (צד כ'). אשריהן של ישראל בכל מקומות מושבותיהן שהיו מתייגעים בד' רוחות עולב וכו' והרי הן באמצע (שם צד כ"ה). אשרי אדם שיש בו ד"ת ושמורין בידו ויודע להשיב בהן תשובה במקומה פ"ו (צד ל"ג). אשרי אדם שלא בא לידי עבירה ולידי עון וחטא וכו' פ"ט (צד נ"ב). אשרי מי שמחדש דברי תורה על פיו וכו' פ"י (צד נ"ה). אשרי מי שיודע בלבבו מהו אצל אביו שבשמים וכל מעשיו בטחון על אביו שבשמים. אשרי מי שהוא ירא שמים בסתר ונשען במי שהוא תפוס מגן ותרים בידו פי"ח (צד צ'). אשריהם הצדיקים שכך בטחונן בטוחין על אביהם שבשמים וכו' שם (צד צ"א). אשרי אדם שירא שמים מתוך שפל ברך מתוך ענוה מתוך תשובה ומתוך הדין שם (צד צ"ד). אשריהם של צדיקים שאין שונא שולט במעשה ידיהם. שם. אשרי אדם שכל מעשיו לשם שמים פכ"ג (צד קכ"א). אשרי אדם שיש לו מזונות הרבה בתוך ביתו ובאין עבדיו ובני ביתו ונהנין עמו על שלחנו פכ"ז (צד קל"ג):

כשור לעול. שם. להלן פכ"ב (צד קכ"א) כשור הזה וכו'. ועי' בזוטא בריש ובסוף:

ויבה בישיבה וימעט בסחורה. פ"ב (צד ח'). ולהלן פי"ח (צד ק"ב) אשרי אדם שמרבה את ישיבה ואת התורה וממעט את הסחורה. ועי' בפכ"ה (צד קכ"ח) ובנדה ע' ע"ב:

שמשחק עצמו בר"ת וכו' שמשחיקין את עצמן בר"ת וכו'. שם. לא נודע לי דוגמא (בלשון אשכנז יש לו דוגמא, זיך איינריבען):

כל באי העולם וכל מעשה ידיו שבראו בעולם פ"ב (צד ט'). פ"ד (צד י"ג). פ"ו (צד נ"ג) ועוד הרבה פעמים:

שנותנין דומה ליחיד ומאונין לשמוע ד"ת פ"ב (צד י"א) ועי' במ"ע ולא נודע לי דוגמא:

ששפכתי לכם ד"ת כחלב וכשמן המורק מכלי לכלי ואין קולו נשמע. פ"ב (צד י"ב). ולהלן פ"ו (צד ל"ז) שמן תורק וכו' שפכתה לנו ד"ת כשמן המורק מכלי לכלי ואין קולו נשמע:

יושב ומטפח לפניהם. פ"ב (צד י"ב). בפ"ו (צד ל"ב) ג"פ. וטופיח שתי ידיו זו על זו. ובפי"ז (צד פ"ג). ובפ"ל (צד קנ"ד) מטפח הקב"ה בשתי ידיו. והוא לצער. בסוף מו"ק נשים וכו' אבל לא מטפחות. ועי' ביצה (ל' ע"א) ברש"י ובתו':

בנ"א שמפסיקין ועומדין בעולם וכו'. בנ"א שהיו בבית ראשון מפוקפקין ועומדין וכו' בפ"ב (צד י"ב). עי' במ"ע שם. ועכשו אני רואה שהוא כופל את מליצתו בפי"ח (צד צ"ה) לפי שכל איתן בני אדם שאתה רואה בעו"הז שמספיקין ועומדין (במקומה) [במקומם] לאחר שעה מתין והולכין להם. ויראה שכך עיקר הגי'. והיא מלשון הרגילה בדחז"ל ולא הספיק לגמור ולהלן פ"ל (צד קנ"ג). ולפ"ז צריך להגיה בשתיהן מספיקין. וכלו' שדי להם עמידתן בעו"הז כמו שהם בלא דברי תורה והיא הסתפקות של גנאי:

המבעט ביסורין פ"ב (צד י"ב). הבעיטה היא מרוב טובה עי' מכילתא יתרו פ"י וספרי ואתחנן פי' ל"ב והאזינו שי"ח. והמבעט ביסורין כלו' שבאו עליו יסורין ועדיין מבעט. וכ"ה במשל הפרה:

כל העולם מרתיע פ"ב (צד י"ג). לא נודע לי דוגמא למליצה זו אבל נמצא ב"ר מרתיע גופו פ"ח (צד מ"ו):

שאתם מפרכסים במע"ט (שם). עי' במ"ע. ואף זו מליצה מיוחדת כאן:

אלא יראתי מתוך שמחתי ושמחתי מתוך יראתי ואהבתי עלת על כולן. פ"ג (צד י"ג). מליצה נשגבה ועמוקה:

אל תאמר כן (שם). היא כענין אל תקרא. וכן בפ"ה (צד כ"ב) ובפ"כג (צד קכ"ד):

מה שכרן פ"ג (צד י"ד). כלו' עונשן. וכן במשנה דאבות שכר עבירה עבירה:

כל דבר שעתיד להיות בסוף כבר נעשה מקצתו היום פ"ג (צד י"ד). בפ"ב (צד פ"ח) שכרן של ישראל וכו' דבר שעתיד להיות בסוף. ובפ"ח (צד צ"ז) דבר זה עתיד להיות בסוף ונעשה מקצתו היום. ובתלמוד אמרו בכעין זו שהטעימו (הקב"ה לאיוב) מעין העו"הב (ב"ב ט"ז ע"א):

עינינו רואות תמיד בכל יום בפ"ג (צד ט"ו). אולם בצד כ"ה בכל יום תמיד. וזה הלשון האחרון נמצא בו למרבה ד"מ צד כ"ו. צד ק"ב ק"י וק"א וכן כמה פעמים. ע"כ נראה שעיקר הסגנון בכל יום תמיד. ובאשגירת לישן תמיד בכל יום ובכל עת ובכל שעה דבהמ"ז כתב המעתיק תמיד בכל יום. ובקדושת מוסף המיחדים שמו ערב ובקר בכל יום תמיד וכו'. וראיתי בסידור עבודת ישראל להחכם יצחק בן אריה יוסף דוב שהעתיק מפדר"א ספ"ד וישראל גוי אחד בארץ שהם מיחדים שמו תמיד בכל יום ואומרים שמע ישראל וכו'. אמנם סגנון הלשון שלפנינו בכל יום תמיד מוכיח לדעתי שלא נתייסדה הקדושה עפ"י הפדר"א. ונ"ל שמה שכתוב בתפלת רבון כל העולמים בשחרית אשרינו שאנחנו משכימים ומעריבים ערב ובקר ואומרים פעמים בכל יום שמע ישראל וכו'. (שלקוחה מסדר אליהו אלא שקיטעוה הסופרים בסדר אליהו שלפנינו). היתה נוסחתה שאנחנו משכימים ומעריבים ומיחדים שמו ערב ובוקר בכל יום תמיד ואומרים שמע ישראל וכו'. ועפ"ז נתייסדה הקדושה. וכבר נתקשה בעל עבודת ישראל בלשון שמשכימים ומעריבים ערב ובקר:

אם רוצה אתה ללמוד וחפץ אתה בדברי תורה צא ולמד וכו'. פ"ג (צד ט"ו) וכן בפי"ז (צד פ"ה) בפי"ח (צד ק"א) ובפכ"ג (צד קכ"ד):

על טמא במקומו ועל טהור במקומו פ"ג (צד ט"ו). ודוגמתו בפ"י (צד נ"ד) ובסוף"ג (צד ס"ח) ופי' במקומו לדעתי הוא. שאינו טמא וטהור עפ"י שיקול דעת המורה כי אם שהוא טמא וטהור בנדר קיומו (אביעקטיוו בלע"ז):

לא על הכר ולא על הספסל (שם). עי' בריש אליהו זוטא ובמ"ע שם אות ב' וג'. ועי' בע"ז (ס"ה ע"א) מה שפי' ר"ת כר וכסת:

אתה משול בתי"ו ותורה בתי"ו (שם). דוגמתו לא נודע לי:

לא כך כתבתי בתורתי אעפ"י שאין בכם דברי תורה אלא ד"א ומקרא בלבד ורדפו מכם וגו' אבל אם תעשון את התורה ותעדיפון את התורה איש א' מכם וגו' פ"ג (צד ט"ו). בפי"א (צד נ"ו) בשינוי קצת:

המספר אחר מיעוטי ת"ח וכו' פ"ג (צד ט"ו). אולי מלת מיעוטי שבוש:

קורת רוח פ"ג (צד י"ו). במושג זה משתמש עד למרבה. ונמצאהו במשנה דאבות:

ומתאנח פ"ד (צד י"ז וי"ט) ופ"ה (צד כ"ב). במקרא בנפעל ובתרגום באתפעל. וא"כ היא עפ"י לשון ארמית:

ומתחמד ומתאוה ומצפה (שם). בעל הספר משתמש הרבה בנרדפים. והשווה חמד בהתפעל למתאוה. ובצד י"ט ומתאוה ומחמד ומצפה וכן בפי"ג (צד ס"ג) מחמד ומתאוה ומצפה. ועוד הרבה פעמים בל"ך מחמדין ומתאוין וכו'. ואולי שצריך להגיה כאן:

מעיד אני עלי את השמים ואת הארץ. פ"ד (צד י"ג). פ"ו (צד ל"ו). פ"ט (צד מ"ח). פי"ד (צד ע). פי"ח (צד צ"א). פ"כט (צד קמ"ה). פל"א (צד קס"ג). שם (קס"ד. עלי שמים וארץ) וכן בזוטא פ"ג (צד קע"ה) ועיי' באדר"נ פ"ב:

דן ק"ו בעצמו פ"ד (צד י"ג). כמו דן דין בעצמו. וכן בפ"ז (צד ל"ט). ובזוטא פ"ו (צד קפ"ב):

רב"שע צדיק ותסיד אתה וכל מעשיך באמונה פ"ד (צד י"ג). אבי שבשמים צדיק אתה ותסיד אתה וכל מעשיך באמונה פי"ט (צד ק"ג):

בספר תוכחות פ"ד (צד י"ט). שם לס' דברים:

צואה. שם. לשון ציווי:

קואה. שם. לשון קיווי:

ששמין אתם טחי תפל. שם. לשון מקרא יחזקאל (י"ג י"א):

חלף והלך לו פ"ה (צד כ'). לשון מקרא שה"ש (ב' י"א):

מה שכר מוציאין על דברי תורה פ"ה (צד כ"א). אולי צ"ל מוצאין:

אשרי העם הזה שה' אלהיו בחלקו. שם. לשון מקרא תהלים (קמ"ד ט"ו):

מגפפן ומחבקן ומנשקן פ"ה (צד כ"א). ושם (צד כ"ב) ומושיבן בין ברכיו ומגפפן ומחבקן ומנשקן וכו'. במליצות נרדפים הוא משתמש עד למרבה. ובלשון משנה (סנהדרין פ"ו מ"ה) אבל המגפף והמנשק. ועיי"ש בת"וט. ועכ"פ נראה שגיפוף וחיבוק ב' ענינים הם. וכן מוכח להלן פי"ח (צד ק"ג) היה הקב"ה מגפף ומנשק את ידיו על חכמתו וכו'. היה מגפפן מחבקן ומנשקן ומברך ומרומם ומשבח ומגדל ומקדש לשמו של מי שאמר והיה העולם הקב"ה פ"ה (צד כ"ב). פי"ד (צד ס"ט) מיכן ואילך מה עלינו לעשות ראוי הוא זרעו של יעקב שיברך וישבח וירומם ויגדל ויקדש את שמו של הקב"ה שאמר והיה העולם ברוך הוא. פט"ז (צד פ"א) אנו מברכין ומשבחין ומגדלין ומקדשין לאבינו שבשמים. יעמוד אדם בחצי הלילה יברך וישבח וירומם ויגדל ויקדש לשמו של מי שאמר והיה העולם ברוך הוא פי"ח (צד צ"ו) ובצד נ"ז נכפל ששה פעמים עיי"ש. מפני מה אין אתם מודים ומשבחים ומברכים לאביכם שבשמים. פי"ח (צד ק'). ובצד ק"ג לפיכך הייתי אומר חייב אדם שיברך וישבח וירומם ויגדל ויקדש לשמו של מי שאמר והיה העולם ב"ה. יברכוך וישבחוך ויפארוך יתברך שמך מדהרה ובזמן קרוב וכו'. פי"ט (צד ק"ו). ויסוד כל אלו הנרדפים הוא במשנה דערבי פסחים לפיכך אנחנו חייבים וכו'. ואח"כ הוקבעו בתפלות:

עפרו נוער שם. בסוטה (ה' ע"א) עפרו ננער. ופירש"י מקין בתחית המתים. שהשתמשו בשרש נער לענין יקיצה כמו והנעירתו (עירובין נ"ג ע"ב) ובנפעל ננער מפני הע"ן. כמו שאין עזרה נגעלת (עדיות פ"ה מ"ו). וכן הנעור בלילה (אבות פ"ג מ"ד) כתוב בספרים בלא י"ד. ואם היה הנפעל מן עור היו כותבין הניעור ביו"ד. והוא מקור מן נער. ונוער כאן הוא מבנין הכבד כמו ומרק ושטף (ויקרא ו' כ"א):

וכשנשתלח פ"ה (צד כ"ג). כמו בתפלת מוסף לרגלים שנשתלחה במקדשך ויש שהגיהו השלוחה והיא טעות:

שהיה מסתפה על ישראל. שם. עיי' במ"ע אות ל"ב:

ונשבר לבי בקרבי רפו כל עצמותי פ"ה (צד כ"ה) ולקמן פי"ט (צד ק"ו). לשון המקרא ירמיה (כ"ג ט') ובה"ו רחפו. ואולי צ"ל כן גם להלן:

יושב על כסא שופט צדק. פ"ה (צד כ"ה) ובפי"א (צד נ"ו) מי שיושב וכו':

לא הכרתם (מהו דר) [מהודר] בעולם וכו' פ"ה (צד כ"ו). ועכשו אני רואה בפ"ל (צד קנ"ד) לא אמרתם מי הוא דר בעולם. וכן נכון:

תיקנוהו פיסקוהו פ"ה (צד כ"ו). עיי' במ"ע אות נ':

מיד נתגלגלו רחמיו של הקב"ה וירד משמי שמים העליונים ממקום כבודו גודלו ותפארתו קדושת שמו הגדול פ"ה (צד כ"ו). וכשעמדו אבותינו על הר סיני לקבל עליהן מלכות שמים בנדבה אף הוא ירד משמי השמים העליונים ממקום כבודו וגודלו ותפארתי

וקדושתו ושמו הגדול עמהם בנדבה פי"ז (צד פ"ג). אף הוא ירד משמי מרום העליונים ממקום כבודו וגודלו ומלכותו ותפארתו וקדושתו ושכן עמהם במלחמה. שם (צד פ"ז). ולא עוד אלא שירד משמי שמים העליונים וממקום כבודו וגודלו ותפארתו וקדושתו ושמו הגדול ושכן עמו במקדש. פי"ט (צד ק"א). כשם שהקב"ה וכו' ירד משמי שמים וכו' ושמו הגדול ושכן ביניהם של ישראל וכו' פ"כ (צד ק"ג). ולא עוד אלא שירד משמי שמים וכו' ושמו הגדול ונשא עליהן קינה. פ"ל (צד קנ"ד):

להשיב תשובה במקומה פ"ה (צד כ"ג). ויודע להשיב בהן תשובה במקומה פ"ו (צד ל"ג). לא השיב ישעיה תשובה במקומה פט"ז (צד פ"ג):

הזקין והלבין והשחיר פ"ה (צד כ"ח). מן שחור לא נמצא ההפעיל במקרא:

ובמה ירק אותם. שם. במקומות שרמזתי עליהן במ"ע אות י"ג הוריקן. והיא ההפעיל מן ירק. (אולם במקרא ההפעיל מן רוק). וא"כ פירשו עפ"י המסורת ולא עפ"י המקרא. ולפנינו תפס בלשון הכתוב:

ומשתוקק בה פ"ה (צד כ"ט). שכל תשוקותיו בה היו:

מפקח את הבריות. שם. אולי צ"ל על הבריות כמו שקודם לזה מפקח על עיני הבריות. או שצ"ל את עיני הבריות:

בני שא נא עיניך וראה השמימה. שם. לשון המקראות בראשית (י"ג י"ד. וי"ד ה'):

שהשיגתו שנה א' טובה סמוך לוקנותו סימן יפה לו וכו' פ"ה (צד ל'). עיי' בסוף הפרק. שמצא נחת רוח בוקנותו. ועיי' בזוטא ספי"א (צד קצ"ב):

לענבי הגפן בענבי הסנה. שם. אולי ענבי כמו ענפי. וכמו הבקר הפקר:

שגידלתנו וקידשתנו וקילסתנו ורוממתנו וקשרתה לנו קשר גדול בד"ת וכו' פ"ז (צד ל"ב) וכן בפל"א (צד קנ"ז). ובפ"ית (צד פ"ט) ושם איתא וקשרתה לנו כתר דברי תורה. ומלת גדול תוכיח על קשר:

על שהתנית על ד' מאות וצ"ו אלפים רבבות של מ"ה ובאת ודבקת בהן בישראל לעולם על שני בך אני אל ואין עוד וכו' פ"ו (צד ל"ב). להלן פכ"ו (צד ק"ל) אני הוא שהנחתי תתק"ר דורות קודם שיברא העולם ובאתי ונדבקתי בכם וכו' וקראתי אתכם אלהים בנים ועברים וכו' השויתי שמכם לשמי הגדול. וכולא קרהכא בשינוי סגנון. ואולי היה צריך להגיה. על שהנחת ד' מאות וכו':

השויתה את שמך וכו'. שם. להלן (צד ל"ה) והשוה את שמן לשמו הגדול:

סוף הוה יוסף לפני המקום. פ"ו (צד ל"ב). בד"ו כולא הכי. למה לא נתמלא כל העולם כלו כיעקב וכמשה ודוד כך יהא אדם בדברי תורה ובדברי חכמים בכל מקום סוף היה לפני הקב"ה שנ'. ושתי הנוסחאות אינן עולות יפה. ואולי צריך להגיה הוה מוסיף לפני המקום. ועדיין אינו משכך את הלב:

ויעקב איש תם תם מן הגזל וכו'. שם. בפ"כו (צד קל"ב) אין לדורותם אלא לדור תם אין תם אלא יעקב תם מגזל תם מעבירה. ויש להוסיף שם תם מדבר מכוער. שתופס בספר זה אלו הג' בכמה מקומות:

זה לשון אחוה לשון עתירה לשון ריעות פ"ו (צד ל"ד). פי' עתירה ריבוי של חיבה מלשון וגליתי להם עתרת שלום ואמת (ירמיה ל"ג ו'). ועיי' במ"ע אות כ"א:

חבורתו של ר' מאיר וחבריו חדשים פ"ו (צד ל"ו). בבולם לא הזכיר חבריו רק בר"מ לפי שסתם משנה ר"מ לפיכך כלל את כולם אף ר' יהודה הנשיא בכלל בשם חבריו של ר"מ:

קרא אדם ולא שנה וכו'. שם (צד ל"ז). להלן פי"ח (צד צ"א) קרא אדם ולא שנה ה"ז דבר של גניי וכו':

ויטמנו ד"ת בפיך לעולם. שם. וכן להלן (צד ל"ח) ויטמנו דברי תורתי בפיו:

אפי' יעשה אדם מאה עבירות וכו' הריני עמו ברחמים ומקבלו בתשובה. פ"ו (צד ל"ח). דוגמתו פכ"ב (צד קכ"א). ובזוטא פ"ט (צד קפ"ט):

גדול פוסטון וכו'. פ"ז (צד ל"ט) עיי' במ"ע. מרי כירי. שם. אין בכל הספר מלות זרות חוץ מאילו השתים. אולם המלה הראשונה עדיין אינה מבוררת לי:

אחזו עליהן את המים. פ"ז (צד מ'). פי' סגרו. ודוגמתה ב"ר פמ"ב ר' חוניא בר' אלעזר אומר למה נקרא שמו אחז שאחז בתי כנסיות ובתי מדרש. והיא עפ"י לשון ארמית אחיד:

ולהצניע להן את הצונין. פ"ז (צד מ"ב). מלת צונן במשנה דפסחים (פ"ג מ"ג וד"ה וברייבו צוננין. ובמקרא בצנצת שלג (משלי כ"ה י"ג). ובעל הספר כותב צונין לרבים. דוגמת חמין משרש חמם כך צונין משרש צנן. והשתמש בהפעיל להצניע. ונמצא יוצן בהפעל פסחים כ"ו ע"ב:

ונרחציץ. שם. במקרא ליתא בנפעל:

או"ה נתפסין על המחשבה וכו' פ"ז (צד מ"ג). להלן פכ"ד (צד קכ"ג) אילו הייתה מילה בבשרך לא הייתי דן אותך על כל מחשבה כמעשה וכו'. ועקרה בירושלמי דריש פאה ועיי' בבלי קדושין (מ' ע"א ול"ט ע"ב) ובתו' שם בד"ה מחשבה רעה:

ואין צויה אלא כרוז. שם. צויה הוא כמו ציווי בשאר דברי חז"ל:

בבניין תחת השורין של לבנים פ"ז (צד מ"ד). בלשון מקרא שור שורות:

בדעתו של הקב"ה. שם. בסנגון זה משתמש הרבה עיי' זוטא פ"י:

שאין לפניו משוי פנים פושעים היו ישראל באותה שעה. שם. עיי' לעיל סוף צד מ"ב:

נתקנא ונתנקם וכו' בקנאה ובנקמה בעלילה ובנאוה וכו'. שם. רואה אני להעיר כאן שסנגון בעל הספר דומה הרבה לסנגון המכילתא מס' דשירתא:

והקב"ה בוחן לבות וכליות וכו'. שם. במליצה זו משתמש עד למרכה והיא לשון המקרא תהלים (ז' י'):

ועליהם היא אומר ועוד מעט ואין רשע וכו' פ"ז (צד מ"ה). נכפל להלן פ"ט (צד מ"ט) ושם בט"ם צופה רשע וצ"ל זומם רשע. וקצתו נכפל להלן פי"ג (צד ס"ב):

נחה רוח אלהים וכא על ישעיה וכו' פ"ח (צד מ"ג). ולהלן (צד מ"ג) נחה רוח אלהים על ישעיה. כלשון המקרא (מ"ב ב' ט"ג) נחה רוח אליהו על אלישע. ובתורה ותנח עליהם הרוח (במדבר י"א כ"ה):

באימה וביראה ברתת ובזיע פ"ח (צד מ"ג). ובפכ"א (צד קי"ח). וכ"ה סגנון לשון הברייתא בברכות (כ"ב ע"א):

החנון והרחום ומלא רחמים רבים שפתיו דובבות מישרים שפתיו נאות בחכמה בבינה בדיעה בהשכל וכו' פ"ח (צד מ"ג). בפ"כ (צד קי"ג) החנון ורחום מלא וכו' שפתים וכו' שפתים נאות וכו'. ולפי שלא כתוב שם והרחום תפסתי בהגהת בעל זקוקין דנורא ה' חנון וכו'. ואפשר שהיה צריך להגיה והרחום:

שנתגאה בד"ת והתגדר עליהן. שם. במקרא התגדרה עם ב"ת. ולמה תתגדרי ברעה (מ"ב י"ד י'):

מה אם יהא חלקך וכו' פ"ט (צד מ"ח). בעל הספר משתמש במלות מה אם עד למרכה כענין אלו במקרא ואפשר ברח"ל. ואין בזכרוני דוגמא לזה:

אמרו דבורה אשתו וכו'. שם (צד מ"ט). אמרו איזבל אשתו. שם. אמרו לא הרג אותן פ"א (צד נ"ג). אמרו לא הרג אותן. שם (צד נ"ח). ושם (צד נ"ג) ומי הרג את כל אלה. אמור לא הרג אותן אלא פנחס וכו'. ועפ"ז נראה להגיה בכל אלו המקומות אמור. ואפ' אם לא נגיה צריך לקרות הא"לף בחי"רק שהיא לשון ציווי כמו אמור ליחיד. ואינו פעל עבר:

שהן משכימין (ומשחרין) [ומעריבין] לבי"הכנ ולבי"המד פ"ט (צד נ'). ובפ"י (צד נ"ב) בבנ"א שהן משכימין ומעריבין לבי"הכנ וכו' שהוא משכים (ומשחיר) [ומעריב] לבי"הכנ וכו'. ובפט"ו (צד ע"ט) כל המשכים (ומשחיר) [ומעריב] על היין וכו'. ובפכ"ז (צד קל"ט) חמה ולבנה וכו' שמשכימים ומעריבים לעשות רצון בוראם כך תשכים (ותשחר) [ותעריב] בד"ת לעשות רצונו וכו'. והלשון שבפ"י ובפכ"ז הביאתני להגיה כמו שהגהתי. אך לבי חלוק עלי שכל כך שיבש ואויל ויאמר משחיר תחת מעריב. ועכשו אני רואה בשבלי הלקט סי' ו' תניא בסדר אליהו רבא העטופים ברעב וכו' ישכים וישחיר ויאמר וכו' (לפנינו צד ק"ח ישכים ויאמר). והנה אין ספק בעיני שהמעתיק שלפנינו דמה כי פעל משחיר ענינו שחרות וחשכת הלילה מלשון חשך משחור תארם (איכה ד' ח') ומלת מעריב אינה אלא פ' מגליון למלת משחיר וע"כ השמיטה ובצד ק"ח השמיט מלת וישחיר. אולם האמת כי מלת משחיר הוא פעל מהשם שחר כמו מעריב מן ערב. אמנם המשכים הוא קודם הנץ החמה. אבל המשכים ומשחיר הוא המשכים בעלות השחר. וא"כ אין למחוק מלת משחיר רק להוסיף מלת מעריב. אבל אין ברור לי אם היא בהפעיל כמו מעריב או בפיעל וצ"ל שהן משכימין ומשחרין [ומעריבין]:

ללמדך שלא הסר מישראל שום פרוטה שלא כדין פי"א (צד נ"ח). ונכפל צד נ"ח:

שיקשרו חבלים של ברזל במתניהם וכו' פי"א (צד נ'). דוגמתו והיה קושר חבל של ברזל במתניו פי"ג (צד ס"ג):

שרחמיו של הקב"ה מרובין על ישראל לעולם. פי"א (צד נ"ג). וכן בפי"ג (צד ס"ב):

ישמור אדם דברים בלבבו שלא יאכל עם עמי הארץ על השולחן ולא ירבה עמהם בסעודה בכל מקום מפני שעמי הארץ ממעטין במעשרות ובשביעית והכתוב אומר מה לתבן את הבר נאום ה' ואומרו חכמים כל עוף למינו ישכון ובן אדם לדומה לו וכן דוד אמר וכו' ריש פי"ב (צד נ"ט). אבא אליהו הוא מזהיר בלשון זה. ישמור אדם דברים בלבו שלא יעשה שותפות עם הגוי. בפ"ז (צד מ"ה). ישמור אדם דברים בלבבו שלא יאכל עם הגוי על השלחן. בפ"ח (צד מ"ו). ועיי' במ"ע אות י"א). וזו שלפנינו הוא השלישית. ישמור אדם בלבבו שלא ירבה שחוק שיחה ותיפלות. בפי"ג (צד ס"א). ובאחרונה לעולם ישמור אדם בלבו שלא יבא לידי חטא ואפי' חטא הקל. שם (צד ס"ה). כבר אמרו במקום אחר האמצעי הוא משובח. וכמו כן אני אומר בין אלו חמש אזהרות האמצעית היא משובחת שהיא מטפחת על פני חוקרי זמננו וצווחת מה לתבן את הבר. שמאוהרה זו אנו למידין. שבעל הספר כתב את ספרו במקום שהיו נוהגין במעשרות ובשביעית ובזמן שהיו נוהגין במעשרות ובשביעית. ולא נכתב בבבל או באטליא ולא נכתב בזמנו של ר' שרירא גאון. ולמי שעדיין עיניו תרוטות לא תועיל כל קלוריות שבעולם:

כך אמר להם הקב"ה וכו' עד שדרשתי וחקרתי וצרפתי ובחנתי את כל דברי תורה כולה וכו' שליש היום אני קורא ושונה וכו'. פי"ג (צד ס"א). ונכפל כולא להלן פכ"ו (צד ק"ל). והא דשליש היום נכפל בשינוי סנגון להלן באותו צד ובפי"ז (צד פ"ד) ב"פ. ובנוסחא ב' שם ושליש היום זן ומפרנס את הצדיקים ואת תלמידי חכמים בחכמה בבינה בדיעה ובהשכל. ופי"ח (צד צ'). ופל"א (צד קס"ב):

אהוב למעלה ונחמד למטה פי"ג (צד ס"ג). ולהלן בריש סדר אלי' זוטא ובפט"ו (צד קצ"ג):

ולעיני הבריות. שם. וכן כמה פעמים ביריה. ומפרשי התפלה האריכו בניקודה בתפלת ברוך שאמר:

יכנים אדם עצמו לגופה של תורה. שם (צד ס"ד). ולעיל פ"ו (צד ל"ג) אפי' או"ה מכירין בחכמה וכו' ומגיעין לגופה של תורתך:

עד שאתה מבקש רחמים שיכנסו ד"ת בתוך מעיך תבקש רחמים על עבירות שעברת. פי"ג (צד ס"ד). ולהלן פכ"ו (צד קל"ג) לא זכה אדם שיבקש רחמים על ד"ת שיכנסו לתוך מעיו. יבקש אדם רחמים על אבילה ושתייה יתירה שלא תיכנס לתוך מעיו:

ובשכר יראה קמעא שיירא ישמעאל את אביו וכו' פי"ג (צד ס"ה). להלן בזוטא פ"כ (צד קע"ד) ומה שכרו של ישמעאל שעמד וקבר את אביו. וזוהי יראה קימעא. ולא דבר עוד מישמעאל בכל הספר. ויראה מזה שבזמנו לא שלטו בהם לא הרומים ולא הפרסיים. ואינני מבעלי יודעי קדמוניות לבאר הדבר:

ובשכר שתי דמעות וכו'. שם. להלן בפכ"ד (צד קכ"ה) שאין נשמי ברכה וכו'. ובפ"ל (צד קנ"ה). ובזוטא פ"כ (צד קע"ד). אולם מאה מדינות לא הוזכרו:

בין גוי ובין ישראל ובין איש ובין אשה ובין עבד ובין שפחה. פי"ג (צד ס"ה) ועיי' לעיל פ"ו (צד ל"ג) ופ"ט (צד מ"ח):

לא יצאת אותה שנה ולא שנת ולא שילשה פי"ג (צד ס"ג) ב' פעמים. וכן בפי"ח (צד צ') סגנון לשון הוא אף שהכוונה להפך שלא יצאו ג' ולא ב' ולא א'. או ענינו שאותן מאורעות הרבות אירעו בולם בתוך ג' שנים:

אחד חינר וסומא וכו'. שם. וביוצא בזה להלן פי"ח (צד צ"ב):

ותשוח נפשי עלי פי"ג (צד ס"ג). ובפי"ד (צד ע') ותשוח נפשו עליו. ושם (צד ע"א) רבי תשוח עליך נפשך שהרבה השחתה את נפשי עלי לטובה. ועיי' במ"ע שם ושם: והנה נמצא במקרא זכור תזכור ותשוח עלי נפשי (איכה ג' כ') קרי. וא"כ פי' תזכור לנקבה והיא הנפש. והכתיב ותשיח וא"כ תזכור לנוכח. עיי' רש"י שם ובפי' הטעמים לראב"ע. ועכ"פ פירושו מענין שחוח. ובאמת לא יתכן אליו המקרא שלאחריו. ואת אשיב אל לבי על כן אוחיל. והנה לפנינו רחוק הדבר שיהיו כל אלו המקומות משובשים. על כן נ"ל שאבא אליהו היה קורא ותשוח בשי"ן שמאלית. או שבשי"ן ימנית ענין המלה ג"כ כמו בשי"ן שמאלית. ענינו כמו לשוח בשדה (בראשית כ"ד ס"ג) שתרגומו לצלאה. והוא כמו עם לבבי אשיחה

(תהלים ע"ז ז'). שהיא נרדף עם הגיון, כמו והגיתי בכל פעלך ובעלילותיך אשיחה (שם שם י"ג). ובפיעל הגיתי בכל פעלך במעשה ידיך אשוחה (שם קמ"ג ה'). והיא הגיון הנפש והגות לב עליו לטובה. וכמו שאמר השחתה את נפשו עלי לטובה. ופי' וכור תזכור לנוכח. ותהגה עלי נפשי והגותה היא זאת אשיב אל לבי כי זכור תזכור. על כן אוחיל:

ועשה שלום בין ישראל לאביהן שבשמים וכין ישראל לישראל ובין ישראל לחכם ובין חכם לחבירו ובין אדם לחבירו וכין איש לאשתו וכו'. פי"ג (צד ס"ח). ולהלן פי"ח (צד ק"ו):

הודיות היסורין. שם. ולהלן פי"ח (צד צ"ו) אין רננה זו אלא הודאת היסורין. והוא באמרם סוף ברכות חייב אדם לברך על הרעה וכו'. והיא לפנינו בארוכה בפי"ח (צד צ"ו. ובפכ"ז (צד קל"ו):

החזיק לו טובה פי"ד (צד ס"ט). והפכו כפוי טובה. שם:

מיכן ואילך מה עלינו לעשות. שם. ושם (צד ע"א). בסגנון זה משתמש הרבה פעמים:

שאין לך כל אומה ומלכות וכו' שכולן יהיו בני העו"הב אלא זרעו של יעקב בלבד פי"ד (צד ס"ט). ובפי"ז (צד פ"ו) כשהן חוזרין לעפרן שוב אינן חוזרין אלא ישראל בלבד. בפכ"ב (צד קכ"א) שלא יהא ערל אוכל בו:

חכמים ותלמידיהם שמוסרין את עצמן במקרא ובמשנה וכו'. שם ג"פ. ובפט"ז (צד פ"ב) ובפכ"ז (צד קל"ח): ולהלן פכ"ב (צד קכ"א) לא זכה אותו אדם לד"ת אא"כ מסר עצמו לכבור שמים למיתה:

פתח אחד בד"ת. פי"ד (צד ע') וכן להלן (צד ע"א):

התשובה שהושבתני פי"ד (צד ע') ועיי' במ"ע אות י"ג. ולא הושיבוה כלום דבר פט"ו (צד ע"ו). מתוך תשובה שהושיבו וכו' פי"ח (צד צ"ד). ובפכ"ו (צד קל"ג) מה הושיבוהו וכו':

רחיצת ידים מן התורה פט"ו (צד ע"ב). לשון מקרא היא. וכ"ה במשנה בביכורים (פ"ב מ"א) וטעונין רחיצת ידים. ובפעל אמרו במשנה נוטלין לידים (חגיגה פ"ב מ"ה) להודיע שאין מטבילין את הידים. אולם בדרי דאמוראי עשו מהפעל שם ואמרו נטילת ידים:

נקרע הכד פט"ו (צד ע"ה). דוגמא לדבר, לספינה שנקרעה בה בית א'. פי"א (צד נ"ו):

וכן במדה הזאת לכל משפחות הארמה בין בישראל ובין באומות. פט"ז (צד פ"א) ובפי"ז (צד פ"ח). ובזוטא פ"ז (צד קפ"ד) וכן במדה הזאת נוהגת בכל משפחות וכו':

אלא כולם נכוחים למבינים וישרים למוצאי דעת פט"ז (צד פ"ב). לשון המקרא (משלי ח' ט'):

ומישרים הרבה. שם. עפ"י לשון ארמית מישר:

מפני שמקביל עליו. שם. צ"ל שמקבל. ונשתבש המעתיק באשגירת לישנא להקביל שנזכר קודם לזה ד"פ:

אלא האלהים יודע. שם. בלשון זו משתמש הרבה פעמים והיא עפ"י לשון המקרא (יהושע כ"ב כ"ב):

בודאי יהא אדם יודע לפני מי הוא עומד וכו' שנו חכמים וכו'. פט"ז (צד פ"ג) ובכפ"ח (צד ק"ג):

באהבה שהוא אוהב אותם ובשמחה שהוא שמח בהם פי"ז (צד פ"ד ופ"ו). בסגנון זה משתמש עד למרבה. ויסדה בתפלתו לעולם יהא אדם וכו' דשחרית:

והתחתם עליהם גז"ד פי"ז (צד פ"ה). מן חתם ההתפעל ליתא במקרא:

שמעוני אחיי ועמי. שם (צד פ"ו). ובן בפי"ח (צד ק"ג). הוא לשון מקרא בדהי"א (כ"ח ב'):

מי שיש לו עינים יראה לב יחכם וכליות יבין. שם. נתן הבינה לכליות ולא נודע לי דוגמא:

ויסתכל בלבבו ובגופו ובעצמו וידע הרוח ונשמה שברא הקב"ה בעולם וכו'. שם. אערוך כאן כל מאמריו שהוא מצוה בהן להסתכל. יסתכל אדם בעצמו וידע שאף לעצמו לא נשא הקב"ה פנים פי"ח (צד צ"ו). יסתכל אדם בעצמו וידע שלאחר מיתה ישא עיניו לשמים ויאמר מי ברא את אילו חמה ולבנה כוכבים ומזלות ד' רוחות השמים וכל מעשה בראשית כולם שבחכמתו ובתבונתו עם כל אחד ואחד כולם תלוים במאמר שפתיו וכו'. יחזור אדם ויסתכל במעשה ידיו של הקב"ה באדם ובבהמה ובעוף השמים ובדגי הים שמזונות כל אחד ואחד בידו ונשמת כל אחד ואחד מסורין בידו וכו' פי"ח (צד ק"ג). יסתכל כל אדם בעצמו וידע שלאחר שעת מיתה ישא עיניו לשמים ויאמר מי ברא כוכבים ברקיע ונתן לו מקום לכל

א' וא' דרך ומסילה לכל א' וא' כמה מנדלים בנתה מלכות רומי מי נדען והשליכן לארץ כמה מגדלים בנתה מלכות מדי מי נדען והשליכן לארץ וכו' פכ"א (צד ק"ח). יסתכל ארם בעצמו וידע שלאחר שעה מיתה וישא עיניו לשמים ויאמר מי ברא את אילו חמה וכו' מעשה בראשית כולם שמשכימים ומעריבים לעשות רצון בוראם. כך תשכים ותעריב בד"ת לעשות רצונו בתורתו בכל יום תמיד. ותהא דומה לחמה שמאירה לרבים וללבנה שמאירה לרבים פכ"ז (צד קל"ט). ונראה דנוסחא זו עיקר. ועל פיה יש לתקן בכל המקומות שלאחר שעה מיתה וישא וכו'. ומאמר זה האחרון נכפל בזוטא פי"ג (צד קצ"ה) ושם איתא ישא עיניו וכו'. ועוד שם. יסתכל אדם בעצמו וידע שד"ת נמשלין במים ובלחם וכו'. יסתכל אדם בעצמו וידע שד"ת נמשלין ביין ובחלב וכו'. ובזוטא פ"ג (צד קע"ו) בג' דברים יסתכל אדם בכל יום. בשעה שנכנם לב"הכ ובשעה שמקיזין לו דם ובשעה שהוא עומד על המת וכו':

בכל דור ודור וכו' ובוכה עליהם בין בסתר וכו' מפני שנניי הוא לארי שיבבה בפני שועל וכו' פי"ז (צד פ"ו). ונכפל להלן פ"ל (צד קנ"ד) בשינוי סגנון קצת:

וכי מה נשתנה ירבעם וכו' אלא מפני שלא קבל להת"ר וכו' פי"ז (צד פ"ח). ונכפל בזוטא פ"ז (צד קפ"ד) ועיי' במ"ע אות מ"ג:

שכל ת"ח שאוכל משלו ונהנה מיגיעו ואינו נהנה משל ציבור כלום וכו' פי"ח (צד צ"א). ונכפל בזוטא ריש פט"ו (צד קצ"ז) ובשינוי קצת לעיל פ"ה (צד כ"ו). ועיי' פ"י (צד נ"ב) ופכ"ז (צד קל"ט):

מיחנן של ת"ח פי"ח (צד צ"ב). פי' מלת מיחנן עיי' במ"ע אות י"ח:

שלא גלאו הקב"ה לישראל פי"ח (צד צ"ג). מלת גלאו נמצא הרבה פעמים בזה הספר. ועינינו גלה אותו כמו קנאו קנה אותו וכיוצא בזה הרבה:

לפיכך הייתי אומר פי"ח (צד צ"ד). סגנון זה נמצא הרבה פעמים. לפיכך הייתי אומר חייב אדם שיברך. להלן (צד צ"ו). לפיכך הייתי אומר אשרי אדם. להלן (צד ק"ב). וכיוצא בזה הרבה:

וקושרת לבני אדם קשרים בראשיהן. שם. עיי' במ"ע אות ל"א. ולעיל פ"ו (צד ל"ג) וקשרתה לנו קשר גדול בד"ת:

בעגלא ובזמן קריב פי"ח (צד צ"ה). הדיבור הזה הוא בתפלת קדיש. אבל אין מדרך הספר לכתוב בלשון ארמית. ויראה שהיא הוספת המעתיק. ולהלן (צד ק"ו) נמצא יתברך שמך מהרה ובזמן קרוב:

שלא חרב העולם בראשונה אלא בפשעה של תורה וכו' פי"ח (צד צ"ו). ונכפל כולא בשינוי סגנון בזוטא פ"א (צד קס"ח):

יש בו באדם ד"א ומקרא בלבד מוסרין לו מלאך א' לשמרו וכו'. לה"ד למלך ב"ור וכו' פי"ח (צד ק'). ונכפל כולא בפ"ל (צד קנ"ח). ועיי' לעיל (צד צ') ופ"ד (צד י"ט):

קפויי טובה. שם. (עיי' במ"ע אות ס"ט). ולעיל פי"ד (צד ס"ט) כפוי טובה. ולשון כפוי בכ"ף היא כמו יכפה אף במשלי (כ"א י"ד). וכפה נרדף עם חפה שהשתמשו בו הרבה במקרא ובדח"זל וכפוי תמורת כופה. כמו רכוב תמורת רוכב. וקפוי בקו"ף היא מן קפא מלשון הקפאים על שמריהם (צפניה א' י"ב). ומזה השם קפאון לגליד וקרח. וקפויי טובה הם בני אדם שמתכווצים ומתקררים ולא יוכר בהם שקבלו טובה:

שמיתה משנתן פי"ח (צד ק"א). עיי' במ"ע אות ע"א. והיא מן שנה משנה וכלו' שמשנתן ששנו בה היא מיתה. ואפשר שצ"ל משיגתן. בשי"ן שמאלית שהמיתה משגת אותן:

בדלו עצמכם. שם. היא קל או פיעל ובמקרא לא נמצא רק בנפעל והפעיל:

ביכיה גדולה פי"ח (צד ק"ב). במקרא לא נמצא. ועיי' לעיל בשם ביריה. וכן נמצא פרייה ורביה (צד ל"א). פירייה וריביה (צד ע"ט):

על רוח ונשמה שנותן אותה לבעל הפקדון בערב וכו' פי"ח (צד ק"ד). לעיל פ"ב (צד ח'). ובפ' אחרון דזוטא (צד קצ"ט):

לעולם יהא אדם נאה בביאתו חסיד בישיבה וערום ביראה וכו' פי"ח (צד ק"ד). לעיל פי"ג (צד ס"ג):

אתגבה על הבריות. שם. ההתפעל לא נמצא במקרא:

בית ישראל אני כפרתן פי"ח (צד ק"ה). פכ"ח (צד קס"א) אני כפרתן של ישראל וכו'. ובפל"א (צד קנ"ט). ושם (צד קס"ג). ונמצא במשנה דנגעים פ"ב מ"א ר' ישמעאל אומר בנ"י אני כפרתן וכו':

כל יחיד ויחיד מישראל שעשה מריבה עם חבירו לא ישמור עליו קנאה ונקמה בלבבו ולא יתנאה עליו וד"ת לא ימנע ממנו פי"ח (צד ק"ח), והוא בשינוי סגנון להלן (צד ק"ט):

יקידת גיהנם פי"ח (צד ק"ח), הלשון המורגלת לחז"ל היא אשו של גהינם:

לא רגשתי ולא נתרגשתי. שם, ההתפעל לא נמצא במקרא:

מתוך הצער ומתוך השיעבוד ומתוך הטלטול ומתוך הטירוף ומתוך הדחק ומתוך מזונות שאין לו. שם (צד ק"י), באלו הנרדפים בענין נשתמש להלן פכ"א (צד ק"ז), ונכפלו בזוטא פ"ד (צד ק"פ):

באהבתך שאהבת"ה אותנו בשמחה ששמחת בנו הפרשתה את ישראל מתוך ע' אומות ומתוכן הפרשתה שבט לוי ומשבט לוי הפרשתה וכו' פי"ט (צד ק"א), ובארוכה בזוטא פ"ב (צד קע"ג):

מושכין את בשרן מעליהן. שם. וכן לעיל צד ק"י. ועי' בפט"ו (צד ע"ג) שהטבח מושך את הבשר:

אפי' חכם מישראל וכו' לא יאמר הואיל והריני בתוך ביתי שלום עליך נפשי וכו' פ"כ (צד ק"ג). ונכפל בסגנון אחר בפכ"ה (צד קכ"ח) ובזוטא ריש פ"א:

ת"ח שיש לך בתוך ביתך וכו' שכן מצינו ביוסף וכו'. שם. ובסגנון אחר בפכ"ד (צד קכ"ה וכ"ו). ועי' לעיל פי"ח (צד צ"א):

חלק הקב"ה את עולמו לשני גוים לשתי ממלכות פ"כ (צד ק"ג). עי' להלן פכ"א (צד ק"ח) במה מגדלים בנתה מלכות רומי וכו' במה מגדלים בנתה מלכות מדי וכו':

לא גלגל הקב"ה והביא אברהם וכו' פ"כ (צד ק"ד וקט"ו). עי' להלן פכ"א (צד ק"ו) ופכ"ד (צד קכ"ה) ובזוטא פ"ב (צד קע"ד):

שלישים במועצות ודעת פ"כ (צד קט"ו). לשון מקרא משלי (כ"ב כ"ב):

מכנים יגון ואנחה ואין כל ברייה מכיר בו פכ"א (צד קט"ו). מקוטע ובפ"ד (צד י"ח) היה מכנים יגון ואנחה בלבבו ואין כל ברייה מכיר בו. וע"ע בזוטא פ"ח (צד קפ"ה):

כשירד משה מהר סיני וראה את הסירוחין וכו'. פכ"א (צד ק"ו) כולא נכפל בזוטא פ"ד (צד ק"פ):

נזדעזעו ופחדו ורעדו חרדה גדולה פכ"ב (צד קי"ט). ולהלן (צד ק"כ) נזדעזעו [ורעדו] ופחדו וחרדו חרדה גדולה. ויותר נכון להגיה [וחרדו] חרדה גדולה:

פיסן תחלה ואח"כ ערך וכו'. פכ"ב (צד פ"ב) וכן בפכ"ג (צד קכ"ב):

אוי להן לרשעים וכו' מביאין עצמן לידי פסול וכו'. שם. וכן להלן פכ"ו (צד קל"ב):

שהיו כולם אגודה אחת וכו' פכ"ג (צד קכ"ג). ונכפל לקמן בריש פכ"ד:

מה שמא תקל עבודה קשה. שם. כמו מה אם שמשתמש בו הרבה בספר הזה. ואולי צ"ל מה אם. ונשתרבב מלת שמא לכאן מן שמא עזב וכו' שמא שכח וכו':

ראה בעיניך ובאזניך שמע וכו'. שם. לשון מקרא ביחזקאל (מ' ד'):

ולבך תשית לכל הדברים. שם (צד קכ"ד) לשון מקרא במשלי (כ"ב י"ז) והרכיב אלה הב' מקראות. שביחזקאל נאמר ושים לבך לכל אשר אני מראה אותך וגו'. ובמשלי נאמר הט אזנך ושמע דברי חכמים ולבך תשית וגו'. וכוון למה ששנו בספרי האזינו פי' של"ה צריך אדם שיהיה עיניו ולבו ואזניו מכוונים לד"ת וכה"א בן אדם ראה בעיניך וגו' והרי דברים ק"ו וכו' ד"ת שהם כהררים התלויים בשערה עאכ"וכ:

ודברו בהן פילפול תורה פכ"ג (צד קכ"ד). להלן פכ"ה (צד קכ"ח) מתוך פלפול תלמידים, ובריש אליהו זוטא נמצא שנה פילפול:

בית אחרון בצער. שם. להלן פ"ל (צד קנ"ה) ובזוטא פ"ב (צד קע"ב):

כיון שמת יצחק ביטלו את המילה. פכ"ד (צד קכ"ה) ולהלן צד קכ"ו:

כיון שאמר לו רישומו של דבר. שם. סתרו וסודו של דבר עי' במ"ע אות ט':

כגביעים מלאים מים פכ"ד (צד קכ"ו). אולי צ"ל יין. ועי' בזוטא פי"ג (צד קצ"ה):

נשבע הקב"ה לעמו שלא יחליפם וכו'. שם. נכפל בזוטא פ"י (צד קצ"א) בשינוי קצת:

ברוך המקום וכו' וקנה אותן וכו' ריש פכ"ה. ונכפל ריש פכ"ו:

חוסך בו חכמה ובינה וכו' פכ"ה (צד קכ"ח). פי' ממעט ומחסר עיי' ערוך ע' חסך:

כל עונותיהן של ישראל מניחין אותן בבבל וכו' למה נקרא שמה שנער וכו' פכ"ה (צד קכ"ט). המאמר הזה מטפח על פני האומרים שאין בבל בבל ממש אלא הוא כינוי לרומי:

נעשה כרבן יוחנן בן זכיי. פכ"ז (צד קל"ג). עיי' לעיל פ"ו (צד ל"ג) סדר החבורות:

ויחסן אותם דרך שבחו. שם. עיי' במ"ע אות ח':

יש בו באדם ד"ת יפרנס לאחרים וכו' פכ"ז (צד קל"ג). עיי' להלן צד קל"ח ולעיל פי"ג (צד ס"ג):

ד"א ואהבת וגו' שאתה מאהב על הבריות שם שמים פכ"ח (צד ק"מ). בספרי ואתחנן פי' ל"ב אהבהו על כל הבריות כאברהם וכו':

אין מלין ואין קורין ואין שונים פכ"ח (צד קמ"א). סגנון זה להלן פל"א (צד קס"ד):

מנפחין להן בפניהם משפפין להן באפן פכ"ט (צד קמ"ה). כעין זה בפל"א (צד קס"ב):

אנשי משוחות פכ"ט (צד קמ"ג). עיי' במ"ע אות ל"ב:

אביא שמים וארץ ואטפחם זה בזה פ"ל (צד ק"ג). וכן להלן צד קנ"ג:

בית תר. שם (צד קנ"א) היא ביתר בתלמוד ובמדרשים:

הביא את הפרשין פל"א (צד ק"ס). עיי' במ"ע אות כ"ו. ועדיין צריך תלמוד:

יסדן וכיללן עם רידודן. טיפוחן עם גמירתן מתיחתן עם ישיבתן. פל"א (צד קס"א) קצתן של אלו השמות מבואר במקומן. רידודן היא תרגום רקע. טיפוחן מלשון אשר טפחתי ורביתי (איכה ב' כ"ב):

והשליטן לכולן פל"א (צד קס"ב). הוא פעל מן שלט שלטים:

אתה הוא עקיבה הרורשן. וזטא פ"א (צד קס"ח). ובשאר מקומות בלא וי"ו ויראה שהדל"ת בפת"ח:

וקולט עצמו מדינה של גיהנם. שם (צד קס"ט). זה הפעל מיוחד כאן במקומו:

סייף בה בית דירתו פ"ב (צד קע"ג). עיי' במ"ע. ואולי סיף תרגום חרב היא ג"כ מענין סוף. כלי שעושה קץ וסוף:

עם שענויות יפה לו פ"ג (צד קע"ו). עיי' במ"ע ולהלן פ"ה (צד קפ"א):

שבחנו הקב"ה. שם (צד קע"ו). עיי' להלן פ"ט (צד קפ"ג) בני בחוניך. ואולי פעל בחן נרדף עם בחר:

איני יודע מקרא זה מה הוא אומר פ"ד (צד ק"ע). דוגמת סגנון זה לא נודע לי:

מלציץ ומלעיג פי"ד (צד קצ"ה). עיי' במ"ע אות א':

מי מוריש את עצמו פי"ד (צד קצ"ו). אולי צ"ל מי מורישו. ויתכן ששינה בכוונה להבדילו מלשון ירושה. ובשם שמחליפין בנפעל היו"ד בויו"ו כך הבדיל מוריש ומעשיר מן מוריש את בניו לומר מוורישו. ואל תתמה שהרי נמצא היצא אתך (בראשית ח' י"ז) קרי. והוצא אתך כתיב. ואף לפי הכתיב היתה מסורת קריאת המלה בויו"ו שוואית. שאם היתה קריאת המלה בחו"לם אין טעם למה שינו הקרי מהכתיב:

וידעתי גם אני כי מי שיבא אחרי ימצא עוד סגנון לשונות שראוי לעמוד עליהם. ולא באתי כי אם להעיר כי הרבה והרבה דברים ודיבורים שהם מיוחדים במקומם בסדרים אלו. ומי שיבא אחרי ימצא מקום להתגדר בהם:

ועתה אעריך הדרושים והדיבורים שלא נודע לי להם דוגמא. ומהם שמפליאים את הקורא: בריש הסדר בענין אסתר. ורמזתי ע"ז במ"ע אות ה': לפי שאין לו מנוחה להקב"ה אלא עם עושי תורה בלבד צד ד': פושעיהם של ישראל וכו' שמעלין ושורפין אותן בבית המדרש הגדול ובישיבה הגדולה פ"ג (צד י"ד): מעיד אני עלי את השמים ואת הארץ שלא אמר לו הקב"ה כך לעמוד בשער המחנה ולומר מי לה' אלי ולומר כה אמר ה' אלהי ישראל אלא שהיה משה צדיק דן ק"ו בעצמו וכו' פ"ד (צד י"ז): והיא מלאה עצמות. אל תיקרי עצמות אלא עץ מות מן העץ שאמר הקב"ה לאד"הר וכו' פ"ה (צד כ"ד): מיכן אמרו עשרה מלאכי שרת ממונין על אותו רשע שני' ואתה השלכת מקברך וגו'. שם: ממות מוצעות לצדיקים בתוך האש ואוכלין ושותין ושמחין שמחה גדולה (בעו"הב) פ"ה (צד כ"ו): ענין אברהם ותרח ונמרוד הוא בסגנון מיוחד. שם (צד כ"ז וכו'): מ"מ זכה יעקב אבינו וכו' מפני שהיה בבית המדרש מקטנותו ועד זקנותו בקי במקרא ובמשנה במדרש ובהלכות ובאגדות וגו' פ"ה (צד כ"ט): הביאני המלך חדריו. זה אחד מאלף אלפים וריבי רבבות של חדר חדרי חדרים שיש לו להקב"ה בתורתו פ"ו (צד ל"ג): יש לי תצ"ו אלפים רבבות של מלאכי השרת שהן עומדין לפני ומקדישין את שמי הגדול בכל יום תמיד מיציאת החמה ועד שקיעת החמה ואומרים לפני קדוש קדוש קדוש ומשקיעת החמה ועד יציאת החמה אומרים ברוך כבוד ה' ממקומו פ"ו (צד ל"ד). והיא ג"כ

בפי"ז (צד פ"ד) ובריש פל"א. ושם (צד קס"ג) בסגנון אחר. ובזוטא ריש פי"ב. ושם א"ת תתקצ"ט אלפים. ונזכרו בקיצור בפ"ו (צד ל"ב) ועי"ש במ"ע: יום שעקד אברהם אבינו וכו' התקין הקב"ה שני בכשים וכו' שבשעה שישראל מעלין תמיד על גבי המזבח וקוראין את המקרא הזה צפונה לפני ה' זוכר הקב"ה עקידת יצחק. מעיד אני עלי וכו' בין גוי ובין ישראל בין א"ש ובין אשה בין עבד ובין שפחה קוראין את המקרא צפונה לפני ה' זוכר הקב"ה עקידת יצחק בן אברהם פ"ו (ל"ג): בשור הוא אומר וגו' ומה בין איל לשור שור חסר שתי וערב ואיל אין חסר שתי וערב. שם. ועי' במ"ע ועדיין הדבר צריך תלמוד: באותה שעה נשא דוד את עיניו וכו' וירד מלאך משמי מרום והרג את גד החוזה ואת ארבעת בניו של דוד וכו' פ"ז (צד ל"ט): ארבע עשרה מיני בינים הביא הקב"ה על המצריים ואלו הן וכו' שם (צד מ"א): ר' אליעזר הגדול אומר כרמו של הקב"ה בית ישראל אל תציץ בו ואם הצצת בו אל תרד לתוכו ואם ירדת לתוכו אל תהנה ממנו ואם נהנית ממנו אל תאכל מפירותיו ואם הצצת וירדת ונהניתה ואכלתה מפירותיו סופו של אותו איש ליכרת מן העולם. שם (צד מ"ג): היה אלקנה עולה ארבעה פעמים בשנה שלשה מן התורה וא' שקיבל עליו פ"ח (צד מ"ז): ומה נשתנת אשת חבר הכיני מכל הנשים כולן שבאתה תשועה לישראל על ידיה. אמרו אשה כשירה הייתה ועושה רצון בעלה הייתה. מיכן אמרו אין אשה כשירה אלא העושה רצון בעלה פ"ט (צד נ"א): יודע היה אהרן שבא דבר גדול לישראל על ידיו והיה קושר חבל של ברזל במתניו ומחזיר על כל פתחי ישראל וכל מי שאינו יודע לקרות ק"ש לימדו קריית שמע ומי שאינו יודע להתפלל לימדו תפלה ומי שאינו נכנס בגופה של תורה היה מלמדו פי"ג (צד ס"ג): ובשכר יראה קמעא שיירא ישמעאל את אביו לא נתן הקב"ה רשות לכל אומה ומלכות שישלטו בבניו. שם (צד ס"ה): כל אדם הקץ בחיים טובים בע"הז סימן רע לו. למה הוא דומה למלך בו"ד וכו' פי"ד (צד ס"ט): בשמונה דברים העולם חרב ובארבעה דברים העולם מתיישב. בח' דברים העולם חרב על הדינין על הע"ז וג"ע וש"ד וחילול השם ודברים מכוערין שאדם מוציא מתוך פיו וגסות הרוח ולשון רע. וי"א אף על החימוד. ובארבעה דברים העולם מתיישב מתוך צדקה ומתוך הדין ומתוך האמת ומתוך השלום פט"ו (צד ע"ד): פ"א וכו' ובא תלמיד א' ושאלני וכו' אמר לי. רבי מ"מ נשתנו דורות הראשונים מכל הדורות כולן שרבו ימיהם והאריכו שנים. אמרתי לו. בני לבודקן האריכו שנים לעשות גמילות חסדים זה עם זה וכו' פט"ו (צד פ'): אמרו יום שמת אד"ה עשאוהו יום טוב ועשו אותו יום משתה ושמחה. שם (צד פ"א): מלאו ארבעה כרים וגו'. וכי עלתה על דעתך שמשנים עשר כדים של מים נתמלא כל המקום כולו מים. אלא אמר להם לתלמידיו מי שיש לו מים בכדו יביא ויצוק על ידי. א"ל אלישע אני יש לי מים בכדי. א"ל בא וצוק על ידי ובא וצק על ידו. ויצאו מהן עשרה מעיינות ער שנתמלא כל המקום מים פי"ז (צד פ"ג): כך אמר להן הקב"ה לישראל בניי מה שמחה יש לו לאדם בעו"הז. אלא בד"ת בלבד. הא כל השמח בכסף ובזהב באבנים טובות ומרגליות מה שמחתו בהן. לאחר שעה מיתה. לאחר שמחתך מות מה יתרון לכל שמהתך פי"ח (צד צ"ב): (שנו) [אמרו] חכמים. מאה חניפים ולא אחד מגולה פנים פי"ח (צד ק'): לא גילגל הקב"ה והביא אברהם לעולם אלא בשכר של שם שנתנבא ד' מאות שנה על ארצות שבעולם ולא קיבלו ממנו וכו' לא גילגל הקב"ה והביא את סנחריב בעולם אלא בשכרו של אשור. שאשור איש כשר היה ובן עצתו של אברהם אבינו היה וכו' פ"ב (צד קי"ד):[1] אף דוד המלך היה משבח יוצאי מצרים אשר יצאו ממצרים. מצוה א' היתה בהן והרבו ממנה מאה מצוות. שנתקבצו וישבו ער שהיו כולם באגודה אחת וכרתו ברית שיעשו גמילות חסדים זה עם זה וישמרו מילה בבשרם ברית אברהם יצחק ויעקב. ושלא יניחו לשון יעקב אביהם וילכו וילמדו לשון מצרים מפני עבודה זרה. שנ' מי בעמך ישראל גוי

[1] ורואה אני להעיר כאן על מה שמצאתי בפסקי תוספות מגילה פ"א סי' כ"ג וז"ל. אשורית לה"ק ולא עברית. ומה שקורין ללה"ק עברית משום אברהם שספר לשון עברי והוא לה"ק ונמסר לאשור שיצא מעצת הפלגה: ועעמם שהרי מנו (שבת קט"ו ע"א) עברית בהדי גיפטית מדית עילמית ויוונית. והנה העולם נברא בלה"ק (בראשית רבה פל"א) ושפה אחת של דור הפלגה היתה לה"ק (כמו שתרגם יונתן בלישן קודשא הוו ממללין ועיי' ירושלמי מגילה פ"א ה"ט. ובראב"ע שם). ואשור מבני שם הוא. וכתיב מן הארץ ההיא יצא אשור ואמרו בב"ר כיון שראה אותן באין לחלוק על הקב"ה פנה מארצו וכו' (ועיי' בתרגום יונתן שם). ונשארה לה"ק לאשור. וחזר עבר ותפס באותה הלשון ואברהם קבלה מהם. ויסוד של פסקי התו' הוא בירושלמי דמגילה א"ד לוי ע"ש שעלה בידם מאשור. ודלא כתנאי דתוספתא דסנהדרין פ"ד שעלה עמהם מאשור. כלו' מהגולה:

אחד וגו' פכ"ג (צד קכ"ד): לפיכך נשבע הקב"ה לעמו שלא יחליפם בעם אחר ולא ישנם ולא ימירם באומה אחרת וכו' פכ"ד (צד קכ"ז): לא יאמר אדם לעצמו העולם הזה מלא תוהו ובוהו אלך אוכל ואשתה ואהנה ואלך מן העולם. אם עשה כן עליו הוא אומר אמר נבל בלבו וגו'. אם ת"ח הוא חוסך בו חכמה ובינה דעה והשכל וכו' פכ"ה (צד קכ"ח): באתי לגני אחותי כלה. זו כנסת ישראל. אריתי מורי עם בשמי זו תורה נביאים וכתובים. אכלתי יערי עם דבשי זה מדרש הלכות ואגדות. שתיתי ייני עם חלבי אילו מעשים טובים ותלמוד תורה שחכמי תורה מצפין להן וכו' פכ"ה (צד קכ"ט): לא זכה אדם שיבקש רחמים על דברי תורה שיכנסו לתוך מעיו יבקש אדם רחמים על אכילה ושתיה יתירה שלא תיכנס לתוך מעיו וכו' פכ"ו (צד קל"ג): קדושת הקב"ה קדושת שבת קדושתן של ישראל שלשתן שוות באחת. שם: לא גילגל הקב"ה והוציא את ישראל ממצרים אלא בשביל שרה רבקה רחל ולאה וכו' פכ"ז (צד קל"ח): לא ניתנה תורה על מנת כן אלא לקדש שמו הגדול וכו' פכ"ח (צד ק"מ): כיון שבא נח לעולם א"ל הקב"ה לשם. שם אילו היתה תורתי בעשרה דורות הראשונים תאמר כבר החרבתי את עולמי מפניהם. עכשיו שא נבואה על כל או"ה. מה אם יקבלו תורתי עליהן. שם נתנבא ד' מאות שנה על כל או"ה ולא קיבלו ממנו. שם (צד קמ"א וב'): והקב"ה נשבע בשמו הגדול ביום שנשא עמרם את יוכבד דודתו לו לאשה במצרים לשם שמים שינטל ארון ותורה עמו ותינתן בזרועו של עמרם וכו' פל"א (צד קנ"ג). ומה שברו של למך שהיה מתאבל על אחי אביו. זוטא פ"ב (צד קע"ד) ועי' במ"ע אות כ"ב: אמרו בשירד משה מהר סיני וראה את הסרחון שסרחו ישראל במעשה העגל נסתכל בלוחות וראה שפרח כתב מעליהן ושיברן תחת ההר מיד נתאלם. שוב לא היה יכול להשיב דבר. ואותה שעה נגזרה גזירה על ישראל שילמדו אותה מתוך הצער ומתוך השעבוד ומתוך הטלטול ומתוך הטירוף ומתוך הדחק ומתוך שאין להן מזונות. בשכר אותו הצער עתיד הקב"ה לשלם להן שכרן לימות המשיח ולע"הב. זוטא פ"ד (צד ק"פ): ארבעים ימים האחרונים שעלה משה שנייה להר סיני להביא תורה לעמו גזרו ישראל יום צום יום תענית. יום האחרון שבכולם שהוא סוף ארבעים גזרו תענית ולנו בתעניתם כדי שלא ישלוט בהם יצ"הר ולמחרת השכימו ועלו לפני הר סיני. הן בוכין לקראת משה ומשה בוכה לקראתם עד שעלתה אותה בכייה למרום. באותה שעה נתגלגלו רחמיו של הקב"ה עליהן ובישרה אותן רוה"ק בשורות טובות ונחמות. ואמר להן בניי נשבע אני בשמי הגדול שלי שתהא לכם בכייה זו בכיית שמחה. ויהיה לכם יום זה יום סליחה וכפרה ומחילה לכם ולבניכם ולבני בניכם עד סוף כל הדורות:

וגם בקיבוץ זה אומר.

כי יותר מה שערכתי כתוב כאן ומי שיבא אחרי ימצא עוד לקט ושכחה. אולם הוא די סיפוקי להראות דברים שהם מיוחדים במקומם בסדרים אלו. כי לדעתי אלו הדברים יעידון ויגידון כי לא מחשבות זמן הגאונים הן בחכמת הפילוסופיא והן בנסתרות הקבלה מצאו להם קן בסדרים אלו. וכל סגנון אלה הסדרים בלשונם ובעניניהם הוא מיוחד להם. רק קצת דוגמא נמצא להם בברייתות הקדומות. כמו שערכתין לעיל במאמר ה' וכן במאמרים וברשות האמוראים הקדמונים ובפרט באלו שקראום חסידים בזמניהם. ואעתיק כאן ברייתא אחת שהיא בסגנון לשונה וענינה דומה לסגנון סדרים אלו. והיא במס' שבת (קנ"ג ע"א) אמקרא בכל עת יהיו בגדיך לבנים וגו'. א"ר יוחנן בן זכאי משל למלך שזימן את עבדיו לסעודה ולא קבע להן זמן. פיקחין שבהן קישטו את עצמן וישבו על פתח בית המלך. אמרו בלום חסר לבית המלך. טיפשין שבהן הלכו למלאכתן. אמרו בלום יש סעודה בלא טורח. בפתאום בקש המלך את עבדיו. פיקחין שבהן נכנסו לפניו כשהן מקושטין. והטפשים נכנסו לפניו כשהן מלוכלכין. שמח המלך לקראת פקחים. וכעס לקראת טפשים. אמר הללו שקישטו את עצמן לסעודה ישבו ויאכלו וישתו. הללו שלא קישטו עצמן לסעודה יעמדו ויראו. חתנו של ר"מ משום ר' מאיר אמר אף הן נראין כמשמשין. אלא אלו ואלו יושבין הללו אוכלין והללו רעבין הללו שותין והללו צמאים שני' לכן כה אמר ה' הנה עבדי יאכלו ואתם תרעבו הנה עבדי ישתו ואתם תצמאו הנה עבדי ירונו מטוב לב ואתם תצעקו מכאב לב:

אמנם

בענין טהרת הלשון וסגנונה רואה אני להעיר שעל הרוב הוכו העינים בהשקפת פנה זו. והיא שאנו הורגלנו בסגנון הגמרות בבלי וירושלמי ומדרשי הרבות ובוצא בהם. ולזאת נדמה שאי אפשר שימצא ספר בעתות האלו בסגנון הספר שלפנינו. ונשבח כי בשנים שעברו באלף השישי שאנו חיים בו כמו ת"ק שנים הספרים שחוברו בהם אינם על טהרת הלשון ואעפ"כ לא חסרו יחידי סגולה שידעו להלביש רעיוניהם במליצה יפה ובסגנון נאה. וכמו כן היה גם בימיהם. וכל זאת נכיר משרידים ופליטים אשר נשארו לנו והם מפוזרים בגמרות ובמדרשים. דרך משל דברי הספדנים בבבל בזמן האמוראים (במו"ק כ"ה ע"ב). אם בארזים נפלה שלהבת מה יעשו

איזובי קיר. לויתן בחכה הועלה מה יעשו דגי רקקן. בנחל שוטף נפלה חכה מה יעשו מי גבים. עוד שם. שמחה לתוגה נהפכה. ששון ויגון נדבקו. בעת שמחתו נאנח. בעת חנינתו אבד חנינו. עוד שם. ארץ שנער הרה וילדה. ארץ צבי גידלה שעשועיה. אוי נא לה אמרה רקת כי אבדה כלי חמדתה: ומהפלא שנמצא שם הספר על רבתה בר רב הונא דפתח עליה ההוא ינוקא המפליא את שומעיו. וזה לשונו. גוע ישישים עלה מבבל ועמו ספר מלחמות. קאת וקפוד הוכפלו לראות בשוד ושבר הבא משנער. קצף על עולמו וחמס ממנו נפשות ושמח בהם כבכלה חדשה. רוכב ערבות שש ושמח בבא אליו נפש נקי וצדיק: ואם לא היינו יודעים זמן של אלו המליצות. אלא שנמצאם באיזה חתיכת קלף. היעלה על הדעת לומר שהם מאותו הזמן. האם לא נחשוב שהם מזמן בעלי הלשון האחרונים. וכשיקרא א׳ מבעלי הבקורת האחרונים מאמר. שמחה לתוגה נהפכה ששון ויגון נדבקו. יאמר כי רוח אראפית נושבת בו. וכיוצא באלו נמצא עוד ועוד אלא שהם מפוזרים והם בטלים ברוב הסגנון הרגיל באלו הספרים. אבל בלי ספק שמי שאמר אלו המליצות היה יכול ג״כ לכתוב ספר במליצה יפה ובסגנון נאה. וארמוז כאן על איזה מהם. לבר קפרא. אראלים ומצוקים אחזו בארון הקדש וכו׳. בתובות ק״ד ע״א. ועוד לו בירושלמי ריש פ׳ אלו מגלחין. משמים נשקפה. הומיה בירכתי ביתה. מפחדת כל בעלי כנפים. (ראונ׳) [ראוה] נערים ונחבאו. וישישים קמו עמדו. הגם יאמר הו הו. והנלכד נלכד בעוני. (ונראה שעל בתו של רבי שנתנה לבן אלעשה ולא נתנה לת״ח אמר דבר זה). ולר׳ יעקב בן דוסתאי. מלוד לאונו ג׳ מילין פ״א קדמתי בנשף והלכתי עד קרסולי בדבש של תאנים. כתובות ק״א ע״ב. ולריב״ל בנבלא שאמר. ארץ ארץ הכניסי פירותיך למי את מוציאה פירותיך לערבים הללו שעמדו עלינו בחטאתינו: וכן הסיפור משמעון הצדיק. בא אדם א׳ מזיר מן הדרום וראיתיו שהוא יפה עינים וקווצותיו סדורות לו תלתלים וכו׳ נדרים ט׳ ע״ב. וכן בהא דר״י בן חנניה. תיוק א׳ יש בבית האסורים יפה עינים וטוב רואי וקווצותיו סדורות וכו׳. גיטין נ״ח ע״א. וכן ברייתא דינאי המלך בקידושין ס״ו ע״א:

מאמר י״ב כולל מפתחות.

המקראות שעליהם הדרושים סובבים הם.

א׳ בראשית. ג׳ כ״ד ויגרש את האדם וגו׳. הוא בתחלת הספר שהוא יסוד לבנין הספר ובסיום הספר הוא חוזר אל זה המקרא:

ב׳ שמות. פרשת עשר מכות בפ״ז צד מ׳ עד מ״ד:

ג׳ „ פרשת עשרת הדברים. בפכ״ה כ״ו וכ״ז צד קכ״ז עד קל״ט:

ד׳ „ שם כ״ג כ׳ הנה אנכי שולח מלאך וגו׳ ופ׳ משפטים כ״א א׳ עד כ״ח. בפכ״ב וכ״ג צד קי״ח עד קכ״ב:

ה׳ ויקרא. פרשת הקרבנות. בפ״ו צד ל״ד עד ל״ח:

ו׳ „ פי״ט ט״ז וי״ז לא תלך רכיל וגו׳. בפי״ח צד ק״ו עד ק״ט:

ז׳ שמואל ב׳. כ״ג א׳ עד ח׳ ואלה דברי דוד וגו׳. בפ״ב צד ז׳ וח׳. ובפ״ג צד י״ג וי״ד:

ח׳ שופטים. ד׳ ד׳ ודבורה אשה נביאה וגו׳ בפ״ט ופ״י צד מ״ח עד נ״ה:

ט׳ ירמיה. י׳ כ׳ אהלי שודד וגו׳. בפ״ל צד קמ״ח ומ״ט:

י׳ יחזקאל. מ״ז י״ב ועל הנחל יעלה וגו׳. בפי״ח צד צ״א וצ״ג:

י״א יואל. ב׳ ט״ז וי״ז אספו עם וגו׳. פ״כ צד ק״ב וקי״ג:

י״ב תהלים. מזמור י״ח. בפ״ב צד ט׳ י׳ וי״א:

י״ג „ מזמור כ״ט. בפ״ב צד י׳ וי״ב:

י״ד „ ע״ט מזמור לאסף אלהים באו גוים וגו׳. בפ״ל צד קמ״ז עד קנ״ו:

ט״ו „ קל״ט ט״ז גלמי ראו עיניך וגו׳. בפ״א צד ד׳ עד ז׳:

ט״ז שיר השירים. א׳ ד׳ משכני אחריך וגו׳. בפ״ו צד ל״א עד ל״ג ול״ז:

י״ז „ „ ג׳ י״א צאנה וראינה וגו׳. בפ״ז צד פ״ד ופ״ה:

י״ח איכה. ב׳ י״ט קומי רוני וגו׳. פי״ח י״ט כ׳ וכ״א צד פ״ט עד ק״ח:

י״ט דרוש על אהבה. פכ״ח צד קל״ט עד קמ״ג:

אולם נדרשו ג״כ הרבה פסוקים לעצמן דרך אגב והרבה פסוקים הובאו בדרך רא״ה כדרך המדרשים. ע״כ אמרתי לשית מפתח לכל הפסוקים מבלי הבדל באשר הובאו בתוך

הספר. ובכל המקראות שאינם בספר כמו שהם במקרא ציינתים בכוכב כזה * ואם התרגום מסכים עם הספר ציינתים בכפל הכוכב כזה **[1]:

בראשית. א. א 164, כו 154, לא 160. ב. א 161, ז 173, ח 160, יח 51. ג. יח, יט 164, כא 136, כד 3, 164. ו. יא, יב 190, יח * 162. ז. א 81, 162, 174. ח. טז 162, כ 35, כא 152, יא. א 74, 158, 190, ד. ז, ח, ט 158, לא 28. יב. א 138, ה 28. יג. ז 192, יג 74, 158, יד. יד. טו 28. יט 29. כא, כב 128. כג. כד 128, 131. טו. א * 128, ז 27, ח 65, 174, יח. ג * 59, ח 59, יט 170. יט, ט 158. כא. יב. 45. כב. א. ב 45. כג. ו 28, כד. א 29, ב 54, לה 192, נח 138. כה. כז 29, 32, 132. כו. ה 35, יב 170, כ 192, כד 129, ל 192. כח. יז 129. ל. כז 125, ל 126. לב. יא 170. לה. ד 35, 131, ד. ה 180, ט 138. לו. כב * 175. לז. יג. כו 131. לה 29. לח. ח 35. לט. ה 113,

[1] שינויי הנוסחאות מנוסחא המסורה לנו יארע לפעמים שהכותב לא עיין במקרא וזכרונו הטעהו. אולם הרבה פעמים שינוי זה הוא לפי שכך היה כתוב בספרו. וזה נמצא גם במפרשים האחרונים. ד״מ ברא״בע דברים כ״ד א׳ והטעם או מצא בה כמו ומכה אביו ואמו. שהיתה נוסחת ספרו ומצא בה. וכן בחזקוני דברים י״א ד׳ שהיתה נוסחת ספרו ברדפם אחריהם ופי׳ שהמים היו רודפים אחרי המצרים ושלכך תרגם אונקלוס בעדמו מים חכימו מיא. וכיוצא באילו במדרשים ובאגדות. וכבר חובר ספר משפחת סופרים על אלף שפ״א שינוים בדה״ל מנוסחת המסורה לר׳ שמואל ב״ר בנימין וואלף הלוי ראזענפעלד ווילנא תרמ״ג (ודרך אותו החכם היתה לבדוק אחר נוסחאות קעניקאט ודי ראססי אם לא נמצא להם דוגמא בדר״ל. ולא שם עיניו בדר״ל לעמוד על תוכן דבריהם). ואביא כאן שתי דוגמאות. א׳) במדרש תהלים מזמור ל״א. א״ר יצחק בן (תרדיון) [מרינן] חברו של הקב״ה יש לה ט״ז פיות שנ׳ התאהדי היכוני השימי השמולי איה פניך מועדות (יהזקאל כ״א כ״א) כמנין איה בגימטריא ומה אם מדת פורעניות וכו׳. והנה לפנינו כתוב אנה פניך מועדות (והחכם מו״ה רש״ב הסגיר בהוצאתו מלת איה וכתב אנה והשחית פני הדרוש שהרי מסיים כמנין איה) ובעל הילקוט השמיט המלות כמנין איה בגימטריא וכתב אנה. ובמזמור ע״ח. ויך צריו אחור ר׳ יצחק בר מריון אמר חברו של הקב״ה שש עשרה פנים שנ׳ התאהדי ד׳ הימיני ד׳ השיבי ד׳ השמילי ד׳ הדי שש עשרה פנים. ובלי ספק שנוסחא זו היא תיקון והגהה ועיקרו של הדרוש היא נסמך על מלת איה: ב׳) במדרש איכה פ״א בפ׳ ממרום שלח אש. א״ר יוחנן בשם רשב״י כ״מ שנאמר ויאמר לא נאמר אלא להדרש הה״א ויאמר אל האיש לבוש הבדים ויאמר בא אל בינות לגלגל וגו׳ (יהזקאל י׳ ב׳) מהו ויאמר ויאמר שתי פעמים וכו׳. ודכוותה ויגש איש האלהים ויאמר אל מלך ישראל ויאמר כה אמר ה׳ וגו׳ (מ״א כ׳ כ״ח) מהו ויאמר ויאמר שתי פעמים וכו׳. ודכוותה ויאמר המלך אחשורוש ויאמר לאסתר המלכה וגו׳ (אסתר ז׳ ה׳). ודכוותה אמור אל הכהנים בני אהרן ואמרת וגו׳. שתי אמירות הללו למה לי וכו׳. ונבפל זה המדרש באיזה שינוים ברבה ובתנחומא פ׳ אמור ובמדרש שמואל והובא בילקוט מלכים ובפ׳ אמור. והא דאסתר דרשו במגילה ט״ז ע״א. והנה נפלא הדבר למה לא הזכיר רש״בי כפילות ויאמר ויאמר בתורה ברישׁ פ׳ שמות. ויאמר מלך מצרים למילדות העבריות אשר שם האחת שפרה ושם השנית פועה ויאמר בילדכן את העבריות וגו׳. אמנם צא ולמד בתנחומא פ׳ ויקהל בד״ה אז ראה ויספרה וכן בתנחומא הוצאת החכם מוהר״שב שהביאו ויקרא מלך מצרים וגו׳ וכעין שכתוב אחר זה ויקרא מלך מצרים למילדות ויאמר להן. ובלי ספק שבספרו של רש״בי היה כתוב ויקרא וע״כ לא מצא לדרוש כאן ויאמר ויאמר. וכבר דשו רבים בדבר שהתלמוד חולק על המסורה שלנו. ואכפיל כאן מה שכתבתי בהקדמה אל ספרי דבי רב (בשנת תרכ״ד). ראה זה מצאתי שבהדבה מקומות מובאים הפסוקים בשינוי ובחילוף ממה שהם לפנינו במקרא וראיתי וכו׳ ומצאתי כי טוב ללכת בזה בדרך שכבשו מי שקדמו מכוני שלא שינו המקראות בספרים רק העירו על השינוים. ד״מ הז״א כותב ה״ג במקרא ומוציאי הש״ס כתבו בספרים שבידינו כתוב וכו׳. והארכתי בכל זה לפי שתפס עלי חכם גדול ובקי באגדות על שרמזתי במ״ע במקרא כתוב וכו׳. ויזכירני את מאמרם. חכמים הזהרו בדבריכם. ומעמו שלא לחקות את אלו שמשבשין את כתבי הקודש. וע״ז אשיב וכי מפני הללו שקלקלו נסמא את עינינו. ידעתי גם אני מאמרם בזכות ויסתר זכה לקלסתר (ברכות ז׳ ע״א) אבל הם אמרו והם אמרו. מה אתה נותן פתחון פה למינים א״ל כתוב והרוצה לטעות יטעה (ב״ר פ״ח). כלו׳ שרק הרוצה לטעות יטעה ומי שאינו רוצה לטעות לא יטעה בזה: עוד אני רואה להעיר שהרבה שינוים הם אם בחסירי וי״ו או יתידי וי״ו וכבר רמזתי במ״ע צד קט״ז אות ד׳ שכמה פעמים מצינו בזה הספר תוספות וי״ו או חסרון וי״ו. וחסירי וי״ו הם בכלל עטור סופרים (נדרים ל״ז ע״ב). והשם עטור סופרים מורה שכך היה מנהג הסופרים לחסר הוי״ו. וכשם שחסרו כך הוסיפו. עוד אני רואה להעיר שבמפתח הזה ימצא הקורא ששינויי המקראות זם יותר ממה שרמזתי עליהם במ״ע לפי שבפיזור הראות נעלמו מעיני:

126, ט 131, מא. לט 85, מב. טו 131, מג. טז 131, מד. ח 131, מז. יד 131, כח 30, מט. יב 195, כג. כד 104, ג. יט 131, הערה בפנים נסמן בטעות בצד 131, וצ"ל בראשית ל"ז י"ג:

שמות. א. טז. י. כב 43, ב. יג 107, יד 106, כא 83, ג. ד 34, ה 90, י * 102, ד. יד * 68, כב 96, ה. ב 74, 158, 191, כ 106, ו. ו. ז. ח. 119, כו 106, ז. יא. כה. כט 41, ח. ב 41, ז 30, י. כ. כא 42, ט. ג. י. כה. כו 42, י. ב 41, טו 42, כג 43, יב. ג 34, מח * 121, יג. כא 60, 144, יד. ב. ה. טו 44, לא 129, טו. א. ב. ג 44, ד 191, יא 44, יז 180, יח 152, כו 135, טז. ה 131, יב 197, כ 107, לג * 129, יז. ח 126, יב 10, 167, 198, יד 10, 126, טז 126, יח. ב. ג 30, יט. ו 179, י 72, 101, טו 101, טז. יט 120, כ. כולא עשרת הדברות 130, א. ב 127, 129, ב 19, 164, ב עד ח 132, ג 152, ג עד ו 141, ה 21, 22, ח 133, ח ער טו 134, יב עד יז 74, 135, יג ער יז 127, יח. יט. כ 120, כד 173, כא. ב 19, א. ב. ג 120, ו 37, ז * 121, ח * 121, 122, י. יא * 121, יח * יט. כ * כב * כג. כד. כה 122, כב. ח 146, 147, יט 152, כ 106, 146, כא. כב. כג 144, 153, כג. א 146, ז 176, יז 15, 81, יט 19, כ 100, 118, 119, 155, כד. א ער ח 85, ה 52, ז 85, 159, 179, יא 52, יז 193, כה. ח 148, ל. יז ער כ 72, לד 62, לא. יד 133, לב. ו 61, י * 17, 103, יא ער יד 17, 180, טז 179, ב. כו. כז. כח 17, לה 180, לג. א * עיי' במ"ע 88, 184, ו 179, ז 148, 180, ח. ט. י 86, יא * 180, יב 183, יג 183, 191, טז 127, יח 142, 183, יט 183, לד. ה. ו. ז 183, ו 3, 112, ט 183, יד 152, כד * 131, לה 18, לה. כא. כב 86, לו. 43, ואשר נסמנו בפנים בטעות. צד 41 צ"ל ולמען תספר וגו' (שמות י' י"ב), 135 שמות ט"ו כ"ו. 183 שם ט'. 198 שמות י"ז י"ב:

ויקרא. א. א 33, 142, 191, א. ב 34, ב 35, ה. ט. יא. יג 36, ב. ה * 372, יד 173, ג. יז 73, ד. כב 28, ו. ב 38, ו 6, יח * 38, ז. א 38, יא * 38, כה. כו 73, ט. כד 95, י. ג 153, יא. מד 72, טו. א. ב 78, ג 79, טז 78, יט. כה 79, כח 76, יז. יד 73, יח. יז 75, יט 76, יט. א. ב * 72, ג 134, יג 75, 112, טז 106, יז 109, כב. כח 153, כה. לה * 112, נה 100, כו. ג 171, ג עד יג 95, ו 131, 171, ח. 16, 56, יד עד מד 96, ט. יז 130, 131, לד 130, ואשר נסמנו בטעות בפנים צ"ל. 73, י"ז י"ד. 173, ב' י"ד:

במדבר. ו. כד. כה. כו 157, ז. ט 157, יא. ח. יב 60, טז 112, יג. ב 144, לב לג * 145, יד א 145, ה עד י 145, יא עד כ 144, יח 98, לט 145, 146, מ. מג 145, טו. ב. ג. ד. טו. טז 146, לב. לח 132, טז. טו 83, כו 106, לג 77, יז. ה 117, יח. לב * 67, יר 95, כא. ה 159, יח 60, יט * 179, כב. ה. ו 142, כ. כא *. כב 142, לט 116, כג. א 142, ד 142, 191, ז. ח. י * 116, כד. ד 142, ה 116, ו. ז 117, טז 142, 191, כ 126, כא 30, כו. ט 106, 107, כח. ד 143, לב. י 130, לה. ז * 82, כג. כד. כה 147: ואשר נסמנו בפנים בטעות צ"ל. 77 במדבר ט"ז לג. 142 במדבר שם ט"ו. 145 שם ל"ב ולי"ג. 191 במדבר כ"ד ט"ז:

דברים. א. כב 144, ב. כה 10, ד. ז 113, ט 115, טו 6, כד 6, 46, לא 144, לט 151, ה. יט 129, כח 142, ל * 157, ו. ד. ה 140, יג 134, כה 171, ז. ח 140, טו 94, כו * 159, ח. ה 96, יב 64, י. יד 172, יז 6, 96, 108, 151, יט 146, יא. טו. יז 185, יב. כג 73, יד. א 96, כא 19, כו 172, כט 70, טו. יב 19, יד. יח * 120, יט. יז 146, יח 50, יט 147, כ. א 50, כא. יא. טו 177, כב. ז 170, כד. יג 95, טז 112, כה. יט 126, כו. טו 95, יז. יח 152, יח 159, כח. ט 135, י 26, 198, מה. נא 137, כט. יח. יט 72, ל. יד 97, 137, 196, ב 30, 170, לא. יב 112, לב. ד 35, 175, ו 112, ט 173, יא 119, יג 43, ל * 56, לט 130, לג. ב 149, 192, כא 170, כד כה. כו 52, כח 32, כט 33, לד. ד * 88, ז. י 18, ובפנים נדפס בטעות וצ"ל 142 דברים ה' כ"ח. 172 דברים י"ד כ"ו:

יהושע. א. ח 4, 195, יא 101, ג. ה 101, ה. יב 100 (בפנים חסר ולא נסמן). טו 102, ז. ו. ז. ט. י. יא 102, יט. כ. כא 103, י. יב. יג 10, כב. ו 86, כד. טו. טז 86, יט * 103:

שופטים. ג. א * 150, ד. ד 48, ה. ו * 50, ח ט * 51, ה. א. 51, א. ב 52, ג 54, ד. ה. 125, ח * 55, 58, ט 58, י * 53, 58, יא 54, לא 78, 193, ו. א. ב 58, ג * 58, ג. ד 134, ה *. ו. יב. יג 58, יז. יח. יט 60, יט 58, ח. ל * 86, י. ז. טז 185, יב. ו * 56, ט. יב. יד 86, יג. טז 60, יח. ל 28:

שמואל א'. א. א. ג 47, כב 37, ב. ח * 21, 181, כז * ל 57, לג 53, לה 57, לו 177, ג. יד * 108, ד. ג. ד. ח. ט 57, ה. ג 57, ז. ח 86, ט. י 87, יב. כב 87, כג 86, 87, יד. כד 83, לח 90, טו. ג. יד. טו. כ * 159, כב. ב 181, 182, כה. י. יא 170, לח 109, 170, לט 109: ונסמן בפנים בטעות וצ"ל. 53 ש"א ב' ל"ג. 83 ש"א י"ד כ"ד. 170 ש"א כ"ה י':

שמואל ב'. ב. יד. טו. טז 61, ו. ב 157, ז. ד. ה. ו * 89, יח 89, 90, יט. כ 90, כב 157, כג * 124, ח. טו 170, טז. כג 107, יז. כג * 157, כ. יט 100, כב. ג. ד. ה. ו 90, כח 176, כג. א * 8, ב 8, 167, 198, ג 199, ג. ד * 8, ה 13, ז 14, ח * 15, כד. טו *, טז 39:

מלכים א'. א. א 39, יא. טז 54, יג. יח כ ** 61, טו. ה 16, טז. כד 49, לד 185, יז. א * 185, יג 97, יח. א 186, ג 125, 126, לב * לו ער מ 87, יט. ה ער יד 186, טו. טז 22 186, יט ** כא 23, כ. יג. יד. טו * 49, כט * 89, כא. כה 49, כב. מה 177:

מלכים ב'. ב. יא 23, ג. ד * 49, כו 50, ד. מב 173, י. ל 184, יא. א 177, יד. כה * 88, 184, כו. כז 88, 184, יז. ב. ג 188, יח. לה * 74, 158, 191, יט. כד 45, לה 44, 88, 158, 192, לז 45, כ. ד. ה **. ח. ט. י. יא * 47, יז * 47, כה. ט 148: ובטעות נדפסו וצ"ל 23 מ"ב ב' י"א. 148 מ"ב כ"ה ט':

ישעיה. ב. יט ער כב 163, ג. י. יא 157, ד. ג 164, ה. ז 63, יד 108, טז 170, כה 65, ו. ג 194, ח. ט. י 82, יא 83, ז. יא. יג * 188, ח. טז 187, ט. יז 111, ט. טו 64, י. ב 53, יד * 44, יא. ט 70, יב. א. ב 192, ג 54, יג. ט * 111, ט 108, יג * 74, 158, יד. יד. טו 192, טו. טז 158, יט 24, טו. ג 115, יח. ז 91, יט. א 40, ט 196, יא. יד 40, כג. כה 194, כא. יא. יב 155, יב. יג. יד 156, כב. א ער ה 154, ד 189, ה 155, יג * 128, 167, 198, יד * 128, 198, כד. כא 20, כה. ג 93, ח 21, כו. ד 90, מ 74, יט 22, כח. ט 29, י. יג 20, יד. טו. כב 61, כט. יג 134, טו 108, יט 181, כב 194, ל. כו 26, לג 160, לב. ו 128, ח * 83, ט 19, יז 171, כ 8, 167, 198, לג. ו 70, ז 21, יד. טו 26, טו. טז. יז 171, יז 68, יח 118, כב 114, לה. ו 121, י 179, לז. טו* 46, לח. א 46, ב 47, לט. א. ב. ג. ד ** 47, מ. א. ב 88, י 117, 88, יא. יב 195, יד 160, כב 161, כט 84, לא 97, מא. ב 28, טז * 109, יז 121, 181, מב. ה 103, ז 82, 103, ח 100, יב 12, טז. יח 69, כא 95, מג. ב * 26, ח ** 82, י 130, יב 131, יד 189, יח 4, כא 89, מד. ג. ה 105, כא. כב 5, 32, כג 5, מה. יב * 21, יח 175, יט 11, כא 130, מו. ד * 189, ט * 130, מח. י * 133, 181, יא 112, יג 152, 160, 161, מט. ג 89, 140, ז * 78, 199, ט 138, טו 85, 149, כג 81, ג. ב 182, ד 196, ד עד ז * 94, י 156, נא. ה 137, יג 25, נב. ה 150, נג. י 38, יא * 63, 136, נד. א 97, ג 199, ו 92, יד 144, יז 136, נה. א 8, 105, 167, נו. א 157, 171, ב 134, ג. ד. ה 146 ד. ה 131, יב * 128, 167, 198, נז. א 167, 198, א. ב 128, ב * 11, 24, 133, טו * 104, נח. ז * 135, 136, 137, 138, 139, ח 95, 139, ט 78, יא 139, יג * 133, יד. 130, 139, נט. א 152, ב 104, טו 53, טז (עיי' במ"ע) 57, כא 14, סא. ה. ו 121, ז 196, ט 199, סב. ב 131, ו. ז * 104, ח 130, סג. ג 26, ז. ח. ט 89, יא * 19, טו 172, סד. א וכו' 156, ג * 120, סה. יג. יד 26, טו 121, יז * 4, 83, יח 92, כב. כג 97, סו. א * 188, ב 4, יא 112, יד 67, טז 140, יט 6, כ 81, כב 86, 178, כד 194: ובפנים בטעות וצ"ל 44 ישעיה י' י"ד. 95 נ"ח ח'. 131 מ"נ י"ב. 160 ל' ל"ג. 189 מ"נ י"ד:

ירמיה. ב. ב 124, ג 71, 188, ב. ג 85, לד 111, 191, ג. א 52, יב 38, כב 94, ד. ב 148, ה. א 115, ז. כא 38, ח. יד 154, כג 87, ט. ו * 100, יא. יב. 96, 168, יז 154, י. י 39, כ 148, 149, יא. טז 93, יב. ה 188, ח 57, יג. טז 12, יז * 159, יד. כא * 150, טז. יד * 196, יז. ז. ח 91, ח * 93, י * 176, יב 160, כא. יב * 53, כב. י 8, כג. ז *. ח * 196, כח 59, כט 23, כט. כג 132, לא. ב 31, 71, 961, ז * 69, 70, י 67, יא 97, יב 131, יד. טו. טז 148, יח 37, לב 105, לה. לו * 52, לב. יט 40, 44, לג. כה 105, לט. ג * 148, מז. ב 114, מח. י 80, מט. טו. טז 126, ג. יב * 5, נא. לד 131, נב. יג * 148: ובפנים בטעות וצ"ל 38 ירמיה ג' י"ב. 93 י"א. ט"ז. 148 נ"ב י"ג:

יחזקאל. א, א. ב, ג. ד 34, כב 161, כו 160, ה, י 131, ח, י 24, יב * 108, י, יד * 161, טז, ז. ח 138, ח 139, יח, ו * 76, יח * 75, כ 112, כג * 189, לב 189, כ, יד 34, לב * 159, לח 194, כא, כב * 150, 153 (ועיי' במ"ע), כב, ב 23, כג, ה. ד 49, לב, ז, ח, ט 56, יא 189, לב 23, לה, ו, י * 126, לו, כה 105, כו 19, לז, א, ב 24, ט 24, יא ** 24, לח, כג 24, לט, יז 25, מג, יא * 34, מה, ט 28, מז, יב 91, 93; ובפנים בטעות וצ"ל 56 יחזקאל ז' ח' ט';

הושע. א, ב. ג, ד 187, ב, א, כב 187, ג, א 51, ד, ב * 64, ג *, ד, ה 65, ה, טו * 110, ו, א, ב 29, ג 195, ד 88, ו 38, ז, א * 125, יג 176, ח, י 22, ט, י 138, 175, יז, יב 68, 167, 170, יא, ט * 88, 127, 191, יז, יא 195, יב, ז 63, יז * 93, יד, ב, ג, ד 189, י 32; ואשר נדפס בטעות וצ"ל 138 הושע ט' י'; 189 י"ד ב' ער ה';

יואל. ב, יב 71, טז * 112, יו, יט 113, כ 20, כה 113, 196, כו 114, 196, כז * 115, ג, א, ב 19, ה * 91; ובפנים בטעות וצ"ל 196 יואל ב' כה;

עמוס. ב, ט * 12, ג, ב 76, ז 93, 124, ד, יג 62, ז, א ער ו 33, יא 88, 184, ח, ז 77, יא * 118 137, יד 16, ט, ט * 25, יז, יא 23;

עובדיה. ב, ד, י 126, יז 197, יח 126; יונה. ד, יא 112;

מיכה. א, ה 96, 168, ב, ב 131, יג 71, 149, ג, ג * ד 134, ד, י 129, ה, יד * 5, ו, ז, ח * 143, ז, ט 192, יח 4, 103; נחום. א, ב 40, 44 ט, יא * 44;

חבקוק. ב, ג 63, ה * 79, 80, ג, ב 194, ג 119, ו 173; צפניה. א, יב, יג 108, ג, ה * 175, ט 121, טו 96, כ 118; חגי. ב, ח 85;

זכריה. א, טו 5, ב, ג 96, ח, ט 83, יב * 148, יד 96, ג, א, ב * 20, ד, י * 5, 152, ה, ד * 132, ט * י * 129, ח, ד 83, יג * 86, יז 176, ט, יב 196, יז, א 31, יא, ב * 149, יב, ג 40, יד, א, ב, ג 5, ד * 152, ה 165, ז 8, יב * 81, 88, יז * 81; ונדפס בפנים בטעות וצ"ל 81 זכריה י"ד י"ז, 152 י"ד ד';

מלאכי. א, ב, ג 140, ד 126, ה 68, ו * 136, ב, ה 13, ו 170, 180, יז, יא, יב 177, יד 92, יז 188, ג, ג 100, ה 132, ו 25, יב 113, טז 152, יח 88, 189, יט 111, כ 26, כא * 15, 33, כב, כד 169;

תהלים. א, א 171, ד 107, ב, א ער ד 62, ז, ח 107, ד, ח 97, ה, ד 4, ה 99, ז, ז ער יא 127, ח, ה ער ט 162, ט, יח 192, יב, ד 107, ז 105, 190, יד, א 128, טו, ב 65, טז, ו 173, יז, יד 22, 87, יח, כו *, כז 176, לא 35, 69, יט, א, ב 9, ג 10, ח 23, ח, ט 195, כב, ד * ה 83, 133, כה, ו 112, יד 93, 124, כב 53, כו, ד, ה, ו, ז, ח, ט 59, כז, ד 102, כח, יג 96, לא, ו 8, 104, כ 120, לב, ו 97 ז 94, יא 94, 95, לג, ה 53, ו 103, 152, לד, יא 168, לה, ו 77, י 20, לו, ז 65, 59, לז, ג 90, י * 45, 49, יב, יג 45, 62, יג 49, יז 77, כה ** 26, 168, לב 49 (ויראה שהיא טעות וצ"ל המקרא יב. ותחת צופה רשע צ"ל זומם רשע כדלעיל 45), לה 45, לה, לו 49, מא, ב 169, מד, טז ער כז 123, נ, יא, יב, יג 143, כג 137, נא, ו 7, יט 104, נב, ג ער ז 107, נה, יט 52, 53, סח, ז 138, יג * 21, יח 119, 193, לו 147, 150, סט, לב 35, לד 20, עב, ז 160, עג, ט 106, עה, מד * 40, מח 42, עט, א 150, ב 126, א, ב 147, ג 151, פב, ו, ז 130, 179, פג, ב 154, פה, יב 95, 170 פט, ב 89, ג 144, צ, א 65, ד 7, צא, א 137, יא 100, 155, טו 89, צב, א 7, ו 10, צג, ב 160, צד, א 5, 44, ז 108, צז, ב 170, קא, ה 159, קב, א 28 98, ' 8, יח 20, 183, קד, יב 41, קו, ב 67, ג 169 171, כב 33, 148, קי, א 20, ד 94, קיא, ה, ה 141, ' 196, קיב, ה 133, ' 121, קיג, ז 21, ט 21, 22, 153, קטו, ה, ו 148, קטז, ד 113, ד, ה 144, קיח, יח 95, קיט' א 35, 69, סב 96, עב 16, צב 137, קמ 39, קכ, ד 108, קכא, ד 100, 123, ה 100, 155, קכב, ח 109, קכד, ז ח * 44, קכו, א 104, ד 29, קכח, א, ב 91, ב 26, 136, 107, ג 92, קל, א 38, 99, ח 53, קלב, ד, ה * 113, יא 39, יג, יד 92, קלג, א 68, קלו, כה 70, 84, קלז, א ער ו 149, ה, ו 85, קלט, טז 4, 39, קמ, ט 124, קמה, ט 112, קמז, ט 70, קמט, ה 95, ו 19; ואשר נדפס בפנים בטעות צ"ל 42 תהלים ע"ח מ"ח, 49 שם י"ב, 70 קל"ז כה, קמ"ז ט', 90 כ"ב ג' ער ו', 97 ל"ב ו', 120 ל"א כ', 123 קכ"א ד', 133 קי"ב ה', 144 פ"ט נ', 148 קט"ו ה' ו';

משלי. ב, ו 85, ג, ט 134, יא, יב 191, טו 95, טז 30, 84, יח 3, 31, 53, 170, לג 80, ד, ח 171, ח, ט 84, ו, כג 17, ח, כב 71, 160, 171, כו * 11, ל 160, ט, ה 196, ז 109, ', א 93, ב 53, יב * 16, יא, ד 170, ' * 109, כו 137, יב, ' 111, כו 193, יג, כד 93, כה 114, יד, א 49, ד 121, טו, א 104, כה 125, טז, א 121, ה 159, ח 170, כו 62, יז, ' 103, יח, א 106, כב 92, יט, ג 176, טז 67, יז 181, כ, ה 38, יג 196, כא, יד 53, כב, כג 99, כט 80, כג, ב 133, כא 64 196, כט 79, כד, יז 109, כה 17, כה, ח 105, ט 106, יו 103, כו, ד, ה 72, כז, יא 27, יב 67, כח, ח 73, ט 68, ל, ז ח, ט 14, כא, כב 103, לב * 64; ובפנים בטעות וצ"ל 16 משלי י' י"ב;

איוב. ה, ז 62, כה, כה 78, יב, ' 104, יט, כט 158, כ, כא 91, כא, יד 74, 158, 190, כד, ז * 158, 190, יח 158, כה, ב 84, 157, כז, יז * 109, לד, ' 40, ', יא * 175, מא, ג 117, 180; ובפנים בטעות וצ"ל 109 איוב כ"ז י"ז;

שיר השירים. א, ב 37, ד 31, 32, 33, ו 143, 149, יב 178, 179, ב, טו 43, ג, ו 106, יא 84, 85, ד, ט 29, יא 153, ה, א, ב 32, א 129, ב 86, ט 153, יא, טז 152, ו, יא 93, ז, ב 84, ג 127, ז 26, 197, יד 36, ח, ז 141, יג 82, 117, יד 116;

רות. ג, יג 131; איכה. א, ב 154, 164, טו 26, ב, ט 151, יג * 131, יז 7, יט 89, 98, 104, 105, 110, 112, 115, 117, 118, ג, כג 94, כז 107, לח 176, ד, ד 149, יט 150, ה, ', יא 122; ובפנים בטעות וצ"ל 110 איכה ב' י"ט, 176 ג' ל"ח;

קהלת. א, ז 195, טו 77, ד, יב * 15, יג 98, 160, ה, ה 189, ז, יד 67, ט, ז 4, יח 39, ', ח 67, יא 62, יא, ג 16, י * 169, יב, יג 196; ובפנים בטעות וצ"ל 189 קהלת ה' ה';

אסתר. ד, יא, יד, טז, יז 3; דניאל. ב, יט * 85, כא * 84, 85, כב * 85, ח, יב 95, ט * 112, יא 96; נחמיה. יב, מג * 94;

דברי הימים א'. א, א ער ד 80, ד, י * 31, ח, כז 97, כא, יא, יג, טז 39, כט, ט * 94;

דברי הימים ב'. ז, ג * 95, כ, לז 77, לג, יג * 188;

לעיל במאמר ה' (צד 59) ערכתי הלשונות למקומותן שנאמרו בזה הספר בסגנון שנו חכמים במשנה. שנו חכמים. מיכן אמרו. אמרו. וסדרתי שם 60 ג"כ שמות התנאים ושאר השמות שנמצאו בדברי חכמינו ז"ל ונזכרו לפנינו; והמעשיות ערכתים לעיל במאמר ד' 28—32 והשלמתים בסוף מאמר י' 117, ושם ערכתי ג"כ כל המשלים שהשתמש בהם בעל הספר;

ואוסיף כאן מפתח לשמות שנזכרו בכתבי הקדש למקומותם בזה הספר בסדר אלפא ביתא:

אברהם יצחק ויעקב. 9, 14, 36, 43, 60, 63, 123, 124, 127, 141, 142, 180, 184, אברהם, 27, 28, 29, 35, 45, 59, 60, 65, 99, 114, 115, 116, 128, 131, 138, 146, 169, 174, 190, 192, 194; אביהוא עיי' משה; אבימלך מלך פלשתים 45; אבירם עיי' דתן; אבנר, 61; אבצן מבית לחם, 86; אבשלום, 130; אגג, 115, 117, 125; אדום, 126; אדם, 3, 25, 81 (הראשון), 136, 164 190; אהרן, 41, 63, 68, 112 (חסיד), 128, 136 (כהן גדול), 141 (כתר בית־), 157, 169, 170, 173 (בני־), 180, ועיי' משה; אוריה החתי, 16; אחאב בן עמרי, 49, 50, 58, 98, 125, 130, 177, 185, 186, ועיי' ירבעם; אחאב בן קוליה עיי' חנניה; אחז מלך יהודה, 187, ועיי' ירבעם; אחזיהו מלך יהודה 197; אחימלך בן אחיטוב, 60; אחיתופל הגילוני, 107, 157; איזבל, 49, 58; איוב עיי' אליפז; איתמר בן אהרן, 57; אליהוא בן ברכאל, עיי' אליפז; אליה, עיי' ישרשיה; אליהו, 14, 22, 23 (הנביא), 87, 96, 97 (התשבי), 185, 186, (אבא־) 197, 199; אליעזר (בן משה) 30; אליפז התימני ובלדד השוחי וצופר הנעמתי ואליהוא בן ברכאל הבוזי איוב מארץ עוץ ובלעם בן בעור, 142, 192; אליפז התימני 125, 126; אלישע (בן שפט), 14, 22, 23, 39, 87, 173, 186; אלעזר בן אהרן, 57; אלקנה, 47, 48; אמורי, 10; אמציה כהן בית אל, 88, 184; אנשי בית שמש, 58, 59; אנשי מבול, 158; אנשי מגדל, 158; אנשי מדבר, 159; אנשי סדום, 158; אסף, 147, 150, 151; אסתר, 3; (בני) אפרים, 55; אשר, 52; אשור, 114;

בועז בן שלמון, 131, 178; בלדד השוחי עיי' אליפז; בלהה, 138; בלעם בן בעור ובלק בן צפור, 141; בלעם בן בעור, 115, 116, 191, ועיי' אליפז; בלק בן צפור, 115, 116, 142, ועיי' בלעם; בנימין, 110, (גבעת בני־) 56, 59, ועיי' יהודה; בן ישראלית, 130; ברק בן אבינועם, 50, 51, 52, 58;

גד החוזה, 39; גדעון, 60, (־בן יואש) 86; גוג, 5, 15, 24; גרשום (בן משה), 30;

דואג האדומי, 107, 157; דבורה, 48, 50, 50, 51, 52, 53, 58; דוד ושלמה 178; דוד, 7, 8, 10, 12, 15, 32, (חבורתו של־) 36, (־המלך) 39, (בית־) 53, 60, 67, (־מלך ישראל)

89, 90, 94, 96, 107, 113, 127, (כתר בית־) 141, (מלכות בית־) 157, 169, 170, 176, 177, 184, 190;
דניאל וחביריו, 85; דתן ואבירם, 106, 107;
הבל, 174; המן, 115, 125; הושע בן אלה מלך ישראל, 188; הושע בן בארי, 33, 186, 187;
זבולון, 50, 51, 59; זכרי עיי' יערשיה; זכריה בן ירבעם בן יואש בן יהואחז בן יהוא, 88;
זלפה 138;
חיאל בית האלי, 185; חבקוק הנביא, 193; חגי הנביא, 169; (חבורתו של) חזקיה, 36,
(־מלך יהודה) 46, 47, 48, 83, 88; חנה 99; חנוך מתושלח למך נח, 80; חנניה בן עזור ואחאב
בן קוליה וצדקיה בן מעשיה, 149; חנניה מישאל ועזריה, 131, 155;
יאשיהו מלך יהודה, 26; יבין מלך כנען, 185; יהוא בן נמשי, 22, 184, 186; יהודה 35,
(שבטו של־) 60, 131, (ערי שבט־) 154, (שבט יהודה ובנימין) 188; יהואחז בן יהוא, 184; יהויקים
מלך יהודה 85; יהושע, 10 (חבורתו של־) 36, 50, 56, 57, 59, 85, 86, 88, 101, 102, 103, 184, 195;
יהושע וכלב, 144, 145; יהושע הכהן הגדול, 20; יהושפט מלך יהודה, 14, 50, 177; יואב 61, 130;
יואל בן פתואל, 33; יואש מלך יהודה, 177; יואש בן יהואחז 184; יורם בן אחאב 39; יוכבד, 157;
יוסף, 29, 35, 65, (־הצדיק) 85, 104, 126, 131; יחוקאל בן בוזי, 14, 23, 24, 34, 159; יעבץ, 14, 30, 31;
יעל (אשת חבר הקני) 51, 58; יעקב אבינו, 29, 30, 33, 35, 65, (זרעו של־) 69, 99, 104, 105, 114,
(לשון בית־) 123, 126, 129, 131, 132, 138, 169, 170, 180, 192, 194, ועיי' אברהם; יערשיה ואליה
וזכרי בני ירוחם, 97; יפה (מלכות יון), 114; יפתח הגלעדי, 55, 56; יצחק, 35, (עקדת־) 36, 99,
114, 125, 128, 131, 169, 170, 177, 192, ועיי' אברהם; ירבעם אחז ומנשה, 11; ירבעם אחאב אחז
ומנשה, 16; ירבעם בן נבט, 125, 130, 184, 188; ירבעם בן יואש, 88, 184; ירמיה, 38, 188;
ישמעאל, 65, 174; ישעיה בן אמוץ, 46, 47, 82, 83, 94, 135, 187; יששכר, 51, (שבטו של־) 60;
יתרו, 30, 83;
כורש, 114; כושן רשעתים, 57, 185; כלב, 144, 145, ועיי' יהושע;
לאה, 97, 148, (זרעה של־) 199, ועיי' שרה; (שבט) לוי, 173; לוטן עיי' תמנע; למך, 174;
לפידות (ברק מיכאל) 48;
מיכה (פסל־), 130; מיכל (אשת דוד) 159; מישע מלך מואב, 49; מנוח, 60; מנשה (בן
חזקיה) 47, 48, 111, (דורו של־) 162, 163, 188, 189; מקושש עצים, 130; מראדך, 47, 115, 125;
מרדכי, 3; מרים עיי' משה; משה, 17, (־צדיק) 18, 19, 30, 32, 33, (חבורתו של־) 36, 41, 43, 44,
50, 57, 59, 62, 65, (סיעתו של־) 95, 101, 102, (רבינו־) 112, 117, (דורו של־) 123, 129, 132, 142,
(־הצדיק) 144, 146, 148, 169, 170, 178, 180, (רבינו־) 182, 183, 191, 193, (־רבינו) 199; משה אבי
חכמה אבי נביאים, 21, 33, 68, 83, 85, 128, 194; משה חכם חכמים גדול נדולים ואבי הנביאים, 68;
משה ואהרן, 65, 106, 116, 145; משה אהרן ומרים, 60, 177; משה ואהרן נדב ואביהוא, 193;
נבוכדנצר, 5, 24, 85, 114, 115, 125, 154, 158, 192; נבל הכרמלי 109, 170, (עיר־)
נבות, 130; נדב עיי' משה; נח, 35, 141, 162, 190; נמרוד, 27; נפתלי, 50, 51, 59; נתן הנביא, 69;
(מלך) סדום, 128; סיחון ועוג, 10; סנחריב, 44, 45, 46, 114, 191;
עבדון בן הלל, 86; ענלון מלך מואב, 185; עובדיה, 125, (ביתו של־) 125; עוג עיי'
סיחון; עוזיהו מלך יהודה, 186; עזה (בארון), 157; עזרא (חבורתו) 36; עכן בן זרח, 102, 130;
(בני) עלי, 55, 177; עמום הנביא, 32, 33, 88, 184; עמלק, 125, 126, 134, 159; עמרם בן קהת
(חבורתו), 36, 157, 177; עמרי שר צבא מלך ישראל, 49; עשו, 65, (מלכות רומי) 114, (זרעו של־)
124, 125, (־הרשע) 125, 155, 174; עתליה, 177;
פוטיפר, 126, 131; פלטי בן ליש, 159; פנחס בן אלעזר, 48, 55, 56, 57, 59, 190; פרעה
מלך מצרים, 40, 41, 43, 44, 158, 191; פרעה נכה, 26;
צדקיה בן מעשיה, עיי' חנניה בן עזור; צדקיהו מלך יהודה, 188;
קין, 174;
רבקה, 99, עיי' שרה; רחל, 97, 99, 148, 199, (זרעה של־) 199, עיי' שרה;
שאול המלך, 60, 159; שלמה, 14, 84, (סיעתו של־) 95, 169, 170, עיי' דוד; שלמנאסר
מלך אשור, 188; שם (בן נח), 114, 141, 142 (־הגדול) 174; שמואל הנביא, 48, 50, 86, 87, 99, 159;
שמשון, 130; (בני) שעיר, 174; שרה 28 שרה רבקה רחל ולאה, 138;
(אחות לוטן) תמנע, 175; תרח, 27, 28; עשרה דורות אדם שת אנוש קינן מהללאל
ירד חנוך מתושלח למך נח, 80;

אמנם שמות המקומות שהוזכרו בספר הם, אלכסנדריה, 151; ארץ ישראל, 66;
בבל, 25, 66, 98, (גולה של־) 100, 129; בית אל, 56; בקעת ידים, 151; בית שמש, 58, 59; בית
תר (ביתר), 151; גבעת בני בנימין, 56, (פלגש בגבעה) 57; הר סיני, 122; חברון, 56; ירושלים
56, 122; מצרים, 40, 41, 122, 138, 144; פלשתים, 57, 58; פרת, 154; (ברך גדול של) רומי 9, 26,
151; שנער, 129;

סליק.

השמטות ותיקונים והוספות.

צד י', צ"ל דומה לחבירו, שם, במ"ע אות ל"ו יש להוסיף, ועיקר נראה שכל המאמר קטוע ומשובש: צד י"ב, במ"ע אות נ"ו יש להוסיף; ואולי המאמר קטוע. במקרא כתוב ישימו: צד י"ד במ"ע אות ז' יש להוסיף, ובמדרש קהלת פ"א אין זכרון לראשונים, אבל לע"ל הקב"ה עתיד להמנות לו חבורה של צדיקים משלו ומושיבן אצלו בישיבה גדולה וכו', ואולי יש להגיה כעין זו ועיי' להלן, גם יש להעיר בענין ישיבה גדולה על מאמר לר' יוחנן (פסחים נ"ג ע"ב) כל המטיל מלאי לכיס ת"ח זוכה ויושב בישיבה של מעלה וכו': צד ט"ז במ"ע אות י"ד יש להוסיף, בילקוט מלאכי בשינוי קצת ושם גרים מעמידן על רגליהם מאפרן מתחת כפות רגליהם של צדיקים ומביאם לחיי העו"הב וכו': צד ט"ז במ"ע אות כ"ה יש להוסיף, ועיי' בדקדוקי סופרים שהביא מן תיקוני זוהר הנוסחא כדהכא, ול"ל תקונא חמישאה ח"ב, כמה דאוקמוה מארי מתניתין אם ראית ת"ח שחטא ביום אל תהרהר אחריו בלילה דודאי עשה תשובה: צד כ', צ"ל מאור פנים בתורה שיש בו: צד כ"א, במ"ע אות ז' יש להוסיף, ואיל צ"ל בישראל בכ"ף: צד כ"ב צ"ל [שכונו]: צד כ"ח, הראה הקב"ה לאברהם אבינו שני בניו, אולי צ"ל בני בניו: צד כ"ט, צ"ל וטרדתין מן העולם: שם במ"ע אות כ' יש להוסיף, ובשבת פ"ח ע"ב: צד ל"א, צ"ל שתעשה לי ריעים: צד ל"ט, צ"ל וביון שראה דוד: צד מ"א, צ"ל בסוף שיטה ד' (שמות י' ב'): צד מ"ו, צ"ל במ"ע אות ב' ברכות י' ע"ב: צד מ"ט, במ"ע אות ב' יש להוסיף, ולפנינו צריך להגיה זומם רשע ועיי' לעיל צד מ"ה: צד נ"ב, מעות הדפוס וצ"ל מי שהוא משכים: צד נ"ו, צ"ל יניסו רבבה: צד נ"ז, אמרו לא הרג אותן וכו' וכן צד נ"ח אמרו לא הרג אותן וכו', אולי צ"ל אמור, כמו בצד נ"ו ומי הרג את כל אלה אמור לא הרג וכו', וכן מסתבר: שם, (שופטים שם) טעות וצ"ל שמואל א' שם: צד נ"ח, פרומה צ"ל פרוטה: צד ס"ב, דן אני צ"ל זן אני: צד ע', יש להוסיף במ"ע אות י"ב וגרסינן בספרי ראה פי' קכ"ג וברכך ה' אלהיך יכול בטל ת"ל בכל אשר תעשה: צד ע"א, פתח אחר צ"ל פתח אחד: צד פ"ה, כשהיו ישראל במדבר וכו', עפ"י הענין נראה שצ"ל במצרים: צד צ"ב, מה שמחתו בהן לאחר שעת מיתה, נ"ל דצ"ל מה שמחתו בהן, לאחר שעה מיתה וכו': שם במ"ע אות כ"א, עכשיו מצאתי בס' המעשיות שהוציא הרב החכם דר' מ' נאסטער בעיר ראמסגאטע תרנ"ו בצד ק"מ, שמעון ביר' עבד סעודת משתה וקרא לכל רבנן ואינשי למקרי לבר קפרא אזל וכתב על תרעיה אחר שמחתו מות ומה יתרון לשמחתו וכו', שוב ראיתי בויקרא רבה ר"ש ברבי נסיב איתא צוח ר' לכל רבנן ולא צוח לבר קפרא כתב ליה על תרע ביתיה ואחר שמחתך אתה מאית מה יתרון לשמחתך, והוא ג"כ בקהלת רבה פ"א ושם איתא אחר כל שמחתך מות מה יתרון לשמחתך, ועיי' נדרים נ' ע"ב וג"א ע"א, ואולי שמקור המאמר הוא לבר קפרא, אמנם אין הכרח אלא שכבר היה מפורסם להם: צד ק"א, צ"ל וישבות המן ממחרת (שם ה' י"ב): צד ק"ב, במ"ע אות פ"ו צ"ל בסנהדרין מ"נ: צד ק"ד, צ"ל רם ונשא וגו' (ישעיה נ"ז ט"ו): צד ק"ו, במ"ע אות ק"א יש להוסיף, וע"ז דרש לא תלך רכיל: צד ק"ז, לעלם צ"ל לעולם: צד ק"ג, במ"ע אות ב' צ"ל ועיי' לקמן פכ"ה: צד קט"ו, במ"ע אות י"ז יש להוסיף, בפסקי התוספות מגילה פ"א סי' כ"ג כתבו, אשורית לשון הקדש ולא עברית, ומה שקורין ללה"ק עברית, משום אברהם אבינו שסיפר לשון עברי והיא לה"ק, ונמסר לאשור שיצא מעצת הפלגה, ולפ"ז למדה אברהם מאשור, אמנם גם לאלו הדברים נעלם לי המקור ועיי' לעיל צד ק"ל בהערה: צד קי"ז בר"ה העטופים, עיי' להלן בסדר אליהו זוטא פ"ד צד ק"פ, ויראה שצריך להגיה כאן, שילמדו אותה מתוך הצער וכו' ובקבלה הוא אומר מי הקדמני: צד קכ"א, במ"ע אות ב' צ"ל ובירושלמי שביעית, ויש להוסיף, והא דלעקל וכו' נמצא לר' יוחנן בן זכאי שאמר כן לאספסיאנוס, איכה רבה פ"א: צד קכ"ח, במ"ע אות ח' צריך להוסיף, במקרא כתוב היה דבר ה' אל אברם: צד קל"ג, במ"ע אות י"ח צריך להוסיף, ועיי' בראב"ע: צד קל"ד, גזורות צ"ל גזירות: צד קל"ה, בסוף, צ"ל מיכן ואילך: צד קל"ז, כל העושה צ"ל העושה:

צד ק"מ. צ"ל ויאמר לי עבדי אתה: צד קמ"ג. אלא מתוכי צ"ל מתוכו: צד קמ"ה. וגם ראינו צ"ל ושם ראינו: צד קנ"ב. במ"ע אות כ"ד יש להוסיף. במקרא כתוב ועמדו רגליו ביום ההוא: צד קנ"ח. צ"ל קל הוא ע"פ מים וגו' (שם י"ח): צד קנ"ט. אחרי דברים כולם. אולי צ"ל אחרית כדלקמן קצ"ו: צד ק"פ. מחר סיני צ"ל מהר: צד קצ"א. ולא בא לידו צדקה לעולם. יש להגיה ולא באה לידו. או ולא בא לידי: צד קצ"ד. במ"ע אות ט' צ"ל ר' שמואל בר ר' יצחק. ויש להוסיף. עיי' במדרש קהלת פ"ד ושבתי אני ואראה וגו' אלו הקטנים הנגוזין בחייהן בעון אבותם וכו' באותה שעה אליהו ז"ל יושב ומלמד סניגוריא וכו' לפיכך חייב כל אדם ללמד את בנו תורה שיצילהו מגיהנם: והטעיות שנפלו בסמני הפסוקים כבר רשמתים ותקנתים במפתח הפסוקים:

הוספה אל המבוא.

לצד ב'. בתוספות תענית נ' ע"א כתבו לכך נקרא מתושבי גלעד לפי שהרגו ישראל את אנשי יבש גלעד במעשה פלגש בגבעה ולא נשארו ביבש גלעד כי אם מעט אנשים מן המיושבים בעיר וכל השאר היו אספסוף לכך העיד עליו הכתוב שהיה מן התושבים עי"ש:

לצד י"ג בהערה. יש להוסיף דהא הרמסינן בפסחים (ע' ע"ב) תניא יהודה בן דורתאי פירש הוא ודורתאי בנו והלך וישב לו בדרום אמר אם יבוא אליהו ויאמר להם לישראל מפני מה לא חננתם חגיגה בשבת מה הן אומרים לו וכו'. פירושו נמי שיעיד שמלפנים בישראל הורו להביא חגיגה בשבת: אמנם אם דעתו היה שאליהו יורה כך או נאמר כר' אשי שם. ואין טעמא דפירושים ניקו ונפרוש:

לצד י"ח. יש להוסיף. והפייטן למו"ש פייט איש שלא טעם טעם מיתה וקבורה. ובמו"ק (כ"ו ע"א) גרסינן אמקרא ויחזק בבגדיו ויקרעם. א"ל ר"ל לר"י אליהו חי הוא. א"ל כיון דכתיב ולא ראהו עוד לגבי דידיה כמת דמי:

לענין משיח בן יוסף בצד ט' ובהערה שם ובצד כ"ב בהערה. יש להביא ממדרש תהלים מזמור ס'. אבל לעתיד לבא אני מושיעכם על יד משיח בן אפרים ועל יד משיח בן דוד משבט יהודה. ואפרים מעוז ראשי. שקבל עול המלכות תחלה ואח"כ יהודה מחוקקי זה משיח בן דוד. ושם מזמור פ"ז. ולציון יאמר איש ואיש יולד בה. אלו משיחי ה' משיח בן דוד ומשיח בן אפרים:

לצד כ"ו. יש להוסיף. וכן אמרו במדרש תהלים מזמור מ"ג. כמה נאלת את אבותינו ממצרים וכו' וגם לדור הזה שלח שנים כנגדן. שלח אורך ואמתך. אורך זה אליהו הנביא מבית אהרן דכתיב ביה אל מול פני המנורה וגו'. ואמתך זה משיח בן דוד דכתיב נשבע ה' לדוד אמת לא ישוב. וכה"א הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא הרי אחד. והשני הן עבדי אתמך בו וגו':

לסוף מאמר ג'. בנוסחתנו בברכות ההפטרה. שמחנו ה' אלהינו באליהו הנביא עבדך ובמלכות בית דוד משיחך וגו'. א"כ אליהו בא קודם משיח וכמו שהוא לפנינו בפי"ח צד צ"ח אותו תינוק משיח בן יוסף היה ורמז רמזתי לעולם שאני יורד תחלה לבבל ואח"כ יבא משיח. אמנם בכל נוסחאות הראשונים ליתא להא דאליהו הנביא: והואיל דאתיא ברכת הפטרה לידיני רואה אני להעיר שהקדימו לברכה המזכרת רחם על ציון וגו' משמח ציון בבניה. וא"כ בנין ירושלים קודם מלכות בית דוד. ובאמת סדר תפלת ש"ע הוא מקבץ נדחי עמו ישראל. השיבה שופטינו כבראשונה וכו' בנה ירושלים. את צמח דוד וגו'. ואמרו במגילה פ"ב (י"ז ע"ב וכו'). ומה ראו לומר קיבוץ גליות אחר ברכת השנים וכו' וכיון שנתקבצו הגליות נעשה דין ברשעים וכו' וכיון שנעשה דין מן הרשעים כלו הפושעים וכולל זרים עמהם וכו' וכיון שכלו הפושעים מתרוממת קרן צדיקים וכו' והיכן מתרוממת קרנם בירושלים וכו' וכיון שנבנית ירושלים בא דוד וכו'. ולפ"ז סדרן של דברים קיבוץ גליות. ואח"כ מינוי הסנהדרין ואח"כ בנין ירושלים ובאחרונה מלכות בית דוד. וקיבוץ נדחי ישראל לדעת מסדרי התפלה לא יהיה ע"י משיח בן דוד כי אם ה' יהיה מקבץ נדחי ישראל. ולא פירשו לנו על ידי מי. ואחר קיבוץ גליות ישובו הסנהדרין למקומם: וזה כדברי הרמ"בם בה' סנהדרין שכתב (בפ"ד ה"י) נראין לי הדברים שאם הסכימו כל החכמים שבא"י למנות דיינים ולסמוך אותם הרי אלו סמוכים ויש להן לדון דיני קנסות ויש להן לסמוך לאחרים. א"כ למה היו החכמים מצטערין על הסמיכה כדי שלא יבטלו דיני קנסות מישראל. לפי שישראל מפוזרין ואי אפשר שיסכימו כולן. ואם היה שם סמוך מפי סמוך אינו צריך דעת כולן אלא דן דיני קנסות לבד. שהרי נסמך מפי ב"ד והדבר צריך הברע. ופי' אמרו. והדבר צריך הברע. הוא נמשך על למה היו החכמים מצטערים וכו'. ואמר לפי

שישראל מפוזרים ואי אפשר שיסכימו כולן והוא דבר שצריך הכרעת החכמים ואיך יכריעו והם מפוזרין. ובכ"מ ובלח"מ העירו שבפי' המשנה בריש סנהדרין סתם את דבריו. ודעתם שבהלכות לא החליט את דבריו. ובאמת חזק שם הרב את דבריו ואמר. שאם לא תאמר כן אי אפשר שתמצא ב"ד הגדול לעולם לפי שנצטרך שיהיה כל אחד מהם סמוך עכ"פ והקב"ה ייעד שישובו כמו שנאמר ואשיבה שופטיך כבראשונה וגו' וזה יהיה בלא ספק בשיכין הבורא ית' לבות בנ"א ותרבה זכותם ותשוקתם לש"ית ולתורה ותגדל חכמתם לפני בא המשיח וכו'. ואין הדבר תלוי אלא בקיבוץ גליות: אמנם אמרם בתפלה תקע בשופר גדול לחירותינו וגו'. הוא עפ"י לשון המקרא והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול וגו' (ישעיה כ"ז י"ג) ואין הדברים כמשמעות המלות. אלא היא מליצה מיוסדת על מצות שופר לקרא דרור בארץ לכל יושביה בשנת היובל. והוא שופר של חירות. וראיתי בתוי"ט ריש סנהדרין בד"ה סמיכת זקנים שכתב בפירוש המאמר והדבר צריך הכרע. לפי שאפשר לדחות הראיה שכתב שהרי ייעד הש"י נ"כ הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא וגו' ולשתי הדעות שכתב הרמ"בם בסוף ה' מלכים הנה ביאתו קודם ביאת חמשיח והרי הוא סמוך בלי ספק ויכול לסמוך וכו'. והנה העמים בזה בכוונת הר"מ דברים שלא חשב מעולם. שבאמת לדעת הרמב"ם אין המקרא הזה אלא מליצה שיקום נביא דוגמת אליהו הנביא. שזה לשונו (בה' מלכים פי"ב). יראה מפשוטן של דברי הנביאים שבתחלת ימות המשיח תהיה מלחמת גוג ומגוג ושקודם מלחמת גוג ומגוג יעמוד נביא לישר [את] ישראל ולהכין לבם וכו' (ועיי' בפירושו סוף עדיות). ויש מן החכמים שאומרים שקודם ביאת המשיח יבא אליהו. וכל אלו הדברים ויוצא בהן לא ידע אדם איך יהיו וכו'. והרי הרב ז"ל סתם (בפי"א ה"ג) ואל יעלה על דעתך שהמלך המשיח צריך לעשות אותות ומופתים וכו' אין הדבר כן שהרי ר"ע חכם גדול מחכמי המשנה היה והוא היה נושא כליו של בן כוזיבא המלך והוא היה אומר עליו שהוא המלך המשיח ודימה הוא וכל חכמי דורו שהוא המלך המשיח עד שנהרג בעונות וכו'. וזה מוכה שדעת הר"מ שאין הכרח בגילוי אליהו קודם ביאת משיח. שאין דימו על בן כוזיבא שהוא המלך המשיח הרי לא בא אליהו. אבל ודאי שדברי התוי"ט נכונים לעצמן. שכך אמרו במדרש תהלים מזמור ב'. ד"א אני שכבתי ואישנה אמרה כנ"י אני שכבתי מן הנבואה. ואישנה מרו"הק הקצותי ע"י אליהו. שני הנה אנכי שולח לכם את אליה וגו'. כי ה' יסמכני על ידי מלך המשיח:[1] אמנם בנין ביה"מק אינו תלוי לא באליהו ולא במלכות בית דוד. ובנין בית שני יוכיח. וכן כמה מדרשים מספרים שחשבו לבנותו תחת ממשלת הרומים. ומפורש אמרו בירושלמי מעשר שני פ"ה ה"ב א"ר אחא זאת אומרת שבה"מק עתיד להבנות קודם למלכות בית דויד עי"ש. ובתפלת ש"ע קבעו אותה התפלה בברכת עבודה. וכברכת המזון קבעו הסדר על ישראל עמך (קבוץ גליות) ועל ירושלים עירך (בנין ירושלים) ועל ציון משכן כבודך (ישיבת הסנהדרין כי מציון תצא תורה). ועל מלכות בית דוד משיחך (משיח) ועל הבית הגדול והקדוש וגו' (בנין ביה"מק). ומסיימין בבנין ירושלים שהוא העיקר. ובתפלת ר"ה סידרו ובכן תן כבוד ה' לעמך וגו' שמחה לארצך וששון לעירך. ואח"כ וצמיחת קרן לדוד עבדך. הא למדנו שתקותן של ישראל היא שיתקע בשופר נדול לחירותן וישובו שופטיהם כבראשונה וירושלים תבנה על מכונה ואח"כ ימלוך עליהם בן דוד משיח ה'. וכל זה הזמן מתחלת קיבוצן של ישראל עד יאפד בן דוד המלוכה נקרא ימות המשיח:

למאמר ד' בהתגלות אליהו. בספר המעשיות שהוכרתי לעיל (צד קל"ט) צד ס"ב מעשה דר"א בר"ש. שהבאתי מפסיקתא דר' כהנא בצד ל' ובסגנון אחר בצד ל"ט מזוהר חדש. כולא שם בסגנון אחר קצת ועפ"ז יש להגיה בפסיקתא:

שם צד פ"ג הסיפור מפסיקתא רבתי די' הדברות שהבאתי בצד כ"ח. והוא שם בשינוי סגנון. וראה הפלא ופלא איך נשתנה זה הסיפור בספר קב הישר פנ"ב. כתב בא וראה מה שהובא במדרש פסיקתא רבתי. מעשה בעשיר א' שהיה לו סך עצום ורב והיה חכם מופלג וחסיד במעשיו ולעת זקנתו עלה בדעתו לילך וליסע לא' ובנסיעתו בדרך הגיע לעיר אחת

[1] בספר אלון בכות (דפוס פיורדא תקפ"ג) צד ס"ג כתב וז"ל. וע"ל להביא ראיה לשיטת הרמב"ם שלהי ה' מלכים שהבאתי בפתיחה (עיי"ש ה' ע"ב) דיש מן החכמים סברי דמשיח ב"ד בא קודם שבא אליהו ז"ל וכ"מ לא הראה מקומו (לפנינו שם בהיפך כמו שהעתקתי) דבפ' חלק איתא ריב"ל אשכחיה לאליהו הנביא וכו' א"ל אימת אתי משיחא א"ל לכשירצה האדון הזה. (עיי' לעיל צד ל"ז) וא"כ כיון דאליה בא תחלה מ"ט לא שאיל אימת אתי מר כדשאיל בתר הכי למשיח עצמו. אלא ודאי דס"ל ביאת משיח קודם ביאת אליהו וכו'. ובפתיחה שם הביא ראיה לדעת הרמב"ם שלא כדברי התוי"ט בסנהדרין מהירושלמי דבנין ביה"מק קודם מלכות בית דוד וא"כ בשעת בנין ביה"מק כבר יהיו סנהדרין ומי יסמכם וכו':

קהלה קדושה מערי הישמעאלים (ג)[ו]ראה אחד ושמו ר' אלכסנדר שהיה רוב היום בבי"הכ עוסק בתפלתו ועומד בטלית ותפילין וכו' באריכות דברים. ומסיים אז אמר ר' אלכסנדרום באשר שנתפרסם הדבר שהוא רשע נמור הלך והמיר דתו הוא ואשתו ימח שמם וזכרם: מי זיך זה הסיפור. אי אפשר לחשור את בעל קב הישר שהרי כתב מה שהובא במדרש פסיקתא. אלא וודאי שהיתה פסיקתא מזויפת לפניו:

שם צד קל"ח הסיפור בריב"ל שהבאתי בצד ל"ב בסגנון אחר קצת:

שם צד קל"ז הסיפור ברשב"י שהבאתי מב"ר פ' נח בצד ל"ח:

שם צד צ"ח סיפור ארוך דונמת הסיפור בתנחומא שהבאתי בקיצור בצד ל'. מעשה בראובן הלבלר שמימיו לא טעם טעם חטא אלא פ"א הלך לבי"הכנ בשחרית ומצא אדם יושב במקומו מיד נזף בו וכו'. ובשבא מלאך המות הבירו ר' ראובן וכו' שלחני הקב"ה ליטול את נפש בנך. א"ל למה. א"ל מפני שנזפת בעני זה. א"ל אם כך נתחייבתי הנה לו ל' יום עד שאני מכנים את בני אל ארוסתו וישמח בה ואח"כ קח את נפשו וכו'. לאחר כ"ט ימים ששימח את בנו בא אליהו ז"ל ויושב לו אצל פתחו של נער מיד נרתע הנער ויושב לו. א"ל זקן מפני מה באתה. א"ל בני אני אליהו באתי לבשרך וכו'. א"ל למחר כשאביך עולה לפני התיבה ואתה עומד משמאלו הבט וראה עני א' לובש בגדים צואים סמרטוטין חלוק לו כבוד וכו'. ואח"כ מסופר באריכות איך שבאו אביו וזקנתו לתת נפשם תחת נפשו ולסוף ירדה הבלה מחופתה ובאה לתת נפשה תחת נפשו. מיד נתרחם עליה מלאך המות ונפלה דמעה של רחמים מעין מלאך המות. אמר הקב"ה זה שהוא אכזרי הורג נפשות נתרחם על אלו אני שכתב' בי אל רחום וחנון לא ארחם עליהן וכו'. הדא דכתיב אז תשמח בתולה במחול וגו' ר' יהודה אומר כהנים היו וכו': מקור זה הסיפור נעלם לי. אמנם מהסיום שהזכיר את ר' יהודה נראה שהיא אגדה עתיקה אם לא נאמר שזה הסיום הוא מזויף:

בסדור בית רחל (עי' אוצר הספרים ערך תפלות סי' תשס"ו) לר' נפתלי כהן נמצא לו פיוט למוצאי שבת שארג בו כל המאמרים בתלמוד שהוזכר בהם אליהו. ואמר בסוף הזמר. איש נזכר שמו בתלמוד ערכן מנין מאה וחמשה פעמים במקום תחנותם: והנני מביא ממנו המאמרים שנעלמו ממני. אמר. איש פסולתא דתמרי זרעון כר קנו ביד ר' כהנא. איש עכבי מלשלוף מסנאי אחרינא במאמר האל לעלמא חריבנא: ובלי ספק שכוון לגמרא דתענית כ"ד ע"ב. רב יהודה חזא הנהו בי תרי וכו' יהיב עיניה והוה כפנא. אמרו ליה רבנן לר' כהנא בריה דר' נחוניא שמעיה. מר דשביח קמיה ניעשייה דליפוק בפתחא דסמיך לשוקא וכו'. הוא כניפיא אמר להו מאי האי. אמרי ליה אכוספא דתמרי קיימי דקא מזדבן (פרש"י על כלי מלא תמרים או פסולת של תמרים). אמר ש"מ כפנא בעלמא. אמר ליה לשמעיה שלוף לי מסאניי. שלף ליה חד מסאנא ואתא מיטרא. כי מטא למשלף אחרינא אתא אליהו ואמר ליה. אמר הקב"ה אי שלפת אחרינא מחריבנא לעלמא: אבל עכ"פ הדיבור איש פסולתא דתמרי זרעון וכו' הוא סתום. ואפשר שנוסחא אחרת היתה לו. ובפי' ר' חננאל גרס רב יהודה שלף מסאניה למכע רחמי אמטרא איתחזי ליה חלמא אי שלפת אחרינא מחריב עלמא (ועי' בדקדוקי סופרים):

עוד שם. איש סח לר' אלעזר לך אל האומן ואמור כמה מכושר האי מנא: הנה כוון למעשה המסופר על ר' אלעזר בתענית כ' ס"ה ע"א וע"ב. נזדמן לו אדם אחד שהיה מכושר ביותר וכו'. וברש"י שם יש ספרים שכתוב בהן אליהו זכור לטוב והוא נתכוין להוכיחו שלא יגיל בדבר. ובתו' שם כתבו במס' דרך ארץ מפרש דאותי אדם היינו אליהו וכו'. ובגליון שם העירו. אפשר דבנוסחאות שהיו לפני התו' היה כך אבל לפנינו ליתא. ואולי שהנוסחא הראשונה היתה בר"ת נזדמן לו א"א. ויש מי שקראו אדם אחד ויש שקראו אבא אליהו:

עוד שם. איש אשר נמנע מלהשתעי בהדי האי גברא שנמנע מלשמש מלא עין בביתן: ונעלם ממני לאיזה מאמר כוון:

עוד שם. איש טייעא נזכר כמה פעמים בתלמוד וספרים עליו מכונים: ועי' לעיל צד כ"ח ובהערה שם ומה שהבאתי שם מהילקוט. אמנם שנזכר כך כמה פעמים נעלם לי: עוד שם. איש פגע בר"י בן קסמא לנסותו לדור ויתן לו כסף וזהב וארכמונים: זה הסיפור הוא לפנינו באבות פ"ו מ"ט ולפנינו כתוב ופגע בי אדם אחד. ואולי דעתו שאדם א' הוא אליהו דונמת הא דתענית לעיל. או שהיה כתוב בספרו ופגע בי א"א וכמו שכתבתי לעיל:

לצד נ"א. שם כתבתי וכמדומני שלא נמצא עוד בתלמוד תנא דבי ר' ענן וכו' (ועי' בהערה צד ס"א). ועכשיו מצאתי בסוכה (מ"ט ע"ב) תנא דבי רב ענן מאי דכתיב חמוקי ירכיך למה נמשלו ד"ת כירך לומר לך מה ירך בסתר אף ד"ת בסתר. והיינו דא"ר אלעזר הגיד

לך אדם וגו' והצנע לכת עם אלהיך. עשית משפט זה הדין וכו'. והצנע לכת וגו' זו הוצאת המת והכנסת כלה לחופה. והלא דברים ק"ו ומה דברים שדרכן לעשותן בפרהסיא אמרה תורה הצנע לכת. דברים שדרכן לעשותן בצנעא עאכ"ו. ולמדתי מזה דמה שאמרו במו"ק (ט"ז ע"א) שוב פ"א נזר רבי שלא ישנו לתלמידים בשוק. מאי דרש חמוקי ירכיך וגו' מה ירך בסתר אף ד"ת בסתר. לאו מפי המסורת אמרו שרבי דרש כך. אלא סתמא דגמרא אמרה להאי דרש שנשנה בתנא דבי ר' ענן לפרש טעמו של רבי. והנה זה הדרוש הוא לפנינו פי"ז צד פ"ד. אשרי אדם שמעשיו מרובין מחכמתו להד"ר לרגל זו שהיא מונחת במנעל ומוצלת מכל צער ויגון שנ' מה יפו פעמיך וגו' מה חמוקי ירכיך בסתר אף כל דבר שיעשה אדם בסתר תורה בסתר צדקה בסתר וכו'. וענין זה מחזקני בהשערתי שקראו ברייתא דסדר אליהו בשם תנא דבי ר' ענן:

למאמר ז'. צד ע"ח. כתב לי ידידי מעיר ירושלים החכם הנודע בספריו הנחמדים מו"ה אלעזר הלוי המכונ' דר' נרינהוט וז"ל. מצאתי כב"י ילקוט מכירי למשלי לסי' כ"ב שהביא בשם במ"ר [אך שם ליתא] וז"ל: אמר אליהו כל מי שאיני אומ' דבר בשם אומרו מביא פורענות לעולם וכל האומר דבר בשם אומרו מביא גאולה וכו' — ולפי הנראה חסר זה בתנחומא במדבר. — עכ"ד: ונפניתי אליו במכתבי ובקשתיו להעתיק לי הדברים בחיבורן עם מה שלפניהם ושלאחריהם. והוא נענה לי בטובו וכתב וז"ל. המאמר מתחיל בהקדם הציון: במדבר סיני רבה [פ' ה']: ההד אל תגזל דל כי דל הוא וגו' אמרו רבותינו וכו' עד והרגתי אתכם בחרב ואח"כ: ד"א אל תגזל וגו' א"ר לוי זה התורמוס [כמו בתנחומא אך הציון תנחומא ליתא] שהוא נכנס עם הפרפרת..... הרי היו לפניו מינין הרבה [כמו בירושלמי ברכות פ"ו ה"ד] ר"י אומר אם ביניהן ממין שבעה..... ר' ירמיה בשם ר' אבא אומר מברך על תורמוסא א"ר לוי משום אל תגזל דל כי דל הוא. אמר חזקיה [כבתנחומא] ור' ירמיה ור' חייא בר אבא בשם ר' יוחנן כל מי שאינו אומר דבר בשם אומרו עליו נאמר אל תגזל דל כי דל הוא. וצריך אדם כשהוא שומע דבר לומ' בשם אומרו אפי' משלישי [של] הלכה דתנינן א"ר נחום הלבלר כך מקובלני מר' מאשיה שקבל מן הזקנים הל"לם מסיני כל מי שאינו אומר דבר בשם אומרו עליו הכתו' אומר אל תגזל דל כד"ה אמר אליהו כל מי..... (כמו שהבאתי לעיל) מביא גאולה לעולם שנ' ותאמר אסתר למלך בשם מרדכי ויע"י כן נגאלו שנ' ותאמר אסתר וגו'. ד"א אל תגזל כי דל הוא מדבר בשבטו של לוי..... [כמו במדרש שם בקצת שינוים]. עכ"ד: והנה לפנינו בתנחומא במדבר פי' אל תכריחו איתא לה הכי א"ר חזקיה אמר ר' ירמיה [ור' חייא] בר אבא בשם ר' יוחנן כל שאינו אומר דבר בשם אומרו עליו הכתוב אומר אל תגזל דל וגו' וצריך אדם כשהוא שומע דבר לומר איתו בשם אומרו אפילו משלישי הלכה ששנו רבותינו אמר ר' תנחום הלבלר מקובל אני מרבי מיאשא שקבל מן הזקנים הלמ"מ כל מי שאינו אומר דבר משל תורה בשם אומרו שעליו הכתוב אומר אל תגזל דל וגו'. וכל האומר דבר בשם אומרו זוכה שינאלו ישראל על ידו ומי אתה למד מאסתר ששמעה הדבר ממרדכי ע"י כן שנגאלו ישראל על ידה הוי אם שמעת דבר הוי אומר בשם אומרו: והנה בלי ספק שהדברים משובשים. בתנחומא חסר ונקטע המאמר. אמר אליהו כל מי שאינו אומר דבר בשם אומרו מביא פורענות לעולם. שהוא הרישא. אמנם בהבדל הנוסחאות בסיפא וכל האומר דבר בשם אומרו וכו'. נראה דנוסחת התנחומא עדיפא מנוסחת המכירי. אולם המאמר אחר הלכה למשה מסיני. כל מי שאינו אומר דבר משל תורה (במכירי ליתא משל תורה) בשם אומרו שעליו (במכירי עליו) הכתוב אומר אל תגזל דל כי דל הוא. אין לו שום ענין. ובעל עין יוסף נדחק וכתב כל מי שאינו אומר וכו' זה חוזר לדלעיל ואינו מדברי ר' תנחום וכצ"ל כל מי וכו' עליו הכתוב אומר. ואמנם בילקוט איתא לה הכי. א"ר יוחנן (ושאר השמות קיטע) כל מי שאינו אומר דבר בשם אומרו עליו הכתוב אומר אל תגזל דל צריך (בתנחומא וצריך) אדם כשהוא שומע דבר לומר איתו בשם אומרו אפי' משלש הלכות ששנו רבותינו א"ר נחום הלבלר מקובל אני מר' יאשיה (ובדפוס ישן סאלוניקי מר' יאסא) שקבל מן הזקנים הלמ"מ וכל האומר דבר בשם אומרו מביא גאולה לעולם ממי אתה למד מאסתר ששמעה הדבר ממרדכי ואמרה לאחשורוש שנ' ותאמר אסתר למלך בשם מרדכי על ידי כן זכתה שנגאלה (צ"ל שנגאלו וכ"ה בדפוס הנ"ל) ישראל על ידיה. ונוסחא זו נכונה. אלא שגם בילקוט קטועה רישא. אולם המאמר משלישי הלכה ששנו רבותינו וכו' (שהגיה ידידי של הלכה). או כנוסחת הילקוט משלש הלכות וכו' הוא סתום. ובעל עין יוסף פי' וז"ל. כצ"ל א"ר תנחום (במשנה איתא נחום) הלבלר מקובל אני מר' מיאשא שקבל מאבא (נ"א מאביו) שקבל (מהוזנ) [מוזגות שקבלו מן הנביאים] כו' שכ"ה במשנה פ"ב דפאה ומזה למדנו שצריך לומר השמועה בשם אומרו עד השלישי: וזה הפי' אינו מסכים עם האמת

שד' הם ולא ג' ר' מיאשא ואבא והזוגות והנביאים. ומה יענה לני' הילקוט משלש הלכות. ועיד שבפי נוסחת התנחומא והילקוט אינם אלא ב' ר' יאשיה והוקנים (ובמשנה שבירושלמי הנוסחא. אמר נחום הלבלר מקובל אני מר' מ י ש א שקיבל מאבא שקיבל מן הזוגות שקיבלו מן הנביאים הלמ"מ). וריש מתיבתא דילן החכם המפורסם מוהר"א דר' שווארץ העירני על הגמרא דנזיר (נ"ו ע"ב) כל שמעתתא דמתאמרה בבי תלתא קדמאי ובתראי אמרינן מציעאי לא אמרינן. עי"ש ברש"י ותו'. ולא מצריך להזכיר אלא ב' (ורנב"י מייתי לזה ראיה ממשנה דנחום הלבלר. ואילו יהושע ובלב לא קחשיב. כלו' דסדר הקבלה הוא משה ליהושע ויהושע לזקנים דהיינו כלב. וזקנים לנביאים). אולם ראיתי בתנחומא דפום ישן (פ"פ באדרה תס"א) אפי' משלשי הלכה חסר ו"ד. ועמדתי על פירושו של דבר ע"פי הירושלמי שבת פ"א בהלכה לא ישב אדם לפני הספר. ר' חוקיה ר' ירמיה ר' חייה בשם ר' יוחנן אם יכול את לשלשל את השמועה עד משה שלשלה ואם לאו תפוש או ראשון ראשון או אחרון אחרון. והוא ג"כ בקידושין פ"א ה"ז (שם איתא בשיבוש ר' חזקיה בר ירמיה) ובלי ספק שאילו המאמרים בהדדי איתאמרו מהנהו אמוראי בשם ר' יוחנן. מעתה. אם נבא להגיה נגיה בתנחומא אפי' משלשלי הלכה ובילקוט אפי' משלשל הלכות. אמנם לדעתי אפי' הגהה אינה צריכה אלא לישנא קטיעה היא עיי' ערוך ערך של ג':

ואגב אורחא אוכיר שהמג"א באו"ח ס' קנ"ו כתב כל שאינו אומר דבר בשם אומרו עובר בלאו (נדרים פ"ק). וכתב עליו בעל מחצית השקל נדרים פ"ק לא מצאתי שם ופ"ק דמגלה ובפרקי אבות (פ"ו) תנן כל האומר דבר בשם אומרו מביא גאולה לעולם. כלו' אבל לא שעובר בלאו. וראיתי בספר אלון בכית (שהוכרתי לעיל בהערה) בחלק שער הגדה כ"ג ע"א שכתב על המג"א וט"ס הוא דאיתא הכי בספרי פ' כי תצא דעבר בלאו דלא תסיג גבול רעך: ובלי ספק שזכרונו הטעהו דהתם דרשוהו לענין המחליף ר"א בדר"י ור"י בדר"א. אבל הלאו הוא מפורש בילקוט משלי כ"ב. אל תגול דל וגו' אמר רבי שמעון בן יוחאי א"ר יצחק בר טבלא אמר ר' חמא משום רבי אחא דתאני רבי חייא כל שאינו אומר דבר בשם אומרו עובר בלאו שנאמר אל תגזול דל כי דל הוא. ונרשם בגליון נדרים פ"א. וזה הטעהו למג"א ובאמת שרשימת הגליון היא טעות. גם שמות האומרים הם בשיבוש שאי אפשר שרשב"י יאמר בשם אלו הנזכרים ואם לא יהיה השם רשב"י טעות צריך להגיה ור' יצחק בן טבלא. כלו' שרשב"י אמרה ור' בן טבלא אמר ר"ח משום ר"א דר' חייא תני לה: והנה לפנינו פ"ח (צד צ"ט) אבל עני במה יקרא שמו לפניך יקרא שמו על שם בנו כיצד וכו' עומד בני ושואל הלכה בבית המדרש אומרים זה בן מי הוא בן איש פלוני עני הוא ונמצאו הרבים מברכים לשמך הגדול בבית המדרש הא למדת שאין הקב"ה נותן בנים לעניים במחשבה שנאמר אל תגזול דל וגו' כי ה' יריב ריבם וגו'. ועפ"י דרכנו למדנו שהמאמר מקוטע. ושפיר מייתי קרא דאל תגזול דל וגו':

מאמר י'. צד ק"ט. יש להוסיף בענין מעלת העסק בתורה הא דירושלמי ריש פאה. ותלמוד תורה כנגד כולם ר' ברכיה ור' חייא דכפר תחומין. ח"א אפי' כל העולם כולו אינו שוה לדבר אחד מן התורה. וח"א אפי' כל מצוותיה של תורה אינן שוות לדבר אחד מן התורה. ובירושלמי פסחים פ"ג ה"ז. ר' אבהו שלח לר' חנינה בריה יהי בטיבריה. אתון ואמרין ליה נמל הוא חסד. שלח ומר ליה המבלי אין קברים בקיסרין שלחתיך לטבריא. שכבר נמנו וגמרו בעלית בית אריס בלוד שהתלמוד קודם למעשה. רבנן דקיסרין אמרין הדא דתימר בשיש שם מי שיעשה. אבל אין שם מי שיעשה המעשה קודם ועי"ש:

הוספה ב'.

בהקדמה בל"א כתבתי שבילקוט מבירי אינו מזכיר את סדר אליהו. ולא היה תחת ידי רק הילקוט מבירי על תהלים והעירני הרב החכם דר' נאָלדפאדען. במכתבו שכתב להרב מוה"רם גינצבורג. כי לא ראינו אינו ראיה אולי מזכירו בספרים אחרים. והנה הראני ריעי עמיתי פראפעסאר דר' ביכלער שבילקוט מכירי על ישעיה צד רכ"ו סי' נ"ה הביא. קרא בגרון וגו'. סדר אליהו זוטא. קרא בגרון אל תחשוך ר"ש בן חלפתא אומר יש בו לשבח וכו'. והנה בולו באמת בפכ"ב באליהו זוטא כמו שנדפס בויניציאה. אלא שבאמת אינם מסדר אליהו אלא שנתוספו עליו. ועכ"פ היה לבעל הילקוט הזה הסדר כמו שנדפס בויניציאה:

עוד העירני שהמאמר צד קל"ג מיכן שמעת קדושת שבת וכו' מיכן אמרו שיניהן של איבלי ישראל וכו' נמצא לו דוגמא באותיות דר"ע בסופו באות ש"ין וישש לדון מזה על קדמות ואיחור הסדרים. ואפריון נמטייה ליה למר שאם אין ראיה לדבר זכר לדבר איכא לקדמות

הסדרים. ואומר זה החיבור שנקרא אותיות דר' עקיבא (ור"ע זה לא ידענו מי הוא) נתחבר אחר חיבור תלמוד בבלי כדמוכח מתוכו בסיום החיבור שכתב ז"ל. זהו שאמר ר' יצחק מרגלא בפומיה דר' אבא למימר סוף אדם למות וכו': כל המאמר כמו שהוא בגמרא דברכות (י"ז ע"א). אלא שלפנינו שם הנוסחא ר' יוחנן כי הוה מסיים ספרא דאיוב אמר הכי סוף אדם למות וכו'. ונוסחא אחרינא א"ר יוחנן כי הוה מסיים ר"מ ספרא דאיוב וכו'. ואח"כ הובאו שם ה' מאמרים המתחילים מרגלא בפומיה. והנה בעל האותיות היתה נוסחתו א"ר יצחק מרגלא בפומיה דר' אבא. אבל כל סגנון המאמר מוכיח שהוא הוא המאמר דברכות אלא דנוסחא אחרת לו בשמות בעלי המאמר. וא"כ נתחבר אחר התלמוד. אמנם נתחבר בימי הגאונים. שבאלפא ביתא דאח"ם בט"ע (בדפוס אמסטרדם ו' סע"ב) כתב. ני"ף אל תקרי ניף אלא נוף זו נופה של תורה שראשי ישיבות גאוני יעקב מתעסקין בה ומורין פרט וכלל והוויות איסור והיתר לישראל. ומלשון זו ראיה שנתחבר בימי הגאונים. וכשנסתכל שם באות ש"ין (כ"ז ע"ב) נכיר שבעל האותיות ידע מזה המאמר עפ"י השמיעה ושינה אותו. ועיקר המאמר הוא בסדר שלפנינו. וכן יש לדון משם באות ג"מ"ל (י"ד ע"ב) שכתב. מבקר ועד ערב אומרים ק' ק' ק' ומערב עד בקר אומרים ברוך שם כבוד ה' ממקומו. שנמצא לו דוגמא לפנינו צד ל"ד וקס"ג. אבל דלא כוותיה עיי"ש:

בהקדמה בל"א הבאתי המאמר הכל תלוי במזל אפי' ס"ת שבהיכל. והעירתי עליו (כפי שאתרגם את ל"א לל"ע) לי נודע המאמר רק מן הדרושים למהר"ם שיף. וכתבו אלי חכמים רבים בענין מקורו של המאמר. ושהוא בזוהר פ' נשא. והא' כתב שהוא בפ' נשא כתיקוני זהר. והציון הזה אינו נכון. ושם נמנו ונתבארו תלת עסר תיקונין בדיקנא יקירא עלאה דסבא קדישא טמירא סתימא דכלא. וז"ל שם. תקונא תמינאה נפיק חד חוטא דשערי וכו' קם ר' אלעזר בריה פתח ואמר הכל תלוי במזל ואפי' ס"ת בהיכל. מלה דא אוקימנא בספרא דצניעותא והכי קאמר וכי הכל תלוי במזל. ותנינן ס"ת קדש ונרחקו קדש והיכל קדש וכו'. אלא הכי אוקימנא בספרא דצניעותא האי חוטא יקירא קדישא דכל שערי דדיקנא תליין ביה אתקרי מזל וכו'. אמאי מזל משום דמניה תליין מזלי מזלי ומניה עלאין ותתאין וכו'. והנה כל העומד על סגנון הענין יכיר שאין כאן מקור המאמר אלא שבעל הזוהר משתמש ודורש במאמר קדום. ועדיין צריך לחפש אחר מקור המאמר. אמנם תיקוני זוהר סתם ידענא. וז"ל בתיקונא ס"ט. ואע"ג דכולא תליא במזל אפי' ס"ת שבהיכל. ובתיקונא ע'. ובההוא זימנא הכל תלוי במזל ואפי' ס"ת בהיכל. גם זה אינו אלא שימוש במאמר נודע. והרב החכם הבקי באגדות מו"ה יהודה. הנודע בשם דר' טהעאָדאָר. כתב מאמר ארוך (על אודות הוצאתי את הסדרים) במחברות לחכמת ישראל היוצאים לאור מדי חדש בחדשו ע"י חכמי ברעסלוי. וכתב שם. האומנם שנם זה המאמר תלוי במזל. שבפי' הרקנטי פ' תולדות הביאו בלשון וזהו מה שאמרו רז"ל. ואח"כ רמז על ספרי החכמים צונ"ץ וברי"ל נוחי נפש שמדברים על מקור המאמר: והנה אבאר את דברי. כל היודע סגנון לשוני יודע כי לא ארבן אני. ואם לא הייתי בא רק לגלות מקור המאמר הייתי מרמז בזה"ל. מהר"מ שיף בדרושים. ותו לא מידי. ובמותר הדברים באתי להגיד. יודע אני שכבר דברו חכמים בענין מקור המאמר. אבל זה המאמר הוא מהמאמרים המעופפים באויר ושנורים בפי כל בני הישיבות אשר אינם עוסקים בספרים הנסתרים רק בספרי הלכות. ומהיכן שנור המאמר בפי בני הישיבה. ע"ז אמרתי דלדידי ולדכוותי ידיעת המאמר היא ממהר"מ שיף. אמנם מהיכן לקח מהר"מ שיף את המאמר הוא ענין אחר. והוספתי שהוא פירשו בחריצות השכל. וזאת תוכיח להמעיין שלא לקחו מהתיקונים. ודי באריכות זו: וזה החכם שהוכרתיו תפס עלי במה שהריבי תמיד להעיר במקרא כתוב. על זאת השבתיו בהערה אל מפתחות הפסוקים לעיל צד קל"ג: גם מצא סתירה בדברי במה שבאתי להוכיח מלשון הערוך שלא היו ברורות האחרונים כת"י מהסדרים בנמצא. ואמרתי שבעל הילקוט מעתיקם. וכי בעל הערוך מאוחר לבעל הילקוט וכו'. אולם ממה שהיה לבעל הילקוט כת"י אינו מוכח שהיו בנמצא אבל מלשון הערוך מוכח שלא היו בנמצא. ובדרך השערה אומר שנשוהו שלא לחקות המושלמים שהמלאך כתב לו את הספר הדת שלו: וכבר הזכרתי לעיל צד פ"ט השערה אחרת בטעמו של בעל הערוך. ובענין הכתיבה במלאותה שנשתמש בה המעתיק האריך החכם הנזכר. ואומר אני בדרך כלל. אני שמתי לי לחוק שלא לשנות טופס הכת"י. אך במקום שיבולבל הקורא ולא ידע ענין המלה הסגרתיה והוספתיה בכתיבה המורגלת. וכדרך שעשה עזרא הסופר בניקודיו ואמר אם יבא אליהו וכו':

אמנם בכלל הספר וסידורו דבר החכם הנזכר נכוחות ונכונות כאשר ימצא הקורא ברוב במאמרי המבוא:

הוספה ג'.

ידידי ידיד ה' עתיר נכסין ועתיר פומבי זהו בעל הגדות החכם הישיש מו"ה ר' שלמה באבער ה' יאריך ימיו שלח לי הרשימה הנוספה כאן לספחה אל המבוא. ובטוח אני שכל אוהבי דברי חז"ל יתנו לו תודת לבבם בעמלו אשר עמל בה. והקדים לרשימה זו אגרת כתובה אלי (שהשמטתיה) ובה הביא הערות בענין הילקוט. ומונה בה את כל רשימותיו שעשה על הילקוט. ומדבר בפרט על הרשימה הנוספה הזאת. וגם הוא מדבר על ליקוטים מבעל ראשית חכמה (אשר כבר דברתי על זה לעיל צד פ"ז). גם הוא מזכיר כת"י מרשימת החכם נייבויער באקספארד. עיי' עליו ועיי' מה שכתבתי לעיל צד פ"ח. ולכבוד הישיש הנכבד רב פעלים במדרשים והגדות הנה ספחתי כולם אל ספרי בטופס שכתבם אלי. רק זאת אעיר עוד. שכבר נגע החכם הזה בפנה זו בבית תלמוד ד' צד נ"ו ובמבוא לתנחומא צד פ"ד בהערה אות י':

וזה החלו.

בעל הילקוט כאשר הביא בילקוטו מאמרים ממדרשים לא ציין הפרשה או הפיסקא או הפרק, רק מציין בסתם כ"ר וי"ר פסיקתא תנחומא ורומיהם. וגם כאשר הביא מאמרים מתנא דבי אליהו, לא ציין באיזה פרק הוא ובעבור זה רבים וכן שלמים לא ידעו המקור, והביאו המאמרים בשם הילקוט, לכן רשמתי פה ברשימה באיזה מקומות הביא את תנא דבי אליהו ואנה המאמרים נמצאים לפנינו. ובעבור זה יוכל הקורא להשוות המאמרים, ולראות השינויים בין הנוסחא שהיו לפניו לבין הנוסחא אשר לפנינו. והנה הרשימה הזאת היא רשימה י"ז אשר ערכתי מהילקוט: א') במבוא לפסיקתא דר"כ רשמתי כל המקומות שהביא הפסיקתא דרב כהנא. ב') שם במבוא רשמתי כל המקומות שהביא את הפסיקתא רבתי. ג') במבוא להתנחומא רשמתי המקומות שהביא את התנחומא הקדום (אשר הוצאתי לאור) כי התנחומא הנדפס מכבר לא הביא. ד') שם רשמתי כל המקומות אשר הביא את הילמדנו הנאבד. ה') בפתח דבר ללקוטים מן מדרש אלה הדברים זוטא ערכתי רשימה מכל המקומות שהביא מאמרים בשם מדרש אלה הדברים, ואנה נמצאים במדרש דברים רבה לפנינו (הרשימה לא נדפסה בבית תלמוד רק נדפסה בעלה מיוחדת). ו') בלקוטים הנ"ל אספתי כל המקומות אשר הביא את מדרש אלה הדברים זוטא. ז') בלקוטים ממדרש אבכיר רשמתי כל המאמרים אשר הילקוט הביאו. ח') בפתח דבר בראש ס' ספרי דאגדתא ערכתי רשימה מכל המאמרים בילקוט אסתר אנה הם נמצאים במדרש אבא גריון. ט') גם רשימה ממדרש פנים אחרים (אשר הוצאתי שמה עפ"י כ"י). י') במבוא למדרש שמואל רשמתי כל המקומות אשר הילקוט הביאו. י"א) במבוא למדרש משלי רשמתי כל המקומות אשר הביאו. י"ב) במבוא למדרש זוטא (סי' ו' וסי' ז') נתתי רשימה מכל המקומות אשר הביא את המדרש זוטא על שיר השירים. י"ג) שם (סי' י"ב) נתתי רשימה מן מאמרי הילקוט הנוגעים מן רות זוטא. י"ד) שם (סי' ט"ז) ערכתי רשימה מהמקומות אשר הביא מאמרים מן קהלת זוטא (כי המדרש קהלת רבה לא היה לפנינו). ט"ז) במבוא למדרש איכה (סי' י"ג) נתתי רשימה מכל המקומות. שהביא ממדרש איכה רבה. ט"ז) שם במבוא (סי' י"ד) נתתי רשימה מכל המקומות שהביא מן מדרש איכה זוטא. י"ז) הרשימה

אשר לפנינו מכל המקומות אשר הביא את "תנא דבי אליהו" ואנה המאמרים נמצאים לפנינו בתנא דבי אליהו רבא ותנא דבי אליהו זוטא. ובעל הילקוט הביא שניהם בשם תנא דבי אליהו סתם, ולפעמים הוכא בנוף הספר (היינו בילקוט) "תנא דבי אליהו" כמו שהבאתי בהערות להרשימה. ופעם א' נמצא בילקוט מצוין "סדר אליהו זוטא" בפ' כי תשא רמז שצ"א. ויען כי כבודו מוציא בעת לאור המבוא לתנא דבי אליהו, אמרתי דבר בעתו מה טוב, ואני שולח בזה הרשימה מכל המקומות שהביא הילקוט את תר"בא ואנה המאמרים נמצאים לפנינו, אשר יאבה לספחה אל המבוא שלו:

עוד אעיר את כבודו על דבר אחד. הרב מוה"רר אליהו די ווידאש בספרו ראשית חכמה (השלימו בצפת י"ח אדר של"ה) הביא הרבה פעמים את הס' תנא דבי אליהו. אבל הוא בעצמו לא ראהו רק לקח דבריו מהילקוט אשר הוא (בעל הילקוט) הביא המאמרים בשם תנא דבי אליהו, ולרוב הביא "מועתק מהילקוט". "הובא בילקוט" אבל נמצא בראשית חכמה שהביא "בתנא דבי אליהו נמצא אצלינו בכתב יד" וכל קורא יחשוב כי היה נמצא אצלו התנא דבי אליהו בכתובים והמאמרים שהביא ממנו חסר לפנינו. אולם לא כן הוא רק אשר הביא בשם תנא דבי אליהו כתב יד הוא אגדת בראשית הנמצא בדפוס. ולפניו היה המדרש הזה בכתב יד ויכנהו "תנא דבי אליהו" ואחר החקירה והדרישה מצאתי ברשימה של החכם נייבויער מכ"י אקספארד קובץ 9340 שהביא שנמצא שם כתב יד בשם "סדר אליהו רבה" ובקשתי מחכם אחד הר' יצחק לַאמט היושב כעת באקספארד להעתיק למעני הכ"י הזה וראיתי כי הוא המדרש אגדת בראשית (אשר אני עסוק כעת לערוך הערות ותקונים עליו וא"ה אוציאו לאור עולם). והמעתיק אשר לא ידע מהות הספר חשב שהוא סדר אליהו רבה ורשם כן בהתחלת הקובץ. והטעם אשר יכנה הספר כן, כי בכ"י נמצא באיזה מקומות "אמר אליהו" "אמר אליהו זכור לטוב" (אשר אין זכר מזה בנדפס ועוד הרבה שינויים נמצא בהכ"י אשר אדבר א"ה מזה באריכות) לכן חשב שהספר הוא סדר אליהו רבה ובעל ראשית חכמה ראה את הכ"י הזה או העתקה ממנו, ובמקום סדר אליהו רבה יכנהו "תנא דבי אליהו" כי הקדמונים כאשר הביאו את הספר הזה תנא דבי אליהו היו מכנים בשם "סדר אליהו" (עיין תוס' כתובות ק"ה ע"ב ושבלי הלקט השלם ענין תפלה ודומיהם). ואביא פה לפניו המקומות אשר בעל ראשית חכמה הביא מאמרים בשם תד"בא כ"י והוא באגדת בראשית כמו (שער הקדושה פי"נ דף ר"ט ע"ב דפוס אמס') ובתנא דבי אליהו נמצא אצלינו בכ"י אח"זל וש"ה בשוט לשון תחבא מפני שקשה לשון הרע מחרב כו' הוא באנ"ב פ"נ והובא בר"ח כמו שראה בכ"י מן אנ"ב: (שער התשובה פ"נ דף קכ"ט ע"א) הביא בתנא דבי אליהו נמצא אצלנו בכתיבת יד וז"ל והמלך דוד זקן בא בימים וש"ה וקוי ה' יחליפו כח אח"זל י"נ שנה שכב דוד כו' הוא באנ"ב פרק ל"ח. (עוד שם פ"נ דף קל"ב ע"א) ובתנא דבי אליהו אמר וז"ל וש"ה טוב לנבר כי ישא עול בנעוריו אמר אליהו ז"ל אשרי מי שקבל ייסורין מנעוריו למה שסופו נח, מניין מאיוב כו'. וזה נ"כ מן אנ"ב פ"ם וחסר בראשית חכמה המלות "נמצא אצלינו בכ"י" ובעל ראשית חכמה הביא כל הלשון כמו שהוא באנ"ב כ"י כי בנדפס יש איזה שינויים, גם הביא כמו שהוא בכ"י "אמר אליהו" וליתא בנדפס ובעבור זה חשב המעתיק כי הוא "סדר אליהו רבה" כי גם במדרש במ"ר מצינו שהביא אליהו אומר (במ"ר פ"ד אות כ') וכוון לתד"בא פי"ג, וכן (שם פ"ה אות ט') אליהו אומר וכוון לתד"בא פי"א. (פרק נידול בנים דף רצ"נ ע"א) בתנא דבי אליהו הובא וז"ל ויהי כי זקן יצחק וש"ה יראה אל עבדיך פעלך והדרך על בניהם אמרו חז"ל עשרים דורות מארם ועד אברהם ובכולם לא היתה זקנה עד שבא אברהם כו' הביא מאמר נדול והובא באמצע "סליק פ' תורה" "פ' נביאים" וסיים ע"כ מצאתי. ועם היות שיש מקצת טעיות בלשון, הענין מובן, ולא מצאתי ספר להניהו כראוי, וזה הוא באנ"ב פרק מ' וחסרים המלות "נמצא אצלנו בכ"י" וכל הלשון שהביא הוא כמו שהוא בכ"י מן אנ"ב כי בנדפס יש איזה שינויים. (שער הקדושה דף ק"ע ע"ב) ובתנא דבי אליהו על פסוק ויותר יעקב לבדו ויאבק איש עמו. מלמד שרצה להורגו ולא היה יכול מפני שיעקב אבינו היה מזויין תפילין בראשו ובזרועו וציצית בכנדו כו' הוא באנ"ב פנ"ג בכתב יד ובנדפס חסר כל זה וגם פה יש לתקן בראשית חכמה "נמצא אצלנו בכ"י": ובמבוא לאגדת בראשית אשר יצא בקרוב לאור הארכתי בזה:

רשימה

מכל המקומות אשר בעל הילקוט מביא מאמרים ומציין „תנא דבי אליהו" ואנה המאמרים נמצאים לפנינו:

מקום	רמז	ה מ ת ח י ל	מציון	נמצא	פרק	
בראשית	לד	ויגרש את האדם	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	א	1
נח	סא	לא גלגל הקב"ה	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	כ	
שם	סב	תתקע"ד דורות	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו זוטא	ו	2
לך	עו	לעולם ישמור אדם בלבו . .	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	יג	3
שם	שם	למדנו מאברהם	—	בתנא דבי אליהו רבא	כה	4
שם	עז	אני ה' אשר הוצאתיך . . .	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	ו	
שם	עח	כתיב אל תגול דל	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	יח	
ויהא	פב	האומר שלא אבלו המלאכים	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	יב	
שם	שם	משום אדם אחד אמרו	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו זוטא	א	
שם	צה	ישמור אדם דברים בלבו . .	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	ז	
שם	צט	אמרו אותו היום	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	ז	
תולדות	קיא	בימי ר' יהושע בן חנניא . .	תנא דבי אליהו	—	—	5
שם	קטו	זרעו של עשו	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	כד	
ויצא	קיח	ויפגע במקום	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	ו	
וארא	קפב	דם מפני מה בא	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	ז	
בא	ריב	פעם אחת הייתי עובר . . .	—	בתנא דבי אליהו רבא	כב	6
בשלח	רסה	ויהי ידיו אמונה	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	ב	
שם	רסה	ויבא עמלק	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	כד	
יתרו	רסח	אני חותנך יתרו בא אליך . .	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	ו	
משפטים	שסא	ויעשו עולות וש"ה אין כאל ישרון	—	בתנא דבי אליהו רבא	ט	7
כי תשא	שפו	כתיב לך אל העם וקדשתם	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	טו	
שם	שצא	וישב משה לאהל	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	יג	
שם	שם	שנו חכמים	סדר אליהו זוטא	בתנא דבי אליהו זוטא	ד	8
שם	שם	אמר משה לפני הקב"ה . . .	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	ד	
שם	שצח	ויעבר ה' על פניו	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	א	
ויקרא	תכט	וש"ה הביאני המלך חדריו . .	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	ו	
שם	תמד	אמרו חכמים למדנו	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	ו	
שם	תנה	ואם תקריב	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו זוטא	ב	

[1] עד מה זה לא לן: בודו עמו שהוא מב"ר פכ"א אות ה': [2] גם את הח"ב תנא דבי אליהו זוטא מכנה בעל הילקוט בשם תנא דבי אליהו סתם: [3] הילקוט הרכיב פה שלשה מאמרים מתד"א המאמר הראשון לעולם ישמור אדם אשר מציון תד"א עוד לא מצאתי ואולי חסר לפנינו והמאמר השני המתחיל מכאן אמרו כל המרבה בכוד שמים וממעט בכוד עצמו הוא מפל"ג, והמאמר למדנו מאברהם הוא מפ"כה: [4] הציון תד"א במאמר שלפנינו מוסב גם על זה: [5] אין זכר מזה בתד"א רק הוא בב"ר פכ"ד אות י': [6] בפנים הילקוט כתוב תנא דבי אליהו פעם אחת כו' ובגליון הסר הציון: [7] באמצע הביא הילקוט תנא דבי אליהו וש"ה אין כאל ישרון ובגליון חסר הציון: [8] רק בפעם הזה מצינו הציון „סדר אליהו זוטא":

מקום	רמז	ה מ ת ח י ל	מציון	נמצא	פרק	
צו	תקד	בא אחד וישב בנגדי	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	טו	9
מצורע	תקסח	זאת תורת הזב	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	טו	10
קדושים	תריב	לא תלך רכיל בעמך שנו חכמים	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	יח	
שם	תריג	לא תשנא אחיך	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	יח	
שלח	תשמב	וישלח אותם משה	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	כט	
שם	תשמה	כי העמלקי והכנעני	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	כט	
שם	תשנ	וימצאו איש מקושש עצים . .	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	כו	11
חקת	תשסד	וממתנה נחליאל	—	בתנא דבי אליהו זוטא	ד	12
בלק	תשסה	כיון שבא נח לעולם	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	כח	
שם	תשסו	מי מנה עפר יעקב	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	כא	
שם	תשעא	כנחלים	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	כא	
ואתחנן	תתכו	כי ה' אלהיך אש אוכלה . . .	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	א	
שם	תתל	אנכי ה' אלהיך ברוך המקום	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	כה וכו	
שם	תתלז	ואהבת תהא מעורב על הבריות	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	כח	
ראה	תתצח	כתיב הענק תעניק לו והרי דברים ק"ו	—	בתנא דבי אליהו רבא	כב	13
תצא	תתקכה	ארבע מדות בדרך ארץ . . .	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו זוטא	ג	
נצבים	תתקמ	אמר אליהו ז"ל מעיד אני עלי	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו זוטא	יד וטו	
האזינו	תתקמב	הכל ברא הקב"ה בעולמו חוץ ממדת השקר	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו זוטא	ג	
ברכה	תתקסב	ברוך מבנים אשר	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	ט	
יהושע	ז	הכינו לכם צידה	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	יח	14
שם	טז	וישבר אותם תחת ההר . . .	—	בתנא דבי אליהו רבא	כא	15
שפטים	מה	ודבורה אשה נביאה	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	ט	
שם	שם	היא יושבת תחת תומר	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	ט	
שם	מט	רוכבי אתונות	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	י	16
שם	סה	יפתח הגלעדי נדר דבר שלא כהוגן	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	יא	
שמואל	עז	אלקנה ואשתו בניו ובנותיו . .	—	בתנא דבי אליהו רבא	ח	17
שם	קנ	רני רני השיטה	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	יא	18
שם	שם	על הכל הקב"ה פורע	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	יח	
שם	קנה	אנכי שלומי אמוני ישראל . .	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	יא	

[9] בחנם הפרידו בילקוט והציגו ב' רמזים והרמז תק"ה הוא ג"כ מן תד"בא שם: [10] גם בכאן הפרידו הרמזים וגם רמז תקס"ט מעשה בתלמיד אחד הוא ג"כ מן תד"בא שם: [11] בגוף הילקוט הובא ג"כ תנא דבי אליהו וכן מציון כן בגליון: [12] בטעות מצוין פרקי דר' אלעזר וצ"ל תנא דבי אליהו: [13] בטעות מצוין „מדרש" וצ"ל תנא דבי אליהו: [14] מובא בפנים תנא דבי אליהו וכן מצוין בגליון: [15] בטעות מצוין שם „מדרש" וצ"ל תד"בא: [16] גם התחלת רמז ג' מכאן אמרו הוא מתד"בא והמדפיסים הפרידו והציגו רמז חדש: [17] בילקוט חסר הציון תנא דבי אליהו: [18] וכב"ר פנ"ד אות ד' „תני אליהו רומי רומי השיטה כו' הוא נובע מתד"בא וכן במדרש שמואל פ"ב אות ג' תאני אליהו רומי רומי השיטה כו' ובגמרא ע"ז כ"ד ע"ב הובא בשם ר' יצחק נפחא עיין במדרש שמואל הערה כ"ב כ"ג כ"ד:

מקום	רמז	ה מ ת ח י ל	מצוין	נמצא	פרק	
שם	קסה	אלה דברי דוד האחרונים . .	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	ב	
שם	שם	ברית עולם	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	ג	19
שם	שם	ויתן ה' דבר בישראל	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	ז	
מלכים	רח	אליהו משל מי	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	ב	
שם	ריד	אליהו ז"ל עשה מזבח	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	יז	
שם	ריז	מה לך פה אליהו	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו זוטא	ח	
שם	רכד	מפני מה זכה אליהו שהחיה את המת	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	ה	20
שם	רלא	ויכרה להם כרה	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	ו	
שם	רלב	עשה אדם מצוה	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו זוטא	ז	21
שם	רלד	ולא דבר ה' מה נשתנה הושע	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו זוטא	ט	
שם	רמד	ויאמר חזקיהו מארץ רחוקה באו	—	בתנא דבי אליהו רבא	ח	22
ישעיה	רעה	השמן לב העם פעם אחת הייתי יושב בב"המ	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	טז	
שם	שב	יראת ה' היא אוצרו	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	יד	
שם	שסו	מי זה בא מאדום	—	בתנא דבי אליהו זוטא	יט	23
יחזקאל	שמ	בן אדם בן אנשים כשרים . .	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	ו	
תהלים	תרנח	אמרות טהורות תתקע"ד דורות קודם שנברא העולם	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו זוטא	י	
שמ	תרעב	יום ליום יביע אומר מה טיבן של ב' ימים הללו	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	ב	24
שם	תשכה	בטח בה' מעשה בכהן	—	בתנא דבי אליהו רבא	יח	25
שם	תשצה	כבוד ועוז לצדיקים לע"ל . .	תנא דבי אליהו	בתנא דבי אליהו רבא	ה	26
שם	תתמד	כי שמחתני ה' בא וראה כמה מיני חיות	—	בתנא דבי אליהו רבא	כ	27
שם	תתפד	לגוזר ים סוף תנא דבי אליהו פעם אחת הייתי עובר . . .	—	בתנא דבי אליהו רבא	יד	28
שם	תתפח	גלמי כיצד אדם עושה מלאכה כל ששה	—	בתנא דבי אליהו רבא	א	29

[19] וגם המאמר שלפניו כי ברית עולם שם לי הוא מתדב"א שם וחסר הציון ועל התחלת המאמר מצוין שו"ט וצ"ל מדרש שמואל והוא בפ"כט אות ג' ומן כי ברית עולם הוא מתד"בא והמאמר ראש השלישי הוא מתדב"א במאמר שלאחריו ובעל הילקוט שינה הסדר: [20] הילקוט הביא בגוף הספר תנא דבי אליהו: [21] גם בכאן הביא בגוף הספר תד"בא: [22] מצוין שו"ט בטעות: [23] בילקוט חסר הציון תד"בא: [24] והוא עד השמים מספרים כבוד אל א"ר יעקב בר זבדי שהוא מן שו"ט מזמור י"ט אות ו' וחסר הציון „מדרש": [25] בילקוט שם הובא באמצע תנא דבי אליהו מעשה בכהן ובגליון חסר הציון: [26] ומן תני רשב"י הוא מפסיקתא דר"כ החודש: [27] בילקוט שם הובא בתחלה מאמר מפד"רא והוא בפי"ט והמאמר כמה מיני חיות הוא מתד"בא וחסר הציון „תד"בא": [28] הוא עד מחלק מזונות לכל באי עולם ומן למכה מלכים גדולים הוא מתנחומא הקדום דברים אות ה' והציון תנחומא נשמט ממקומו: [29] בילקוט הביא מאמר אחר ומצוין פסיקתא רבתי והוא בפ"כג ואח"כ הביא כיצד אדם עושה מלאכה כל ששה והוא מתד"בא פ"א וחסר הציון תד"בא והמאמר ולא אחד בהם זה יום שביעי הוא בתד"בא ריש פ"ב והוא עד ד"א ימים יוצרו ברא הקב"ה ימים: